

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Suraiya Faroqhi

ÇEVİRİ Zülal Kılıç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler

*Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler
16. - 18. Yüzyıllar*

KitapyAYINEVi

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YOLLARA DÜŞENLER

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YOLLARA DÜŞENLER
ZANAATKÂRLAR, KÖYLÜLER, TACİRLER, SİÇİNMACILAR, ELÇİLER, 16.- 18. YÜZYILLAR

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YOLLARA DÜŞENLER; ZANAATKÂRLAR, KÖYLÜLER, TACİRLER, SİÇİNCİMACILAR, ELÇİLER,
16.- 18. YÜZYILLAR / SURAIYA FAROQHI**

ÖZGÜN ADI
TRAVEL AND ARTISANS IN THE OTTOMAN EMPIRE; EMPLOYMENT AND MOBILITY IN THE EARLY MODERN PERIOD
© 2014 SURAIYA FAROQHI
© 2016, KİTAP YAYINEVİ LTD.

I.B. TAURIS & CO, LONDRA
AKÇALI AJANSI ARACILIĞIYLA YAPILAN ANLAŞMAYA DAYANARAK YAYINLANMIŞTIR
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ
BU KİTABI PDF VEYA BAŞKA BİR FORMATTA İNTERNETTE YAYINLAMAK SUÇTUR
EMEĞE SAYGI, KORSANA HAYIR

ÇEVİRİ
ZÜLAL KILIÇ

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK SAN. VE TİC. A.Ş.
KÂÇİTHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂÇİTHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
EKİM 2016, İSTANBUL

978-605-105-159-8

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇİT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂÇİTHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12348
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
w: www.kitapyayinevi.com

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler

Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler

16. - 18. Yüzyıllar

SURAIYA FAROQHİ

ÇEVİRİ
ZÜLAL KILIÇ

KitapyAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

HARİTA LİSTESİ 6

KİTAPTA Kİ KARAKTERLER 7

GİRİŞ: HAREKET HALİNDEKİ SEÇKİN GEZGİNLER VE SİRADA İNSANLAR 17

BİRİNCİ AYRIM

SEÇKİN GEZGİNLER 37

1- BİR OSMANLI ELÇİSİ VİYANA'DA NELER BULABİLİR? 39

2- 18. YÜZYIL OSMANLI ELÇİLİK RAPORLARINA GÖRE AVRUPA'DA MADDİ KÜLTÜR 70

3- "PADİŞAHIN GÖLGESİNE SİÇİNMAK," OSMANLI TOPRAKLARINDAKİ SİÇİNMACILAR 94

4- EVLİYA ÇELEBİ KAHİRE ESNAFINI ANLATIYOR 120

5- Venedik'te OSMANLI GEZGİNLERİ 134

İKİNCİ AYRIM

HAREKET HALİNDEKİ SİRADA İNSANLAR VE ÜRÜNLERİ 151

6- 17. YÜZYIL MEKKE'SİNİN HATİRA EŞYALARI VE TİCARİ MALLARI 153

7- İMPARATORLUĞUN SANAYİ MERKEZİNE GİRENLER VE ÇIKANLAR: BURSA VE DOKUMALARI 166

8- "SADECE GEÇİYORDUM," 16. YÜZYIL ORTASINDA ÜSKÜDAR'DA SEYYAHLAR VE MİSAFİRLER 190

9- 16. YÜZYILDA ÜSKÜDAR'DA KÖLELERİN KARŞILAŞTIĞI SIKINTILAR VE ZORLUKLAR 206

10- 18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA TUNUSLU FES SATICILARININ MACERALARI 224

11- BİR HAMLEDE HEM SINIRLARI, HEM İŞÇİLERİ KONTROL ETMEK:

1716'DA İSTANBUL'DAN HOTİN'E 241

ÜÇÜNCÜ AYRIM

YERLERİNDE KALANLAR 259

12- HELVA SATMAK: 18. YÜZYIL ORTALARINDA İSTANBUL 261

13- 18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA UCUZ DOKUMA YAPIM VE SATIŞ YERLERİ:

BİR ALIŞVERİŞ KILAVUZU 274

14- EKMEK PARASI PEŞİNDE: III. SELİM DÖNEMİNDE (1789-1807) İSTANBUL ZANAATKÂRLARI 289

SONUÇ: OSMANLI BAŞKENTİNE GELİŞ: BİLMEĞİMİZ KİMİ EKSİKLER 306

KAYNAKÇA 315

DİZİN 336

HARİTA LİSTESİ

1. 1716'da Hotin için zorunlu işe alınan zanaatkârların yaşama yerleri 240
2. 18. yüzyıl ortalarında İstanbul'un helva imalatçıları 260
3. 1720-30'larda ucuz dokumaların satıldıkları yerler 290

KİTAPTAKİ KARAKTERLER

ABDÜRRAHİM MUHİBB EFENDİ (ö. 1821), 1806-11 Paris'te Osmanlı elçisi, 1817'den itibaren devlet matbaası müdürü.

AHMED CEVDET PAŞA (1823-1895), din ve hukuk alimi, 1869'dan sonra parça parça benimsenen Mecelle'nin başyazarı; Osmanlı İmparatorluğu'nun en etkin tarihlerinden birinin, 1774-1826 arası dönemi kapsayan *Tarih-i Cevdet*'in yazarı.

AHMED DÜRRİ EFENDİ (ö. 1722), Vanlıydı, Farsça edebi bir eğitim almıştı ve bir divanı vardı. Şah Sultan Hüseyin'e (1720-21) elçi olarak gönderildi ve İran'daki gezilerinin, henüz küçük bir kasaba olan Tahran'a ziyaretini de kapsayan bir anlatısını yazdı.

AHMED III. (yön. 1703-1730), 1718'den sonra on yıllarca süren savaşların (1683-99, 1715-18) yarattığı hasarları tamire odaklandı; bu nedenle yollarda ve sınırlarda güvenliği artırmak için kaleler inşa ettirdi ya da bunların tamiratını yaptırdı, bu arada yeni vakıflar kurdu ve eskilerini donattı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nu Safevi hanedanının düşmesinden sonraki savaşlara dahil etti ve bu girişimdeki başarısızlığı ile seçkinler ve ordu içindeki değişik hizipleri dengeleyememesi onun ve ahlaksızlık ve israfla suçlanan sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın düşüşüne yol açtı.

AHMED RESMÎ EFENDİ (1700-1783), ilk elçilik gezisini (1757-8) Viyana'ya, ikincisini Prusya'ya (1763) yaptı, bunlar hakkında kapsamlı raporlar yazdı. 1771'de, Osmanlı çıkarlarına zarar veren, ama Rusların zaferleri karşısında kaçınılmaz olan Küçük Kaynarca Anlaşmasını (1774) görüşen Osmanlı delegasyonunun başına atandı. Bu nankör görevle ilgili izlenimleri, *Hulâsatü'l-itibâr* adıyla basılan ünlü kitabın başlangıç noktası oldu.

ALVISE GRITTI (ö. 1534), Venedik'in İstanbul elçisi ve daha sonra *doge* olan Andrea Gritti'nin, İstanbullu bir gayrimüslim kadınla gayri resmi ilişkisinden doğan oğlu. Venedik'te gayri meşruluğu kendisi ve çocukları için siyasi bir kariyeri imkânsız kılacağından, ilerlemek için başta Sadrazam İbrahim Paşa (ö. 1536) olmak üzere Osmanlı desteğine güvenmeyi tercih etti. Macaristan genel valisi olduğunu iddia ederek, ardında ciddi bir

Osmanlı gücü olmadan Erdel/Transilvanya'ya giden Gritti kısa bir süre sonra yerel soylularca öldürüldü.

ANTOİNE OLIVIER (1756-1814), tıp doktoru; yeni kurulan Fransız Cumhuriyeti tarafından Ortadoğu'ya gönderildi. İstanbul'da uzun süre kaldıktan sonra (1794), İran'a geçti (1796); ayrıca Mısır'ı ziyaret etti. Daha sonra botanik bulgularını kitap halinde yayınladı.

DOMENICO SESTINI (1750-1832), Osmanlı İmparatorluğu'nda birkaç yıl geçiren Floransalı gezgin ve gezi yazarı; İstanbul civarındaki bağcılık ve bahçecilik, ayrıca Sivas gibi ulaşılması güç Anadolu kentlerine yaptığı ziyaretler hakkında da yazmıştı. Bir kaplıca ziyareti ile Bursa dükkânlarındaki gezintisi gibi, diğer yazarların çok ender değindikleri konulardaki yazıları çok değerlidir.

EBU SEHİL NUMAN EFENDİ (yak. 1700-1755'ten sonra), Diyarbakır'da eğitim görmüştü ve burada ilmi bir kariyer yapmayı planlıyordu. Ama başvurusunu izlemek için İstanbul'a gittiğinde kendisine, kısa süre Osmanlı'nın elinde kalan Tebriz'in müftülüğü teklif edildi; bu olay Numan Efendi'nin canlı ve açık sözlü yapıtlarında anlattığı bir dizi "sorun çözücü" atamalarının başlangıcı oldu. Bilinen son mevkii Manisa'da kadılıktı.

EBUBEKİR RATİB EFENDİ (1750-1799), III. Selim tarafından, planladığı askeri reformlar için yararlı olabilecek bilgi toplamak üzere Viyana'ya elçi gönderildi. Derlediği bilgilerin kapsamlı bir özetinin yanı sıra, diplomatik tecrübelerinin kısa, ama öğretici bir anlatısını yazdı. Döndüğünde dış ilişkilerle ilgili dairenin başına atandı (*reisülküttab*), ancak bu görevde kısa süre kaldı. Sultan Selim çok geçmeden onu önce sürgüne gönderdi, sonra idam ettirdi.

ELKAS MİRZA (1516-1550), Şah I. İsmail'in oğlu; üvey kardeşi Tahmasp'a isyan etti, ayaklanma başarısız kalınca Kırım'a, oradan da Osmanlı topraklarına kaçtı (1547). Kanuni Süleyman, sürgün şehzadenin yandaşlarından yararlanmayı umarak, İran'a bir sefer başlattı. Ama şehzade vaatlerini yerine getiremeyince, Osmanlılar onu İran'a dönmeye ikna ettiler. Mirza İran'da öldürüldü.

EVLİYA ÇELEBİ (1611-1683 sonrası), bir saray kuyumcusunun oğlu olarak Sultan IV. Murad'a (yön. 1623-40) içişleri yaptı. İstanbul'daki

evinden Kırım, Batı İran, Viyana, Mısır ve Doğu Afrika'ya seyahatler yaptı, yaşadıklarını on ciltlik bir seyahatnamede topladı. Nil'in kaynağını bulma amacını gerçekleştiremese de, iş arkadaşlarıyla birlikte geçtiği bölgenin bir haritasını hazırladı; bu harita yakın tarihte basılmıştır.

FERENC RAKOCZI II (1676-1735), Transilvanya'nın sürgündeki prensi. Yaşamını Marmara Denizi kıyılarındaki Rodoscuk/Tekirdağ'da geçirdi. Yaşadığı ev, günümüzde müze haline getirilmiştir.

GİRİTLİ AZİZ EFENDİ, ölümünden çok sonra *Muhayyelât* başlığıyla yayınlanan başarılı nesir öykülerin yazarı (baskı: 1852). 1797'de Osmanlı elçisi olarak göreve başladığı Berlin'de 1798'de öldü.

GÜLENDAM (adı 1500'lerin ortalarında duyuldu), Üsküdar yakınlarındaki Kandıra'dan azat edilmiş cariye.

GÜLŞAN (adı 1500'lerin ortalarında duyuldu), Üsküdar içinde/çevresinde yaşayan, daha önce Davud'a ait köle kadın. Henüz çocuk olan Fatma'nın annesi. Bu ailenin varlığı sadece duruşma kaydında bulunuyor ve Davud'un duruşma tarihinde ölmüş olduğu anlaşılıyor.

HACI PİRİ B SEYYİD AHMED EFENDİ, 1544'te Kanuni Süleyman tarafından, 1543'te ölen oğlu Şehzade Mehmed adına Mekke'ye hacca gönderildi.

HACI SALİH B AHMED EFENDİ (ö. 1787), Bursalı varlıklı manifaturacı.

HUMÂYÛN ŞAH (yön. 1530-1543 ve 1554-1556), Babür'ün oğlu ve Hindistan'ın ikinci Babür imparatoru; ülkesinden sürülüp İran'a gitti. Safevi desteğiyle babasının tahtını geri alabildi, ama bu ancak Şiiliği benimsemesiyle mümkün oldu. Çok sayıda İranlı sanatçı hamiliği için ardı sıra Hindistan'a gitti.

HUMBARACI AHMED PAŞA (1675-1747), Marki de Bonneval olarak doğdu, önce Fransız kralına, sonra Habsburg imparatoruna hizmet etti. Sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na kaçtı, Müslüman oldu ve humbaracı birliklerinin komutanı olarak faaliyet gösterdi.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA (d. 1670-1674 arası, ö. 1745), Erdel kökenli, muhtemelen Üniteryen; Habsburgların 1699'da el koymasından sonra bu beylikte yaşaması olanağı hemen hemen kalmamıştı. Osmanlı topraklarına göç edip, İslamiyeti benimsedikten sonra, olası askeri, siyasi ve kültürel

reformlar ile din dışı yapıtların Osmanlıca basımı konularında yazdı. Bu son girişiminde Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın desteğini aldı; ama din dışı yapıtlara talep çok sınırlı olduğundan, matbaasının ticari açıdan ayakta kalabilmesi mümkün olmadı ve ölümünden sonra kapandı.

İBRAHİM PAŞA (Damat, III. Ahmed'in Sadrazamı, Yak. 1662-1730), orta Anadolu'da Muşkara Köyü'nde doğdu; burada kurduğu şatafatlı vakıfla, bu kırsal yerleşimi Nevşehir kentine dönüştürdü. İstanbul'daki vakfı da özellikle, vezirin hayratlarına gelir sağlayan sütunlu ve iki yanına dükkânların dizildiği sokağı (Direklerarası) nedeniyle dikkat çekti. Düşmanları onu sefahatle suçluyordu ve 1730'da, Patrona İsyanında, hamisi olan padişah tahtını kaybedince öldürüldü.

İSMAİL EBU TAKİYYE (1580-1624 arası adı duyuldu), Suriye'de Humus'tan, ama Kahire'yi merkez almış varlıklı bir tacir. Çoğu kez ailesi dışında farklı ortakların yardımıyla hem Venedik, hem de Hindistan'la ticaret yapıyor, Kızıldeniz ticaretine odaklanıyordu. Mısır'ın Osmanlı yönetimine doğrudan katılmaktan kaçınmış, el-Ezbekiyye'de bir caminin de aralarında bulunduğu bazı inşaat projelerinde aktif rol almıştı.

JANOS ZAPOLYA (1487-1540), 1526'da Osmanlı desteğiyle Macaristan kralı seçilip, St. Stephen tacını taktı, ama Habsburgların sürekli baskısı altındaydı. Büyük bir yenilgi onu Polonya'ya sığınmaya mecbur bıraktı; buradan Kanuni Süleyman'dan destek istedi ve bu destek verildi. Janos Zapolya Osmanlıların arka çıkması sayesinde Macaristan Krallığının büyük kısmını ele geçirdi ve 1540'daki ölümüne kadar tahtta kaldı.

KÂMRÂN (ö. 1557), Babür'ün oğullarından biri; birkaç isyandan sonra üvey kardeşi Humâyûn (yön. 1530-43 ve 1554-6) tarafından gözleri kör edilmişti. Bundan sonra, o tarihte artık Osmanlı topraklarında bulunan Mekke'ye çekildi.

KARA MEHMED AĞA/PAŞA, 1665'te Habsburg sarayına elçi olarak gitmeden önce, sarayın bostancı birliğinde görev yapmıştı. Kısa elçilik raporunda Viyana'nın müstahkem mevkilerine özel vurguda bulunmuştu. Daha sonra vezir ve vali oldu, 1683-99 Osmanlı-Habsburg savaşında öldürüldü.

KATİP ÇELEBİ (1609-1657), Osmanlı alimi; önemli bir bibliyografi yazarı olmanın yanı sıra coğrafyacı ve bir vakayınamenin yazarı; bu son yapıtına yaşam öyküsüne ilişkin bol miktarda bilgi eklemiştir. Özellikle denizcilik ve seyrüsefer konusunda uzmanlaşmış ve seyrüseferle ilgili ayrı bir inceleme yazmıştı. En tanınmış yapıtı, bitiremeden öldüğü, Avrasya coğrafyasına ilişkin bir çalışma olan *Cihannüma*'dır. Ölümünden sonra dostlarının yeniden düzenlediği bu eser İbrahim Müteferrika tarafından basıldı.

MAHMUD I (yön. 1730-1754), kendisini tahta geçiren isyancıları hallettikten sonra, enerjisini büyük ölçüde Habsburg ve İran savaşlarına yoğunlaştırdı (Belgrad 1740'ta geri alındı). Başlıca işlerinden biri de Nuruosmaniye Camii Külliyesi'ydi, ancak yapı ölümünden sonra tamamlandı. Ardılı III. Osman (yön. 1754-7) onun adının yerine kendi adını koymayı başardı, ancak Osmanlı hanedanının "nur"una dolaylı bir referansta bulundu.

MAHMUD II (yön. 1808-1839), Osmanlı hanedanının hayattaki son mensubu olarak tahta geçti. Saltanatının ilk on yıllarında Anadolu'yu "paylaşan" güçlü hanedanları büyük ölçüde zayıflattı. 1826'da, çok kan dökerek de olsa yeniçeri birliklerini lağvederek, yerlerine yeni bir ordu kurmasını sağlayan da bu istikrar ve yeniden merkezileşmeydi. Ancak 1821'den sonra güney Yunanistan'daki ayaklanma, özellikle de liderleri Avrupa'dan destek almayı başardıkları için, Osmanlıların enerjisini düşürdü; bunun sonucu 1832'de Yunanistan Krallığı kuruldu. Osmanlı Devleti 1828-29'da Rusya'ya karşı önemli bir savaş kaybetti. 1830'lar da ülke içinde ana muhalif, orduları bir noktada batı Anadolu'dan Kütahya'ya kadar ulaşan Mısırlı Mehmed Ali Paşa'ydı. Mehmed Ali'ye karşı "Büyük Güçler"in desteğine olan gereksinim, padişahın ülke içindeki tekelleri fesheden ve Avrupa malları ithal edip, Osmanlıda üretilen ham maddeleri ihraç eden İngiliz tacirler için büyük avantajlar sağlayan Baltalimanı Anlaşmasını (1838) imzalamaya mecbur bıraktı.

MEHMED AĞA, Mimar Mehmed Ağa olarak da bilinir; Mimar Koca Sinan'ın eski öğrencilerindendi. Padişahın sarayında müzik ve kamacılık eğitimi aldıktan ve Arap eyaletlerinde subaylık yaptıktan sonra mimarlık mesleğine başladı. İstanbul'daki Sultan Ahmed Külliyesi'nden

önceki en büyük projesi, Kâbe'nin restorasyonuydu. Meslektaşları Cafer Ağa, Mehmed Ağa'nın kısa, övgü dolu bir yaşam öyküsünü yazmıştır. MEHMED B HACI SÜLEYMAN, 18. yüzyılda İstanbul'da faaliyet gösteren Tunuslu fes satıcılarının kethüdasıydı. Görevini bir iltizama dönüş-türmesi nedeniyle lonca mensupları arasında hiç sevilmeyen Hacı Süleyman, "açgözlülük"le suçlanıyordu.

MEHMED RAGİP EFENDİ (1699-1763), Osmanlı'da reisülküttaplık mevkiin-de bulunmuş, 1756'dan ölümüne kadar sadrazamlık yapmıştır. Siyasi kariyerinin yanı sıra şair, ortaçağ İran tarihinin Osmanlıcaya çevirme-ni, resmi mektupların ve diğer yapıtların yazarı olarak öne çıkmıştır. Kütüphanesi bir vakfa dönüştürülmüştür ve bugün de varlığını sürdür-mektedir, ancak uzun bir süredir restorasyon nedeniyle kullanılamamaktadır.

MICHAEL HEBERER (yak. 1560-1623'den sonra), Bretten köyünden; bir Malta şövalyesinin sekreteri olarak çalıştığı kadirga Kuzey Afrika kıyı-larında kazaya uğrayınca tutsak edildi. Ganimetin padişaha ait beşte birinin bir parçası olduğundan, Osmanlı kadirgalarında kürekçilik yaptı. 1580'lerde İstanbul'dayken kürekçilerin geliştirdikleri çeşitli hayatta kal-ma stratejilerini kaydetti. Fransız elçisinin müdahalesiyle serbest kalan Heberer'in mesleği arşivcilikti ve yazdığı kitap maceralarına ilişkin çok sayıda belge içeriyordu.

MİMAR SİNAN (d. 1489-91 arası, ö. 1588), İstanbul'a acemioğlan olmak üze-re devşirme olarak geldi, burada gemi ve köprü yapımı eğitimi gördü. Avrupa ve Doğu Anadolu'daki seferlerden sonra İstanbul'a döndü ve mimarlık yapmaya başladı. 1537'den itibaren padişahın inşaat projelerinin başına geçti, İstanbul'da Şehzade ve Süleymaniye, daha sonra Edirne'de Selimiye külliyelerini inşa etmekle görevlendirildi. Günümüze hakkın-da birkaç yarı otobiyografik metin kalmıştır; bunlardan birinin yazarı Sinan'ın arkadaşı Sâi Mustafa'dır.

MOURADGEA D'OHSSON (1740-1807), İstanbul'da İgnatius Muradcan Tosunyan olarak doğan Katolik Ermeni diplomat; daha sonra İsveç'te soylu yapılmış ve d'Ohsson soyadını seçmiştir. Bir tarihte Osmanlı sarayına İsveç elçisi olarak gelmiş, ancak devrimci Fransa ile yakın ilişkileri nedeniyle isten-

meyen adam ilan edilmiştir. *Tableau General de l'Empire Othoman* (Paris, 1788-1824) adlı, yedi ciltlik ünlü kitabın yazarıdır.

MUSTAFA ÂLÎ (1541-1600), Osmanlı devlet memuru, tarihçi, edebiyatçı. Yazıları, mesleki atamalardan hoşnutsuzluğunun etkisinde kalmasına karşın, 1600'lerden günümüze kadar bir tarihçi olarak takdir görmüştür. Âlî ayrıca Kahire hakkında bir seyahatname ile şenlikler ve adabı muaşeret konularında kitaplar yazmıştır. İran'da bir Osmanlı seferine ilişkin yapıtı padişahın emriyle resimlendirilmiş ve yazar minyatörcüleri denetleme karşılığında bir ücret almıştır.

MUSTAFA HATTÎ EFENDİ (yak. 1680-1757 ya da 1761), 1748'de Viyana elçisi. Devletteki meslek hayatına Rakka valisinin kâtibi olarak başladı, ayrıca şair Nâbi'nin yanında çalıştı. Daha sonra, 1741'de Osmanlı-Rus sınırını yeniden saptayan bir heyetin önde gelen bir üyesi oldu. Şair olarak da ün kazanmıştır.

MUSTAFA NAİMA (yak. 1655-1716), aslen Halepli tarihçi. İmparatorluğun ilk "resmi tarihçisi" sayılır; bu görev padişahlık döneminin sona ermesine kadar sürmüştü. Naima, İbni Haldun'un "aşamalar kuramı"na dayanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak döneminin geride kaldığını önermişti. Ancak yazar, tedbirli siyasi önlemlerle padişahın idarecilerinin sonu daha uzun zaman erteleyebileceklerine inanıyordu.

OGIER GHISELİN DE BUSBECQ (1522-1592), Habsburg İmparatoru I. Ferdinand'ın hizmetinde bir diplomat; imparator tarafından 1554'te gönderildiği Osmanlı İmparatorluğu'nda 1562'ye kadar kaldı. Anadolu'daki geziler arasında Sultan Süleyman'ın Amasya'daki sarayına yaptığı bir ziyaret de vardı. Viyana'ya döndüğünde Avrupa'da diplomatik kariyerine devam etti ve lale modasını başlattı. Dönüşünden sonra Rönesans Latincesiyle yazdığı dört mektupta Osmanlı gezilerini anlattı; mektuplar birçok kez basıldı ve yabancı dillere çevrildi.

SALOMON SCHWEIGGER (1551-1622), Tübingen/Würtemberg Üniversitesinden mezun olduktan sonra, Habsburg elçisi Joachim Freiherr von Sin-
tezendorff'un Protestan papazıyken, 1577-1581 arası Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret etti (o dönemde henüz Habsburg elçilerinin mutlaka Katolik olması gerekmiyordu). İstanbul'un yanı sıra Mısır'ı, Suriye'yi ve

Protestanların hacca fazla dini değeri vermemelerine rağmen Kudüs'ü ziyaret etti. Belki de içerdığı ayrıntılı betimlemeler nedeniyle, Schweigger'ın yapıtı 17. yüzyıl boyunca defalarca basıldı. Öldüğünde Nuremberg'in büyük kiliselerinden birinin papazıydı.

SELİM III (d. 1761, yön. 1789-1807, 1808'de öldürüldü), siyasi rolünün yanında Osmanlı müziği besteciliğindeki yeteneğiyle de bilinir. Daha veliahtken saray dışında ilişkiler kurmasına izin verilmişti. Bu nedenle tahta geçtiğinde hizmetinde kariyer yapmayı uman genç taraftarlardan bir çevre oluşturmuştu. Daha genç bir yaşta Osmanlı ordularının savaş alanındaki performansının başarısız olduğunun farkındaydı ve tahta geçer geçmez yenicilerle rakip olacak ve giderek onların yerini alacak yeni bir ordu (nizam-ı cedit) kurdu. Ne var ki, bu projenin muhaliflerini yenemedi ve bu kişiler Kabakçı İsyanıyla 1807'de onu tahttan indirdiler. Bir karşı darbenin onu yeniden tahta geçirmesi ihtimalinin ortaya çıkması üzerine öldürülmüştür.

SEYFİ EFENDİ, 1600'lerin ortalarında Paris'i ziyaret etti ve Venedik signoriasına (hükümetine, Osmanlı Türkçesinde *doj*, *beyler*) Türkçe bir mektup yazdı; belki gayri resmi bir elçi ya da bir casustu.

SEYFULLAH AÇA, 1711'de Viyana'ya elçi gitti. Elçiliği hakkında çok bilgi olmasına karşın, günümüze yaşamıyla ilgili başka hiçbir bilgi kalmamıştır.

SEYYİD ABDİ, padişahın ulağı (çavuş) ve Ankara ile bağlantılı moher taciri; 1500'lerin sonlarında adı duyuldu.

SİNAN PAŞA (ö. 1596), Arnavut kökenli, sarayda memur olarak kariyerine başladı, sonra Mısır valisi oldu. Lala Mustafa Paşa ile şiddetli rekabetinden galip çıktı ve Yemen'deki büyük bir isyanı bastırmakla görevlendirildi; hayranları bunun üzerine ona "Yemen fatihi" sıfatını yakıştırdılar. 1574'te Tunus'u Osmanlı İmparatorluğu için yeniden fethetti ve bir İran seferinden sonra ilk kez sadrazam oldu (1580). Bundan sonra dört kez daha bu göreve gelecekti; Sinan Paşa, Uzun Savaşın ortasında öldüğü zaman beşinci kez sadrazamlık yapıyordu.

ŞANİZADE MEHMED ATA'ULLAH EFENDİ (ö. 1791), Osmanlı dünyasına Avrupa tarzı anatomiye tanıtan tıp alimi; saray doktoru, resmi ve etkin tarih yazarı.

ŞEHİDİ OSMAN EFENDİ (ö. 1769), selefi Mehmed Emni Paşa'nın maiyetinde St. Petersburg'u ziyaret ettikten (1740) sonra, Çarîçe Elizabeth'in sarayına bir elçilik heyetinin başına atandı (1757). Döndükten sonra bir süre baruthane müdürlüğü yaptı; son görevi Bender cephesinde savaşan ordunun mali yöneticiliği idi.

ŞEMDÂNİZÂDE SÜLEYMAN EFENDİ (ö. 1779), adı 18. yüzyılın ikinci yarısında duyuldu; III. Ahmed'i (yön. 1703-30) eleştirdiği bir tarih yazdı. Ancak İsveç Kralı XII. Karl'ın Bender'den ayrılmaya zorlandığı *kalabalık* olayını tasvip etmeyerek, bir misafire karşı şiddet kullanılmasını eleştirdi.

XII. KARL (DEMİRBAŞ ŞARL, yön. 1697-1718), İsveç kralı, Osmanlı topraklarında kendi isteğiyle birkaç yıl sürgün yaşadı.

YİRMİSEKİZ MEHMED EFENDİ, (yak. 1670-1732), bir saray görevlisinin oğlu, diğer bir elçinin babası; 1720'de Fransa'ya bir elçilik heyetinin başına geçmeden önce tophaneden sorumlu bir yeniçeri subayı, ayrıca İslam hukuku alimiydi. Ziyaretini anlatan etkin bir anı kitabı yazmıştı.

ZÜLFİKÂR PAŞA (ö. 1696), Osmanlı Devleti'nin Viyana elçisi; resmen Viyana'ya Sultan II. Süleyman'ın (yön. 1687-91) tahta çıkışını duyurmak için gönderilmişti; gayri resmi olarak görevi muhtemelen savaşı sona erdirmenin bir yolunu bulmaktı. Ne var ki Habsburg tarafı buna ilgi göstermediği gibi, elçinin memleketine dönmesine bile izin vermedi. Dolayısıyla Paşa Habsburg topraklarında, zaman zaman neredeyse tutsak gibi, dört yıla yakın kaldı ve bu yaşadıklarını raporuna aktardı.

HAREKET HALİNDEKİ SEÇKİN GEZGİNLER VE SIRADAN İNSANLAR

Tarihçilerin konularını kendi yaşam tecrübeleriyle seçmeleri belki de kaçınılmazdır. Bu kitabın yazarı seyahat etmeyi her zaman sevmiştir ve son birkaç yıldır İstanbul'da bir işyeri ve Münih'te bir evi olması, onun bu tutkusunu tümüyle uygulamasına olanak sağlamıştır. Ancak kıs- men iş, kısmen zevk için trenle, otobüsle, uçakla seyahat, asfaltlanmamış yollarda güçlüklerle ilerlemekten ve geceleri açıkta ya da eğreti bir çadırda geçirmekten tümüyle farklı bir tecrübedir; tüm tarihsel yapıtların ana teh- likelerinden biri olan romantizmden kaçınmak için de bu temel farkın her zaman bilincinde olmamız gereklidir.

Tartışmamızın başında, Cengiz Orhonlu'nun (1927-76) anısına saygılarımızı sunmalıyız. Orhonlu, Osmanlı bürokrasisinin göçebeleri yer- leştirme ve yollarda bir dereceye kadar güvenliği sağlama çabalarına ilişkin çalışması, ama özellikle de nehir ulaşımı, taşıma tekneleri, kent kaldırımla- rının bakımı ve ilgili konular hakkındaki çok sayıda makalesiyle, Osmanlı dünyasındaki tüm hareketlilik çalışmalarının bugün de dayandığı temeli yaratmıştır.¹

Meslek yaşamına arşivci olarak başlayan Orhonlu, Osmanlı'da ileti- şim ve hareketlilikle ilgili kişilerin hâlâ inceledikleri belge kategorilerinin çoğuyla çalışan ilk tarihçilerden biriydi ve kısa, ama çok verimli meslek yaşamı boyunca birincil kaynaklara çok yakın kaldı. 17. ve 18. yüzyıllardan bürokrasiye ait olmayan çok az belge kaldığından, Orhonlu'nun çalışma- ları meseleleri erken modern dönem padişahları ve onların hizmetkârları açısından yansıtmaya eğilimindedir. Günümüz araştırmacıları, örneğin Osmanlı yollarını kullanan tacirlerinki gibi diğer bakış açılarını da buna

* Birinci, ikinci ve beşinci bölümler Almanca, dördüncü bölüm Türkçe yayınlanmış, dokuzuncu ve on üçüncü bölümler başka bir yerde yayınlanmamıştır. Dolayısıyla bu kitaptaki makalelerin altısı daha önce İngilizcede mevcut değildi. Aysenur Korkmaz ve Hayim Malkhasy'ye kaynakça ve dizindeki yar- dımları için çok teşekkür ederim.

1 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696): Osmanlı İmpa- ratorluğunda Derbend Teşkilatı: Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*.

katmaya çalışırlar. Ama bu yazarın birçok kez yaşadığı gibi, bunu yapmak kolay değildir ve kuşkusuz ellerindeki bu   kitabı inceledikten sonra okurların   o u da aynı sonuca varacaktır.

RESMÎ EMİR OLMADAN HAREKETLİLİK: KÖYLERDEN KAÇIŞ, T CARET VE HAC

“Hareket halindeki Osmanlıları” incelemek neden ilginçtir?² Basitçe söylersek, bunu yaparak padişahın uyruklarının ve onların yaşamlarının aksi halde gölgede kalacak y nlerini ortaya çıkarırız. Böylece elde ettiğimiz bilgileri kullanarak, Osmanlı toplumunun daha çok boyutlu –en azından daha az tek yanlı– bir görünümünü inşa etmeye ba layabiliriz. Çünkü, en azından 1800’lerin sonu ve 1900’lerin ba larındaki devasa g  ler ve sürgünler öncesi dönem için, Anadolu ve Balkanlar’daki kırsal ve kentsel insanlara ilişkin yerleşik algıda seyahat ve mek nda hareketlilikle bağlantılı meseleler   o u kez eksik kalırlar.

“Yerlerinde kalan” kişilere ayrıcalık tanımının geçerli nedenleri olduğu kuşkusuzdur: Osmanlı köylülerinin yasal olarak ayrılmadan önce köylerini idare eden ve vergilerini toplayan kişiden izin almaları gerektiğini biliyoruz. Oldukça çok sayıda mahkeme kaydında sipahilerin ya da tımar sahiplerinin, mültezimlerin, voyvodaların ya da vakıf mütevellilerinin bir kente yerleşen  u ya da bu kişinin, kendi sorumluluklarındaki bir yerle imden gittiği iddiasıyla iadesini istedikleri görülmektedir. Birçok durumda çok yoğun yerleşimi olmayan bir kırsal alanda, toprağın ancak onu işlemeye yeterli sayıda insan bulunduğunda bir değeri vardı. Bu tip davaların bazıları göçmenin geri dönmesi talebiyle sonuçlanmıştı; bazı durumlarda ise mültezim iddiasını kanıtlayamamı  olabilirdi. Ya da göçmen zaman a ımından yararlanabilirdi, çünkü yasaya göre bir yerin eski köylüsü başka bir yerde on ile yirmi yıl arası ikamet ettikten sonra köyüne dönmeye zorlanamazdı. Sonuç göçmen için olumlu bile olsa, mahkemeye çıkmak masraflıydı ve tanık bulmak herhalde ek bir çaba ve güçlük kayna ıydı.³ Bu nedenle köylülerin, aksini yapmak için ciddi nedenleri olmadıkça, yerlerinde kaldıklarını varsayabiliriz. Öte yandan köylülerin çiftliklerini terk etmesi

2 Bo a  Ergene, “Costs of Court Usage in the Seventeenth- and Eighteenth-Century Ottoman Anatolia;” “Evidence in Ottoman Courts: Oral and Written Documentation in Early-Modern Courts of Islamic Law,” s. 471-92.

sık rastlanan bir olgu olduğundan, ne gibi “çekme ve itme” öğelerinin işlediğini tartışmalıyız.

Çünkü 1500’lerin sonlarında ve 17. yüzyıl boyunca tarlalarını terk edip, paralı asker olarak padişahın ordularına katılan köylülere sık rastlanıyordu. Vergi baskıları, özellikle de küçük buz çağındaki kötü hasatlar, birçok genç köylünün köyünden kaçmasına neden olmuş olabilir. Ne var ki, bu son varsayım konusunda görüş ayrılıkları vardır, çünkü küçük buz çağıının tam tarihleri tartışmalıdır; kimi iklim uzmanları dünya tarihinin bu aşamasına özgü olan soğumanın, burada incelenen dönemden çok önce, yani tam da Osmanlıların MS 1275 ile 1300 arasında, kuzeybatı Anadolu’da küçük bir beylik olarak ortaya çıktıkları zamanda başladığını düşünmektedir.³ Eğer Miller ve ekibi doğruysa, 1600 dolayında meydana gelen olaylardan küçük buz çağı sorumlu tutulamaz; ancak diğer bazı bilim insanları 1550 dolayındaki yılları önermişlerdir, çünkü dünya çapındaki buzul genişlemesinin bu noktada başladığını varsayarlar. Bu tarihleme yakın dönemde Sam White’in tartıştığı tarımsal bunalımla uyumludur; aynı şey 1650’nin dünyanın kuzey kesimindeki ilk iklimsel minimum tarihi olması için de geçerlidir. Bu görece soğuk dönem 1800’lerin sonlarına, hatta 20. yüzyılın başlarına kadar sürdü.

İklimle dayalı sorunları bir yana bırakırsak, eğer birden fazla yaşayan oğlan varsa ve aile çiftliklerin bölünmesini yasaklayan eski kurala uymayı tercih ederse, birçok küçük oğula tüm yaşamını bir bağımlı olarak geçirmek çekici gelmemiş olabilir. Böylesi kişiler için, özellikle de yerel mültezimlerin/idarecilerin –geçici de olsa– hükümdarın hizmetindeki birini bulup, köyüne döndürmesi çok zor olabileceğinden, paralı askerlik daha çekici bir seçenek görünebilirdi. Düzenli ordunun askerleri –kullar– padişahın askeri kuvvetlerinde olmanın normalde sağladığı ayrıcalıkların yeni gelenlere tanınmasına karşı olsalar bile, birçok köylü gene de orduya katılmış ve

3 Arktik Kanada ve İzlanda’da büyüyen buz örtüsüne dayanarak, Gifford Miller ve ekibi 13. yüzyıl sonlarındaki ilk iklim bozulmasını MS 1430-55’te ciddi bir yoğunlaşmanın izlediğini önermişlerdir. Ani buz artışı aralıkları, geçen binyılın volkanik açıdan en karışık iki yarım yüzyılla örtüşmüştü: <http://www.agu.org/pubs/crossref/pip/2011GLO50168.shtml> (2012’de ulaşılan bağlantı artık işlevsel değildir). Bkz. Gifford H. Miller vd., “Abrupt onset of the Little Ice Age triggered by volcanism and sustained by sea-ice/ocean feedbacks.” Osmanlı bağlamı için karşı. Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*.

Safevilere ve Habsburglara karşı seferlerde hayatını ya da kol veya bacağına kaybetmişti.⁴ Bu kişiler eğer çok talihliyseler, hizmet süreleri sonunda İstanbul'da ya da bir sınır kalesinde mütevazı bir konum elde edebilirlerdi. Her durumda paralı bir asker "görev tanımı"nın bir parçası olarak göç ederdi; eski askerlerden muhtemelen çok azı köyüne geri dönmüştü.

Bunlara ek olarak günlük yaşamları hareketlilikle tanımlanan göçebeler ve yarı-göçebeler vardı. En azından Anadolu'da bu insanlar ile yerleşik köylüler arasındaki sınır herhalde çoğu kez geçirgendi, çünkü köylerin oldukça uzak mesafelerde yaylaları vardı ve yerleşik halk buraya koyunlarını ve davarlarını otlatmaya gider, aynı zamanda hem sıcaktan hem de yazları Anadolu'nun birçok kıyı bölgesini etkileyen sıtmadan kaçınmış olurdu. Köylüler bu yaylaların kullanımını, 1700'lerden beri yerleşik köylüler ve Osmanlı devlet aygıtının ciddi baskısına maruz kalan, ama henüz alıştıkları yaşam biçiminden vaz geçmeyen göçebeler ve yarı-göçebelerle sık sık paylaşırlardı. Yaylalarda düzenlenen pazarlarda köylüler ve göçebeler meta değiş tokuşuyla kalmaz, aynı zamanda mutlaka bilgi de paylaşırlardı; bu bilgiler arasında seyahat güzergâhlarının durumu herhalde öne çıkan bir konuydu.⁵ Eski göçebeler, çoğu kez isteksizce, ekonomik nedenlerle ya da devlet baskısıyla yerleşik konuma geçerd; ama –belgeler genel olarak bu konuda sessiz kalsalar da– göçebe dünyasıyla ilişkilerini sürdüren kimi köylülerin, özellikle karışıklık dönemlerinde, göçebe koyun besicisi olarak şanslarını denemeyi tercih ettiklerini varsayabiliriz.

Ayrıca, seyahat olmadan ticaret mümkün değildi: Bir tacir Kahire ya da İstanbul'daki işyerinde kalsa bile, onun adına seyahat etmeyi üstlenecek ortaklara, kimi kez akrabalara ihtiyacı vardı. "Yerlerinde kalan" ve gezgin meslektaşlarıyla ortaklıktan kaçınan tacirler yaşadıkları merkezlere ancak çok sayıda gezgin tacirin gelmesi sayesinde işlerini sürdürebilirlerdi. Örneğin aslen Suriye'den olan, ama tüm yaşamını Kahire'de geçirdiği anlaşılan Mısırlı tacir İsmail Ebu Takiyye 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında, Hindistan'a seyahat eden kişilerle bağlantılarına güveniyordu;

4 Halil İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East," "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," s. 283-337.

5 Xavier de Planhol, *De la Plaine Pamphylie aux Lacs Pisidiens: Nomadisme et Vie Paysanne*'da 1940'ların sonlarında, çiftçiler ile göçebelerin hâlâ aynı yaylaları paylaştıkları durumu yansıtmaktadır.

bir keresinde de Venedik'e giden Yahudi bir tacirle işbirliği yaparak faaliyet alanını genişletmişti.⁶

Ne de olsa 16. yüzyıl ile 17. yüzyıl başlarında Venedik ile yakın ilişkiler mevcuttu ve Yahudi, Müslüman ve Hristiyan yüzlerce Osmanlı taciri Venedik'i oldukça düzenli olarak ziyaret ederdi.⁷ Bunun nedenlerinden biri tiftik ve tiftik kumaş (*soff*) ticaretiydi: Ankara tiftiği çok ince eğrilirse, ipeğinkine benzer parıltısı olan nazik kumaşlara dönüştürülebilirdi; ayrıca sof, giyen kişiyi sıcak tutardı. Tiftik ithalatının bir kısmı Venediklilerin elindeydi, ama bu dokumayı getiren birçok kişi de, padişahın limanlarının birinden kalkıp, düzenli olarak Adriyatik'i geçen Osmanlı uyruklarıydı. Tacirler bunu yaparken sık sık korsanların, özellikle de Hristiyan tacirlere bile saldırmakta tereddüt etmeyen, genellikle Habsburgların denetimindeki Uskoklar denilen sınır savaşçılarının tuzağına düşüyorlardı. Korsanlar açısından bu Hristiyan tacirler "küffarla işbirliği yaptıkları" için meşru hedeftiler.⁸ 1500'lerde Müslüman tacirler Venedik'e geldikten sonra, Hristiyan meslektaşları gibi, burada kalacak yer bulurlardı. Ancak Venedik yönetimi 1600'lerin başlarında, muhtemelen dönemin karşı-reformasyon ruhuna uyma isteğiyle, Müslüman tacirleri tüm Akdeniz dünyasında hem ticari, hem ikamet amaçları için kullanılan ve *fondaco* denilen bir yapıya yerleştirerek, onların yerel halkla etkileşimini sınırlamaya karar verdi.⁹ Ne yazık ki, Boşnak, İstanbullu ya da Anadolu tacirlerin bu düzenleme konusunda ne hissettiklerini bilmiyoruz.

Traian Stoianovich'in yarım yüzyılı aşkın bir süre önce yayınlanan klasik yapıtında gösterdiği gibi, 18. yüzyılda Balkanlar'ın Ortodoks halkının uzun mesafeli ticareti büyük ölçüde arttı.¹⁰ Yazar katırcıların nasıl 1700'lerin ortalarındaki görece genişlemiş ekonomik ortamdan, tacire dönüşerek yararlanabileceklerine ve aile üyeleri ile diğer köylüle-

6 Nelly Hanna, *Making Big Money in 1600*.

7 Maria Pia Pedani Fabris, *Venezia porta d'Oriente*.

8 Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj, Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*; Idris Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık: Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler, 1575-1620*.

9 Ennio Concina, *Fondaci, Architettura, Arte e Mercatura tra Levante, Venezia e Alemagne*'de bu olguyu, mimari yönüne güçlü bir vurgu yaparak, daha geniş bir bağlamda incelemektedir; *Fondaco dei Turchi*'ye özel ilgi gösterilmiştir.

10 Traian Stoianovich, "The conquering Balkan Orthodox merchant," s. 234-313.

rin kışın ürettikleri malları pazarladıklarına dikkati çekmişti. Daha yakın tarihli çalışmalar bu kapsamlı seyahatlerin sıklığını doğrulamıştır: örneğin merkezi Tesalya'da olan ve Viyana'da ya da günümüz Budapeşte'sinde bir şubesi bulunan bir firma, bir üyesini tacirlerin, yolculuğun yönüne göre Osmanlı ya da Habsburg topraklarına girerken geçiş parası ödedikleri sınır yerleşimi Zemun'a gönderebilirdi.¹¹ Aynı dönemde birçok Balkan taciri için Leipzig panayırlarına katılmak sıradan bir işti. Yabancı hükümdarların topraklarına göç bile işitilmemiş bir şey değildi; örneğin 18. yüzyıl sonlarında Maria Theresa (yön. 1740-80) ile oğlu ve eş-naip II. Joseph (yön. 1765-90) Habsburg topraklarında uzun vadeli ticari çıkarları olan yabancı tacirlerin kendilerine bağlılık yemini etmelerini istediklerinde, kimi Rum tacirler günümüz Budapeşte'sine ve diğer yerlere kalıcı olarak yerleşmeyi tercih etmiş ve çoğu kez bunun sonucu olarak zenginleşmişlerdi.

Dolayısıyla ticaret Osmanlı uyrukları için seyahatin ana nedenlerden biriydi, ama birçok Müslüman buna ek olarak, yolculuğu finanse etme anağı bulunan her Müslüman için zorunlu olan hac görevini yerine getirmek amacıyla da uzun yolculuklara çıkardı. Hacıların bazıları oldukça fakirdi ve Osmanlı yetkilileri her zaman her hacının yolculuk sırasında kendi bakımından sorumlu olduğunu varsaysalar da, dindarlık ihtiyacı olan kişilere yardım edilmesini gerektiriyordu. En azından 1500'lerin sonlarında hac kervanlarında, parası biten hacılar için yiyecek sağlayan bir çadır bulunurdu.¹²

Ancak, ilgili düzenlemeyi aktaran belge esas olarak bunun eksikliklerini sıralamaktadır. Çoğu kez olduğu gibi, kayıt bulunmayan durumlarda her şeyin iyi gidip gitmediğini söylemek zordur. Ya da mevcut az sayıdaki belge, "fiiliyattaki" durumu yani oldukça sık olan aksamaları yansıtır olabilir. Herhangi bir yılda durum ne olursa olsun, gerek zengin, gerekse yoksul insanlar dini görevlerini yerine getirmek için çok büyük mesafeler kat ediyorlardı; Yahudilerin ve Ortodoks ya da Ermeni Hristiyanların Kudüs'ü ziyaret etme zorunluluğu yoktu, ama onlardan da birçoğu bunu yapıyor ve dolayısıyla uzun yolculuklara çıkıyorlardı. Onların durumunda da hac bir saygınlık kaynağıydı ve evlerine döndüklerinde bu kişilere de *hacı* deniyor-

11 Katarina Papakostantinou, "The Pondikas merchant family from Thessaloniki, ca. 1750-1800," s. 133-50.

12 Suraiya Faroqhi, *Herrscher über Mekka. Die Geschichte der Pilgerfahrt*, s. 59-60.

du; ancak Osmanlı bürokratları çoğu kez, Müslümanları gayrimüslimlerden ayırmak için bu sözcüğü bilerek yanlış yazıyorlardı.

Hacca gidenlerden bazıları Osmanlı seçkinler grubundandı; bu kapsamda Evliya Çelebi (1611-1683 sonrası) hakkında birkaç sözcük söylemek gerekir, çünkü onun anıtsal on ciltlik yapıtı olmadan, Osmanlı'nın toplumsal tarihini yazmak şu andakinden daha güç olacaktı.¹³ Evliya hacca ancak altmışlı yılların başında gitmişti, ama bu olaydan hem önce, hem de sonra yaşamını seyahatle geçirdi. Çoğunlukla Osmanlı topraklarını keşfetti, ama zaman zaman komşu ülkelere de gitti; bunlar arasında Safevi Tebriz ve Hamedan, Habsburg Viyana'sı ve –en çarpıcısı– padişah topraklarının ötesindeki Nil mecrası da vardı. Evliya bu büyük ırmağın kaynağını bulmayı umuyordu, ama bunu yapamadan geri dönmek zorunda kaldı. Gene de dönerken, bir kâşif olarak becerisinin kanıtı olarak, yanında Nil bölgesinin bir haritasını getirdi.¹⁴

Bütün bu faaliyetlere bakıldığında, padişahın uyruklarının hareketlerini kontrol eden tek güç olduğuna inanmak zordur. Gerek seçkinlerin, gerekse “sıradan” insanların kendi yaşamları vardı ve pek çok durumda yaşamak –ve geçimini sağlamak– onlar için bir yerden ötekine, yalnızca bir kez değil, sık sık gitmeyi gerekli kılıyordu. Bu kitabın –ve bir Osmanlı tarihçisi olarak genel çalışmalarımın– ana amaçlarından biri padişahın gerek seçkin, gerekse seçkin olmayan uyruklarının seçim yapma ve bu seçimleri uygulama kapasitelerini göstermek olduğundan, insanların kendi girişimlerinden kaynaklanan hareketliliğine özel ilgi gösterilecektir. Ama kuşkusuz diğer hareketlilik biçimleri padişahın emrine tabiydi ve bunlara da yakından bakmakta yarar vardır.

PADİŞAHIN EMRİYLE HAREKETLİLİK

Günümüze kalan belgeler Osmanlı padişahlarının uyruklarını bir satranç tahtasındaki taşlar gibi dolaştırdıklarını, onları devşirme yoluyla hizmete aldıklarını ya da uzak eyaletlere sürgün ettiklerini göstermektedir. Birçok köylü için oğullarının alınıp, uzaktaki İstanbul'a –eğer çocukların şansı yaver giderse– yeniçeri olmak üzere götürüldüğünü görmek, herhalde

13 Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality: The world of Evliya Çelebi*.

14 Nuran Tezcan ve Robert Dankoff, *Evliya Çelebi'nin Nil Haritası: Dürr-i bi-misil-i ahbâr-ı Nil*.

kolay değildi.¹⁵ Bazen de kentli ya da köylü hemşerileri onların –ve sadece onların– yeni fethedilen Kıbrıs’a nüfus sağlamak için bir eyaletin zorunlu kontenjanına dahil olmalarına karar verdikleri için, aileleriyle birlikte güney Anadolu’nun dağlarını aşmaları gerekirdi.¹⁶ Barış zamanında padişahların hamiliğindeki inşaat projeleri, çok sayıda zanaatkarın İstanbul’daki inşaat alanlarında çalışmak ya da, eğer gerçekten talihsizseler, çar imparatorluğuyla müşterek sınırdaki, soğuk bir ülkedeki bir kaleyi tamir için memleketlerini terk etmeleri gerekebilirdi.

Seçkinlerin hareketliliği de çoğu kez padişahın iradesiyle ya da daha somut olarak onun memurlarının yapabildiği atamalarla belirleniyordu. Düşük rütbeli bir kadı belki sınırlı bir coğrafi bölge içinde kalabilirdi, ama böyle bir kadı bile bazen İstanbul ile kasabalarında görev yaptığı Anadolu ya da Balkan bölgeleri arasında gidip gelebilirdi. Üstelik daha yüksek rütbe peşindeki alim-bürokratlar, onların uzun mesafeler seyahat etmelerini gerektiren, “silsile-i meratib”i izlemek zorundaydılar. 15.-17. yüzyıllar arası dönemde eyalet yöneticilerinden birçoğu önce sarayda eğitim görür, sonra askeri görevli ve eyalet yöneticisi olarak uzak yerlere gönderilirdi. Örneğin, yaşamının daha sonraki zamanında Sultan Ahmed Camii’nin mimarı olan Mehmed Ağa, ordunun bir subayı olarak Suriye’ye gitmişti.¹⁷ Padişahın ordusuna katılanlar için İran ya da Macaristan sınırlarına yolculuk, hatta söz konusu kişi uzun süreli Girit Savaşına (1645-69) katılmakla görevlendirilmişse, denizasırlı yerlere gitmek söz konusuydu. Gençlik yıllarında yeniçeri olan ünlü Mimar Sinan’ın, ihtiyarlığında bir arkadaşına dikte ettiği anılarında, Van Gölü’nde kullanılacak gemilerin inşasındaki rolüne değinilir. Sinan ayrıca Buğdan’da, Prut Irmağı yakınlarında bir köprü inşa etmiş ve Sultan Süleyman’ın Rodos’taki St. Jean Şövalyelerine karşı seferine (1522) katılmıştı. Ünlü mimar Macaristan sınırında da savaşmıştı.¹⁸ Yeniçerilerin askeri etkinliğinin artık çok azaldığı ve birçoğunun aslında tacir olduğu 18.

15 Gülay Yılmaz, “The economic and social roles of janissaries in a seventeenth century Ottoman city,” makalesi ile devşirmelerin yeniçeri birliklerine katılmadan önceki kaderlerini araştıran ilk bilim insanlarından biri olmuştur.

16 Şenol Çelik, “Türk Fethi Sonrasında Kıbrıs Adasına Yönelik İskân Çalışmaları,” cilt, s. 263-304.

17 [Ca’fer Efendi], *Risale-i mi’rariyye, an early-seventeenth-century Ottoman treatise on architecture*.

18 Howard Crane, Esra Akın ve Gülru Necipoğlu, ed., *Sinan’s Autobiographies: Five sixteenth-century texts*, s. 115-16.

yüzyılda bile, istemeyerek de olsa Akdeniz'i geçen ve padişahın seferlerine katılan Mısırlı zanaatkâr/askeri birlik mensupları vardı.¹⁹

SEÇKİNLER İLE SIRADANLAR ARASINDAKİ FARK

Paralı asker olmuş eski bir köylü ile yeni atanmış eyalet valisi ya da kale komutanı gibi seçkin bir kişi aynı yolda seyahat etseler bile, tecrübeleri oldukça farklı olurdu. Kuşkusuz yolların, çoğu kez kötü olan fiziksel durumu herkes için aynıydı, ama basit bir askerin yürümesi gerekirken, seçkin kişi için bir at ya da deve sağlanırdı. Sıra geceyi geçirmeye gelince, uzaktaki bir kaleye gönderilen bir asker ya da zanaatkâr herhalde, koşulların en iyi ihtimalle bile ilkel olduğu bir handa uyumak durumunda kalırdı; seçkin kişinin ise iyi donanımlı bir çadırı olur, bazen de bu kişi yöre eşrafından birinin davetini kabul ederdi. Zanaatkârlar İstanbul'dan Balkanlar'a gittiklerinde, yolculuk önce Karadeniz, sonra da Tuna ya da diğer bir büyük ırmak üstünde, kısmen gemiyle olabilirdi. Çoğu kez aşırı kalabalık olan bu gemilerde yolculuk muhtemelen özellikle rahatsızdı.

Ayrıca, uzun bir seyahat döneminden sonra "yerleşme" deneyimlerinin de seçkin ve seçkin olmayan kişiler için farklı olduğunu varsayabiliriz. Bir kadı Anadolu ya da Balkanlar'daki bir kente vardığında, çoğu kez onu bekleyen bir konutu olurdu: gerek gezgin Evliya Çelebi, gerekse arşiv belgeleri yerel mahkeme binalarına oldukça sık değinmektedir.²⁰ 17. yüzyıldan günümüze kalan böyle bir yapı yoktur, bildiğim kadarıyla bunların bir tarifi de bulunmamaktadır, ama arşiv kayıtları bazen suçluların, muhtemelen orada saklanan kayıtları almak ya da yok etmek amacıyla mahkeme binalarına saldırdıklarına değinir. Ayrıca mahkeme binasının, yörede tercih edilen tarzda, belki en azından Orta Anadolu'da varlıklı kişilerin evlerinde yaygın olan iki avlulu biçimde inşa edilmiş bir konut olması olasıdır. Kadı herhalde eğer yanında getirdiyse ailesiyle birlikte burada oturuyordu. Valiler ve diğer üst düzey bürokratlar ise, mutlaka kendilerine tahsis edilmiş bir binada oturmasalar bile, kaliteli bir konut kiraliyor ya da satın alıyorlardı.

19 Andre Raymond, *Artisans et Commerçants au Caire, au XVIIIe siècle*, 2 cilt (Şam: Institut Français de Damas, 1973-4), cilt 2, s. 727-34.

20 Bir örnek için karşı. Evliya Çelebi'nin Köprü (bugün Vezirköprü) kasabasına atfı, *Evliya Çelebi*, cilt 2, s. 209.

Evliya Osmanlı kentlerini anlattığı bölümlere, sık sık konuk olarak kaldığı kayda değer seçkin konutlarının listelerini ekler.²¹ Valiler kimi durumlarda yörenin iç kalesinde de oturabiliyorlardı.

Bir kalede çalışmak üzere gönderilen zanaatkârlar herhalde günlerini ve gecelerini böyle bir valiyle aynı yerde, ama kuşkusuz çok daha rahatsız koşullarda geçiriyorlardı. Zaman zaman askerlerle aynı yatakhaneği paylaşmış olabilirler, ama komutanların onlar için yaptıkları düzenlemeler hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Bu ustaların ne yedikleri, onlara kale mutfağından mı yemek verildiği, yoksa ekmek, yoğurt ve sarımsaklarını yöre pazarından mı aldıkları hakkında da hiçbir şey söyleyemiyoruz. Bu konularda çok sayıda sorumuz, ama çok az yanıtımız olduğu kesindir. Ama gene de bunları akılda tutmak gerekir, çünkü araştırmacı bir kez soruyu saptadıktan sonra, günün birinde en azından kısmi yanıtlar sağlayan bir belge bulabilir. Soru önceden açıkça belirtilmezse, mevcut sınırlı kanıtlar bile gözden kaçabilir.

YERİNDE KALMAK

Elinizdeki çalışma esas olarak hareketlilikle ilgilidir, ama bu Osmanlı dünyasında herkesin sürekli hareket halinde olduğunu kastettiğim anlamına gelmemektedir. 16. ila 18. yüzyıllardaki teknik olanakları veri aldığımızda, bunun tersi geçerli olmalıdır. Birincisi, birçok kişi hayatında yalnızca bir ya da iki kez seyahat ederdi. Bir hacı Mekke'ye gidebilir ya da Hıristiyan ya da Yahudi ise Kudüs'teki kutsal yerleri ziyaret edebilirdi. Ama kendi kentine döndükten sonra, bir daha buradan hiç ayrılmayabilirdi. Aynı şekilde, uzak bir kalede çalışmak için görevlendirilen bir zanaatkâr, yolculuğun zorluklarını, alışmadığı yemekleri ve yöre halkıyla zaman zaman atışmaları atlattığı için talihine şükrederek evine dönebilirdi: o da aynı şekilde bir daha ailesinden ve atölyesinden hiç ayrılmayabilirdi.

İkincisi, Osmanlı yönetimi, tarım vergilerine dayanan bir imparatorluğun ancak vergi mükelleflerine kolay erişilebildiğinde işleyebilmesi gibi basit bir nedenle, uyruklarının hareketliliğini teşvik etmezdi. Osmanlı köylülerinin, vergilerini toplamakla görevli yerel idarecilerin izni olmadan köylerini terk edemeyecekleri de iyi bilinmektedir. Bu çalışma köylülerle

21 Age.

ancak dolaylı bir biçimde, yani onlar artık kentlere göç edip, köylü olmaktan çıktıkları hallerde ilgilenilmektedir, ancak bu kişilerin çoğu zaman birinin onları kaçak diye ihbar edeceği ve eski köylerinin muhtarlarının geri dönmelerini isteyeceği korkusu içinde yaşadıkları ihtimalini gözden kaçırmamamız gereklidir. Daha önce belirttiğimiz gibi padişahın yasalarına göre eski köylüyü kentli yapan on beş ile yirmi yıl geçmiş olsa bile, ilgili kişiler gene de böylesi ihbarlardan endişe duymuş olmalıdırlar, çünkü göçmenin konumunun değiştiğine tanıklık edecek şahitleri toplamak güç ve pahalı bir işti. Eğer eski köylü İstanbul'a yerleşmişse, muhtemelen bu sorunlar katlanarak artıyordu.

Zanaatkârların da hareket etmesi fazla teşvik edilmiyordu: Fransa ve Orta Avrupa'dan farklı olarak, kalfalar tecrübe kazanmak ve aynı zamanda iş piyasasındaki arz ve talebi dengelemeye yardım etmek için bir kentten ötekine dolaşmazlardı. Tersine, mesleğini bağımsız olarak uygulamak için gerekli bir *gedik* edinmek üzere sırada bekleyen bir kalfanın ustasının atölyesinde kalması daha iyiydi, çünkü yer tahsisinde çoğu kez kıdem bir ölçüt olurdu.

Öte yandan birçok zanaatkârın günlük çalışması sırasında oldukça fazla yolculuk etmesi gerekirdi: salt iki örnek vermek gerekirse, İstanbullu manav ve sütçüler herhalde sık sık 20. yüzyıl ortalarına kadar kırsal bölgeler olarak kalan surların ötesindeki tarımsal alanlara gidip geliyorlardı. Yangınlar ve diğer kazalar da sık sık zanaatkârları göçe zorluyordu: çünkü bir deprem dükkânlarını ve atölyelerini yok ettiğinde, onlar da işyerlerini, bazen birkaç kilometre mesafedeki, uygun yerlere taşımış olmalıdırlar. Bazı durumlarda herkesin bir handa ya da arastada aynı mekânı paylaştığı zaman yaşlıların daha da sıkılaştıran denetiminden "kurtulmayı" uman genç zanaatkârlar, böylesi olaylardan belki memnun bile olmuşlardı. Dolayısıyla "evde kalanlar" bile, küçük ölçekte olsa da, hareket ederlerdi; ben de zaten bu nedenle "yerinde kalanlar" hakkında bir bölüm ekledim.

ÖZETLERSEK: SEÇKİN VE SIRADAN GEZGİNLER, ZORUNLU YA DA KENDİ İRADESİYLE SEYAHAT EDENLER

Bu kitabı oluştururken, seyahat eden seçkin kişiler ile aynı şeyi yapan sıradan insanlar arasındaki farka odaklandım. *A tout seigneur tout*

honneur.²² Birinci bölüm elçilerin, padişahın ülkesinde kendine bir yer bulan yüksek konumlu mültecilerin ve Venedik'ten geçen bir diplomatın (ya da belki de casusun) seyahatleriyle aynı yolu izleyen daha mütevazı insanlara ayrılmıştır. Gezgin Evliya Çelebi'nin hiç Venedik lagününe gitmemiş olması çok üzücüdür! Bu seçkin kişilerden bazıları elçi oldukları için dolaşıyorlar ve yabancı yerlere gidenler büyük olasılıkla “küffar ülkelerini” arkada bırakıp, padişahın iyi korunmuş topraklarına dönebildikleri zaman mutlu oluyorlardı. Kuşkusuz Evliya bir istisnaydı, çünkü yapıtının başında vurguladığı gibi seyahat onun büyük tutkusuydu ve buna sağlıklı olmak ve öteki dünyada itibarını korumakla aynı derecede değer veriyordu.²³

Bu yapıtın ikinci bölümünde aralarında hacıların, zanaatkârların ve kölelerin de olduğu, seçkin olmayan kişilere odaklanılmıştır. Hacıların bir seçim olanağı vardı ve en azından o uzun yolculuk için belli bir yılın uygun olup olmadığına karar verebilirlerdi, ama bir kalede çalışmak için görevlendirilen zanaatkârların böyle bir olanakları yoktu. Normalde en az seçeneği olanlar kölelerdi, ancak göreceğimiz gibi bazıları kaçmaya çalışmak gibi büyük bir karar veriyorlardı.

Kitabın üçüncü bölümü ise, özellikle zanaatkâr dünyasında hareket-sizliğin ciddi düzeyde yaygın olduğunu kabul etmektedir; bunun bir nedeni de 1700'lerden itibaren İstanbul ve diğer yerlerdeki birçok zanaatkârın ancak bir “gedik”e sahip olması durumunda geçimini sağlayabilmesiydi. Maddi olmayan, ancak değeri yüksek bu meta çoğu kez miras yoluyla edini-
lir, bir ustanın oğlu mesleğini kendisinden önce babasının kullandığı yerde icra ederdi.

METİNLERİN TANITIMI

Birinci ve ikinci bölümler, 18. yüzyılda, dönemin padişah ve sadrazamlarının, bilgi toplama ve yabancı saraylarda Osmanlı varlığını oluşturma çabasıyla giriştikleri “diplomatik saldırı”nın bir parçası olarak Avrupa başkentlerini ziyaret eden elçilerin deneyimlerini ele almaktadır. Bu kitapta Müslüman dünyasındaki elçilikler tartışılmamakla birlikte, “diplomatik

22 Her beyin [konumu nedeniyle] onurlandırılma hakkı vardır.

23 Evliya Çelebi, cilt 1, s.9.

saldırı”nın geç dönem Safevi İran’ına elçiler göndermeyi de kapsadığını unutmamak önemlidir.²⁴ Birinci bölümde özellikle Avrupa sahnesinden siyasi bilgiler toplanmasına odaklanılmıştır; 1600’lerin sonlarında, 1683-99 savaşını sona erdirmeye çabaları sırasında Habsburg sarayından çok kötü kabul gören Zülfikâr Paşa, imparatorun Ren bölgesinde Fransa Kralı XIV. Louis’in (yön. 1643-1715) ordularının saldırısı altında olduğu batı cephesinden bilgi toplamaya uğraşmıştır. Ancak Zülfikâr Paşa’nın bir yandan yarı tutsak olması, öte yandan diplomatik tecrübesizliği, fazla sentezleştirilmemiş, bölük pörçük haberlerin derlenmesiyle sonuçlandı. Buna karşın Viyana’yı 1792’de ziyaret eden Ebubekir Ratib deneyimli dragoman [çevirmen] Mouradgea d’Ohsson’un desteğine sahipti ve önemli bilgilerle döndü; ne var ki daha sonra gözden düşmesi bu bilgilerden yararlanılmasına olanak vermedi. Paris’te beş yıl geçiren Abdürrahim Muhibb Efendi’nin bu kente ilişkin anlatısı daha da ayrıntılıydı; Muhibb Efendi para kullanımı, posta servisi ve yeni kurulan *Conservatoire des Métiers*²⁵ hakkında yazmış ve 18. yüzyıldaki öncellerinin çoğuna yabancı olan kurumlar arasındaki bağlantıları vurgulamıştı.

Üçüncü bölüm 15. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başları arasında Osmanlı topraklarına gelen İspanyol Yahudileri ve Moriskoları gibi mütevacı konumdaki mültecilerin karşılanışını ele almaktadır. Ancak Macaristan ve Erdel’den (Transilvanya) gelen seçkin kişiler ve hepsinden daha yüksek konumdaki İsveç Kralı XII. Karl (yön. 1697-1718) hakkında çok daha fazla bilgi vardır. Karl 1714’te sonunda ülkeden ayrıldığında artık çoktan istenmeyen biri olmuş ve daha da kötüsü padişahı Rus Çarı I. Petro ile yeni bir savaşa sokmaya çalışmıştı. Osmanlı yönetimi bu ihtimali önlemek için çareyi kralı seçkin bir yarı-tutsak olarak tutmakta bulmuştu.

Hangi mültecilerin kabul edileceği ve onlarla ne yapılacağı konusunda faydacı mülahazalar egemendi: seçkin olmayan kişiler muhtemelen özel becerileri olduğunda kabul görüyorlardı –örneğin dokuma ima-

24 Münir Aktepe, “Dürri Ahmed Efendi’nin İran Sefareti,” I; Suraiya Faroqi, “Der osmanische Blick nach Osten: Dürri Ahmed Efendi über den Zerfall des Safawidenreichs 1720-21,” s. 375-98.

25 Fransız Devrimi sırasında 1794’te kurulan *Conservatoire National des Arts et Métiers*, ya da Sanat ve El Sanatları Ulusal Konservatuarı seçkin bir yüksek eğitim kuruluşuydu. Amacı bilim ve sanayinin gelişimi için araştırma ve eğitim olanakları sağlamaktı –ed.n.

latçısı olan ve birkaç durumda, çoğunluğu İtalya’da kazanılmış paralar ve diplomatik ilişkiler getiren İspanyol Yahudileri gibi. Seçkin Müslüman mültecilere nasıl davranılacağını da benzer bir faydacılık belirliyordu ve 1500’lerin ortalarında siyasi vaatlerini yerine getiremeyen İranlı bir emir, kardeşi Şah I. Tahmasp’ın (yön. 1524-76) gazabına uğramak üzere geri gönderilmişti.

Dördüncü bölümde Evliya Çelebi’nin, hacdan döndükten sonra (1672) birkaç yıl geçirdiği Kahire’ye ilişkin anlatısı tartışılmaktadır; aslında Evliya orada ölmüş de olabilir, ama ölümünün koşulları hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Kahire imparatorluğun ikinci kentiydi, ama Osmanlı’nın merkezi topraklarından Evliya’nın yalnızca bitkileri ve meyveleri değil, yerel meslekleri de tartışırken bir miktar egzotizm yapmasına yetecek kadar farklıydı.²⁶ Gezgin bu amaç için iki özel kategori geliştirmişti: “Kahire’de olup, başka hiçbir yerde olmayan meslekler” ve “diğer Osmanlı kentlerinde yaygın olan, ama Kahire’de bulunmayan meslekler.” Bu Mısır metropolünde kimi zanaatlar temsil edilmiyordu, çünkü kent bir ticaret merkeziydi ve söz konusu mallar kolaylıkla başka yerden getirilebilirdi. Ancak gezgin, bazı durumlarda çok da itibarlı olmayan geçim biçimlerinin altını çizmişti; belki de tüm büyük kentlerde –bugün de– var olan bazı faaliyetlerin padişahların başkentini anlatırken yasak alana girdiğini, ama “egzotik” Kahire’ye gelince iyi bir öykü olduğunu düşünmüştü.

Bu ayrımın son bölümü olan beşinci bölüm gerek seçkin, gerekse seçkin olmayan gezginleri kapsamakta ve Venedik’i ziyaret eden Osmanlılarla, onların ayrıldıkları Venedik topraklarına ilişkin betimlemelerini ele almaktadır. Ancak “betimleme” ile lagünün, çok sayıdaki kubbeli kilisenin ya da doge sarayının anlatılarını kastetmiyoruz. Günümüze kalan anlatıların çoğunluğu bunun yerine Adriyatik’te Osmanlı tacirlerine yönelik soygunlarla ilgilidir; gerek padişah, gerekse Venedik, Adriyatik’i Venedik kontrolünde bir bölge olarak görüyorlardı, dolayısıyla da Osmanlı gezginlerini korumak Venedik yönetimine düşüyordu. Bu nedenle şikâyetlerde, tacirlerin gemiye bindikleri Dalmaçya sahilindeki iskelelerden, çoğu kez limandan ayrıldıktan kısa süre

²⁶ Suraiya Faroqhi, “Lezzetli Yiyecekler ve Onları Elde Etmenin Yolu: Osmanlı Toplumunda Özel - Ama Saraya Ait Olmayan Yiyecekler ve İçecekler,” s. 77-89.

sonra meydana gelen Uskok saldırılarından ve görevi Osmanlı tacirlerini korumak olan Venedikli kaptanların sık sık korsanlarla işbirliği yapmasından söz edilir. Bütün bu anlatılarda Venedik'in mekânına çok soyut bir düzeyde değinilir; ancak gizemli, Osmanlı uyruğu ya da belki Türkçe konuşan biri olan bir diplomat/casus kentin güzelliklerine ilişkin birkaç nazik söz söylemişti.

Seçkin olmayan gezginlere adanan ikinci ayrımımız, gerek seçkin gerekse seçkin olmayan kişiler Mekke'ye hacca gittiklerinden, biraz muğlak bir vakayla başlamaktadır. Bu kişiler çoğu zaman seyahat harcamalarını sınırlandırmak için, kendi memleketlerinden satış için birkaç eşya götürür ve dönüşlerinde kimi hediye olarak, kimi kendi kent pazarlarında satmak için küçük miktarlarda mal getirirlerdi. Evliya Çelebi hac mevsiminde Mekke'de gerçekleşen alışverişleri ayrıntılı biçimde anlatmıştır. Muhtemelen sahiple-rinin bu süre için kiraladığı sıradan konutların girişleri bu amaç için kullanılırdı; ayrıca, hac farizalarının tamamlanmasından sonra, padişaha bağlı beyler olarak bölgeyi yöneten Mekke şerifleri 1600'lerin sonlarında varlıklı tacirler arasında popüler olan bir panayır düzenlerlerdi. 1700 dolayında Şam'a ilişkin bir araştırma, hac kervanlarıyla ilgili ticaretin hem Evliya'nın öyküsünden, hem de kervanların Kahire ya da Şam'dan yola çıkışlarına tanık olan Avrupalı ziyaretçilerin anlattıklarından daha önemsiz olduğunu göstermiştir.²⁷ Kuşkusuz gezginler abartma eğilimindedirler, ama Colette Establet ile Jean-Paul Pascual'ın, 1683-99'daki uzun Osmanlı-Habsburg Savaşının harcama gücünü azalttığı bir yoksullaşma dönemini anlatıyor olmaları da mümkündür. Çöl yollarında soygunculuğun artması ticaret hevesini daha da köreltmış olmalıdır; eğer böyleyse Evliya'nın renkli anlatısı aklanmış olacaktır.

17. yüzyılda Mekke, bir ticaret merkezi olarak ikincil –ve geçici– bir rol üstlenmiş bir hac merkeziydi. Buna karşın yedinci bölüm sürekli bir ticaret ve sanayi merkezi olan bir kente, Bursa'ya odaklanmaktadır. Üstelik Bursa, böylesi durumlarda genellikle olduğundan daha fazla seyahat faaliyetine dayanıyordu. Kentin refahı için deve sürücüler, tacirler, denizciler ve muhtemelen arabacılar ve katırcılar vazgeçilmez önemdeydi. Çünkü yöre dokumacıları ipekli kumaş üretiyorlardı ve yaklaşık 1600 öncesinde gerekli

27 Colette Establet ve Jean-Paul Pasqual, *Ultime Voyage pur la Mecque*.

ham ipeğin çoğu, belki de tümü uzaktaki İran'dan geliyordu. Savaşlar mal tedarikini kesintiye uğrattığında, imalatçılardan çoğu iflas ediyordu. Üstelik 1600'lerde Bursa kendi ham ipeğini üretmeye başladıktan sonra bile, dış dünyayla ilişkiler önemini sürdürdü, çünkü 18. yüzyıl ortalarında Sakız Adası'nda gelişen ipek sanayii ham maddesini Bursa bölgesinden sağlıyordu. En önemlisi, üretilen ipekli ve pamuklular başta İstanbul olmak üzere diğer yerlere gönderiliyordu; belli ki bu ancak mallara insanların da eşlik etmesiyle mümkündü. Dolayısıyla kentin bir dokuma üreticisi olarak uzun geçmişi, tacirlerin ve bazen de ipek ticaretindeki zanaatkarların yolculuklarıyla yakından bağlantılıydı; bu nedenle bu çalışma "hareket halindeki insanlar ve ürünler" başlıklı bir bölüme çok iyi uymaktadır.

Sekizinci ve dokuzuncu bölümlerin ikisi de, Yvonne Seng'in 1520'lere ve 1530'lara ilişkin çalışmasını sürdürerek, 16. yüzyıl ortasındaki Üsküdar'ı ele almaktadır.²⁸ Sekizinci bölümde insanların genellikle sur içi İstanbul'a doğru, ama bazen de aksi yönde geçtikleri bir yer olarak Üsküdar'a odaklanılmaktadır. İdarenin, kimi memurların –bilmediğimiz ölçütler kullanarak– yasadışı olarak tanımladıkları bazı Boğaz geçişlerini engellemeye çalışmasına rağmen, denizin bir yanından ötekine yoğun bir geçiş trafiği vardı. Kendilerini ve değerli eşyalarını soyguncularla işbirliği içindeki bir kayıkcıya emanet eden yolcular bazen hiç de hoş olmayan sürprizlerle karşılaşabilirlerdi.

Dokuzuncu bölüm özellikle kaçak köleleri ya da yerel halkın böyle saydığı kişileri ele almaktadır: bu talihsiz kişiler hakkında özellikle büyük bir belge derlemesi içeren bir kadı sicilindeki birkaç vakada, kaçak köle olarak tutuklanan adamlar, sonunda özgür olduklarını kanıtlayabilmişlerdi. Seng'in kölelerin ve azat edilenlerin giderek Üsküdar toplumuyla bütünleşmelerine yoğunlaşmasına karşın –ki bu da yaygın bir olguydu– bu bölüm söz konusu insanların Osmanlı toplumunun bir parçası olmalarından önce ve o sırada yaşadıkları sıkıntı ve güçlükleri vurgulamaktadır. Entegrasyon ve terörün aynı paranın iki yüzü olduğunu söyleyebiliriz.

Onuncu bölüm ise 18. yüzyılda uzak ve ancak dolaylı biçimde kontrol edilen Tunus eyaletinden İstanbul'a göçle ilgilidir. Osmanlı yönetimi

²⁸ Yvonne Sent, "Fugitives and factotums: slaves in early sixteenth-century İstanbul," s. 136-69; "A liminal state: slavery in sixteenth century İstanbul," s. 24-43.

1500'lerin sonundan itibaren zaman zaman başkente çok fazla insanın geldiği, bunların yiyecek ve su kaynaklarını zorladığı ve suç işleme eğiliminde olabilecekleri kaygısını dile getirmişti. Ancak 1700'lerde bu sorun gerçek bir sabit fikre dönüştü ve kentte yaşayıp, birkaç hafta ya da ay içinde buradan ayrılanlar bile evlerine dönmekte büyük zorluk çekmeye başladılar. Öte yandan veba ve diğer salgın hastalıkların sıklığı dikkate alındığında, göç gerçekten imkânsız olsaydı kent ciddi derecede küçülecekti. Kuşkusuz çok sayıda yasadışı göçmen vardı, ama bu bölüm göçmenlerin nasıl yasal biçimde kabul edilebileceklerini tartışmaktadır. Tümü Tunuslu olan fes satıcıları, günün mikro-siyasetine bağlı olarak bir ya da iki loncada örgütlenmişlerdi; eğer lonca kethüdasıyla ters düşerlerse, kethüda satıcıları memleketlerine geri gönderebilirdi. Tunuslular gerekli olması halinde mahkemeye hep birlikte çıkacakları konusunda muhtemelen birbirlerine kefil olmuşlardı, ancak günümüze kalan belgelerde bu belirtilmemektedir. Yani göçmenlere, Tunus fesleri gibi yerel kaynaklardan sağlanamayan bir malı tedarik ettikleri ve yetkililerin onları teşhis edebilmelelerine aracılık eden bir örgüt oluşturdukları zaman hoşgörü gösteriliyordu. Bu durumda lonca kethüdaları güçlü bir konumdaydılar ve elimizdeki metinler bu gücü kötüye kullanabildiklerine işaret etmektedir.

On birinci bölüm, 1700 yılı dolaylarında Buğdan'ın prens-valilerinin elinde bulunan, ama kısa süre önce doğrudan padişahın kontrolüne geçen Hotin Kalesi'nin tamiri işini incelemektedir. Osmanlı yetkilileri bu durumda kaleyi tamir etmeyi kararlaştırmışlardı; bu amaçla da çoğu çok genç yüzlerce adam gemilere bindirilerek bu uzak yere gönderilmişti. Görevliler işe alınanları fiziksel özelliklerine göre sıralayarak izlemeye çalışmışlardı, ancak tasvirler muhtemelen pratikte fazla işe yaramayacak kadar muğlaaktı. Öte yandan bu kayıtlar aracılığıyla bu adamların büyük bir kısmının usta vasfı olamayacak kadar genç olduklarını ve bunların önemli bir oranda Hristiyan Arnavutlardan oluştuğunu öğreniyoruz. Ayrıca, yetkililerin Müslüman Arnavutların dini ayrıcalıklarını fazla ciddiye almadıkları da ortaya çıkmaktadır, çünkü bunlar standart bürokratik kuralların gerektirdiği gibi gayrimüslimlerden önde gelmiyorlardı. Acaba inşaat işçilerini uzak bir kale için zorla görevlendirmek, başkenti "istenmeyen kişilerden" temizlemek için uygun bir bahane miydi?

Uzak bir eyalete deyim yerindeyse “tek yönlü biletleri” konu alan bir bölümden sonraki metin (on ikinci bölüm), İstanbul’da kaldıkları zaman bile insanların oldukça uzun mesafelere yürüdükleri ya da kayıkla gittikleri varsayımından hareket etmektedir. Bugünün ulaşım araçlarıyla bile Üsküdar’ın 1800’den önceki doğu sınırlarıyla, Haliç kıyısında, sur içi kentin kuzey batısında bulunan Eyüp’e gitmek, trafik sıkışıklığına bağlı olarak bir ya da iki saat sürmektedir; yolculuk süresinin 18. yüzyılda çok daha uzun olduğu açıktır. 1700’lerin ortalarında İstanbul’un yaklaşık 100 helva imalatçısı, bu tatlıyı satacakları belirli yerler üstünde anlaştıklarında, başkentin bir ucundan ötekine herhalde diğer insanların da kullandıkları yollardan geçiyorlardı. Helva bir ölçüde lüks bir yiyecek olduğundan, her gün satın alınmazdı; bu nedenle imalatçıların dükkânlarını gelen geçenin çok olduğu yerlerde açmaları akla yakındı.

Mesafeler ne olursa olsun, İstanbul içinde hareketin kapsamı sınırlıydı; bu nedenle on ikinci bölüm kendi tercihleriyle ya da mecburen yerlerinde kalmak zorunda olan insanları konu alan son ayırımın başlangıcını oluşturur. Gene de küçük bir hareketlilik eksik değildi. On üçüncü bölümde 18. yüzyıldaki belli bir zanaat mensuplarının dükkân açabilecekleri yerleri “sabitleme” eğilimini ele alacağım; diğer bir ifadeyle lonca mensuplarının bizzat kendileri ya da idare, hatta bazen bu iki grup işbirliği içinde, zanaatkârların hareketliliğini sınırlamaya çalışmışlardı. Kadı sicillerine geçen bu amacı gerçekleştirme kampanyası muhtemelen söz konusu zanaatkârların ya da esnafın şimdi kentin şu ya da bu kapısı yakınında ya da belli bir mahallede gedik sahibi olmaları anlamına geliyordu.

İstanbul’un padişahların, valide sultanların ve vezirlerinin, ayrıca daha az tanınmış yatırımcıların çok sayıda han inşa ettirdikleri çok büyük bir “ticari bölgesi” vardı. Buna ek olarak, Fatih Mehmed’in (yön. 1451-1481) yaptırdığı iki bedesten çevresinde zamanla yığılan eski Kapalıçarşı Mahallesi bulunuyordu. Ne var ki günlük ihtiyaç maddeleri satan esnaf herhalde, özellikle de çoğu kez yoksul olan ve kentin zengin ticaretinin yoğunlaştığı bölgelere gitmekten çekinen müşterilerine yakın olmak istiyordu. Ucuz dokuma satıcıları Galata’ya ve sur içi kente yayılmanın güzel bir örneğini oluştururlar; bir tür mala ayrılmış dükkânların zamanla aslında diğer zana-

atların elinde olan bir bölgeyi işgal edebilmeleri dikkat çekicidir. Büyük olasılıkla 1720'lerde ve 1730'larda öylesine tantanayla girilen mesleklerin "sabitleştirilmesi" çabaları, uzun vadede daha avantajlı ticari mekânlar arayan esnafın hareketliliğini engelleyememişti.

Bu mikro incelemelerden sonra, son bölüm (on dördüncü bölüm) daha geniş bir ufka açılmaktadır. Bu kitaptaki metinlerin çoğu için birincil kaynakların dikkatle okunması ve ayrıntılı yorumu söz konusuysa, bu kez çoğu daha genç bir kuşaktan meslektaşlarımla yakın dönemde yaptıkları çalışmalara odaklanılmaktadır. Onların çalışmaları, 1700'lerin başındaki, İstanbul'un çok kalabalık ve yönetilemez olduğu sabit fikrinin III. Selim (yön. 1789-1807) döneminde, Osmanlı başkenti sakinleri ve gelir kaynaklarının kaydı için sistematik çabalara nasıl yol açtığını göstermektedir.²⁹ Bu önlemin ana amacı bürokrasinin kent ihtiyaçları için fazlalık diye tanımladığı kişileri şehirden sürmektir. Savaşların tahıl tedarikini sık sık kesintiye uğrattığı bir dönemde, tüketici sayısını azaltmak padişaha ve danışmanlarına makul gelmiş olmalıdır; bu seçkinler muhtemelen aynı zamanda Sultan III. Selim'in yeni tip bir ordu (Nizam-ı cedid) kurmak üzere yeniçerileri tedricen ortadan kaldırma projesinin olası muhaliflerinden de kurtulmak istiyorlardı. Ne var ki kontroller ve sürgünler birçok kişinin zaten kıt olan geçim koşullarını da bozdu; hiçbir iyileşme işareti göstermeyen düşük gerçek ücretlerle, yönetimin kimi mensuplarının açıkça yolsuzluğa bulaşmaları, halk arasında hoşnutsuzluğu daha da artırmış olmalıdır.

Bu nedenle yönetimin hareketliliği ve İstanbul'a giriş ve çıkışı denetleme çabaları geri tepti; üstelik padişahın somut bir hareket türünü, yani yeterli tahıl gelişini güvence altına alamaması durumu daha da kötüleştirdi. Bu iddiaya kanıt olarak, çağdaş tarihçilerden Ebubekir'in Sultan III. Selim'in 1807 ayaklanmasıyla tahttan indirilmesinin ardından yüksek rütbeli görevlilere yönelik "intikam cinayetlerini" nasıl bir vahşi sevinçle anlattığına değinebiliriz.³⁰ Bu sonuç dolaylı bir biçimde elinizdeki derlemenin hareket halindeki insanlara ve onların ürünlerine yaptığı vurguyu haklı

29 Cengiz Kırılı, "A profile of the labor force in early nineteenth-century İstanbul," s. 125-40; Betül Başaran

30 Ubeydullah Kuşmâni, *Ebubekir Efendi, Asiler ve Gaziler: Kabakçı Mustafa Risalesi*, ed. Aysel Danacı Yıldız (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007).

çıkarmaya da yarayabilir, çünkü padişahın ve danışmanlarının çöküşüne ciddi katkıda bulunan şey bu sektördeki sorunlar, diğer bir ifadeyle uzun mesafelerden tahıl nakliyatı olmuştı. Geçim kaygıları, ticaret ve başkente göç arasındaki ilişkilerin gelecek yıllarda da birçok tarihçiyi ilgilendirmeye devam edeceğini umuyorum.

BİRİNCİ AYRIM
SEÇKİN GEZGİNLER

BİR OSMANLI ELÇİSİ VİYANA'DA NELER BULABİLİR?

Bu bölümde değişken bir sınırın iki tarafında karşı karşıya gelen Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarının kaygılarını ele alacağız. 17. yüzyılda, burada tartışılan dönemden hemen önce, Macaristan iki tarafın güç mücadelesinin ana alanlarından biri olmuştu; 1683'teki İkinci Viyana Kuşatmasıyla başlayan 1683-99 savaşına kadar, Macar topraklarının büyük kısmı bir Osmanlı eyaleti olurken, küçük, ama önemli bir nüfusa sahip bir bölge Habsburg imparatorlarının elindeydi. Ortaçağda Macaristan Krallığı'nın bir parçasını oluşturan Erdel (Transilvanya) ise 1600'lerde, normalde Osmanlı padişahını hükümdar olarak kabul eden, özerk bir beylikti; ancak yerel prensler zaman zaman imparatorluk askerleri civarda olduğunda Habsburgların tarafını tutarlardı. Karlofça/Karlowitz Anlaşmasıyla (1699) gerek Osmanlı Macaristan'ı, gerekse Erdel Habsburgların eline geçti. Ne var ki yeni uyrukları, özellikle de savaş sırasında Osmanlı topraklarından imparatorluk bölgelerine göç eden ve sınır boyunca köylü-asker olarak yerleşen Ortodoks Sırplar, hanedanın Katolikliğe, hatta karşı-reformasyonun geç bir biçimine bağlılığından hoşnut değillerdi.' Macar soylularının birçoğu da Habsburg mutlakiyetine çok hevesli değillerdi ve bunun sonucu olarak da Viyana'da karşılaştıkları Osmanlı elçilerine, göreceğimiz gibi, belli bir sempati gösterebilirlerdi.

YENİ TÜRDE BİR DİPLOMATİK TARİH VE BUNUN HABSBURG-OSMANLI SINIR BÖLGELERİNDE GECİKMESİ

Son birkaç on yılda, uluslararası ilişkiler tarihinin odak noktası değişmiştir. Şimdi oldukça uzun süredir dış politikanın biçimlendirilmesinde –ilgili yönetim biçimi standartlarına göre, meşru ya da gayrimeşru olarak– rol oynayan kişiler ve örgütler hakkında daha fazla bilgi edinme çabası vardır. Daha da yakın zamanda, salt tek bir hükümetin tutumunu

1 Jean Nouzille, *Histoire des Frontières, L'Autriche et l'Empire Ottoman*.

tartışmak yerine, aynı araştırmaya bu yapılardan ikisinin ya da daha fazlasının perspektifini dahil etme doğrultusunda yeni bir eğilim de oluşmuştur. Burada ele alınacak vakada bu tip bir yöntemle, Osmanlı ve Habsburg bakış açılarının tartışılması arasında gidip gelme söz konusudur. Tarihçiler aynı zamanda, terimin gerek fiziksel, gerekse metaforik anlamında, sınırları ve sınır bölgelerini daha iyi kavramaya çalışmaktadırlar. Burada tartışılacak durumda örneğin Osmanlının Macaristan'daki Budin/Buda Eyaleti ya da Erdel Prensiği fiziksel anlamda sınır bölgelerine çok iyi örnek oluştururken, padişahın tercümanlığına geçen eski bir Habsburg uyruğu, en azından yaşamının belli dönemlerinde, metaforik bir sınır bölgesinde yaşıyor kabul edilebilir. Uluslararası ilişkilerin bu yeni biçimde incelenmesi, uygun olan yerlerde, söz konusu yönetimler arasında aracı olarak davranan kişilerin incelenmesini de kapsamaktadır: örneğin az önce sözü edilen tercüman, eğer kendisine ateşkes görüşmelerinde belli bir özgürlük tanınmışsa, pekâlâ böyle bir aracı işlevi görmüş olabilir.

Gene de, Osmanlılar ile Habsburglar arasındaki ilişkinin “yeni tarzda” bir araştırmasına girişmek kolay değildir. Çünkü henüz padişahların ve imparatorların “ikili perspektifleri,” iki toplum arasındaki fiziksel ve zihinsel “sınır bölgelerinin” çapı ve niteliği ile araçların faaliyetleri konularındaki araştırmalar çok az ve uzun aralıktır.² Bu konuları ele alan çalışmaların çoğu hâlâ tümüyle Habsburg ve/veya Macar kaynaklarına dayanmaktadır. 1683'teki Viyana Kuşatmasına ilişkin iki önemli İngilizce çalışma bile ya ancak çevrilmiş Osmanlı kaynaklarını kullanmakta ya da bunlara hiç itibar etmemektedir.³ Az sayıda Avusturyalı ve Macar Osmanlı tarihçisinin önemli katkıları dışında, Avrupa'nın erken modern dönemi, yani 16. ile 18. yüzyıl arası süre üstünde çalışan tarihçilerin uzun bir süre Osmanlı kaynaklarını kullanmaya gerek görmedikleri anlaşılmaktadır. Bu ilgi eksikliği muhteme-

2 19. ve 20. yüzyılları ele almakla birlikte, şu yapıt bu kitabın yazarı için esin verici olmuştur: Eckart Conze, Ulrich Lappenküper ve Guido Müller, ed. *Geschichte der internationalen Beziehungen: Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin*.

3 John Stoye, *The Siege of Vienna*; Thomas M. Barker, *Double Eagle and Crescent*. Stoye'nin yapıtı hâlâ piyasada bulunabilmektedir. Yapıtının Almanca baskısına önsözünde Thomas M. Barker, kitabın farklı aktörler arasındaki ilişkilere daha güçlü odaklanmaktan yararlanacağına işaret etmiştir. Belli ki yazar uluslararası ilişkilerin “yeni-tarz” tarihine ilgi duymaktadır (s. 11). Ama bu durumda bile yazar neredeyse sadece “barok dönemde Avusturya'ya” değinmektedir (s. 12).

len 19. yüzyılın aynı şekilde salt Avrupa kaynaklarına dayanan, kötü şöhretli, “Doğu sorunu” tarihçilerinin örneğinden kaynaklanmaktadır; erken modern dönemi çalışan bilim insanları sadece öncellerinin açtıkları yolu izlemişlerdi.⁴

Umut verici başlangıçlara rağmen silinmesi çok zaman ve entelektüel çaba gerektirecek bu anlayışsızlığın kuşkusuz nedenleri vardır. Çünkü padişahlar ancak 17. yüzyıl sonlarında Viyana ya da St. Petersburg’a, resmen Osmanlı hükümdarlarını temsil etme ve savaş, ateşkes ve barış anlaşmaları görüşmeleri yapma yetkisine sahip görevliler gönderdiler. Daha önceki yıllarda padişah ve sadrazamlar çoğu zaman oldukça mütevazı rütbeli memurlar gönderiyorlardı; bunların orada bulunmalarının tek nedeni padişahın dışişleri dairesince hazırlanan bir belgesini iletme idi. Çünkü o dönemde İstanbul’daki egemen varsayım, padişahın emredeceği idi; padişah pazarlık yapmazdı ve diğer hükümdarların, özellikle “kâfirlerin,” sözü fazla dolaştırmadan onun buyruklarını kabul etmeleri akıllıca olacaktı.

Doğal olarak pratikte pazarlıklar gerekliydi, ancak bunlar padişah adına çıkarılan belgeler yerine, daha az resmi bir nitelikte olan sadrazam mektuplarına yansıyor. Kimi durumlarda Osmanlı elçileri, en azından gayri resmi olarak, görüşmeci işlevi görebilirlerdi.⁵ Ancak gerçekleşen tartışmaların çoğunluğu, 1500’lerin ortalarından başlayarak İstanbul’da belli bir düzenlilikte ortaya çıkan ve Kapalıçarşı yakınlarında, bir iç avluya açılan büyük bir yapı olan Elçi Hanı’nda ikamet eden Habsburg elçilerinin sorum-

4 Tarihçi Bernard Lewis (d. 1916) bir konferansında Londra’da öğrenciyken yaşadığı bir olayı anlatmıştır: Lewis “Doğu sorunu” tarihçisi için Osmanlı belgelerinin de ilginç olabileceğini önerdiğinde, profesörünün derin bir şaşkınlık ve anlayamama ifadesiyle karşılaşmıştı. Şu yayınlar Osmanlı kaynaklarını kayda değer düzeyde kullanmakta, hatta bu tür malzemelere odaklanmaktadır: Geza David, *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary*; Markus Köhbach, *Die Eroberung von Fülele durch die Osmanen 1554*; Gabor Agoston, “Ottoman warfare in Europe 1453-1826, s. 118-44 ve 262-3; Geza David ve Pal Fodor, ed., *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe ve Ransom Slavery along the Ottoman Borders*; Gabor Agoston, *Guns for the Sultan*; Markus Koller, *Eine Gesellschaft im Wandel*. Yakın tarihte, 2012 yılında Güneş Işıksel Sultan II. Selim’in (yön. 1566-75) diplomasisi üstüne bir doktora tezi hazırlamıştır: “La politique étrangère dans la seconde moitié du XVIIe siècle: le cas du regne de Selim II (1566-1574)” – bu çalışma erken modern “dış politika”ya ilişkin Osmanlı varsayımları hakkında ana incelemelerden biri olma yolundadır. Güneş Işıksel bana ayrıca David do Paço’nun kısa süre önce Viyana’daki Osmanlı tacirlerine ilişkin bir tezi bulunduğunu bildirmiştir. Bu bilgi için ona müteşekkirim, ancak henüz teze ulaşamamaktadırlar.

5 Osmanlının, Venedik devlet arşivlerinde korunan, Venedik dogesi ile yazışmaları bu durumu çok iyi yansıtmaktadır.

luluğundaydı.⁶ Bu binada kalan en tanınmış Habsburg elçisi kuşkusuz, V. Karl'ın (1500-58) kardeşi ve ardılı I. Ferdinand (1503-64) tarafından Sultan Süleyman'ın (yön. 1520-66) sarayına gönderilen Ogier Ghiselin de Busbecq'ti.⁷ Zarif Latincesi nedeniyle Busbecq'in mektupları tüm Avrupa'da popüler olmuştu. Daha sonraki elçiler de çoğu zaman Osmanlı başkentinde kaldıkları zamanların tanığı olarak hem metin, hem görsel malzeme bırakmışlardı, ama onların raporları çoğu kez sekreterlerin ya da dini danışmanların elinden çıkmıştı.⁸ Busbecq'in ve daha az ölçekte Salomon Schweigger'ın yapıtları oldukça yaygınlaştığından, Habsburg diplomatik faaliyetleri üstüne çalışan tarihçiler yeterli bilgiye sahip olduklarını düşünmüş ve uzun bir süre Osmanlı elçilerinin raporlarını aramaya pek ihtiyaç duymamış olabilirler.

Öte yandan önyargılı fikirlerin de burada bir rolü vardı. 1980'lerin başında etkin tarihçi Bernard Lewis, bir Avusturya kaynağına dayanarak, Mısır'ın Napoléon tarafından işgalinden (1798-1801) önce, Osmanlı önde gelenlerinin Avrupa politikalarına ancak söz konusu mesele onlarla doğrudan alakalıysa ilgi gösterdiklerini öne sürmüştü. Eğer bu ifade tümüyle doğru olsaydı, o zaman Habsburg İmparatorluğu konusunda Osmanlı görüşlerini incelemek anlamsız olacaktı. Ama yakın dönem araştırmaları bu genel geçer ifadede önemli istisnalara yer vermemiz gerektiğini göstermiştir.⁹ Fatih Yeşil'in, Napoléon'un saldırısından çok önce, 1790'ların başlarında Viyana'yı ziyaret eden Ebubekir Ratib Efendi'nin raporlarına ilişkin çalışması bu noktayı kesinlikle açığa çıkarmıştır; bu diplomat,

6 Semavi Eyice, "Elçi Hanı," s. 93-130.

7 Ogier Ghiselin de Busbecq, *Legationis turcicae epistolae quatuor*. Busbecq çok sık çevrilmiştir, ancak ben iyi bir dizini olduğu için bu baskıyı tercih ediyorum.

8 İmajlar için karşı. Lambert de Vos, *Das Kostümbuch von Lambert de Vos*. 16. yüzyıl sonlarından bazı Habsburg elçilerinin hazırladıkları raporlar yayınlanmıştır: Stephan Gerlach, *Tage-Buch der von zween Röm. Kaysern an die ottomanische Pforte abgefertigten Gesandtschaft*, Salomon Schweigger, *Eine Neue Reysbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel un Jerusalem ve Zum Hofe des türkischen Sultans*. Her iki rapor da Türkçeye çevrilmiştir; Gerlach'ın günlüğünün Türkçe çevirisine ulaşmak, düzenlenmemiş ve yeniden basımı yapılmamış Almanca aslına göre daha kolaydır: *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, iki cilt, İstanbul, Ocak 2007, Kitap Yayınevi.

9 Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, s. 52; Fatih Yeşil, "Looking at the French Revolution through Ottoman eyes," s. 283-304; bu makalede kapsamlı bir bibliyografya bulunmaktadır. Çok yakın tarihte bu yazar söz konusu 18. yüzyıl Viyana elçisi hakkında büyük bir yapıt hazırlamıştır: *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Katibi Ebubekir Ratib Efendi (1750-1799)*.

özellikle de henüz yayınlanmamış raporlarında Viyana'daki siyasi durum hakkında oldukça çok bilgi iletliyordu. Ancak elinizdeki çalışmanın başlıca odak noktasını oluşturacak eski raporlar bile, 18. yüzyılda Habsburg ülkesinin Osmanlı gözlemcilerinin en azından bazılarının Avrupa politikalarıyla şimdiye kadar sanıldığından daha fazla ilgilendiklerini göstermektedir.

Bu bölümde çok somut bir sorunu tartışacağız: Viyana ya da Macaristan'dan İstanbul'a Avrupa'daki genel duruma ilişkin siyasi bilgi iletimini. Çoğu zaman Osmanlı elçilerinin güvenilir bilgi elde etmesini neredeyse imkânsız kılan engelleri ve sınırlamaları da belirlemeye çalışacağız. Osmanlılara ve Habsburglara uluslararası ilişkilerin "yeni tarz"da bir tarihini yazma niyetiyle yaklaşan bir tarihçi için bu siyasi bilgi, sorunun yalnızca bir parçası olacaktır. Çünkü böyle bir çalışma daha geniş olarak iki imparatorluğun sınırlarını aşan insanlar, metalar ve uygulamalar üstünde yoğunlaşacaktır. Bu daha geniş bir bakış açısını benimseyen çalışmada tarihçi Arapça harflerle baskıyı tartışabilir, çünkü 18. yüzyıl başlarında, kısa süre önce Habsburglarca işgal edilen Erdel'den bir mülteci, girişimci ve bilim insanı İbrahim Müteferrika bu uygulamayı İstanbul'da başlatan ilk kişi olmuştu. Kültürel transferin bir diğer yönü olarak, 16. yüzyıldan sonra Erdel'e giren ve 1700'lerde çoğu kez yerel kiliselere bağışlanan Osmanlı halı ve kilimlerine de işaret edebiliriz.¹⁰ Ancak kısa bir bölüm bu sorunları kapsayamayacağından, bakış açımızı terimin geleneksel anlamında politikayla sınırlayacağız.

Ayrıca "uzun 18. yüzyıl" ile ne demek istendiğini açıklamamız gerekir. Bu yazarın görüşünce bu döneme Viyana'nın neredeyse başarılı ikinci kuşatmasıyla başlayan, 1683-99 Osmanlı-Habsburg Savaşıyla başlamak makul olacaktır. St. Gotthard-an-der-Raab Savaşından sonra Kara Mehmed Paşa'nın, Vasvar Barış Anlaşmasını (1665) onaylamak üzere elçi olarak Habsburg başkentini ziyaret ettiği tartışmasıdır ve yazdığı rapor günümüze kalmıştır. Ama bu metni, 1700'den sonra Viyana'ya atanan Osmanlı elçilerinin yazdıklarıyla karşılaştırsak, Mehmed Paşa'nın Avrupa politikaları hakkında söyleyecek çok az şeyi olduğu ortaya çıkmaktadır; buna karşın ana amacın hükümdarının saygınlığını her koşulda korumak

¹⁰ Orlin Sabev (Orhan Salih), *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, Alberto Boralevi, "Western Anatolian village rugs and Ottoman silk textiles," s. 103-11.

olduğu görülmektedir ve bu bütün dünyada erken modern elçi raporlarının yazarlarıyla paylaştığı bir kaygıdır.”

Öte yandan, Macaristan için savaşın (1683-99) tam ortasında barış olasılıklarını araştırmak gibi pek kısılanılmayacak bir görevi olan Zülfikâr Paşa, verilen talimatlar uyarınca Habsburgların karşılaştıkları siyasi ve askeri sorunlar hakkında bilgi toplamak zorundaydı; raporu bazı değerli bilgiler içermektedir.¹² 1699’da barış sağlandıktan sonra bir geçici elçilikler çağı başladı; bu dönem, ilgili elçilerin toparlayabildikleri kadar siyasi bilgi içeren raporlarıyla belgelenmiştir. “Uzun 18. yüzyıl”ı, Viyana’dayken (1792) Fransız devriminin ilk aşamalarını yaşayan Ebubekir Ratib Efendi’nin raporuyla sona erdireceğiz; bu diplomat siyasi bilgilere büyük ilgi duyduğundan, onun elçiliği bu tartışmanın ana odak noktalarından birini oluşturacaktır.

Ebubekir Ratib’in elçiliği 1700’lerin özelliği olan geçici misyonların geç örneklerinden biriydi, çünkü tam da bu elçiyi gönderen hükümdar olan Sultan III. Selim (yön. 1789-1807) son yıllarında Viyana ve diğer yerlerde uzun erimli elçilik deneyimlerine girişmişti; 19. yüzyıldaki ardılları döneminde bu olağan bir uygulama haline geldi. Ancak “uzun 18. yüzyıl”ın gerçekte Osmanlıların bu göreve İstanbul’daki “Tercüme Odası”nda ve/veya Paris’teki Osmanlı elçiliğinde müsteşar olarak eğitilmiş kişileri elçi göndermeye başladıkları 1830 ve 1840’larda sona erdiği de öne sürülebilir. Ama bizim amaçlarımız için “uzun 18. yüzyıl” yalnızca 1700’den çok önce Viyana hakkında bilgi veren kişileri kapsadığı için uzun olacak ve oldukça geleneksel biçimde 1800 dolaylarında sona erecektir.

Son birkaç yıldır Türk meslektaşlarımız Osmanlı dünyasının erken modern dönemde Latin Avrupa ile ilişkilerine giderek artan bir ilgi göstermektedirler. Muhtemelen bu yeni odaklanmanın, yakın geçmişte Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne girmesi ihtimali hakkında süregiden tartışmalarla bir ilişkisi vardır. 1990’lara kadar Osmanlı-Venedik ya da Osmanlı-Habsburg etkileşimi yalnızca Avrupalı ve Amerikalı tarihçileri ilgilendirirdi, ama şimdi bir dizi Türk meslektaşımız da ilgili dilleri bilmekte ve Latince, Bizans Yunancası, İspanyolca, Almanca ve diğer dillerde yazılmış

11 [Evlîya Çelebi], *Im Reiche des Goldenen Apfels*, s. 255-63.

12 Songül Çolak, ed., *Viyana’da Osmanlı Diplomasisi*, Mustafa Güler, ed., *Zülfikâr Paşa’nın Viyana Sefareti ve Esareti*.

birincil kaynaklarla çalışabilmektedirler.¹³ Bu çalışmalarda tipik olarak siyasi ve askeri çatışmalardan çok, ötekilik ve daha somut olarak erken modern dönemde Orta Avrupa'da popüler kültürün önemli bir özelliği olan *Türkenfurcht* ya da "Türk korkusu" algıları da dahil olmak üzere, kültürel etkileşimler öne çıkmaktadır. Birçok Türk meslektaşımız için bu miras, Türkiye'nin olası Avrupa Birliği üyeliğine, özellikle Orta Avrupa'da yaygın olan karşıtlığın ana nedenlerinden biridir.¹⁴ Bu çalışmaların geniş, kültürel yönelimi dikkate alındığında, yakın bir gelecekte Osmanlı-Habsburg ilişkilerini, uluslararası ilişkilerde "yeni tarz" yapıtların özelliği haline gelen daha geniş perspektifler içinde incelemenin kolaylaşacağını umabiliriz.

KAYNAKLARIN TANITIMI

Belki de kültürel yönleri bu ilgidan ötürü, tarihçiler Osmanlı diplomatlarının esas olarak Avrupalı bakanların ve onların kabinelerinin dış politikalarına nasıl baktıkları sorusunu çok ender sormuşlardır.¹⁵ Bunun istisnaları olarak Fatih Yeşil'in çalışmaları ile Ali İbrahim Savaş'ın Mustafa Hattı'nın elçilik raporu (1748) baskısındaki oldukça kısa önsözünü sayabiliriz. Ayrıca, 18. yüzyıl elçilik raporlarında siyasi bilgi bulmak her zaman kolay değildir: Osmanlı bürokratları yabancı sarayların, örneğin Venedik *relazioni*'leri (resmi raporları) gibi, sistematik bir anlatısını kâğıda geçirmemişlerdir. Bunun yerine gezi günlüğü biçimini tercih etme eğiliminde olmuşlardı; bu nedenle ilgili bilgiler çoğu kez beklenmedik yerlerde, yazarın –ister doğru, ister yanlış– bilgi aktaran şu ya da bu kişiyle karşılaşmasını tarif ettiğinde bulunmaktadır. Bu nedenle modern bir baskı mevcut değilse, tarihçiler elyazmalarını ya da dizini olmayan eski baskıları araştırmak zorundadırlar; bu durumda da ilgili bilgiyi gözden kaçırmak oldukça kolaydır.

13 Christoph Neumann ve Wolfgang Reinhard'ın önerilerine uyarak, Avrupa'nın Katolik ve Protestan devletlerine değinirken, "Latin Avrupa" terimini kullanıyorum. Elinizdeki çalışma 18. yüzyıla ilgili olduğundan bu ifade, daha çağdaş "Latin Hristiyanlığı" terimine göre tercih edilebilir görünmektedir. Osmanlı adları ve terimleri modern Türkçeye göre yazılmıştır.

14 Özlem Kumrular, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni*; Suraiya Faroqi, "Materielle Kultur und –zuweilen– gesellschaftliche Werge," s. 81-103. En yakın tarihli katkı: Seyfi Kenan, ed., *Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*.

15 Mustafa Hattı, *Viyana Sefaretnamesi*, s. I-II.

1600'lerin sonlarından önce padişah elçileri döndükten sonra onlardan sözlü bilgi alındığı, normalde yazılı rapor verilmediği anlaşılmaktadır. Ama 1700'den sonra durum değişmiş ve ya elçi ya da onun hizmetkârı olan bazı yazarlar bize yurtdışındaki tecrübeleriyle ilgili raporlar ya da uzun notlar bırakmışlardır. Uzun sınırlar ve sık savaşlar nedeniyle Osmanlı elçilerinin ve ekiplerinin Viyana'da ya da birçok yerde sınır görevi gören Tuna'nın kıyılarında bulunmalarını gerektiren pek çok durum oluyordu. Ne var ki, bir Osmanlı elçisi için geçerli siyasi bilgiler toplamak çoğu kez kolay değildi. Çünkü Habsburg diplomatları yabancı meslektaşlarının imparatorun durumu hakkında doğru bir fikir oluşturmamaları için çoğu kez ellerinden geleni yapıyorlardı. Habsburg hizmetkârları yanlış bilgi veriyor, Osmanlı elçileri de mümkün olduğunca muhataplarına aynı şeyi yapmaya çalışıyorlardı. Ancak padişahın elçileri bilgilerin iletilip, doğrulanabileceği kurulu bir ağ olmaması sorunuyla boğuşmak zorundaydılar. Genele baktığımızda İstanbul'da çok sayıda Latin Avrupa vatandaşı yaşıyordu, oysa Avrupa saraylarında Osmanlı diplomatlarının sayısı çok azdı.

Buna ek olarak, küçük buz çağıının (1300'lerden 1800'lerin sonlarına kadar) soğuğu ve bunun getirdiği buzlanma, yağmur ve çamur gibi "doğal" engeller vardı. Bunun sonucu Osmanlı diplomatları eylemlerini –ya da eylemsizliklerini– doğru ya da yanlış olabilecek rivayetlere dayandırmak zorunda kalabilirlerdi. Örneğin 1740 sonbaharında, o dönemki barış anlaşmasının bir parçasını oluşturacak sınırı belirleyen Osmanlı delegasyonu, imparator VI. Karl'ın (yön. 1711-40) bu arada öldüğünü duymuştu. Ama görevlilerin bu rivayetin doğru olup olmadığını bilmelerine olanak yoktu. Osmanlı elçisi ancak Habsburg görüşmecisi giysilerine siyah kurdele takılı olarak görüldüğünde bu önemli haberi iletmek üzere İstanbul'a bir haberci yollamaya karar vermişti.¹⁶

Osmanlı elçilerinin uzmanlaşmış diplomatlar olmaması meseleyi daha da güçleştiriyordu; bu kategori ancak 19. yüzyılda ortaya çıktı. Elçi olmadan önce tümüyle farklı alanlarda hizmet eden ve bir kez İstanbul'a döndükten sonra bir daha hiç diplomatik görev almayacaklarına emin olan kişilerin, etkin biçimde siyasi bilgi derlemek için tecrübeleri yoktu; henüz

16 [Ebu Sehil Nu'man Efendi], *Molla und Diplomat*, s. 118.

az bilinen ve düşük prestijli bu işte uzmanlaşmak için bir motivasyon da geliştiremiyorlardı. Elçiler çoğu kez, 18. yüzyılda hemen tümüyle Hıristiyan olan tercümanlarına güvenmek durumundaydılar; padişahı, ancak 1821'deki Yunan ayaklanması bu görev için genç Müslümanları eğitmek üzere Tercüme Odasını kurmaya yönlendirdi. Bir elçiye refakat eden tercümanın güçlü bir vezirin hanesinden olması veya şu ya da bu Avrupa elçiliğiyle yakın ilişkiler sürdürmesi olasıydı. Dolayısıyla tercümanın gündeminin elçininkiyle üst üste düşeceğinin hiçbir güvencesi yoktu. Gene de İstanbul'dan getirilen bu adamlar çok yardımcı oluyorlardı. Elçi herhangi bir Avrupa dilini bilmediğinden, imparatora hizmet eden meslektaşlarının olup biteni ne ölçüde doğru tercüme ettikleri konusunda onu ancak kendi tercümanları bilgilendirebilirlerdi. Çoğu kez ya dil yetersizliği ya da siyasi bir nedenden dolayı doğru bilgilendirme yapılmıyordu.

Güvenilir siyasi bilgi peşindeki 18. yüzyıl elçilerinin çabalarını izleyebilmek için, raporlarını incelememiz gerekir. Bunların çoğunun Osmanlı arşivlerinde değil, elyazması kütüphanelerinde günümüze kalması dikkat çekicidir. Kimi durumlarda arşiv belgeleri dosyaları mevcuttur, ancak bunlar normalde nihai raporu içermemekte, elçinin atanmasının ve gezilerinin ayrıntılarını yansıtmaktadır. Bizim buradaki amaçlarımız için bu tür iki vaka özellikle önemlidir: birincisi, Kemal Beydilli ile İsmail Erünsal 1711'de Viyana'yı ziyaret eden Seyfullah Ağa'nın elçiliğinin son derece dikkatli bir anlatısını hazırlamıştır. Bu iki editör Viyana ve İstanbul'da bulunan basılı ve elyazması kaynakları, bu kapsamda Habsburg yetkililerinin elçiye refakatle görevlendirdikleri tercüman Schmidt'in notlarını derleyerek, kamuya açmışlardır.¹⁷ Tarihçi, Ali İbrahim Savaş'ın yayınladığı, Mustafa Hattî'nin elçiliğiyle (1748) ilgili malzemelerden de çok şey öğrenebilir; bu belgeler elçinin raporunu çok iyi biçimde tamamlamaktadır.¹⁸ Ebubekir Ratib Efendi ile ilgili benzer kayıtlar henüz yayınlanmamıştır, ama Fatih Yeşil'in çalışması şimdi öğrenci ve araştırmacıların bu içeriğe ulaşmalarına olanak sağlamıştır.

17 Kemal Beydilli ve İsmail E. Erünsal, "Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs: Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711) (142 sayfa belge ile birlikte)." Seyfullah Ağa'nın, yazarların hem tıpkıbasımını, hem de transkripsiyonunu ekledikleri raporunun aslı İsmail E. Erünsal'ın özel kütüphanesindedir.

18 Mustafa Hattî, Viyana Sefaretnamesi s. 53-77.

Ebu kadar çok elçi raporunun arşivlerde bulunmamasının nedeni anlamak zordur. Belki de bunların orijinalleri görece iyi kataloglanmış devlet arşivine (Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi, İstanbul) değil, henüz çok küçük kısmı kataloglanmış Topkapı Sarayı Arşivine konulmuştu. Ama padişahlara ve vezirlere sunulan rapor orijinallerinin merkez arşivlerinin henüz keşfedilmemiş bir bölümünde olması da mümkündür, çünkü sıra kataloglamaya gelince klasik denilen çağa (1450-1600) ya da 1850'den sonraki döneme göre, 18. yüzyıl ikincil düzeydedir. 1700'ler üstüne çalışan Osmanlı tarihçilerinin bir baskı grubu oluşturmaları gerekir!

1700'den kısa süre sonra Osmanlı yetkilileri, ister resmen atanmış olsun ister olmasın, belirli vakanüvislerin artık gizliliği kalmayan elçilik raporlarını yayınlamalarına izin vermeye karşı değildiler. Böylece 18. yüzyılın ikinci yarısında ün kazanan ve kendi girişimiyle bir tarih yazan, din ve hukuk alimi Şem'dânizâde Süleyman Efendi, çalışması bu inceleme için de önemli olan elçi Mustafa Hattî'nin anlatısından çokça yararlanmıştı.¹⁹ Raporların bazıları kısa kitaplar halinde de dağıtılmıştı.²⁰

Kimi metinler uzun süredir tarihçilerin ilgisini çekmektedir ve Avrupa dillerine bile çevrilmişlerdir; bizim amaçlarımız için biraz erken olan, özellikle ilginç bir metin 1665'te Elçi Kara Mehmed Paşa'ya Viyana ziyaretinde refakat eden Evliya Çelebi'nin seyahatnamesidir.²¹ 2007'de iki Türk bilim insanı ayrı ayrı, 1688 ile 1692 arası orta elçi sıfatıyla (Habsburg sınıflandırılmasında bu *Internuntius*'a karşılık gelmektedir) atanan talihsiz Zülfikâr Paşa'nın raporlarını yayınladılar; bu sürenin çoğunda şanssız elçi fiilen bir tutuklu yaşamı sürdürmüştü.²² Seyfullah Ağa'nın 1711'e tarihlenen anlatısından daha önce de söz etmiştik. 1740'ta Belgrad Anlaşmasında Osmanlı-Habsburg sınırının yeniden belirlenmesi gündeme gelmiş ve 1718'de Habsburgların eline geçen, bugünkü Sırbistan'ın başkenti Belgrad kenti ve kalesi yeniden padişahın toprakları arasına katılmıştı.

19 Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, *Şem'danizâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'it-evârih*, cilt I, s. 140.

20 Faik Reşat Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*.

21 [Evliya Çelebi], *Im Reiche des Goldenen Apfels*.

22 Çolak, *Viyana'da Osmanlı Diplomasisi*; Güler, *Zülfikâr Paşa'nın Viyana Sefareti ve Esareti*.

Ebu Sehil Nûman Efendi işte bu önemli olayları aktarmıştı: raporunun gerek Osmanlıca orijinali, gerekse Almanca çevirisi basılı olarak mevcuttur.²³ Bu yüzyılın daha geç bir zamanında, Osmanlı tarihi ve siyaseti hakkındaki çok sayıdaki makalesiyle tanınan Ahmed Resmi Efendi, Viyana elçiliğinin bir anlatısını da hazırlamıştı. Kuşkusuz bu çalışmada Avrupa siyaseti hakkında, Berlin ve Prusya elçiliklerine ilişkin daha geç tarihli raporuna göre daha az şey söylemektedir; Bedriye Atsız bu iki raporu Osmanlıcadan modern Türkçeye çevirmiştir.²⁴ Dönemimizin sonunda daha önce de karşılaştığımız Ebubekir Ratib Efendi'nin çeşitli raporları vardır. Bu yazar bir süre Sultan III. Selim'e danışmanlık yapmış, padişah kendisinden Habsburglarla ilgili siyasi ve askeri konular hakkında ayrıntılı bir rapor istemişti. Belki de dikkat çekici uzunluğu nedeniyle, Ebubekir Ratib'in anlatılarının en kapsamlısı henüz yayınlanmamıştır; ancak, daha kısa bir rapor basılı olarak mevcuttur.²⁵

17. yüzyılın ortalarında Osmanlı bürokratlarının “enformasyon hizmetleri”ni yeniden düzenleme zorunda kaldıkları varsayımından hareket edebiliriz. Merkezdeki Osmanlı vezir ve bürokratları daha önceleri muhtemelen, İstanbul'da da dikkat çekici bir düzeyde faal olan Venedik gizli servisinden Avrupa politikaları hakkında oldukça çok bilgi almışlardı.²⁶ Gizli servisler söz konusu olduğunda hiçbir şey kesin değildir, ama padişah ve vezirlerin bu kaynaktan elde ettikleri bilgiler, birkaç ayrıcalığı haklı gösterecek kadar değerli olduğundan, Venedik casusluk aygıtının faaliyetlerine göz yummuş olmaları çok olasıdır: Venedik ajanları zaman zaman Osmanlı topraklarında, ciddi sonuçlar doğurmadan, signorinin

23 Nu'man Efendi, *Molla und Diplomat*; Ebu Sehl Nu'man Efendi, *Tedbirat-i Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, s. 54-142; Mustafa Hattı, *Viyana Sefaretnamesi*.

24 [Ahmed Resmi], Ahmed Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnâmeleri, modern Türkçeye Bedriye Atsız tarafından çevrilmiştir (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980). Orijinal metin İstanbul'da 1219/1804'te basılan *Tarih-i Vasi*'nin eki olarak mevcuttur. Ben bu oldukça ender yayına ulaşamadığım için, Bedriye Atsız'ın çevirisini kullandım. Yeni bir baskı çok sevindirici olacaktır. Bir biyografi için karş. Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace, Ahmed Resmi Efendi 1700-1783*.

25 [Ebubekir Ratib], *Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi*. Ayrıca karş. Carter Findley, “Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy narrative,” s. 41-80; Yeşil, “Ebubekir Ratib Efendi's Observations” ve *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Katibi*.

26 Paolo Preto, *I Servizi Secreti di Venezia, Spionaggio e Controspionaggio al Tempo della Serenissima: Cifrari, Intercettazioni, Delazioni, Tra Mito e Realtà*.

[Venedik yönetimi] düşmanlarını öldürmeyi bile başarmışlardı. Ancak padişahlar 1645'te Girit'i fethetmeye giriştiklerinde bu bilgi kaynağı artık ortadan kalktı; savaş neredeyse çeyrek asır sonra, 1669'da sona erdiğinde ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Venedik varlığı büyük ölçüde zayıflamıştı ve eski enformasyon ağlarının canlandırılması mümkün olmadı.

Dolayısıyla Kara Mustafa Paşa'nın 1683 Eylül'ündeki garip davranışı, muhtemelen bilgi eksikliğiyle açıklanabilir. Sadrazam, tam da Viyana'ya nihai saldırıya hazırlanırken, Polonya Kralı Jan Sobieski'nin ordusunun yaklaşmasını engellemek için hiçbir şey yapmamış ve bu müdahale kuşatmanın başarısız olmasına neden olmuştu. Büyük olasılıkla sadrazam, aslında Polonya tahtına adaylığı Fransız Kralı XIV. Louis (yön. 1643-1715) tarafından desteklenen Sobieski'nin taraf değiştirdiğini ve Habsburg başkentinin kurtarılması için oldukça büyük bir ordu topladığını, ancak karşılaşmanın çok geç bir aşamasında öğrenmişti.

ZÜLFİKÂR PAŞA'NIN HABSBURGLARIN BATIDAKİ ZORLUKLARI HAKKINDA GÖRÜŞLERİ

Belki de padişahların dönen elçilerden yazılı rapor talep etme doğrultusundaki yeni Osmanlı politikası, bu “enformasyon açıklarının” kapatılmasına katkı amacıyla tasarlanmıştı. Ancak daha önce belirtildiği gibi elçiler aynı zamanda raporlarını kendi faaliyetlerini haklı çıkarmak için yazıyorlardı ve bu nedenle, her zaman mutlaka uyumlu olmayan bu iki amacı aynı zamanda gerçekleştirmekte çoğu kez güçlük çekmiş olmalıydılar. İncelememize yapıtıyla başlayacağımız Zülfikâr Paşa, özellikle zor bir durumdaydı. Ne de olsa savaşı sona erdirmenin bir yolunu bulma görevinde açıkça başarısız kalmıştı. Viyana'da itibarlı biçimde karşılandığını da yazamazdı; daha barışçı dönemlerde böyle törenler sevilen bir konuydu, çünkü elçiye gösterilen saygı Habsburg sarayının padişaha biçtiği yüksek değer bir işaretiydi.

Buna karşın Zülfikâr Paşa'nın tek yapabileceği çektiği acılardan yakınmaktı: aşığılavıcı davranışlar, ihtiyaçlarının temin edilmemesi, elçinin sürgit bekletildiği küçücük yerlerde asgari hareket özgürlüğü. Bu ıstırapların arasında kendisine gerçek bir tutuklu gibi davranılması da vardı.

Belki de Zülfikâr Paşa bu korkunç aşağılamaları sürekli rapor ederken, Habsburg tarafının barışla ilgilenmediğini, dolayısıyla görevinin başarısızlığından onun sorumlu olmadığını açığa çıkarmak istiyordu. Muhtemelen bu noktayı kanıtlamak için paşa raporuna tam bir arşiv eklemişti: Kont Caraffa'ya yazdığı mektupların kopyaları ile imparatorluğun bu önde gelen kişinin elçiye gönderdiği yanıtlar.²⁷

Avrupa üstüne çalışan herkesin iyi bildiği gibi, 1600'lerin sonlarında Habsburglar hem batı, hem doğu cephelerindeki karşıtlarıyla başa çıkmak zorundaydılar: imparator ve Alman prensleri Macaristan'da Osmanlılarla savaşıırken, XIV. Louis Alsas'ın fethini tamamlamak üzereydi. Padişahın diplomatları İstanbul'dan hareket etmeden önce bu durumu biliyorlardı, çünkü bir yüzyılı aşkın süredir Osmanlı başkentinde dikkat çekici bir varlık gösteren Fransız elçileri, hükümdarın ve vezirlerinin Ren cephesindeki Fransız zaferlerini öğrenmeleri için çaba harcamışlardı. Zülfikâr Paşa bir kez Habsburg topraklarına geldiğinde kuşkusuz Fransa'dan başka bilgi alamamıştı; ama hâlâ ona Ren'in batı kıyısındaki askeri hareketlerin ayrıntılarını verebilecek, ne yazık ki adını bildirmediği, kaynaklara ulaşabiliyordu. Örneğin; elçi, 15 Muharrem 1101/30 Ekim 1689'da, başlangıcı onun Habsburg topraklarında bulunduğu zamana denk düşen Palatinate'deki savaş (1688-97) hakkında bir not yazmıştı. Zülfikâr Paşa, Fransızların 19 Ekim 1688'de Moğonce/Mayence/Mainz'ı aldıklarına değiniyordu ve Habsburg ordularının bu kenti 10 Eylül 1689'da geri alırken verdikleri ağır zayıyatın bilincindeydi. Zülfikâr Paşa bu bağlamda Habsburg tarafından kimi kaynakların Palatinate'in yakılıp yıkıldığını teyit ettiklerine işaret ediyordu.²⁸ Elçi ayrıca Fransız kralına karşı imparatorun yanı sıra Alman prenslerini ve İspanya ve Hollanda krallarını da kapsayan bir ittifak kurulduğunu öğrenmişti; Zülfikâr Paşa yalnızca bu ittifakın bir üyesi olan Savoy dükünü atlamıştı.²⁹ Belki de Hollanda'nın Fransa kralına karşı savaşa katılması nedeniyle, elçi bir Hol-

27 Güler, ed., *Zülfikâr Paşa'nın Viyana Sefareti*, s. 21-2.

28 Age, s. 143. Paşa'nın ayrıca sözünü ettiği kuşatılan kaleyi, yapıtının editörleri "Yuna" olarak okumuşlardır. Tam emin olmamakla birlikte bunun "Bona/Bonn" olarak okunmasını önereceğim. Ne de olsa Arapçada "o" ile "u"yu ayırt etmek mümkün değildir. Ayrıca el yazısında "b" ile "y"yi karıştırmak kolaydır. XIV. Louis'nin bir ordusu gerçekten de bu kent yakınlarında küçük bir yenilgiye uğramıştı (10 Ekim 1689).

29 Age, s. 143.

landa diplomatının teklif ettiği aracılığa güvenmemiş, ama onun teklif ettiği desteği de reddetmemişti.³⁰

Zülfikâr Paşa ayrıca papanın (XI. Innocentius, 1676-89 arası papa) öldüğünü ve onun yerine gelen ve 1689-1691 arası papalık yapan VIII. Alexander'ın seçimden önce bir Venedik kardinali olduğunu öğrenmişti. Bunun yazıldığı sırada bu "sıcak" bir haberd, çünkü Alexander henüz 6 Ekim 1689'da papa olmuştu. Paşa, dürüst bir tavırla, hakkında yararlı bir bilgi sahibi olmadığı meseleleri de belirtmişti: örneğin, Hollanda ve İspanyol cephelerindeki savaş hakkında bilgi veremiyordu.³¹

PRUT SAVAŞINDAN ÖNCE

Beydilli ve Erünsal'ın Seyfullah Ağa'nın anlatısı için yazdıkları önsözlerinde işaret ettikleri gibi, bu girişim daha önceki Osmanlı elçiliklerinden biraz farklıydı. Osmanlı padişah ve vezirleri Macaristan'ı, Polonyalı, Alman, Venedikli ve Rus müttefiklerince desteklenen İmparator I. Leopold'a (yön. 1658-1705) kaybettikten sonra birkaç cephede ikinci bir savaştan kesinlikle kaçınmak istiyorlardı. Uzun vadede de, Latin Hristiyanlığı prensleri arasındaki gerilimlerden yararlanarak kayıp eyaletlerini geri almayı umuyorlardı; gerçekten de 1715'te Mora'yı, 1740'ta Belgrad'ı geri aldılar.³² Bu nedenle 1700'lerin sadrazamları, 16. ve 17. yüzyıllardaki öncellerine kıyasla Avrupa prensleri arasındaki ittifaklar sistemindeki değişikliklerle daha fazla ilgileniyorlardı.³³

1400'lerde ya da 1500'lerde padişahın Latin Hristiyanlığı prensleri arasındaki karşıtları, Osmanlı ordularıyla ancak ittifaklar kurarak savaşabilme gibi bir dezavantaja sahiptiler; ne var ki bu ittifaklar, katılımcıların farklı siyasi kaygıları nedeniyle genellikle kısa zamanda dağılıyordu. Buna karşın padişah bazen hiçbir müttefiki olmadan hareket edebiliyor ya da yalnızca Tatar hanları veya Eflak ve Buğdan voyvodaları gibi vasal hükümdarları seferber ediyordu.

30 Tarihçi Şemdanizade belki bu rapor nedeniyle barış anlaşması görüşmeleri sırasında somut olarak "küffar"ı arabulucu olarak kullanmama uyarısında bulunmuştu: Şemdanizade, *Mür'i't-tevarih*, s. 102.

31 Beydilli ve Erünsal, "Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği," s. 23.

32 Age, s. 1-3.

33 Dönemin siyasi olaylarına genel bir bakış için bkz. Heinz Duchhardt, *Balance of Power and Pentarchie*.

Ancak 17. yüzyıl sonlarındaki “Kutsal İttifak” Osmanlı tarihinde görülmemiş bir şekilde, padişahların ciddi toprak kaybına neden olacak kadar uzun ömürlü olmuştu. Bu durumda Seyfullah Ağa Viyana’ya geldiğinde görevi, Kraliyet Savaş Konseyi başkanı olarak savaş ve barış konularında esas karar verici durumdaki Savoy Prensi Eugene’i, padişahın Rus Çarı I Petro’ya (yön. 1682-1725) karşı seferi sırasında Habsburglara yönelik bir girişim planlamadığına ikna etmekte. Osmanlı hükümdarı ve vezirleri özel olarak da, o sırada Saksonyalı Augustus ile 1733-6 arası Polonya kralı olan, Fransız Kralı XV. Louis’nin kayınpederi Stanislaw Leszczyński (1677-1766) arasında tartışma konusu olan Polonya tahtı çevresindeki çekişmelere taraf olma gibi bir niyetleri olmadığını belirtiyorlardı. Seyfullah Ağa’ya göre padişah statükoyu korumaktan yanaydı: Rusya’ya karşı savaş salt savunma amaçlıydı ve Osmanlıların Polonya’ya zarar verecek toprak kazanımı gibi bir niyetleri yoktu.³⁴

Seyfullah Ağa’ya soru sorulduğu zaman –kanaatine göre– şüpheli bir kaynağın, Osmanlı askerleri ve Tatar atlılardan oluşan bir saldırı birliğinin Belgrad’dan çıkıp, Polonya sınırını geçtiğine dair müphem bir hikâye aktardığını belirtmişti. Oysa Savoy Prensi Eugene’in bu sırada daha iyi bilgi kaynakları vardı ve bu saldırının gerçekleştiğini kesin olarak biliyordu. Ancak elçi kendisini sorgulayanlara bu olayın Osmanlılarla Habsburglar arasındaki barışçı ilişkileri tehlikeye atmayacağına dair güvence vermişti.

İmparator I. Joseph (yön. 1705-11) Seyfullah Ağa hâlâ Viyana’dayken öldüğü için, barış anlaşmasının onun ardılı döneminde de geçerli kalması son dakika görüşmeleriyle sağlandı. Pazarlıkları naip dul İmparatoriçe Eleonora adına Leopold Graf von Herberstein yürüttü, çünkü süregelen askeri çatışma nedeniyle Savoy Prensi Eugene orduyla birlikte kalmayı tercih etmişti. Bu noktada Osmanlılarla Habsburgların 1715’te bir kez daha savaşacaklarını henüz kimse bilmiyordu.

Seyfullah Ağa’nın raporu, özellikle de onun ziyareti sırasında İspanyol Veraset Savaşının (1701-14) devam etmekte olduğu dikkate alınınca, Habsburglar ile XIV. Louis arasındaki çelişkinin uzun vadeli yönlerini ele alabilirdi. Seyfullah’ın Savoy prensi ile görüşmesinden görüldüğü gibi –seçimle

34 Beydilli ve Erünsal, “Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği,” s. 23.

tain edilen– Polonya tahtının tehlikeli konumu da Osmanlıları ilgilendiren bir konuydu. Ne var ki, Osmanlıca değil, günlük Türkçe ile yazılmış olmasıyla dikkat çeken rapor, söz konusu daha geniş meseleleri hiç ele almamıştı. Tersine Seyfullah Ağa okurlarına, Prens Eugene ile görüşmelerinde Avrupa siyasetini tartışmak bir yana, göreviyle doğrudan ilgili olmayan tüm konularda diplomatik bir sessizlik içinde olduğu güvencesini veriyordu. Bunun sonucu olarak, muhtemelen daha geniş Avrupa bağlamında fazla bilgi edinememiş ya da eğer edinmişse, gözlemlerini üstleriyle yazılı biçimde paylaşmamayı tercih etmişti. Seyfullah Ağa'nın iddiasına göre resmi göreviyle doğrudan ilgili olmadığı halde konuştuğu tek konu, Osmanlı birliklerinin askeri becerilerini, bu kapsamda istihkâmcıları ve onların köprü inşa yeteneklerini övmek olmuştu: Seyfullah bu konuda Prens'in ona hak verdiğini bildiriyordu.³⁵

Bu koşullarda, cepheye gitme hazırlıklarıyla meşgul olan Savoy Prensi Eugene, Seyfullah Ağa'nın görevine sadece sınırlı bir ilgi gösterebilirdi. Ancak durum böyle değildi: elçi prens ile ikinci görüşmesinde sadrazamın mektubunu iletmış olduğunu ve böylece artık görevinin tamamlandığını söylemiş olsa da, Eugene yalnızca az sayıda kişinin katıldığı yeni bir toplantı düzenlemişti. Görüşmede elçi ve prensin dışında sadece iki üst düzey görevli ile bir tercüman bulunmuştu. Eugene imparatorun müttefikleri Polonya ve Venedik'in durumlarıyla ilgili kaygılarının sürdüğüne işaret ettiğinde, Seyfullah Ağa bir yorumda bulunmamıştı; ama belli ki iki taraf da çarın niyetlerine güvenmemekte birleşiyordu. Eugene muhtemelen cepheye gitmeden önce Seyfullah Ağa'dan sadrazamın mektubunda değinilmeyen endişelere dair sözlü talimat alıp almadığını öğrenmek istemişti; anlaşıldığı kadarıyla böyle bir şey yoktu.³⁶ Prens ayrıca yaklaşmakta olan çatışmada padişah ve sadrazamın bir Avrupa devletinin aracılık yapmasıyla ilgilenip ilgilenmediklerini sormuş, Seyfullah Ağa buna diplomatik bir sessizlikle yanıt vermişti.

Seyfullah Ağa, Eugene, Kont Herberstein ve diğer önde gelen kişilerle görüşmelerini aktarırken, hep kibar bir dil kullanmıştı: her zaman karşılaştığı kibar davranışlara yanıt vermenin doğru yolunun bu olduğu kanı-

³⁵ Age, s. 24.

³⁶ Age, s. 9, 25.

sındaydı. Öte yandan, Saksonyalı Augustus'un bir elçisiyle görüşmelerinde oldukça kaba ifadeler kullanmakta tereddüt etmemişti, çünkü bu kişinin kibar davranışın temel ilkelerinden bile yoksun olduğunu düşünüyordu. Seyfullah Ağa'nın şu genel yorumu aydınlatıcıdır: "Bunlar dinin düşmanlarıdır, gizli [niyetleri] bellidir. Ama dış görünüşte büyük ölçüde dostluk, iyi niyet ve sempati gösterdiler. Mevcut olasılıklar dahilinde, görüşmelerimizi bir dostluk ve sempati ruhu içinde yürüttük. Allah'a şükürler olsun! Hiç kimse aşağılayıcı bir dil kullanmadı ve dostça koşullarda ayrıldık."³⁷

TUNA SINIRINDA

Ancak şimdi üst düzey görevlilerin kibarlığını bir kenara bırakarak, Habsburg-Osmanlı sınırındaki yaşamın ayrıntılarına bakacağız, çünkü Ebu Sehil Nûman Efendi (ölümü 1754'ten sonra) bize bu konuda çok değerli gözlemler bırakmıştır. Daha önce belirtildiği gibi Nûman Efendi 1740'ta, padişahların yalnızca Belgrad'ı değil, tüm Sırbistan Eyaleti ile Küçük Eflak ve Orşova Kalesi'ni [Adakale] geri aldıkları zaman, Osmanlı-Habsburg sınırının yeniden çizilmesine katılmıştı. Nûman Efendi bir hukuk ve İslam ilahiyatı alimi olarak eğitim görmüştü; Anadolu'da Eğin (şimdi: Kemaliye) Kasabası'nda doğan bu yazar hakkında elimizdeki son bilgi Manisa'da kadılık yapmasıyla (1754-55) ilgilidir.³⁸

Kadı ve ilahiyat alimi olarak, iki tarafın uzun pazarlıklar sonucu anlaşıtları sınır hattını belirleyen, şeriata göre geçerli, *hüccet* diye bilinen belgeyi hazırlamak Nûman Efendi'nin göreviydi. Nûman Efendi ayrıca gayri resmi olarak, birkaç yıl sonra sadrazam olacak olan heyet başkanı Mevkufâtî Mehmed'e de danışmanlık yapıyordu. Ne var ki, iki adam arasındaki ilişki muhtemelen dostça olmaktan çok uzaktı: raporunda yaratıcı, hayal gücü kuvvetli ve özgüven sahibi olan Nûman Efendi, amirinin eksikliklerini eleştirmeye gelince sözünü sakınmamıştı. Yazar görüldüğü kadarıyla görevini hangi siyasi bağlam içinde gerçekleştirmesi gerektiği konusunda bir şeyler öğrenmek için ciddi çaba harcamış, ama göreceğimiz gibi, fazla başarı elde edememişti.

³⁷ Age, s. 30.

³⁸ Nu'man Efendi, *Tedbirat-ı Pesendide*, s. 4-5.

Nûman Efendi Habsburg tarafına getirdiği çok sayıda dezavantaja rağmen İmparator VI. Karl'ın (yön. 1711-40) ve daha sonra kızı Maria Theresa'nın (yön. 1740-80) Belgrad Anlaşmasını imzalamalarına neden olan sıkıntıları görece ayrıntılı biçimde aktarmıştır. Ama biraz daha yakından baktığımızda, Nûman Efendi'nin verdiği bilgilerin birçoğuna kuşkuyla yaklaşılması gerektiği açıktır. Örneğin Nûman papa ile imparator arasında kişisel bir görüşme olduğunu ve papanın anlaşmaya bazı yerine getirilmesi güç koşulların eklenmesini, böylece imparatorun istediği zaman barışı bozma bahanesi bulabileceğini tavsiye ettiğini iddia eder. Eğer gerçekten de benimsenmişse, böylesi bir taktiğin Viyana'daki bürokratlar tarafından tasarlanmış olması çok daha olasıdır. Gene de Nûman Efendi'nin bu sonuçlara neye dayanarak vardığını bulmak ilginç olacaktır.³⁹

Yazar ayrıca Prusya Kralı II. Frederick'in (1712-86) Silezya üzerindeki iddialarını, Brandenburg prensliğinden alınan ve imparatorun geri ödemediği bir borca dayandırdığını varsayar. Yazarın, Schwiebuser Kreis diye bilinen küçük Silezya toprağının karmaşık tarihi hakkında hiçbir şey bilmediği bellidir; muhtemelen bilgileri de bu mesele hakkında bilgisi olmayan kişilerden gelmektedir. Ayrıca, Maria Theresa'nın babasının mirasını devralmasıyla ilgili Pragmatica Sanctio (1713) [kanun kuvvetinde ferman -ç.n.] çevresindeki tartışmalar da, Nûman Efendi'nin anlatısında ancak tali önemdeydi; yazar bundan yalnızca, II. Frederick'in Silezya'yı işgalini savunurken kullandığı tezi aktardığında söz ediyordu: bir kadın imparator olamayacağından, Prusya Kralı Viyana'yı fethetmek ve kendisi imparator olmak istiyordu. Nûman Efendi ayrıca Frederick'in, padişahın saldırısına uğradığı takdirde Maria Theresa'ya destek teklifinde bulunduğu da inanıyordu.

Belki de Nûman Efendi'nin bu tür spekülasyonlara girişmesinin nedeni, adını belirtmediği bir Habsburg temsilcisinin kısa süre önce İstanbul'dan Osmanlı reisülküttabı Mehmed Ragıp'in hazırladığı bir taslak anlaşmayla dönmesiydi.⁴⁰ Bu metne göre Tuna adalarının çoğu ve Orşova Kalesi [Adakale] Habsburg İmparatorluğu'na veriliyordu. Ancak, belirttiğimiz gibi, sonunda kale Osmanlı mülkü oldu.⁴¹ Nûman Efendi'nin bildiği kadarıyla

39 Nu'man Efendi, *Molla und Diplomat*, s. 114.

40 Henning Sievert, *Zwischen arabischer Provinz und Hoher Pforte*, s. 123-9.

41 Nu'man Efendi, *Molla und Diplomat*, s. 121-3.

önemli hale gelebilecek bir şey oluyordu, ama bunun ne olduğunu bulamamıştı. Yazar ve ekibi, sınır görüşmelerinin tamamlanması gereken kesin bir tarih belirlendiği haberini alınca daha da öfkelenildiler, çünkü bunun sonucunda Osmanlı tarafının manevra alanı büyük ölçüde azalıyordu.

II. Frederick 16 Aralık 1740'ta birlikleriyle Silezya'ya girdi. Haber ulaştığında, Osmanlı ve Habsburg delegasyonları işlerini henüz bitirmişlerdi. Bu saldırıya ilişkin rapora yeni bir "arka plan bilgisi"nin eşlik etmediği belliydi, çünkü yazar iddiaya göre Frederick'in saldırganlığına neden olan VI. Karl'a verilen borç öyküsü üstünde durmaya devam ediyordu. Ama arka plan ne olursa olsun, bunun diplomatik sonuçları açıktı, çünkü Maria Theresa ölen babasının imzaladığı anlaşmayı telaşla teyit etti. Nûman Efendi'ye gelince, o muhtemelen kararsızdı, çünkü güya imparatorun öleceğini öngörmüş ve savaşın devam ederek yeni fetihlere yol açacağını ummuştı. Öte yandan yazar yakın geçmişte yeni sınırın belirlenmesi için son derece rahatsız haftalar ve aylar geçirmiş, çok çeşitli engelleri aşmış ve oldukça çok sayıda taktik tasarlamıştı. Nûman Efendi muhtemelen her şeye yeniden başlama ihtimalinden hoşlanmamıştı.

Meselenin aslı ne olursa olsun, çok geçmeden Avusturya generalleri Neipperg ile Wallis'in Frederick'e yenildiklerini öğrendi.⁴² Nûman Efendi bunun üzerine delegasyonun mümkün olduğunca kısa sürede Habsburg topraklarını terk etmesini önerdi. Çünkü eğer Prusyalılar Viyana'yı alırlarsa, barış artık geçerli olmayacaktı ve bu koşullar altında düşman topraklarında sıkışıp kalmak, istenecek bir şey değildi. Dolayısıyla Nûman Efendi'nin "arka plan bilgileri" sık sık yanılttı, ama elçi temel bir noktada haklıydı: Maria Theresa için padişah ile barış içinde olmak temel önemdeydi; bu nedenle onun siyasi davranışları Osmanlılar için öngörülebilir hale gelmişti. Öte yandan Frederick'in niyetleri bilinmiyordu, dolayısıyla da her türlü spekülasyon mümkündü.

DİPLOMATİK AĞIRLANMA: MUSTAFA HATİ VİYANA'DA

Zülfikâr Paşa ve Nûman Efendi raporlarını önce Osmanlılar, sonra da Habsburglar çok kritik bir durumdayken yazmışlardı. Buna karşın Mus-

42 Age, s. 145.

tafa Hatti sekiz yıl sonra Viyana'yı ziyaret ettiğinde durum daha rahattı. Çünkü 1748'de mesele yalnızca Belgrad Anlaşmasının (1740) teyidinden ibaretti; anlaşma şimdi Maria Theresa'nın artık İmparator I. Franz olan ve Mustafa Hatti'nin raporunda Françesko denilen kocası Lorraineli Francis Stephen'ı da kapsayacaktı: Francis bu arada karısının tavassutu sayesinde imparatorluğa yükselmişti.

Sultan I. Mahmud (yön. 1730-54) ve vezirleri bu heyeti göndererek, Fransız Elçisi Michel-Ange de Castellane'nin (1703-82; İstanbul'da: 1741-7) saldırgan bir pakt imzalama girişimlerine rağmen, Osmanlı hükümetinin Habsburglarla barış içinde kalma niyetinde olduğunu göstermeyi amaçlamışlardı.

Bu durumda, orta elçi rolünden sonra Osmanlı merkezi idaresinde çok olağanüstü olmayan, ama saygın bir meslek yaşamı sürdüren Mustafa Hatti, Maria Theresa ve onun tahta çıkışı hakkında bilgi toplamakta hiç sorun çekmemişti. Raporunun başında, imparator VI. Karl'ın Osmanlıların Belgrad'ı geri almalarından kısa süre sonra öldüğünü kaydediyordu. Erkek çocuğu olmadığından, taht Karl'ın kızı Maria Theresa'ya miras kalmıştı; Mustafa Hatti bu bağlamda onu *Roma imparatoriçesi* diye adlandırır.⁴³ Yazar ayrıca Bavyeralı *elektörün* I. Joseph'in (yön. 1705-11) kızıyla evlenmiş olduğunu öne sürerek, Fransız kralının da yardımıyla Habsburg topraklarını fethetmeye yaklaştığını biliyordu. Maria Theresa bu tehlikeyi ancak Macarların yardımıyla atlatabilmişti.

Mustafa Hatti Viyana'daki oldukça görkemli karşılanışının, esas olarak Fransa kralı IV. Louis'nin (yön. 1715-74) politikalarının Habsburg İmparatorluğu için oluşturduğu tehditten kaynaklandığının bilincindeydi. Gene de kendisine gösterilen saygıyı bildirmek hoşuna gitmişti. Ne de olsa, ona gösterilen ihtimam, aynı zamanda padişaha duyulan saygının bir simgesiydi. Mustafa Hatti'nin ayrıntılara dikkat ettiği açıktı: örneğin, veda resepsiyonunda Maria Theresa'nın, İstanbul'dan ona getirdiği ipekli kumaşla yapılmış bir elbise giydiğini kaydetmişti.⁴⁴ Ayrıca, ona şahsen gösterilen saygının beklentilerini aştığını da belirtiyordu. Sadece bir orta elçi

43 Mustafa Hatti, Viyana Sefaretnamesi s. 17-19.

44 Ag., s. 41.

olmasına rağmen, kendisine ancak en üst düzeydeki bir elçinin ayrıcalığı olan bir altın zincir verilmişti.⁴⁵

Mustafa Hattî'nin, elçiliğinin şekli niteliği nedeniyle Maria Theresa hükümetinin karşılaştığı iç sorunlar hakkında bilgi toplamak için fazla fırsatı olmamıştı. Gene de, Zemun ve Ösek yakınındaki sınır bölgelerinde yaşayan Sırpların, yalnızca kendi toplumlarından kişilerin komutan olmasını sağlamak için, VI. Karl'ın ölümünü izleyen karışıklıklardan yararlandıklarını kaydetmişti. Mustafa Hattî, bu insanlar çok huzursuz tabiatta oldukları için, itaat etmelerini sağlamanın çok güç olduğu kanısındaydı; Habsburg yetkilileri herhalde onunla hemfikir olacaktı.⁴⁶

Osmanlı sarayının ve Mustafa Hattî'nin çok iyi bildiği gibi, Maria Theresa evlendikten sonra bile hükümdar olmayı sürdürmüştü. Bu nedenle elçi iki hükümdar için ayrı mektuplar getirmişti. Ayrıca, raporunda dikkatle sıraladığı resmi armağanlar ya Franz içindi, ya da Maria Theresa. İmparatora verilen armağanlar arasında İstanbul'da üretilen, o dönem tüm Avrupa'da prens saraylarında büyük değer verilen türde, zengin bezemeli takımları olan değerli atlar da vardı. Hint ve Osmanlı dokumaları ile bazıları İran, diğerleri Osmanlı imalatı sekiz halı da hediye paketinin bir parçasını oluştuyordu. Maria Theresa'ya değerli bir kemer ve bir baş takısına ek olarak dokumalar ve dört Osmanlı halısı da gelmişti, ama pakette at ya da İran halısı bulunmuyordu.⁴⁷ Ne yazık ki elçi bu armağanların parasal değerinden söz etmemişti; bu nedenle Osmanlı sarayının iki hükümdar arasındaki rütbe farkını sunulan armağanların bedelleri aracılığıyla ifade edip etmediğini bilemiyoruz.⁴⁸

Mustafa Hattî önce imparatoru, sonra da imparatoriçeyi ziyaret etmiş, bu ikinci olayı oldukça ayrıntılı biçimde anlatmıştı. Hatta raporuna Maria Theresa'nın bu etkinlikte okuduğu metnin Osmanlıca bir çevirisini bile eklemişti. Muhtemelen bu olayın "haber değeri" olduğunu düşünmesinin nedeni, o zamanın Osmanlı dünyasında, kamu işlerinde aktif olan bir

⁴⁵ Age, s. 42.

⁴⁶ Age, s. 24.

⁴⁷ Age, s. 52.

⁴⁸ Osmanlının diplomatik armağanları için karşı. Hedda Reindl Kiel, "East is East and West is West," 2. Cilt, s. 113-25.

kadın hükümdarın akla bile gelemeyecek olmasıydı. Yazar başka bağlamlarda da Maria Theresa'ya özel bir dikkat göstermişti. Kendisine imparatoriçenin çok zeki olduğu ve devlet işlerini iyi bildiği söylenmişti; Mustafa Hattî'nin ziyareti sırasında yakında yedinci çocuğunu doğuracak olmasına rağmen, bütün dilekçeleri şahsen okuyordu.⁴⁹

Osmanlı elçisi imparatorluğun konluğu olarak Schönbrunn'u ziyaret ettiğinde, imparatoriçeden özel bir karşılama gördü. Onun emriyle henüz oldukça genç olan prensler ve prensesler kendisine tanıtıldı: grupta Joseph (daha sonra II. Joseph, 1765-1790 arası imparator), Peter Leopold (II. Leopold, yön. 1790-92) ve Karl Joseph ile prensesler Maria Christine, Elizabeth ve Maria Amalia bulunuyordu. Maria Theresa görüşmede ortaya çıkmasa da, takdimler onun adına yapılmıştı. İmparatoriçe muhtemelen bu törenle, Osmanlı sarayına üç oğulun varlığı nedeniyle, hanedanın geleceğinin şimdi güvende olduğu bilgisini iletmek istemişti. Mustafa Hattî imparatoriçenin annelik duygularını takdir ettiğini göstermiş, çocuklardan hangisini tercih ettiği sorulduğunda, diplomatik biçimde böyle bir seçim yapamayacağını açıklamıştı.⁵⁰

Yalnızca Maria Theresa ve Franz'ın değil, padişahın da ortak sınırlarda barışı korumak istediğini tahmin edebiliriz. Ne de olsa Habsburg toprakları kısa süre önce Avusturya Veraset Savaşına (1740-48) maruz kalmıştı. Padişahlar ise 1700'lerin ortalarında, uyruklarının önceki on yılların uzun savaşlarından (1683-99, 1715-18, 1739-40 ve 1723-30 arası İran'la savaş) kendilerine gelebilmeleri için ancak görece kısa ve sınırlı çatışmalara giriyorlardı.⁵¹ Bu ortak kaygılar nedeniyle Mustafa Hattî Viyana sarayında iyi karşılanmıştı; o da olumlu özelliklerin öne çıktığı bir imaj aktararak bunu takdir ettiğini göstermişti.

AHMED RESMÎ: İLK SİSTEMATİK DEĞERLENDİRME ÇABALARI

Mustafa Hattî'nin edebi yetenek sergilemesine ve Nûman Efendi'nin kendi aletlerini yapabilen bir bilim insanı olmasına karşın, Resmolu (Girit) Ahmed Resmi (1700/01-83) Viyana'yı ziyaret edenler arasında tarihe

49 Mustafa Hattî, Viyana Sefaretnamesi, s. 40.

50 Age, s. 39-40.

51 Mehmet Genç, "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş."

ve siyasete güçlü bir entelektüel ilgi gösteren ilk Osmanlı elçisiydi.⁵² Ancak Habsburg sarayına 1757-8'de Osmanlı tahtına III. Mustafa'nın (yön. 1757-74) çıktığını bildirmek üzere yaptığı ziyaret, kısa ve törensel nitelikteydi; dolayısıyla onun siyasi zekâsı bu raporda, diğer yapıtlarında olduğu kadar belirgin değildir.

Ahmed Resmi, Yedi Yıl Savaşları (1756-63) sırasında Viyana'daydı ve yerel yetkililerin başkente yönelik olası bir Prusya saldırısından nasıl telaşlandıklarını kaydetmişti. Mustafa Hattı gibi o da, bu arada on yıl yaşlanmakla kalmayıp, başka çocuklar da doğuran Maria Theresa'ya özel ilgi gösteriyordu; buna karşın Franz arka planda kalıyordu. Ahmed Resmi imparatoriçenin savaşa gönülsüz olduğunu ve sadece topraklarını barış içinde yönetmek ve onları çocukları için korumak istediğini düşünüyordu. Yazar, bunun açıklaması olarak imparatoriçenin "doğa"sına uygun davrandığını öne sürüyordu: buradan Ahmed Resmi'nin Maria Theresa'nın cinsiyetini mi, yoksa çok sayıdaki oğulları ve kızları için kaygılarını mı kastettiğini söylemek zordur.⁵³ Ama belki de Ahmed Resmi'nin imparatoriçeye atfettiği görece pasiflik aslında onun yerel soylulardan edindiği izlenimin bir sonucuydu. Çünkü, eğer elçinin değerlendirmesi doğruysa, bu insanlar savaşla ve siyasetle fazla ilgilenmiyorlar, hayatın imkânlarından yararlanmayı tercih ediyorlardı.⁵⁴

Osmanlı diplomatının gözünde Habsburg İmparatorluğu'nun geleceği parlak değildi. Birincisi, kaynak eksikliği vardı ve hükümet konumunu ancak yüksek vergi talep ederek ve ticareti, özellikle de erzak ticaretini kontrol ederek koruyabiliyordu. Maria Theresa kendi kârıyla ilgilenen bir tacir gibi görünüyordu; örneğin, Bohemya'da üretilen ürünün fiyatını yüksek tutabilmek için, Viyana'da Macar tahılının satışını yasaklamıştı. Gene de, hazine boştu ve devlet önde gelen kişilerin ve kilisenin verdiği borçlarla ayakta kalabiliyordu. Osmanlı diplomatı, bütün bu sorunlara rağmen, tek bir olumlu nitelik olarak ülkenin genelde oldukça refah içinde olduğunu kaydetmişti; yazar bu durumun, görevlilerin mevcut gelirleri tedbirli ve namuslu biçimde idare etmelerinden kaynaklandığı görüşündeydi.

52 Virginia Aksan, "Ottoman Sources on Europe in the eighteenth century," s. 5-16; "Ottoman Political Writing, 1768-1808", s. 53-69; *An Ottoman Statesman in War and Peace*.

53 Ahmed Resmi *Sefaretnameleri*, s. 30.

54 Age, s. 36.

Ahmed Resmi ve ondan önceki ve sonraki diğer Osmanlı diplomatları Habsburgların Macaristan'da hiç sevilmediklerini çok iyi biliyorlardı. Hatta imparatora isyan eden kimi Macar soyluları Osmanlılardan destek istemiş ve almışlardı. Ahmed Resmi bu düşmanlığın bir kısmının ardında ekonomik dürtüler olduğunu fark etmişti: Macar tahıl üreticileri ürünlerini yalnızca Macaristan'da satabilmelerinden dolayı öfkeliydiler ve bunun sonucu sınır yakınlarındaki Osmanlı pazarlarına ulaşmaya oldukça ilgi gösteriyorlardı.

Yazar doğrudan bir eleştiri dillendirmekte tedbirli de olsa, Maria Theresa'nın barışçı politikalarının sorunlu olduğunu düşünüyordu, çünkü hasmı II. Frederick gücünü ve topraklarını artırma konusunda son derece saldırgandı. Bu nedenle Resmi, İbni Haldun'un (1332-1406) kuramlarından hareketle, Habsburgların gücünün azalmakta olduğu sonucuna varıyordu: imparatorluklarının çöküşü ciddi bir olasılıktı.⁵⁵ Kuşkusuz böyle bir durumda padişahlar da ganimetten paylarını talep edebileceklerdi.

Ahmed Resmi bu daha geniş sorunları yapıtının son ve en ilginç bölümünde tartışmıştı. Yazar 18. yüzyıl Osmanlı elçilik raporlarının gezi günlüğü biçimi özelliğini göz ardı ederek, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun 18. yüzyıl ortasındaki siyasi manzarasının sistematik bir değerlendirmesini yapmaya çalışmıştı.⁵⁶ Bu yönetim biçimini belirlemek için İtalyanca *imperio* terimini kullanıma soktukten sonra, kısaca elektör sistemine değinmekteydi ve bu prenslerin imparatora karşı sadece sınırlı yükümlülükleri bulunduğunu vurguluyordu. Bunlardan Köln, Mainz ve Trier başpiskoposlukları hakkında fazla bilgi vermemektedir. Belli ki seküler prenslikler yazarı daha çok ilgilendirmiştir: bunlardan birincisi Maria Theresa'nın tek başına hükümdarı olduğu Bohemya'dır. Ahmed Resmi daha sonra, Napoléon'un eski elektörü fiilen kral yapmasından onlarca yıl önce, bir krallık olarak görüldüğü Baviera'yı tartışır. Yazar bu bağlamda Fransız desteğiyle kısa bir süre için imparator seçilen (VII. Karl) ve 1742-1745 arasında bu görevde kalan Wittelsbach Prensi Karl Albrecht'e değinir.

Bütün bu olaylar Avusturya Veraset Savaşları sırasında gerçekleşmişti; yazar, bu durumun farkında olmasına rağmen Maria Theresa'nın

55 İbni Haldun'un Osmanlı dünyasında siyasi düşünceye etkisi için karş. Cornell H. Fleischer, "Royal authority, dynastic cyclism and 'İbn Khaldunism' in sixteenth-century Ottoman letters," s. 198-220.

56 Ahmed Resmi *Sefaretnameleri*, s. 28-34.

babasının ölümünden sonra imparatorluğu miras olarak aldığına, ama sonra tacı kocasına geçirdiğine inanıyordu. Üstelik ona anlatılan eğlenceli bir öyküye göre genç Prusya Kralı Frederick Maria Theresa ile evlenmek istemiş, ama VI. Karl “Lutherci” inancı nedeniyle onu reddederek, bir zamanlar manevi evladı olan “Françesko”yu tercih etmişti.⁵⁷

Altıncı elektör olarak Saksonya dükünü görüyoruz; Ahmed Resmi şimdiki prensin aynı zamanda Polonya kralı olduğunu biliyordu ve bu talihsiz eyalette II. Frederick’in ordularının neden oldukları yıkımın farkındaydı. Frederick, Brandenburg-Prusya kralı olarak elektörler heyetinin yedinci üyesiydi. Frederick’in Habsburg mülk ve unvanlarına el koyma hırsını anlaşılır kılmak için, yazar bu hanedanın zayıflıkları hakkında bir tartışmaya girişmişti; hanedanın erkek tarafından son temsilcisinin Maria Theresa olduğunu herhalde biliyordu. Yazar, daha önce tartışılan kaygıların dışında, Bohemya’nın da II. Frederick’in ordularınca yıkıma uğratıldığı olgusu üstünde duruyordu. Ahmed Resmi listesinin sonunda Palatinat sancağı ile Hanover’e değiniyordu ve bunlar hakkında söyleyecek hemen hiçbir şeyi yoktu. Hanover’in İngiliz Kralı George’a (Corco) miras kaldığını, bu nedenle de bir vali tarafından yönetildiğini bildiriyordu.

Kendi başına alındığında hükümdarları elektör olan prensliklerin ve birkaç diğer bağlantılı bölgenin bu basit listesi önemli bir metin olarak görülmebilir. Ama gene de kısmen İtalyanca ya da Fransızca ve kısmen Osmanlıca olan terminolojisi nedeniyle ilgi çekicidir; Ahmed Resmi büyük ihtimalle böylece okurlarını hakkında hiçbir şey bilmedikleri idarelerle tanıştırmaya çalışmaktadır. Daha da önemlisi Ahmed Resmi Habsburg politikalarının bir vakumda oluşmadığını, önemli ölçüde Kutsal Roma İmparatorluğu’nun diğer yönetimleriyle ilişkilerle belirlendiğini iyi biliyordu ve bunu okurlarına da açıklamaya çalışmıştı.

Osmanlı diplomatı en çok Prusya ile olan çelişkiyle ilgiliydi; buna karşın Fransa, İngiltere ve Rusya’nın daha geniş kaygılarının, hele İngiltere ve Fransa arasında Amerika’da ve diğer yerlerde süren sömürge mücadelesinin farkında değildi, oysa bu çatışmanın Yedi Yıl Savaşlarının asıl “dünya çapında tarihsel” bileşeni olduğu kuşkusuzdu. Dolayısıyla yazar

57 Age, s. 30.

savaşın sonucunu bu üç büyük devletin belirleyeceğini öngörememişti. Ahmed Resmi üstelik bu aşamada II. Frederick'in mevcut kaynakları ya da onun gücünün sınırları hakkında hiçbir bilgiye sahip değildi; bu meseleleri ancak daha sonra Berlin'de kaldığı zaman kavrayacaktı. Habsburg gücünün dayandığı zemini analizi de bu nedenle oldukça dar görüşlüdür. Gene de yazarın, kısıtlı kaynaklara rağmen tedbirli ve dürüst bir idarenin sistemi sürdürmekle kalmayıp, görece bir refah görüntüsünü de nasıl yaratabildiği sorusunu sorması kayda değerdir.

Burada, en azından entelektüeller arasında, Osmanlı siyasi kültürünün bir unsuru haline gelen İbn Haldun'un görüşlerinin rol oynamış olması muhtemeldir. Örneğin tarihçi Mustafa Naima (yak. 1655-1716) İbn Haldun'un önerdiği kıstaslara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun en iyi dönemini geçtiğini kaydetmişti. Ancak Naima tedbirli siyasi önlemlerle sonu daha uzun bir süre ertelemenin mümkün olacağına inanıyordu.⁵⁸ Öte yandan Ahmed Resmi'nin Maria Theresa yönetiminin nitelikleri ile onun "aydınlıkçı mutlakıyet" ruhundaki siyasi reformları arasında bir bağ kurmaması dikkat çekicidir. Ahmed Resmi ancak Berlin'de kaldığı zamanda merkantilizm ve ulaşım ve iletişimin geliştirilmesi gibi kaygıların bilincine varmıştı.

BİR DÖNEMİN SONU: EBUBEKİR RATİB

Ahmed Resmi ile Ebubekir Ratib'in raporları arasında neredeyse 40 yıllık bir süre vardır. Mesleğinin belli noktalarında Sultan III. Selim'in yakın arkadaşlarından olan Ratib 1791'de Viyana'ya gittiğinde siyasi durumda büyük değişiklikler olmuştu; bunun sonucu Ebubekir Ratib'in rolü öncellerininkinden farklıydı. Habsburglarla Osmanlılar kısa süre önce sayısız savaşlarından birini gerçekleştirmişlerdi ve Zıstovi Anlaşması (1790-91) uyarınca iki hanedan anlaşmayı onaylamak üzere elçi değiş tokuşu yapacaklardı.⁵⁹ Dolayısıyla Ebubekir görünüşte salt diplomatik bir göreve sahipti. Ama gayri resmi olarak, genç padişahın öngördüğü askeri reformlarda kullanmayı amaçladığı basılı ve basılı olmayan bilgileri derlemekle yükümlüydü.⁶⁰

⁵⁸ Lewis V. Thomas, *A Study of Naima*.

⁵⁹ Ebubekir Ratib, *Nemçe Sefaretnamesi*, s. 14.

⁶⁰ Findley, "Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy."

Dolayısıyla Ebubekir Ratib Avusturya'yı büyük bir savaşın ardından ziyaret ediyordu. Gerek onun, gerekse Ratib'in Habsburglu muhataplarının perspektiflerini belirleyen de bu durumdu. Söz konusu koşullar yazarın imparatorluğun müstahkem mevkilerinin güçlü ve zayıf yanlarıyla neden ilgilendiğini en azından kısmen açıklamaktadır; Ratib yerel vali ve komutanlar onun bu tip bilgi toplamasını engellemeye kalktıklarında öfkeleniyordu. Bu nedenle "kâfirlerin" elçileri belgeli casus olarak gördükleri yorumunu yapıyordu; ama o asla böylesi davranışlara tenezzül etmemişti. Ancak, gönderdiği mesajlar bunun tam tersini kanıtlıyordu.⁶¹ Ahmed Resmi gibi Ebubekir Ratib de kimi Macar soylularıyla iyi ilişkiler sürdürmüştü; bu kişiler bir yüzyıl önce atalarına hükmeden Osmanlı sultanlarını saygıyla hatırladıklarını ona söylüyorlardı. Osmanlı nesir yazınının o zamanki gelenekleri uyarınca metnine eklediği ve muhtemelen kendi yazdığı şiirlerde Ebubekir sık sık, geçen yüzyılda Osmanlıların Habsburglara yitirdiği eyaletleri Sultan Selim'in geri alacağı umudunu dile getiriyordu.

1791'de Fransız Devrimi en hararetli dönemindeydi; Ebubekir Ratib Fransa'da meydana gelen çok büyük değişiklikleri bildirirken, *Wiener Zeitung* gazetesini ana kaynağı olarak kullanıyordu. Anlaşılan bu olaylarla ilgili olarak kamuya açık tüm bilgi kaynakları üzerinde var olan sansürü bir kuşku nedeni olarak görmemişti. Ne de olsa Ratib de herhalde "bilgi kontrolüne" yabancı değildi: Osmanlı İmparatorluğu da bir monarşiydi ve 18. yüzyılın gerçekleri belirgin düzeyde farklı olsa da, Sultan mutlakiyetçi bir hükümdardı. Gene de elçi Fransız kralının geçmişte yürüttüğü savaşlara ait harcamaların, uyrukları için yüksek bir vergilendirmeye yol açtığını kavramıştı. Ayrıca, soyluların bu yükten kendilerine düşen payı üstlenmeye isteksiz olduklarını ve bu durumun devrimin patlak vermesine katkıda bulunduğunu kaydetmişti. Öte yandan Ebubekir Ratib okurlarını yakın dönem olaylarının Fransa'nın kısa sürede çökeceği anlamına gelmediği doğrultusunda uyarıyordu: tersine, ülkenin kısa süre içinde gene güçlü bir hükümdar tarafından yönetilmesi kesinlikle mümkündü. Ebubekir Ratib buna bir alternatif olarak Jakobenlerin devrimlerini "ihraç" etmeye

61 Ebubekir Ratib, *Nemçe Sefaretnamesi*, s. 69; Yeşil, "Ebubekir Ratib Efendi's Observations."

çalışacaklarını öneriyordu.⁶² Elçinin büyük ölçüde, şahsen görüşebildiği ya da yayınlarını okuduğu Fransız göçmenlerin söylemlerinden esinlendiği açıktı. Öngörülerinin kaynağı ne olursa olsun, bunların doğruluğu kısa sürede ortaya çıktı, çünkü Jakobenler 1792'de komşu devletlerde “kardeş cumhuriyetler” kurma çabalarına başladılar. Ayrıca, 1799'a gelindiğinde Napoléon Birinci Konsül olmuştu ve Fransa'ya, hemen ardından da kıta Avrupa'sının büyük bölümüne hükmediyordu.

SONUÇ OLARAK

Bu kısa portreler dizisi bize ne öğretiyor? Birincisi, sultan elçilerinin raporları anonim bürokratları değil, hoşlandıkları ve hoşlanmadıkları şeyler açıkça gözlenen, belli güçleri ve sınırları olan, farklı kişilikleri yansıtmaktadır. Gezi günlüğü biçimi ciddi bir sınırlayıcı unsur olduğundan, bu veriyi vurgulamakta yarar vardır. Seyfullah Ağa, “küffar” kendisine gerekli nezaketi gösterdiği sürece onlarla kibarca iletişime hazır, lafı dolandırmayan raporlar yazan biriydi. Nûman Efendi'nin bilimsel ve teknik yetenekleri vardı, ama bilgi elemesine sıra geldiğinde, doğrulanmamış rivayetleri tartışılmaz doğru gibi kabul etme eğilimindeydi –patronuyla ilişkisinin de diplomatik becerilerine bir kanıt oluşturduğu söylenemez. Ahmed Resmi giderek yabancı devletlerin ekonomik ve siyasi kaynaklarıyla ilgilenirken, Zülfikâr Paşa'nın Osmanlı sınırları dışındaki dünya hakkında çok az bilgisinin olduğu ve bu nedenle sadece öğrendiği şeyleri raporuna dahil ettiği anlaşılmaktadır. Paşa, barışı sağlama görevinin başarısızlığını, örneğin coğrafya, tarih ya da siyasi yapı gibi diğer ilgili konularda bilgi derleyerek telafi etme yoluna gitmemişti.

Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki gerilimlerin bu diyaloglarda –ya da diyalog eksikliğinde– özel bir rolü olmuştu. Tüm elçiler “küffar” ülkesinde Müslüman olarak zor konumlarını vurgulamış ve sık sık ağır koşullarda bile İslamın kurallarına sadakatle bağlı kaldıklarının altını çizmişlerdi. Sadece Ebubekir Ratib farklı bir yere vurgu yapmıştı: gerçi Habsburgların ülkesinde karşılaştığı kişilerin çoğunu sevmediğini itiraf ediyordu, ama bu tutumun nedenleri dini olmaktan çok, kültürel ve

62 Yeşil, “Ebubekir Ratib Efendi's Observations,” s. 290-91.

siyasiydi. Elçinin –muhtemelen haklı olarak– Habsburgların ve onların hizmetkârlarının fırsat buldukları anda III. Selim’i aşağılamaya çabaladıklarından şüphelendiği için, sürekli bir gerilim içinde olduğu anlaşılmaktadır. Son yıllardaki savaşlarda Osmanlı orduları çok başarılı olamamışlardı ve tahminen bu konu birçok kez iğneleme vesilesi oluyordu; buna ek olarak Ebubekir Ratib’in korkulu rüyası Rusya ile Habsburgların ittifak yaparak önce Fransa’yı yenmeleri, sonra da sultanın topraklarına saldırmalarıydı.⁶³ Dolayısıyla Ebubekir Ratib’in tutumu kimi açılardan, yaklaşık 1850’den sonra Osmanlı seçkinleri arasında yaygınlaşan görüşlerle çakışıyordu: bir taraftan, Avrupa ittifakları kolayca bir tehdide dönüşebilirdi, öte yandan ise çok dindar kişilikler bile din ile siyaseti ayrı alanlar olarak görmeye başlamışlardı.

Maria Theresa yaşarken, hatta öldükten sonra bile Viyana’yı ziyaret eden Osmanlı elçileri için bir kadın hükümdar olarak ilgi odağı oldu. Bu kısmen bir kadının, zaman zaman İstanbul’da da olduğu gibi “perde arkasından” değil, herkesin gözü önünde hüküm sürmesinden kaynaklanıyordu. Üstelik Mustafa Hattı imparatorluk sarayını barışçıl koşullarda ziyaret etmişti –Sultan I. Mahmud’u (yön. 1730-54) Avusturya Veraset Savaşları sırasında Maria Theresa’nın “nesnel” müttefiki saymak belki de abartma değildir. Dolayısıyla elçi sık sık imparatoriçeyi görme fırsatına sahip olmuş ve hakkında daha gergin koşullarda mümkün olabileceğinden fazla şey öğrenebilmişti. Macaristan ve Avusturya’yı Habsburg imparatoriçesinin ölümünden on yılı aşkın süre sonra gezen Ebubekir Ratib bile, Başka Eyaleti’ndeki bir köye yeni yerleşimciler geldiğini ve köyün imparatoriçe onuruna Maria Theresa Novipol denilen ayrıcalıklı bir kasaba haline getirildiğini belirtmek ihtiyacını duymuştu.⁶⁴ Elçinin Habsburglar ve ülkeleri hakkında aksi halde söyleyecek çok az olumlu sözü olmasına karşın, bahçe ve bağların ortasındaki yeni kasabanın mamur bir görünümü olduğunu, dolayısıyla imparatoriçe adına başlatılan bu girişimin başarılı olduğunu itiraf etmişti. Kısacası Maria Theresa Osmanlı elçilerinin gözünde oldukça olumlu bir kişiydi. Muhtemelen bunun nedeni imparatoriçenin, Osmanlı padişahının

63 Age, s. 299.

64 Ebubekir Ratib, *Nemçe Sefaretnamesi*, s. 64-6.

ona karşı bir koalisyona katılmayı reddetmesinin, tahtını korumasında önemli bir faktör olduğunu asla unutmamasıydı.⁶⁵

Erken dönem Osmanlı elçilik raporları genelde görece tek olaylar üstüne odaklanıyordu, ama 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gözlemciler giderek daha kapsamlı bir perspektif geliştirdiler. Ahmed Resmi'nin anlatısı okunduğunda, yazarın gezi günlüğü biçimini kısıtlayıcı bulduğu hemen ortaya çıkmaktadır, çünkü bu biçim daha geniş bir kapsamı anlatmak için fazla fırsat sunmuyordu. Bu nedenle yazar Kutsal Roma İmparatorluğu'nun siyasetine ek olarak, Viyana çevresindeki bölgenin coğrafyasını da anlatan bölümler eklemişti. Daha da ötesi, Ahmed Resmi Berlin'deki elçiliğini tartışırken raporuna kanalların işlevi, porselen gibi lüks kalemlerin üretimindeki tekeller ya da iç ticaretin rolü gibi belli konuları ele alan bölümler de eklemişti. Zülfikâr Paşa'nın XIV. Louis ile Habsburglar arasındaki çatışmanın Macaristan'daki savaş üstünde etkilerinin farkında olduğu kuşkusuzdur, ama Ebubekir Ratib mesajlarında Fransa'daki olaylar ve bunların Avrupa politikası üstündeki etkileri hakkında çok daha geniş bir resim çiziyordu. Ebubekir Ratib devrimcilere zerre kadar sempati duymuyordu, ama birçok Fransız'ın kraldan nefret etmesi için, başta mali baskılar olmak üzere objektif nedenler bulunduğunu görmüştü.⁶⁶ Muhtemelen dostları arasındaki göçmenler ona Jakobenlerin kötü adamlar olduklarını söylemişlerdi, ama Ebubekir Ratib devrimcilerin kişisel karakterlerinin ayaklanmanın ana nedenlerinden biri olduğunu hiçbir zaman iddia etmemişti.

Sonuç olarak, en azından Viyana'da ve çevresinde zaman geçiren Osmanlı elçilerinin, Napoléon'un Mısırı işgalinden çok önce Avrupa politikası ile ilgilendiklerinden emin olabiliriz. 18. yüzyıl başlarına gelindiğinde, aralarında Sultan III. Ahmed'in de (yön. 1703-30) olduğu Osmanlı seçkinlerinin yalnızca Avrupa devletleri değil, İran ve Hindistan hükümdarlarıyla da diplomatik ilişkiler kurmaya daha çok ilgi gösterdiklerini görüyoruz. Ne var ki, Osmanlı diplomatik servisinin profesyonelleşmesi uzun vadeli bir

65 Bu bağlamda edebiyat tarihçisi Peter Demetz'in ([Yale Üniversitesi] *Prague in Black and Gold. Scenes from the Life of a European City*, s. 246] iddiasını araştırmak ilginç olacaktır. Demetz'e göre Padişah, Maria Theresa'nın Yahudileri Prag'dan çıkarma girişimine bir uyan mektubuyla tepki göstermiş, mektupta bir hükümdarın sadık uyruklarına karşı yükümlülükleri üstünde durmuştu.

66 Yeşil, "Ebubekir Ratib Efendi's Observations," s. 290.

süreçti ve özel tecrübesine rağmen Ebubekir Ratib İstanbul'a döndükten sonra *reisülküttâb* olarak ancak kısa bir süre Osmanlı dışişlerinin başında kaldı. Bu nedenle onun Habsburg sarayında edindiği tecrübe zenginliği zor durumdaki haleflerinin sınırlı düzeyde işine yaradı. Gene de, Osmanlı seçkinlerinden bazılarının, 19. yüzyıl başında Napoléon'un Mısır'a saldırısıyla değil, bundan neredeyse elli yıl önce, Ahmed Resmi Viyana'dan raporlar gönderdiğinde "dünya politikaları" hakkında görüşlerini değiştirmeye başladıklarını varsaymak makul olacaktır.

Son ama önemli bir nokta da, 1700'lerdeki Osmanlı elçilerinin Viyana ve diğer Avrupa başkentlerine de bizzat gittiklerini unutmamamız gerektiğidir. Elçiler mevcut tarihi ve coğrafi literatürde çok az yararlı bilgi bulabileceklerdi; yola çıkmadan önce sözel bilgi kaynaklarından yararlanıp yararlanmadıklarını –yararlandılarsa, bunun ne ölçüde olduğunu– bilmiyoruz. Bir elçinin –Ebubekir Ratib'in Mouradgea d'Ohsson'la ilişkisi nedeniyle yararlandığı gibi– uzman desteği olsa bile, siyasi bilgi için temel kaynağı önce Osmanlı topraklarında, sonra da Habsburg ülkesinde yaptığı yolculuk olacaktır: bilgi, diplomatin hareketliliğine bağlıydı.

18. YÜZYIL OSMANLI ELÇİLİK RAPORLARINA GÖRE AVRUPA'DA MADDİ KÜLTÜR

Osmanlı Devleti'nin Fransa Elçisi Yirmisekiz Mehmed Efendi'nin (yak. 1670-1732) 1720'de İstanbul'a dönüşünden kısa süre sonra Sultan III. Ahmed (yön. 1703-30) onun elçilik raporunu Fransızcaya çevirttirerek, Versay Sarayı'na gönderdi. Fransız dışişleri bakanlığı arşivindeki belgelerin gösterdiği gibi, elçinin seyahati oldukça maceralı olmuştu, çünkü o yıl Marsilya'da kırima neden olan veba salgını nedeniyle, Osmanlı heyeti ülkeye elverişsiz bir limandan girmek ve Paris'e ve Versay'a dolaylı bir yoldan gitmek zorunda kalmıştı.

Bu bölümde, yetmiş yılı aşkın bir süredir devam eden Osmanlı araştırmaları çizgisini izleyerek Yirmisekiz Mehmed Efendi'nin uzun ve ayrıntılı anlatısıyla oluşturduğu Osmanlı elçilik raporu örneğini inceleyeceğiz.¹ Ancak tek tek raporları ele almadan önce, bunların üretildiği toplumsal ve siyasi bağlama ve her şeyden önce de Osmanlı yazarlarının İslami olmayan toplumlar hakkında bilgi iletirken izledikleri yazım geleneklerine en azından kabaca bakmamız gerekir. Ne de olsa Yirmisekiz Mehmed Efendi, ardından gelenlerin “model” olarak kabul edip, 1700'lerin sonlarına kadar sürdürecekleri bir örnek yaratmıştı.

Bu rapor örneğinde, heyetin ne zaman nerede olduğunu tamı tamına belirten bir yolculuk anlatısı yazılması söz konusuydu; elçinin gönderildiği sarayın görevlileri tarafından kabulü bir diğer ana konuyu oluşturuyordu. Bu yazım türünde belirli bir girişimin ya da kurumun uzun tanımlarını vermek gücü, çünkü yolculuk anlatısının dinamiği her an “bir şeyin olmasını” ve elçinin görevi tamamlanır tamamlanmaz geri dönmesini gerektiriyordu. 18. yüzyıl ortası yazarlarının nasıl ve neden bu biçimi tercih ettiklerini izlemek yararlı olacaktır; ayrıca siyasi bağlamda köklü değişikliklerin

¹ Metnin bir baskısı için bkz. Mehmed Efendi, *Le paradis des infideles*; bir tahlil için: Fatma Müge Göçek, *East Encounters West*.

olduğu 1790'larda Yirmisekiz Mehmed Efendi'nin rapor örneğinin gitgide daha az yararlı hale gelmesi de kayda değerdir.

Avrupa saraylarını ziyaret eden Osmanlı elçilerinin raporları, zaman zaman olsa da, gerek Türkiye içindeki, gerekse dışındaki araştırmacılar için ilgi konusu olduğundan, halen elimizde Osmanlı seyahat/elçilik raporlarının çok sayıda baskısı bulunmaktadır; 1970'lerden sonra hazırlanan baskıların ise genellikle önsözleri, şu ya da bu ayrıntıda yorumları ve bazen de bir Batı diline ya da modern Türkçeye çevirileri vardır.² Özellikle eski kuşaktan birçok bilim insanı, uluslararası ilişkiler hakkında Osmanlı kaynakları olarak gördükleri bu raporları incelemiştir. Kültürel temaslar açısından ise aynı metinler "Osmanlı modernizasyonunun" başlangıçlarını belgeleyen kayıtlar olarak görülebilirdi. Bu bağlantılar, Osmanlı elçilik raporlarının Latin harflerle yayınlanmasına öncülük eden *Tarih Vesikaları* dergisinde özellikle göze çarpar.³ Ama benzer bağlantılar 20. yüzyılın son çeyreğinde 18. yüzyıl elçi anlatıları üstünde yoğunlaşan Münir Aktepe, Norman Itzkowitz ve Max Mote gibi tarihçilerin zihinlerine de egemendi.⁴

Buna karşın Kara Mehmed Paşa'nın 17. yüzyılda Habsburg sarayındaki elçiliğiyle ilgili anlatısını ilk kez yayına hazırlayan Richard Kreutel ve arkadaşları muhtemelen 1600'lerin sonlarında Viyana tarihi hakkında yeni kaynaklar bulmaya, en az diplomatik ilişkiler tarihine duydukları ölçüde ilgi duyuyorlardı. Ayrıca Kreutel, Karl Teply ve Erich Prokosch, Mehmed Paşa'nın heyetine dahil olan ve Habsburg başkentine ilişkin izlenimlerini kaydeden ünlü Osmanlı seyahatname yazarı Evliya Çelebi'ye de odaklanmışlardır. Dolayısıyla Evliya'nın 1665'te orada geçirdiği birkaç hafta için, imparatorluğun başkentiyle ilgili olarak Osmanlı ve dolaylı olarak Viyana folklorundan parçacıkları yansıtan birincil bir kaynak mevcuttur; bu metin

2 Gümeç Karamuk, *Ahmet Azmi Efendis Gesandtschaftsbericht als Zeugnis des osmanischen Machtverfalls und der beginnenden Reformara unter Selim III*; Morali Seyyid Ali Efendi ve Seyyid Abdürrahim Muhibb Efendi, *Deux Ottomans a Paris sous le Directoire et l'Empire, Relations d'Ambassade*; Mustafa Hattı Efendi, *Viyana Sefaretnamesi*.

3 *Tarih Vesikaları*, bazı kesintilerle, 1941'den 1949'a kadar yayınlandı.

4 [Şehdi Osman], "Şehdi Osman Efendi Sefaretnamesi:" [Nahifi Mehmed Efendi], *Mubadele - An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*; Mehmed Emni, *Mehmed Emni Beyefendi (Paşa)'nın Rusya Sefareti ve Sefaret-namesi*.

aynı zamanda 20. yüzyıl okurlarına, eğitimli bir Osmanlı seçkininin “baş düşman” Habsburgların başkentini nasıl gördüğü hakkında bir fikir de vermiştir. Ne de olsa Osmanlılar için Viyana özel bir yerdi, çünkü burası Roma ile birlikte, kimi yazarlara göre sonunda padişahın ülkesinin bir parçasını oluşturması gereken –ve oluşturacak – *kızıl elma* diye bilinen, henüz fethedilmemiş kentlerden birisiydi.⁵

“DOĞU” VE “BATI” TARTIŞMALARI

Osmanlının modernleşmesi konusunda oldukça sınırlı bir ilgi dışında, 1980'lere kadar padişah elçilerinin raporlarını “Doğu” ile “Batı” arasındaki ilişkiler açısından değerlendirme çabaları konusunda fazla bir dürtü yoktu. Ancak Edward Said ile Bernard Lewis'in kitapları ve bunların yol açtığı polemikler, uzun vadede Osmanlı elçilik raporlarının incelenmesi üzerinde bir etki yarattı.⁶

“Uzun vadede” yerine “çok uzun vadede” bile diyebiliriz, çünkü Said'in yapıtları başlangıçta yalnızca Osmanlı yazarlarının incelenmesini değil, aynı zamanda Osmanlı dünyasına ilişkin Avrupalı anlatılarına bakışı da değiştirdi. 1970'lerin sonlarından itibaren, Avrupalı gözlemcilerin kaleme aldığı metinler üstüne çalışan bilim insanları, Said'in İngiliz ve Fransızların Arap dünyasına ilişkin algıları hakkındaki çalışmasında ortaya çıkardığı önyargılara benzer bir zihniyeti yansıtan bu metinlerin ne ölçüde “Osmanlı ötekiliği”nin kurgulanmasına hizmet ettiklerini saptamaya çalıştılar. 18. ve 19. yüzyıl Avrupalı yazarları birçok durumda, “dinamik ve yaratıcı bir Batı” ile tezat içindeki “gerçek bir tarihi olmayan, pasif, durağan bir Doğu” fikri gibi, sömürgeci egemenliğini destekleyen kalıpyargılar üretmişlerdi. Osmanlı dünyasına ilişkin olarak bu kritik paradigmada kapsamlı bir çalışma üreten ilk yazar, sonradan Fransız olan, üç dilli İstanbul Rumu Stefanos Yerasimos'tu (1942-2005). Said gibi Yerasimos da, pratik düzeyde çoğu kez kimin kimden ve ne kopya ettiğini bulma anlamındaki bilimsel bir terim olan “metinlerarasılık” ile ilgileniyordu. “Türkler”e ve Müslüman-

5 [Evliya Çelebi], *Im Reiche des Goldenen Apfels*. Bu baskı elçi Mehmed Paşa'nın raporunu da içermektedir. Viyana'nın kızıl elma olarak rolü için bkz. Pal Fodor, “Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungs-ideologie,” s. 45-70, bkz. s. 58-9.

6 Edward Said, *Orientalism*; Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*.

lara ilişkin kalıpyargılar bu tür kopyalamaya özellikle uygundu.⁷ Yerasimos sonradan başka konulara geçse de, çalışması Gerald Maclean ve en azından dolaylı olarak Linda Colley tarafından sürdürüldü.⁸

Osmanlı elçilerinin Orta, Doğu ve Batı Avrupa'ya ilişkin yorumlarına gelince, Said sonrası dönemin tarihçileri bunlara Osmanlı kültürü içinden doğmuş metinler olarak değer verdiler. Farklı şekilde söylersek, bu raporlar Osmanlı seçkinlerinin “sesleri”ydi. Bunun sonucu Said'in kitabı, dolaylı da olsa, bu Osmanlı yazarlarının metinlerine yeniden ilgi duymanın başlangıç noktası oldu ve böylece son yıllarda, hem Osmanlı alanında, hem diğer yerlerde tarih incelemelerinin özelliği haline gelen “edebiyata dönüşün” gerçekleştirilmesine katkıda bulundu. Buna karşın Bernard Lewis'in uzun süre Müslümanların Batı hakkında çok yetersiz bir fikre sahip oldukları tezi, Osmanlıcılar arasında pek fazla ilgi çekmedi; oysa Lewis Osmanlı tarihi üstünde çalışırken Said'in bu özel alana ilgisi görece önemsizdi.

Ne var ki, birkaç yıl önce İbrahim Şirin, Lewis'in, “Müslümanlar”ın ya da “Osmanlılar”ın Avrupa'da neler olup bittiğini anlamadıkları, bu nedenle de “modernite”yi gerçekten özümseyemedikleri doğrultusundaki iddiasını eleştirdi. Lewis günümüz Osmanlıcılar arasında yaygın kabul gören, “modernite”ye ulaşımın farklı yollardan olabileceği ve Osmanlıların 1840'tan sonraki dönemde böyle bir hat çizdikleri görüşünü reddediyordu.⁹ İbrahim Şirin bu bağlamda, Lewis'in gençlik yıllarında, Osmanlı ve Türk modernleşmesi konusundaki hâlâ çok saygı gören kitabını yazdığında, genelde çok “makul” bir tutum aldığını belirtmiştir. Ama Said ile polemigi, Lewis'in Avrupa'nın Doğu araştırmalarının tümüyle bilimsel olduğu ve hiçbir siyasi amaç gütmeyeceği doğrultusundaki istisnai ifade gibi doğru olması imkânsız iddialarda bulunmasına neden oldu.¹⁰ Şirin, eleştirisinde Lewis'i kaynaklarını tezine uyacak biçimde seçmekle suçlamıştır: her zaman yeniliklere en muhalif yazarlara vurgu yapmış, onların, kendileri de Osmanlı olan karşıtlarını gölgede bırakmıştı. Şirin ayrıca Lewis'in çalışmasının bu

7 Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman* ve aynı yazarın 17. yüzyıl Fransız seyahatnamelerine (Jean Thevenot, *Voyage du Levant*) yazdığı önsözler.

8 Linda Colley, *Captives*; Gerald Maclean, *The Rise of Oriental Travel*.

9 İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgelerinde Avrupa*.

10 Age, s. 18-26, Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*'e referans. İyi ünlü daha erken çalışmaları için karşı. Erik Jan Zürcher, “The rise and fall of ‘Modern’ Turkey, s. 41-54.

yönünü neden bu kadar az sayıda Türk tarihçinin eleştirdiğine de bir açıklama önermiştir: son on yılların Türk-Ermeni polemikleri sırasında Lewis hep Türk konumunu savunmuştu ve bunun sonucu insanlar onu eleştirmeye isteksiz olmuşlardı.

Şirin kitabında Avrupa siyasetlerini inceleyen Osmanlılarla günümüz Türk aydınlarının ikilemleri arasında bir bağ kurmayı amaçlamaktadır. Yazarın bakış açısına göre, bu aydınlar Avrupa'nın seviyesine günün birinde "ulaşılıp ulaşılamayacağını" bilmemekte ve böyle bir "ulaşmanın" istenir olup olmadığını da sorgulamaktadırlar. Ama yazar aynı zamanda Türk aydınlarının kendilerini bugün içinde buldukları durum dikkate alındığında, 16. yüzyıl Osmanlı kültürünün yandaşlarına sağladığı varsayılan güvenliğe geri dönmenin hemen hemen imkânsız olduğu kanısındadır. Bu nedenle kitap *laudatio temporis acti*'nin (geçmişe övgünün) ve "Osmanlıyı yeniden canlandırmanın" bir eleştirisi olarak görülebilir.

YENİ TİP BİR DÖNEMLENDİRME

İbrahim Şirin Avrupa'ya bakış açıları konusunda Osmanlı seçkinlerinin kat ettikleri dört dönemlik bir diziliş önermiştir. Bu dönemlendirme özellikle ilginçtir, çünkü yazar bu çabadaki Osmanlıların karşı taraftaki meslektaşları, yani Osmanlı dünyasına bakan Avrupalılarla aynı aşamalardan geçtiklerini önermektedir. Padişahın kitap yazan az sayıdaki uyruğu arasında bile, Osmanlı topraklarına giren Avrupa tarzı yenilikler hakkında bir görüş birliği olmadığını vurgularken yazarın önemli bir noktaya değindiği kuşkusuzdur. Şirin, ulema daha muhafazakâr bir konum alma eğilimindeyken, idari ve askeri mesleklerdeki kişilerin, padişahın ve taşra kodamanlarının saraylarında aldıkları formasyon nedeniyle, İslam dünyasına dışardan gelen yeniliklere daha kolay uyum sağlayabildiklerini varsaymaktadır. Ne var ki, yakın dönem araştırmaları bu kesin ayrımın mutlaka gerçekçi olmadığını göstermektedir; örneğin bir dönem Eyüp kadısı olan, tıp ve din alimi Şânizâde Mehmed Atâ'ullah'ın (1760'ların sonu-1826) yangın sigortası ile modern tarzda kent planlamasına itirazı olmadığı anlaşılmaktadır. Aynı dönemin çağdaş bir din adamı olan İsmail Gelenbevi bir yandan İstanbul mühendislik okulunda ders verip, logaritmalar üstüne bir kitap yazarken, öte yandan din

alimi olarak mesleğini sürdürmüştü.¹¹ Ayrıca, birçok açıdan muhafazakâr düşüncede olduğundan kuşku duyulmayan tarihçi Ahmed Cevdet'in özenle eğittiği kızı yazar ve gazeteci olmuştu; Christoph Neumann'ın çalışması da Ahmed Cevdet'in yazılarının çoğunun Tanzimat reformlarının bir savunusu olarak okunabileceğini göstermiştir.¹² Şimdiki bilgi düzeyimizde, kimin daha muhafazakâr bir tutum almasının daha muhtemel olacağı üstüne genellemeler oldukça sorunludur. Sherlock Holmes'un, veri toplamadan teoriler geliştirmeye ilişkin uyarısını akıldan çıkarmamalıyız.

Şirin dört belirgin dönem önermektedir: Karlofça Anlaşmasından (1699) önce, Osmanlı yazarlarının İslam dünyasının üstünlüğü konusunda hiçbir kuşkuları yoktu. Bu tutum 1700'lerin başlarında, en azından bazı yazarların Avrupalıların başarılarının Müslümanlarınkine eşit olduğu kimi insani uğraşı alanları bulunduğunu itiraf etmeleriyle değişti. 1730 ile 1839 arasında, yani yaklaşık bir yüzyıl boyunca, Avrupalıların padişahların uyruklarınca sağlanan başarıları aştıklarını iddia edebilecekleri birçok alan olduğunu kabul eden oldukça çok sayıda Osmanlı yazarı vardı. Dördüncü aşama ise imparatorluğun varlığının son yüzyılını (1839-1922) kapsıyordu ve bu dönemde Osmanlılar çoğu kez Avrupalıların gerisinde kaldıklarını hissediyorlardı.¹³

Şirin'in bakış açısına göre bu dönemler gerek Osmanlı topraklarında, gerekse Avrupa'da izlenen farklı dünya görüşlerine karşılık gelmektedir. Hatta birinci (Osmanlı Türkçesinde *kadim*) çağa ilgili olarak, Osmanlılarla Avrupalılar aynı zamanda, aynı aşamadan geçmişlerdi. Her iki durumda da "öteki"ni hor görmenin temeli dindi; motivasyonun İslami ya da Hıristiyan olması ikincil önemdeydi. Ama 16. yüzyılda Avrupa'da, Şirin'in "Rönesans usulü" dediği, dünyaya farklı bir bakış tarzı ortaya çıktı. Böylelikle Habsburg Kralı I. Ferdinand'ın (1503-64) İstanbul Elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq'in de aralarında olduğu kimi yazarlar mutlakiyeti ideal yönetim biçimi, padişahı da bu ideali gerçekleştirmeye en yakın hükümdar olarak

11 Bu bilgiyi Hasan Umut'a borçluyum. Umut 1700'lerin sonlarında İstanbul'da logaritma eğitimi üstüne güzel bir master tezi yazdıktan sonra şimdi Kanada, Montreal'deki Mc Gill Üniversitesinde doktora yapmaktadır: "İsmail Gelenbevi at the Engineering School."

12 Şani-zade Mehmed Ata-ullah Efendi, *Şani-zade Tarihi*: Christoph Neumann, *Das indirekte Argument*.

13 Şirin, *Avrupa*, s. 356-7.

görüyorlardı.¹⁴ Bu düşüncedeki yazarlar Osmanlıların askeri, siyasi ve bir ölçüde hukuki açılardan Avrupalılardan önde olduğunu kabul etmeye hazırdılar. Osmanlılara gelince, 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında aydınlar arasında dünyaya bu “Rönesans usulü” bakış yaygınlaştı.

Avrupa’da yazarlar ve kamuoyu 18. yüzyılın ikinci yarısında modernist düşünce tarzını benimsediler. Bu, aynı zamanda “Oryantalizm”in doğduğu dönemdi; Edward Said’in gösterdiği gibi, bu tutumlar bileşiminin içerdiği İslami dünyanın aşağılanması fikri, sömürgecilik için çok rahat mazeretler sağlıyordu. Buna karşın Osmanlılar 1839’dan sonra moderniteyi çok farklı bir bağlamda benimsediler ve imparatorluğun sonuna kadar birçok yazar Şirin’in “Rönesans usulü” diye adlandırdığı dünya görüşünün unsurlarını korudu. Dolayısıyla Osmanlının Avrupa değerlendirmelerine baktığımızda, üç temel ideolojiye karşılık gelen dört aşama görüyoruz: eski, din temelli düşünce biçimi, “Rönesans usulü” ve modernizm.

Şirin’in tipolojisi konusunda benim bazı çekincelerim var; bunun sonucunda kronolojisiyle ilgili olarak da sorunlar gözlüyorum. Avrupa’nın öyküsüyle başlarsak: tam gelişmiş bir “Oryantalizm”in 1700’lerin sonunda ortaya çıktığı kuşkusuzdur, ama Nancy Bisaha’nın işaret ettiği gibi, Osmanlının Güneydoğu Avrupa’da ilerlemesinden çok endişelenen Rönesans hümanistleri, “Doğu ile Batı” arasında her zaman bir karşıtlık olduğu kavramı gibi, daha sonra “Oryantalizm”in bir parçası olan oldukça çok sayıda klişe ürettiler.¹⁵ Osmanlı tarafına gelince: yakın dönem araştırmaları, Osmanlı seçkinlerinin güya Avrupa ile ilk kez yakın ilişki kurdukları bir “Lale Devri” (1718-30) fikrini hemen hemen tümüyle yıkmıştır.¹⁶ Bu nedenle Yirmisekiz Mehmed Efendi ya da Sadrazam Damat İbrahim Paşa (yak. 1662-1730) gibi birkaç kişiyi tipik figürler olarak düşünmenin iyi bir fikir olduğu kanısında değilim. Günümüz tarihçilerinin gizli bir nostalji duydukları bu dönemi, daha önce olup bitenin bir devamı gibi görmek daha mantıklı görünmektedir; çünkü bilim insanı Kâtip Çelebi daha 17. yüzyılda

14 Ogier Ghiselin de Busbecq, *Legationis turcicae epistolae quatur*, s. 102-03.

15 Nancy Bisaha, *Creating East and West*.

16 “The Age of Tulips: confluence and conflict in early modern consumer culture,” ed. Donald Quataert, s. 83-106.

bile Hollanda atlaslarından yoğun biçimde yararlanmıştı.¹⁷ Ayrıca, Rusya karşısındaki ağır yenilginin, yani Küçük Kaynarca Anlaşmasının (1774), Osmanlının Hristiyan dünyası algılarında, 1700'lerin başlarında saray kültürünün tercih ettiği yeniliklere göre daha önemli bir dönüm noktası oluşturup oluşturmadığını da sorabiliriz. Ama gene de Şirin'in tartışması yararlıdır, çünkü yazar Avrupa ve Osmanlı dünya görüşleri arasında bir bağ kurmuş ve bunları karşılaştırılabilir kategoriler kullanarak tahlil etmişti. Şirin böylece Osmanlı ve Avrupa kültürlerinin kıyaslanamaz derecede farklı olduğu doğrultusundaki eski klişeyi terk etmişti; ben bu tutumu doğru yönde atılmış çok gecikmiş bir adım olarak görüyorum.

BU İNCELEMENİN AMAÇLARI

Bu önemli sorunların kısa bir metinde mümkün olabileceğinden daha kapsamlı bir tartışmayı hak ettikleri kesindir. Dolayısıyla bu bölümün amaçları çok daha mütevazıdır: 18. yüzyıl Osmanlı elçilerinin ve diplomatlarının Avrupa ülkelerini ziyaret ettikleri sırada karşılaştıkları maddi kültür ve kurumsal düzenlemeler hakkındaki ifadelerini tahlil etmek. Bu konuda birkaç inceleme mevcuttur, ama daha yapılacak çok şey var. Kuşkusuz konuyu birkaç sayfada derinlemesine araştırmak olanaklı değildir ve böyle de yapılmayacaktır.

Osmanlı elçilerinin Avrupa'da karşılaştıkları "toplumsal değerlerle" –ya da daha çok bunların yokluğuna– ilişkin çok seyrek yorumlarını fazla dikkate almayacağız. Bunun yerine maddi kültür ve meta üretimi ve dağıtımıyla yakından ilişkili olan toplumsal örgütlenme sorunları üstünde odaklanacağız. Ne de olsa bu diplomatlar yeni değerler saptama peşinde değillerdi: bunun sonucu, hakkında yazdıkları yenilikleri esinlendirmiş olabilecek ideallerden çok, teknik ve örgütsel yönler üstünde durmuşlardı. Oysa 1700'lerin başlarında Yirmisekiz Mehmed Efendi gibi bir elçi, sultanın sarayında ve seçkinler arasında yaşamı daha hoş kılabilen icatlar ve tasarımlarla ilgilenmişti. Yüzyılın ortasından itibaren vurgu giderek değişti ve elçiler 1700'lerin sonlarında imparatorluğun hayatta kalabilmesinde etkili olabilecek teknik ve örgütsel yenilikler peşindeydiler. Durum

17 Gottfried Hagen, *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit*.

böyle olunca tartışmayı net, somut konularla sınırlandırmak ihtiyatlı bir tutum olacaktır.

1700'lerden Osmanlı elçilik anlatılarının çoğu kez diplomatik protokolün uzun betimlemelerini içermesi, ziyaret edilen ülkenin kültürü hakkında gözlemler arayan tarihçileri sık sık hayal kırıklığına uğratmıştır. Ancak pragmatik bir bakış açısı benimsersek, yani bu raporların işlevi üstünde odaklanırsak, protokolün gerçekten büyük önemi olduğu ortaya çıkar. Bir elçinin yerel hükümdar tarafından hemen kabul edilmesi ya da sefil bir köyde bekletilmesi, onu gönderen hükümdarın, elçiyi kabul edecek sarayın gözündeki prestijinin açık bir göstergesiydi.¹⁸ Aynı zamanda elçinin de zor koşullarda bile hükümdarının onurunu ve prestijini savunma becerisi göstermesi gerekirdi. Elçinin padişahın ve sadrazamın kanaatinde iyi bir konum edinmesi ya da konumunu koruması da aynı derecede önemliydi. Yazarın fikirleri ne olursa olsun Osmanlı sarayının hoşlandığı ve hoşlanmadığı şeyleri büyük ölçüde belirleyen, bir elçinin raporunda olanlar ve rapora dahil edilmeyenlerdi. Ayrıca maddi olanaklar kısıtlı olduğundan, elçilik raporlarını yazanlardan bazıları onlara emanet edilen kıymetli nesneleri, ziyaret ettikleri sarayda iyi bir izlenim bırakmak amacıyla nasıl değerlendirdikleri konusu üstünde uzun uzun durmuşlardı. Elçilerin görevleri bittikten sonra bu nesneleri, muhtemelen iyi durumda iade etmeleri gerekiyordu.

Prestij kaynaklarının tümü doğal dünyanın bir parçası değildi: maddi olmayan şeylerin de önemi vardı. Osmanlı bürokratlarının görevleri süresince geçici olarak daha yüksek bir rütbeye terfi ettirilmeleri, daha sonra rütbelerinin indirilmesi olağandı. Gene de birçok elçi yakın zamanda "düzenli" bir terfi almayı, belki de geçici olarak ona verilen rütbeye yükselmeyi umut etmiş olmalıdır.

Son olarak, 18. yüzyıl Osmanlı elçilik raporlarının uzun bir süre gizli kalmasının amaçlanmadığını unutmamalıyız. Vakanüvisler yazdıklarından kısa süre sonra bunlara bakabiliyor, hatta bu metinleri eserlerine dahil ediyorlardı. Bu tür vakayinameler geniş bir okur kitlesine ulaşmıyorlardı, ama gizli de değillerdi. Dolayısıyla imparatorluk sırlarını ayrıntılı

¹⁸ William Roosen, "Early modern diplomatic ceremonial: a systems approach," s. 452-76.

biçimde tartışmak uygun olmayacağından bu tür mevzular sözlü raporların konusuydu.¹⁹ Gene de elçilerin raporlarına neyi dahil edip etmeyecekleri konusunda belli seçim hakları vardı ve bazı elçiler diğer meslektaşlarına göre “yüksek siyaset” ve maddi kültür konularında daha açık sözlüydüler.

EVLIYA ÇELEBİ: DEĞERİ BİLİNMEYEN BİR ÖNCÜ

Göründüğü kadarıyla en eski Osmanlı elçi raporunun yazarı, Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed (yön. 1451-81) adına Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayına giden Taceddin adlı biriydi. Bu kişi hakkında bunun dışında pek bir şey bilinmiyor. 16. yüzyılda bir Avrupa sarayına –Busbecq'i İstanbul'a gönderen I. Ferdinand'ın sarayına– ilişkin ilk raporu yazan kişi Hidayet Çavuş'tu.²⁰ Ancak bunu gene çok büyük bir boşluk izliyordu, çünkü sonraki rapor, daha önce 1665'te Viyana'da olduğu belirtilen Kara Mehmed Paşa'nın elçiliğini muhtasar biçimde kapsıyordu. Mehmed Paşa bu anlatıyı bizzat yazmış olabilir; ne yazık ki rapor, şimdiki amaçlarımıza yararlı çok az bilgi içeriyor.

Mehmed Paşa'nın maiyetinde Viyana'yı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin, Habsburg arşivlerinde bir kaydı bulunan anlatısı ise daha bilgilen-diricidir. Evliya'nın metni açıktır ki bir elçilik raporu değil, uzun ve çoğu kez romanımsı bir seyahatnamenin bir bölümüydü; yazarın bir öykücü olarak yeteneği ancak 1800'lerin ortalarında takdir edilmişti. Bu nedenle, Viyana'nın maddi kültürüne ve müziğe ve güzel sanatlara gösterdiği canlı ilgi nedeniyle bu rapor bize, en azından zaman zaman bu tür konuların görüldüğü 18. yüzyılın daha sonralarındaki raporların bir öncüsü gibi gelebilir. Ama büyük olasılıkla bu metinlerin yazarları Evliya'nın yapıtlarıyla hiç karşılaşmamışlardı.²¹

Ancak gene de üslup gelenekleri önemlidir. Evliya'nın anlatımı birçok açıdan, mesleklerini çoğu kez kahvehanelerde icra eden meddahlarınkine benziyordu. Dolayısıyla kimi kişi ve nesne betimlemeleri yalnızca onun gerçek dünyada karşılaştığı fiziksel olguları değil, aynı zamanda meddahların anlatı geleneklerini de yansıtır. Evliya'nın, o tarihte I. Leopold'un

19 Karamuk, *Ahmet Azmi*, s. 126-7.

20 Faik Reşat Unat, *Osmanlı Seyirleri ve Sefaretnameleri*, s. 44.

21 [Evliya Çelebi], *Im Reiche des Goldenen Apfels*, s. 232-3.

(1641705) ikamet ettiği Viyana “burg”unda gördüğünü iddia ettiği farklı imparatorluk tahtları betimlemelerini buna örnek olarak verebiliriz.²²

Evliya okurlarını mucizeler dünyasına götürmekten çekinmezdi, ama çoğu kez gerçekten gördüğü somut bir şey vardı; yazar bunu daha sonra hayal gücüne ve dönemin meddah geleneklerine göre “bezerdi.” Örneğin, yazar çok sayıda binanın ön cephesindeki resimleri anlatmıştı. “*Lüftmalerie*” denilen bu resimlerden Viyana’nın merkezinde artık kalmamıştır, ama Avusturya ve Bavyera’nın küçük kentlerinde bunlara bugün de sık sık rastlanır. Bu nedenle Evliya’nın bunları Viyana’da da görmüş ve gerçekçiliklerinden etkilenmiş olması olasıdır. İlginç olan onun Habsburgların kaybettiği Parkany Muharebesi (1663) ile Osmanlıların ertesi sene St. Gotthard/Raab’daki yenilgisinin resimlerini de gördüğünü öne sürmesidir. Bu resimler onun ziyareti sırasında çok yeni olmalıydılar. Evliya ayrıca kamuya açık bu resimlerin imparatoru “deve dudaklı” olarak olanca çirkinliğiyle gösterdiklerini, ama hükümdarın buna aldırmadığını da kaydetmişti: tersine, böylesine çarpıcı bir benzerliği sağladığı için ressam ödül olarak emeklilik bağlandığı da söyleniyordu. Bu öykünün nereden kaynaklandığını ya da Evliya’nın, “tüm tarihsel yapıtlarında” Habsburgların zaferlerinin ve yenilgilerinin aynen, yani herhangi bir abartma yapılmadan kaydedildiği bilgisine nereden ulaştığını bilmiyoruz.²³

Evliya aynı zamanda belli ölçüde teknolojiyle de ilgilenmişti. Örneğin Habsburg darphanesinde sikkeleri keserken, aynı zamanda üstlerine gerekli ibareleri de işleyen bir makinenin kısa bir tarifini de anlatısına dahil etmişti. Evliya bu prosedürün günde elli bin sikke basımına olanak sağladığını düşünüyordu. Yazar daha gündelik bir düzeyde, berberin ayakta durmadan insanları tıraş etmesine olanak sağlayan, döner bir berber iskemlesine de ilgi göstermişti. Maddi kültür ile müzik performansı arasındaki etkileşim de dikkatinden kaçmamıştı: Evliya St. Stephen’daki orgu dinledikten sonra, bu aletin tatlı ve duygulandırıcı bazı seslerle birlikte, dinleyene Deccal’in kükremesini anımsatan notalar da çıkardığını kaydetmişti. Ancak bunda doğaüstü güçlerin bir dahli olduğunu iddia etmiyordu;

22 Age, s. 208-9.

23 Age, s. 240-41.

aksine, bu etkinin ilgili boruların yaratıcı bir bileşiminden kaynaklandığını açıklamaya özen göstermişti.

SINIR BÖLGELERİNDE MADDİ KÜLTÜR

Maddi kültür konusunda, 1740'ta Habsburg-Osmanlı sınır bölgelerinde faaliyet gösteren Ebu Sehil Nûman Efendi'nin (bkz. Birinci Bölüm) ilginç bir tanıklığı vardır. Belgrad Anlaşması uyarınca, Habsburglar Sırp başkentini padişaha geri vermek zorunda kaldıkları gibi, başka toprak kayıplarına da uğramışlardı.²⁴ Şimdi Tuna ile Sava yeni sınırı oluşturacaktı; ilk bakışta bu çok açık bir nokta gibi görünmektedir. Ancak, bunun tersi geçerliydi, çünkü Tuna'da çok sayıda ada vardı ve anlaşmaya göre bunlar anakara toprakları en yakın olan devlete ait olacaktı. Bu ırmağın taşıdığı suların miktarı değişken olduğundan, söz konusu adaların biçimi değişebiliyordu ve gelecekteki anlaşmazlıkları önlemek için çok hassas ölçümler ve hesaplamalar gerekliydi.

Ayrıca, nehir ulaşımı için de önlem alınmalıydı. Akıntının çok güçlü olması nedeniyle akıntıya karşı seyreden teknelerin at ya da katırla çekilmeleri gerekiyordu; bu da suyun yakınından yol ya da en azından yedekçi yolu geçirilmesi demekti. Ancak Tuna'nın bazı kesimleri bu amaca uygun değildi, çünkü ırmağın kıyısında sarp yamaçlar vardı ya da sahil bataklığı. Üstelik su seviyesi normalden kullanılabilen yollar, sular yükseldiğinde işe yaramaz hale gelebilirdi. Bu koşullarda Osmanlı gemilerinin Habsburg tarafında çekilmesi ve bunun tersi için de düzenlemeler yapılmalıydı. Ayrıca, 18. yüzyılda sık sık olduğu gibi Tuna donduğunda, gemilerin ve mavnaların kışı geçirebilmeleri için düzenlemeler gerekiyordu. Her iki hükümdarın da kabul edeceği çözümler bulmak ölçümcülerin, ama aynı zamanda diplomatların göreviydi ve Nûman Efendi bu süreç hakkında epey bilgi vermiştir.

Nûman Efendi'nin raporu özeldir, çünkü yazar dini eğitim gördüğü ve bir medresede öğretmenlik konumuna aday olduğu halde, ölçüm hakkında çok şey biliyordu; ayrıca ilgili aletlerin yapımında da becerikliydi. Sınır heyetindeki görevi geçici olduğu için de, sözünü pek sakınmamıştı.

²⁴ [Ebu Sehil Nu'man Efendi], *Molla und Diplomat*; Ebu Sehl Nu'man efendi, *Tedbirat-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, s. 54-142.

Bunun sonucu olarak okurlar Osmanlı heyeti içindeki gerilimlerle ve iki delegasyonun karşıtlarına üstün gelmek için başvurdukları değişik hileler hakkında oldukça fazla bilgi edinmektedirler.

Nûman Efendi'nin raporu maddi kültürle ilgilenen tarihçi için ilginçtir, çünkü yazar iki heyetin elindeki ölçüm aletlerine ilişkin kısa öyküler aktarmıştır. Avusturya tiplerini görmüş ve bunların Osmanlıların kullandıklarından daha iyi olduğunu düşünmüştü, ama bu aletlere ulaşamamıştı, çünkü Habsburg görevlileri bunları gizli tutuyorlardı.²⁵ Ama Nûman Efendi sonunda Avusturya kampını iyi görebileceği bir çadıra yerleşmiş ve buradan bir teleskop aracılığıyla muhaliflerinin aletlerinin ayrıntılarını çıkarabilmişti. Anlaşıldığı kadarıyla uzman alet yapımcıları bulunmadığı için de, bu aletlerin tahtadan kopyalarını çıkarmaya girişmişti. Bir toplantıya bu el yapımı aletlerle katıldığında, Habsburg delegasyonu üyeleri ona gülmüşlerdi. Buna aldırmayan Nûman Efendi İslam yazarlarının yapıtlarından yararlanarak geometri ve ölçüm çalıştığını söylemiş ve Habsburg uzmanlarını bu disiplinlerde bir yarışmaya davet etmişti.

Önceli Evliya Çelebi gibi Nûman Efendi de Erdel'in (Transilvanya) Sibiu/Hermannstadt kentindeki bir Protestan kilisesinde gördüğü bir orgun betimlemesini bize bırakmıştır. Nûman Efendi'nin bunun müziksel yönleriyle daha az ilgilendiği, ama borular ve aletin genel kurgusu da dahil, kullanılan teknolojinin onun merakını uyandırdığı anlaşılmaktadır.²⁶ Kısacası, en azından burada Avrupa teknolojisine büyük bir ilgi duyan diğer bir din aliminin tanıklığını bulduğumuz için, Nûman Efendi'nin yapıtı şimdiye kadar gösterildiğinden daha fazla ilgiye layıktır. Din adamlarının hepsinin, modern tarihçilerin inandıkları kadar tutucu olmadıkları açıktır.

BİR ELÇİ İÇİN DAVRANIŞ KURALLARI YA DA YENİ ÖNEM KAZANMIŞ BİR NESNE OLARAK DİPLOMASI

Osmanlıların Mora'yı (1715) ve Belgrad'ı (1740) geri almayı başarmalarına rağmen, padişahın hizmetindeki birçok memurun 18. yüzyılda güçlü komşularla çatışmalarda, özellikle de padişahın “tek başına” harekete karar

25 Prokosch aletlerin saklı tutulmadığı, ama Avusturya heyetinin bunları kullanarak hazırladığı haritaların gerçekten de gizli olduğu kanısındadır: *Molla und Diplomat*, s. 215.

26 Age, s. 185-6.

verdiği durumlarda, artık Osmanlı ordusunun zaferinin kesin olmadığını fark ettikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle olası dostlar ve düşmanlar hakkında bilgi toplamak gerekliydi ve bu amaçla diplomasi vazgeçilmez önemdeydi. Bunun kuşkusuz en ünlü örneği 1720’de –bir kez daha– Fransız sarayını ziyaret eden Yirmisekiz Mehmed Efendi’nin elçiliğidir. Osmanlı elçisi Versay’da büyük ilgi çekmiş ve dönüşünde gördükleri hakkında yazdığı raporda Fransız saray kültürünü, özellikle de Versay bahçelerini vurgulamıştı. Uzmanlar bugün de onun raporunun III. Ahmed’in İstanbul yakınlarındaki Sadabad bahçelerini ne ölçüde etkilediğini tartışmaktadırlar.²⁷

Ama Osmanlı sarayı aynı yıl İran’a da bir elçi gönderdi: İran sınırındaki Van’dan Dürri Ahmed Efendi bu göreve muhtemelen Farsçayı iyi bildiği ve ülkeyi tanıdığı için seçilmişti.²⁸ Bu elçi, hanedanın iktidarı kaybetmesinden hemen önce Safevi sarayı hakkında ilginç bir rapor yazmıştı: Osmanlı elçisi raporunda Şah Sultan Hüseyin’in –onun görüşünce– hatalı politikalarının eleştirisi ile İran şiir ve müziğinin derinliğine duyduğu hayranlığını dengelemişti. Yazar ayrıca ülkede üretilen ünlü dokumalara, istihkâmdaki görece eksikliğe ve Şah’ın Sünni uyruklarının Osmanlı padişahına duyduğu varsayılan sempatiye de değiniyordu; bu son ifade, Safevi ülkesinin iç sorunlarına Osmanlı müdahalesini teşvik amaçlı olabilir. Dolayısıyla 18. yüzyıl başlarında Osmanlı sarayı salt Batıya odaklanmış değildi, çünkü Hindistan’a da belli bir diplomatik ilgi vardı. Muhtemelen Osmanlı yetkililerinden bazıları, yabancı ülkeler hakkında yeterli bilgi elde edinilirse, geçmişin kimi siyasi hatalarının düzeltilebileceğini düşünüyordular.²⁹

RUSYA’YA ZİYARET

Soğuk Savaş bizim Osmanlı tarihi algımızı daraltmıştır. Örneğin 18. yüzyılda İstanbul’daki karar vericilerin çar imparatorluğuna, henüz top-rak anlaşmazlıkları bulunmayan İngiltere ve Fransa gibi ülkelere daha fazla ilgi gösterdiklerini unutmak zor değildir. Öte yandan Osmanlıların

27 Mehmed Efendi, *Le Paradis des Infideles*; Göçek, *East encounters West*; *Topkapı a Versailles, Tresors de la Cour Ottomane* (Paris: Reunion des Musees Nationaux un AFAA, 1999) başlıklı katalog da ilgiye değer, s. 316-34. Bu tartışmaya yakın tarihli genel bir bakış için bkz. Shirine Hamadeh, *The City’s Pleasures*, s. 226-9. Halen yorumlar daha çok İran modellerini tercih etmektedir.

28 Suraiya Faroqi, “An Ottoman ambassador in Iran,” s. 165-87.

29 Virginia Aksan, “Ottoman sources on Europe in the eighteenth century,” *Archivum*, s. 5-16.

çarlık imparatorluğunun güçlü ve zayıf yanları hakkındaki bilgileri oldukça sınırlıydı. Padişahların güçlerinin zirvesinde oldukları 16. yüzyılda çarların Astrahan'ı topraklarına katmalarını önlemek için büyük bir savaş planladıklarını –ama bunu fiilen yapmadıklarını– hatırlamakta yarar vardır; çok daha iddialı bir planın tek sonucu başarısız kalan bir sefer olmuştu.³⁰ 17. yüzyıl savaşları bile, padişahların çoğu kez Tatar hanlarının girişimlerine dayanmaları nedeniyle, sınırlı kaynağa ihtiyaç göstermişti.³¹ 1700'lerin ortalarında İstanbul'un politika belirleyicileri Çar I. Petro'nun Karadeniz bölgesindeki politikalarının başarısızlığı sonucunda, Rus İmparatorluğu'nun askeri potansiyelini büyük olasılıkla küçük görme eğilimindeydiler. Bunun sonucu olan 1768-74 savaşı padişahlar, onların hizmetkârları ve özellikle de Eflak, Buğdan ve bugünkü Bulgaristan'ın talihsiz halkı için beklenmeyen bir felaket oldu. Ama buna rağmen St. Petersburg'un Avrupa tarzı barok ortamında yaşayan II. Katerina (1729-96) ile ardıllarının sarayı, Osmanlı elçilerinin en sık ziyaret ettikleri yerlerden biriydi.³²

İlk bakışta çarların mutlak yetçiliğinin Osmanlı elçilerine tanındık geleceği düşünülebilir; gerçekte bu dönemde başkent ve eyaletlerdeki “büyük hanelerin” ve aynı zamanda yeniçerilerin rızasına ihtiyacı olmasına rağmen, padişah özünde ülkesinin mutlak hükümdarıydı.³³ Christoph Neumann bu temel ortaklığa rağmen, Rusya'daki düzenin Osmanlı seçkinlerine bu kadar yabancı görünmesine dair bazı nedenler önermiştir. Birincisi, bu adamlar çoğu kez soylu hanelerde, bu kapsamda hepsinin en soylusu olan padişahın hanesinde yetişmişlerdi. Bu nedenle bir Osmanlı efendisi için, hami ile himaye ettiği kişi arasındaki ilişkiler önemliydi ve kişinin hamisine sadakati temel bir değerdi. Buna karşın Rusya'da da mevcut olan bu ilişkileri, özellikle de burada sadece kısa bir süre kalan yabancılar göremezlerdi; en azından “kâğıt üstünde” her şey tümüyle bürokratik kurallara göre yapıldı.³⁴ Rus idaresinin 1700'lerde hızla gelişmesi, meseleleri daha da karmaşıktırdı. Bu nedenle belirli bir ziyaret

30 Akdes Nimet Kurat, *Türkler ve İdil boyu*.

31 Ekkehard Eickhoff, *Wien und die Osmanen*, s. 290-304.

32 Christoph Neumann, “The Russian experience: Necati Efendi in captivity,” yayınlanmamış elyazması; yazara çalışmasını benimle paylaştığı için teşekkür ederim.

33 Yakın tarihli bir tartışma için bkz. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*.

34 Neumann, “The Russian experience.”

sırasında geçerli olan uygulamalar, bir sonraki elçi sahneye çıktığında artık yürürlükten kalkmış olabilir.

Yelisaveta Petrovna (yön. 1741-62) döneminde, 1757'de St. Petersburg'da bulunan Şehdi Osman Efendi'nin iyi bildiği üzere, Osmanlı bürokrasisi teamüle göre hareket etmeye alıştı ve değişen uygulamalar çoğu kez bir sürtüşme kaynağı olurdu.³⁵ Üstelik Rus bürokrasisi Osmanlı elçilerinde kafa karışıklığı yaratmaya çalışırdı; "bürokratik reformlar" da çoğu zaman tam da bu amaca hizmet etmiş olmalıydı. Daha da kötüsü, Ruslar sistematik olarak çarlara tanınan ayrıcalıklar arasındaki bir maddeyi, yani savaştan sonra vaftiz olmayı reddeden tutukluların ülkelerine iade edilmesi kuralına uymuyorlardı. Bunun sonucunda Osmanlı elçilerinin çoğu Rusya'da yaşadıklarından dolayı çok mutsuz olarak geri dönüyordu. Muhtemelen St. Petersburg'daki hava izlenimlerini iyileştirmeye katkıda bulunmuyordu, bunun sonucunda da Rus maddi kültürüne ilgi çok sınırlı kaldı.

Buna ek olarak Şehdi Osman tumturaklı ifadelerle dolu, çok süslü, dolayısıyla da bilgi aktarımına pek uygun olmayan bir tarzda yazıyordu. Gene de kimi ilginç yorumlarda bulunmuş, çarichenin St. Petersburg'dan Kiev'e sekiz günde gittiğini, normalde ise bu yolculuğun 360 saatte yapıldığını kaydetmişti. Yolculuğun böyle hızlı yapılabilmesinin nedeni ayrıntılı hazırlıklardı; böylece hiç zaman kaybetmeden atlar değiştiriliyor ve yolcular için tedarik yapılıyordu. Bu durum teknolojiden çok yüksek düzeyde bir örgütlenmeden kaynaklansa da, elçiye göre Ruslar bu başarıdan çok gurur duyuyorlardı.³⁶

Daha önemlisi Şehdi Osman'ın, I. Petro'nun bölgede önceden var olan silah ustalarından yararlanmak için Tula'da kurduğu silah fabrikasına ilişkin raporuydu.³⁷ İstanbul'da dönmeden hemen önce tesisi ziyarete götürülen elçi, burasının 150.000 asker için silah imal etme kapasitesi olduğunu yazıyordu.³⁸ Ayrıca tüm testereler, çekiçler ve çarklar su kuvvetiyle çalıştığından, işletme bir dizi su değirmenine benziyordu. Yalnızca

35 [Şehdi Osman], *Şehdi Osman Efendi Sefaretnamesi*.

36 Age, bölüm 1, s. 76.

37 Kuruluşu I. Petro'nun eski tabancaları toplama emrine (1724) dayanan Tula'daki Silah Müzesi ziyaretçilere açıktır: fotoğraflar için karş. "Around the World" <http://www.canaryzoo.com/World%20-%20Tula.htm> (13 Ağustos 2012'de ulaşıldı).

38 *Şehdi Osman Efendi Sefaretnamesi*, bölüm 5, s. 391.

demirciler sıradan zanaatkârlar gibi çalışıyorlardı. Fabrikanın işleyişinin gizli tutulmadığı, aksine Rus askeri gücünün reklamı işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Hatta Şehdi Osman'a ziyaretinin sonunda, anı olarak memleketine götürmesi için "yeni becerilerin" (*sanayi-i cedide*) örneği olarak birkaç tabanca ve piştov verilmişti.

FRANSA'YA VE ALMANCA KONUŞULAN BÖLGELERE ZİYARETLER

Burada tartışılan durumlara rağmen, maddi kültür anlatımları ancak 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı elçilerinin ana ilgi konularından biri oldu. Bunun güzel bir örneği olarak Ahmed Resmi'nin (1700-83) Berlin'de kaldığı süreye ilişkin raporunu ele alacağız (yazarın Viyana ziyareti için bkz. Birinci Bölüm). Bu elçi 1763'te Prusya sarayına geldiği ve Prusya başkentinde biraz zaman geçirdiğinde, özellikle ticaret ve ulaşım ile ilgilendi.

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine katmaya uygun gördüğü bu konuya ilişkin garip öykülerden görüldüğü gibi, Kuzey Avrupa çok seyahat eden Osmanlılar için bile neredeyse hiç bilinmeyen bir bölgeydi.³⁹ Bu nedenle Ahmed Resmi yalnızca coğrafya değil, bu bölgeden geçen ticaret yolları hakkında da biraz bilgi aktarmıştı. Örneğin Krakov, Varşova ve Gdansk'ı birbirine bağlayan Vistula'dan söz ediyor, Batı Avrupa'nın önemli bir kesimini besleyen tahıl ihracatçısı bir liman kenti olarak Gdansk'ın önemini vurguluyordu; ayrıca, Avrupa tahıl ticareti merkezleri olarak Amsterdam ve Hamburg'a da değiniyordu.⁴⁰ Onun gözlem alanına daha yakın olarak, Elbe'ye ve giderek Kuzey Denizi'ne dökülen Havel'in bir kolu olan Spree'nin ve Baltık ile bir bağlantı sağlayan, yakınlardaki Oder/Odra'nın da ticari önemi vardı. Yazar Berlin betimlemesinde, 1700'lerin başlarından bu yana kanal açmanın ticaret açısından yerel ırmakların yararlılığını büyük ölçüde artırdığına da işaret etmişti.⁴¹

Ahmed Resmi'nin nehir ticaretiyle böylesine ilgilenmesinin nedeni muhtemelen bu ticaretin Osmanlı topraklarında pek görülmemesiydi; Nil ve Tuna ile kolları dışında, nehir ulaşımı Büyük Menderes'in kısa bir bölü-

39 Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, s. 204-6.

40 Ahmed Resmi Efendi'nin *Sefaretnameleri*, s. 48-51.

41 Age, s. 56-9.

mü ile –belli ölçülerde– Fırat ve Dicle’yle sınırlıydı. Ahmed Resmi ayrıca Kuzey Avrupa ırmaklarında kullanılan farklı gemi tiplerini de tartışmış, bunların Osmanlıca adlarını belirtmiş ve kırsal alan görece güvenli olduğu için bu yavaş gemilerin bazen ham maddeleri doğrudan ihtiyaç olan atölyelere götürdüklerinin altını çizmişti. Ancak elçi halkın “kâfir” olması nedeniyle, Allah’ın onların çok çalışmalarını, hatta ticaret konularındaki dürüstlüklerini ödüllendirmeyi reddettiği görüşündeydi, çünkü seyahatleri sırasında çok sayıda yoksul insana rastlamıştı.

1700’lerin sonlarında, kısa süre önce Osmanlı tahtına çıkmış olan Sultan III. Selim (yön. 1789-1807) çevresinde bulunanlardan bazılarını Avrupa başkentlerine görevli olarak göndermeye karar verdi. Bu adamlar aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu için yararlı olabilecek kurumlar hakkında bilgi toplayacaklardı.⁴² Ebubekir Ratib Efendi (1749-99, bkz. Birinci Bölüm) Viyana’ya gitti ve askeri bilgiler ve ticari verilerle döndü.⁴³ Viyana’daki birkaç aylık ziyareti (1792) sırasında bu bilgileri derlemesinde Ebubekir Ratib’e, kimi Osmanlı, kimi ise Habsburg uyruğu, bir dizi bilgili insan yardımcı oldu.

Bu birinci grup içinde en öne çıkan kişi Fransızca’yı iyi bilen, İsveç elçisine tercüman olarak hizmet eden ve 18. yüzyıl Osmanlı idaresini çok iyi tanıyan, yazar ve diplomat Mouradgea d’Ohsson’dur.⁴⁴

Ebubekir Ratib Efendi’nin raporunun, özellikle de çoğunlukla Avusturya kaynaklarına dayanarak ayrıntılı biçimde tartıştığı asker eğitimi başta olmak üzere, acil pratik önlemlere yol açacağını umduğu anlaşılmaktadır. Bu amaçla Viyana’da kaldığı süre içinde mümkün oldukça ilgili kurumları ziyaret etmişti. Ancak kısmen yenicilerin muhalefeti, kısmen de Sultan Selim’in danışmanları arasındaki sürekli rekabet nedeniyle bu tür reformlar yapılmadı. Bu entrikalar yazarın önce Rodos’a sürgününe, üç yıl sonra

42 Aynı bağlamda Ahmed Azmi Berlin’e gönderilmişti, bkz. not 2.

43 Carter Findley, “Ebu Bekir Ratib’s Vienna Embassy narrative,” s. 41-80. Ebubekir’in yapıtının kısa bir versiyonu düzenlenerek yayınlanmıştır: [Ebubekir Ratib], *Ebubekir Ratib Efendi’nin Nemçe Sefaretnamesi*. Sema Arıkan’ın bu konudaki tezi hiç yayınlanmamıştır; ama şimdi ana referans kaynağı: Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Katibi: Ebubekir Ratib Efendi*.

44 Kemal Beydilli, “Ignatius Mouradgea D’Ohsson (Muradcan Tosunyan),” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34 (1984) s. 247-314’de bu kişinin İsveç elçiliğine terfii, devrim hükümetinin gönderdiği Fransız elçisiyle ilişkisi ve sonunda gözden düşerek Fransa’ya sürgüne gitmesi tartışılmaktadır.

da idamına yol açtı.⁴⁵ Onun bu büyük raporu birkaç İstanbul kütüphanesi-
nin raflarında tozlandı.

Ebubekir Ratib Efendi askeri ve ticari meselelere yoğunlaşmıştı, bilimlere ilgisi ise sınırlıydı: Pest’de (bugünkü Budapeşte) bir “doğa harika-
ları” koleksiyonunu ziyaret etmiş, ama bunları ayrıntılı inceleme gereksinimi
duymamıştı. Buna karşın kültürel kurumlara çarpıcı bir ilgisi vardı; örneğin,
kısa raporunda Habsburg diplomatik servisi için çalışacak sekreterlerin eğiti-
mini anlatmış, bu arada genç öğrencilerin Osmanlıca bilgisi hakkında övücü
ifadeler kullanmıştı.⁴⁶ Viyana’ya giderken önce Sibiu’da, sonra da o tarihte
artık Habsburglara ait olan Temeşvar’da (bugünkü Timişoara) durmuştu.
Elçi her iki kentte de yerel tiyatroları ziyaret etmiş ve opera sahnesi ve ek
binaları ile Osmanlı hayal oyunları arasındaki benzerliklere dikkat çekmişti.⁴⁷

Yazar aslında görevinin amaçlarıyla ilgili olmayan meselelere neden
zaman ve çaba harcadığını açıklamamaktadır. Ama belki de Osmanlı klasik
müziğinin saygın bestecilerinden olan III. Selim elçisinden tiyatrolara,
akademilere ve kütüphanelere özel ilgi göstermesini istemişti. Ebubekir
Ratib Avrupa resmiyle de ilgilenmiş, müzik konusunda ise bugün kültürel
diplomasi diyeceğimiz şeye girişmişti. Örneğin, Pressburg’ta (bugünkü
Bratislava) kimi soyluların Osmanlı müziğine ilgi gösterdiklerini duydu-
ğunda, İstanbul’dan getirme öngörüsünde bulunduğu bir sazla gösteriler
düzenlemişti. Bu konserler çok başarılı olmuş ve bunlara davet edilen soy-
lulardan bazıları buna karşılık kendi müzisyenlerine Ebubekir Ratib için
konser verdirmişlerdi.⁴⁸ Bu anlatı gerçekçi gözükmektedir, çünkü Ebubekir
“Oryantal” müziğin moda olduğu bir dönemde Viyana’daydı. Öte yandan
Habsburg topraklarında insanlar sadece, Osmanlı uzmanlarının “kaba”
gördükleri yeniçeri müziğiyle karşılaşmışlardı; oysa Ebubekir’in müzis-
yenleri onlara herhalde yepyeni gelen, sofistike bir oda müziği çalıyorlardı.
Ebubekir’in “kültürel diplomasi” değiş tokuşu yaptığı soyluların adlarını
bilmek iyi olacaktı; şimdi tarihçiler bu çok yönlü kişiliğe ilgi duydukların-
dan belki giderek bunu da öğreneceğiz.

45 Stanford J. Shaw, *Between Old and New*, s. 371-2.

46 Ebubekir Ratib Efendi’nin *Sefaretnamesi*, s. 92-3.

47 Age, s. 60-2.

48 Age, s. 78-9.

Saltanatının son yıllarında III. Selim dört Avrupa başkentine elçi göndermeye karar verdi: elçiler Paris, Londra, Viyana ve Berlin'de birkaç yıl kalacaklardı. Siyasi açıdan bu girişim fazla başarılı olmadı: Kırım'ın kesin kaybindan (1781 dolayında) ve Napoléon'un Mısır'ı işgalinden (1798-1801) sonra, Osmanlı İmparatorluğu son derece güç bir durumdaydı ve padişahın elçilerinin konumu da aynı şekilde zordu. Üstelik yeni elçilerin hiç diplomatik tecrübesi yoktu ve kullanabilecekleri para çok azdı.

Öte yandan III. Selim kimi akıllı ve iyi eğitilmiş kişileri seçmişti.⁴⁹ Berlin'e gönderilen ve 1798'de orada ölen Aziz Efendi mükemmel bir nesir yazarıydı; daha önceleri tercih edilen edebi ifade biçimi şiir olduğundan, nesir fazla tutulmayan bir sanat tarzıydı. Ölümünden sonra, 1800'lerin ortalarında Aziz Efendi'nin yapıtları İstanbul aydınları arasında büyük ilgi gördü; bugün onun öyküleri Osmanlı romanının erken dönem örnekleri olarak kabul edilmektedir.⁵⁰ Aziz Efendi'nin Berlin'deki tecrübelerini edebi yapıtlarından birine konu yapmaması gerçekten üzücüdür.

1800'lerin başlarında Paris'teki Osmanlı elçisi ulema eğitimliydi ama sistemler ve bağlantılar açısından düşünmeye eğilimli olan Abdürrahim Muhibb Efendi'ydı. Elçi Paris'te geçirdiği beş yıl (1806-11) boyunca, hükümdarları III. Selim, daha sonra II. Mahmud ve akreditasyonunu sunduğu Napoléon tarafından neredeyse "unutulduğu" için, bol gözlem yapma olanağı buldu. Ne tür bilgiler hakkında yazacağını seçerken, Abdürrahim Efendi yeni kriterler geliştirdi. Avrupa'yı ziyaret eden 18. yüzyıl Osmanlı elçilerinin uzun zamandır model olarak gördükleri, Yirmisekiz Mehmed Efendi'nin 1720'lerde benimsediği biçimden giderek uzaklaştı. Dolayısıyla Abdürrahim Muhibb Efendi, Sevres porselen fabrikası ya da Paris'teki Goblen imalathanesi ziyaretlerini anlatmadı; muhtemelen bunun nedeni bu lüks atölyelerin ürünlerinin Osmanlı ortamında fazla pratik önemi olmadığını bilmesiydi.⁵¹ Yazar, vurgudaki bu değişimi haklı göstermek için açıkça zamanın değiştiğine işaret etti. Yaklaşık son doksan yılda birçok yeni

49 Ali Efendi ve Abdürrahim Muhibb Efendi, *Deux Ottomans*.

50 Hatice Aynur, "Ottoman Literature," s. 481-520, bkz. s. 519-20.

51 Ali Efendi ve Abdürrahim Muhibb Efendi, *Deux Ottomans*, s. 51-6. Editör Stephane Yerasimos s. 44-62'de Abdürrahim Efendi'nin kaygılarını iyi aktarmıştır.

icat yapılmıştı ve diğer yakın dönemin gelişmeleri okurların ve yazarların dikkatini gerektiriyordu. Ayrıca Yirmisekiz Mehmed Efendi Fransa'nın yönetim biçimi hakkında herhangi bir bilgi vermediği gibi, yaygın kullanılan teknolojileri de anlatmamıştı. Ama 1800'lerin okurlarının özümsemesi gereken tam da bu tür bilgiydi.⁵²

Bunun sonucu Abdürrahim Efendi Paris idaresini, mahkemeleri, postaneyi ve para kullanımını tartışmıştı. Ayrıca, Napolèon'un bürokratları onu içeri sokmaya razı oldukları zamanlarda dokuma tesislerini ve diğer fabrikaları ziyaret etti. Abdürrahim Efendi paranın kritik rolünün çok iyi farkındaydı. Okurlarına anlattığı gibi, çok çeşitli faaliyetler için bir ücret ödenmesi gerekiyordu ve bu devlet hazinesi için büyük bir avantajdı. Ama fiyatlar ve ücretler kamuya açıklandığı için, bunlar tartışma konusu olmuyordu ve böylece bunlardan yararlananlar zaman kaybetmiyorlardı.⁵³ Yazar iletişimin maddi ilerleme sağlanmasında önemli bir faktör olduğuna da inanıyordu; bu bağlamda, tacirlerin ve devlet aygıtının parçası olmayan diğer kişilerin de kamusal posta sisteminden yararlanabildiklerini kaydetmişti. Elçi kısa süre önce kurulan ve teknolojiye ve aletlere ilgi duyan kişilerin kendi seçili alanlarında neler yapıldığını öğrenebilecekleri *Conservatoire des Métiers*'yi kapsamlı biçimde anlatmıştı. Abdürrahim Efendi bu yeni kurumun insanların önceden var olan şeyleri yeniden icat etmemesini sağladığını açıklıyor ve okurlarına sanayi patenti kavramını tanıtıyordu. Yazarın Osmanlı dünyasında da yaratıcı insanların teşvikini savunmak istediği açıktı; örneğin, hakkında ayrıntı vermediği, ama herhalde Ermeni olan Arakel adlı birine becerilerini geliştirmekte hiç yardım edilmediğini üzüntüyle belirtiyordu.⁵⁴

Yazar işletmeleri ve kurumları ziyaret ettiğinde çoğu kez inceden inceye düşünülmüş sorular hazırlıyor, bunları yerinde yaptığı gözlemlere dayanarak yanıtlamayı umuyordu. Dolayısıyla Pest'in doğal tarih koleksiyonundaki görev gezisini "doğa harikalarının" hemen hemen pasif seyriyle sınırlayan Ebubekir Ratib'i fazlasıyla aşmıştı. Abdürrahim Efendi basma üreten bir atölyeyi ziyaret ettiğinde, farklı plakaları, ek yerleri görünmez

52 Ali Efendi ve Abdürrahim Muhibb Efendi, *Deux Ottomans*, s. 170.

53 Age, s. 196-200.

54 Age, s. 209-210..

kalacak ve sonucu bir resme benzeyecek şekilde düzenlemenin nasıl mümkün olduğunu öğrenmek istemişti.⁵⁵ Yazar daha sonra betimlemesini, baskı sürecinin onun sorusuna bir yanıt sağlayabilecek özelliklerini vurgulayıp, bir araya getirecek biçimde düzenlemişti. Üstelik Abdürrahim Muhibb Efendi öncellerinin çoğundan farklı olarak teknolojik yeniliklerin bilimsel temeliyle de bir ölçüde ilgilenmişti. Örneğin kimya alanında Fransız bilim insanlarının halen üstünde çalıştıkları soruları kısaca tartışmış, ama daima bunların pratik uygulamalarına yoğunlaşmıştı. Bu bağlamda kimyanın simyadan nasıl farklı olduğunu da açıklamıştı.⁵⁶ Abdürrahim Efendi bu anlamda 1800'lerin ortalarından itibaren Paris'te tıp ya da teknik konular eğitimi gören çok sayıdaki Osmanlı uyruğu için bir öncü görünümündeydi.

SONUÇ OLARAK

Bu bölüm bir taslaktır; bu nedenle de bir araştırma alanı gelişiminin ilk aşamalarındayken genelde olduğu gibi, sonuçlar farklı yönlere işaret etmektedir. Burada incelenen dönemin hemen öncesinde, 17. yüzyılın son on yıllarında, Evliya Çelebi Viyana'ya ilişkin romanımsı betimlemesiyle daha sonraki anlatımlarında benimseyeceği bazı yönlere işaret etmişti: onun raporunda müzik ve tıp aletleri ile mimari özellikler öne çıkar.

Tarz sorununa gelince: Evliya, cennete gidemeyeceği için bu hayatı daha hoş kılmak üzere nesneler inşa ve icat eden “becerikli kâfir” mecazını kullanmıştı; Osmanlı dünyasında bu tasvir biçiminin tarihi henüz incelenmemiştir. “Becerikli kâfir” mecazı, Viyanalı doktor, ressam ve müzisyenlerin olağanüstü denilen yeteneklerini anlatırken Evliya'nın çok işine yaramıştır. Muhtemelen Evliya'nın betimlemelerinin birçoğunun altında bu hayal gücü yatıyordu: tasvirlerin bir kısmı gerçeğe oldukça yakın, bir kısmı ise tümüyle hayaliydi. Evliya maddi kültüre ve bununla ilişkili becerilere vurgusunda bir öncüydü; son yıllarda bilim insanları bu Osmanlı gezgininin hayal gücü çok kuvvetli bir yazar –ve kötü bir tarihçi– olmasına karşın, belli ki sanatsal duygusunun gözlem kapasitesini ve gördüğü nesnelere ve insanlara tepkilerini keskinleştirdiğini kabul etmeye başlamışlardır.

⁵⁵ Age, s. 220-3.

⁵⁶ Age, s. 227.

Tartışmamız ayrıca eğitimli Osmanlılar arasında Avrupa algısındaki değişimlerin çoğunlukla 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiğini göstermiştir; dolayısıyla III. Ahmed dönemi daha önce varsayılandan çok daha az önemliydi. Bu anlamda, görüldüğü kadarıyla Şirin'in dönemlendirmesi, özellikle de kimi sanat tarihçilerinin şimdi "Lale Devri"ni daha az önemli görmeleri nedeniyle, bazı değişikliklere ihtiyaç göstermektedir.⁵⁷ Öte yandan bu ifadeler geniş anlamda güzel sanatlar ve edebiyatın, bu kapsamda elçilik raporlarının, mutlaka koordineli biçimde hareket ettikleri anlamına gelmemektedir; belirli zaman ve belirli yerlerde "dönem tarzları" belirlenmiş olsa da, Osmanlı dünyasında –örneğin– mimari ile nesir yazın arasında bu tür paralellikler olduğu kuşkuludur.

Osmanlıda bir Avrupa algısı yaratan aktörlere baktığımızda –ki burada incelenen elçilerin kilit önemde aktörler olduğu kuşkusuzdur– ulemanın rolünü yeniden değerlendirmek yararlı olabilir. Gerek Nûman Efendi, gerekse Abdürrahim Muhibb Efendi medrese eğitimi almışlardı. Ama bu eğitim onların, okul müfredatı içinde ya da dışında, bilimsel bilgiler edinmelerini, hatta kendi ilgilerini paylaşan gayrimüslimlerle iletişime yönelmelerini engellememişti. Bu konuyu ele almak için, İstanbul'da 1800 öncesinde ve sonrasında bilimsel bilgilerin hangi ağlar yoluyla dağıldığı konusunda daha fazla bilgi edinmeliyiz; bu soru yakın zamanda biraz ilgi çekmiştir, ama daha yapılacak çok şey vardır. Ayrıca, Paris ya da Berlin'deki Osmanlı gözlemcilerinin nasıl ticaretteki "sistemli bağlantılara," kanal ya da nehir yoluyla iletişime, posta hizmetlerine ya da para kullanımına merak sardıklarını ayrıntılı olarak izlemek yararlı olacaktır. Ahmed Resmi ve özellikle de Abdürrahim Muhibb Efendi bu tür ara bağlantıların çok iyi farkındaydılar ve bunları okurlarına tanıtmak için büyük çaba harcamışlardı.

Uzun vadede 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarındaki elçilik anlatımlarında rastlanan Avrupa'nın maddi kültürüne ilişkin tüm tartışmaların sistematik bir dökümünü çıkarmak iyi olacaktır. Bu bölümde yapıtları basılan yazarlardan yalnızca bazı seçimler sunulmuştur; ama eski ya da yeni baskılarda mevcut metinlere ek olarak, elyazması halinde kalmış ve burada değinilmemiş raporlar da vardır. Her durumda, bu dökümü elçi

57 Tülay Artan, "Arts and architecture," s. 408-80, bkz. s. 454.

raporlarıyla sınırlamak gerekmemektedir: en azından 1800'lerin başlarında diğer Osmanlı yazarları da, ciddi araştırmalara giderek daha çok konu olan seyahatnameler üretmişlerdir. Bu araştırma hatlarını izlerken, Osmanlı entelektüellerinin Orta, Batı ve Doğu Avrupa'daki komşularını nasıl gördükleri hakkında daha gerçekçi ve kapsamlı bir bakış açısı elde etmek için İbrahim Şirin ve diğerlerinin önemli çalışmalarını daha da ilerletmek mümkün olacaktır.

Bu bağlamda gezginin rolüne geri dönmek anlamlıdır, çünkü Avrupa maddi kültürüne ilişkin kitaplar ve gravürler fazla bulunmadığından, Osmanlı sınırları ötesinde seyahat Fransız bahçeleri, Avusturya ölçüm aletleri ya da Erdel orgları konularında eşsiz bir bilgi kaynağıydı. Bir süre için bile olsa, Paris'te yaşayan Abdürrahim Muhibb Efendi'nin gözlemleri dışında, burada tartışılan bilgilerin tümü bir yerden "geçen" kişilerce derlenmiş ve gezi notları biçiminde aktarılmıştı. Burada incelenen yazarlar arasında belki en sanatçı ruhlulardan biri olan Evliya Çelebi'nin mekân ve seyahat duygusu özellikle gelişkindi: yazar Viyana'yı o çok saygın Kanuni Sultan Süleyman'ın bir kere varlığıyla şereflendirdiği bir yer olarak görmüştü ve belki de bir gün Osmanlı topraklarına katılacak bir kente seyahat edecek olan okurlarına Evliya'nın tavsiye ettiği "turistik yerler" arasında Birinci Viyana Kuşatmasının (1529) hatıraları da vardı.

“PADİŞAHIN GÖLGESİNE SIĞINMAK” OSMANLI TOPRAKLARINDAKİ SIĞINMACILAR

Bu bölümde Osmanlı sultanlarının topraklarında sığınmacıların ve kaçakların kabulüne ilişkin siyasi sorunları ele alacağız; bazı durumlarda da bu yeni gelenlerin giderek entegrasyonu ile ilgileneceğiz. Meselenin hukuki yönleri bir uzman tarafından ele alınmalıdır. Bazı sığınma taleplerinin reddedilip edilmediği merak konusudur; ne var ki bugüne dek ulaşabildiğimiz kayıtlar bu konuda hemen tümüyle sessizdirler.

Mülteciler kaçınılmaz olarak yabancı beylik ve imparatorluklardan geldiklerinden, bazılarında iyi ihtimalle hem Osmanlı, hem de Osmanlı olmayan bir çifte belgelendirme söz konusudur. 16. yüzyıl başlarından 18. yüzyıl sonlarına kadar kadın ve erkeklerin doğdukları ülkeyi terk etmelerinin tipik nedenleri savaşlar, baskılar ve sınır dışı etmeler normal olarak onların geldikleri yerlerin, örneğin İspanya ve Macaristan krallıklarının kayıtlarında tartışılacaktır. Osmanlı tarafından ise arşiv belgeleri ve anlatı metinleri, hükümdarların ve yüksek düzey idarecilerin kimi mültecileri sultanların topraklarına kabul etme, giderek onları şu ya da bu işte istihdam etme ve bazı durumlarda onlara belirli ikamet yerleri tahsis etme gerekçelerini yansıtacaktır.

Arşiv tecrübesi olan herkesin bildiği gibi pratikte mevcut belgeler çok daha az düzenlidir. Yalnızca belli bir düzeyde belgelendirilmiş durumları tartışabileceğimiz için, oldukça farklı birey ve ailelerden oluşan bir toplulukla, erken modern dönemde padişahların ülkesine sığınmak isteyen birkaç daha büyük grubu ele almak durumunda kalacağız. En eski vakalar 1492’de Reconquista’nın (yeniden fetih) tamamlanması, dolayısıyla da İspanyol Yarımadası’nda Müslüman beyliklerin sona ermesiyle bağlantılıdır, çünkü bu olay Yahudi ve Müslüman azınlıkların sınır dışı edilmesinin başlangıç noktasıydı. En yakın tarihli örnekler, Kırım’ın Rusların eline geçmesi sonucu bir grup Tatar aristokratının Osmanlı topraklarına geldiği 18. yüzyıl sonlarındandır.

Bu nedenle siyasi bakış açısından üç dönemi ele alacağız: bilim insanları –ve Türk okul kitapları– başta Kanuni Süleyman döneminde (1520-66) olmak üzere imparatorluğun dramatik biçimde büyüdüğü bir zaman süreci saptarlar; bunu fetihlerin çoğunlukla Venedik ve Polonya gibi ikincil güçlere karşı yapıldığı bir dönem izler (1570-1670). Ayrıca, toprak kayıplarının başladığı üçüncü bir dönemi de ele alacağız (1680'ler-1780'ler). Ancak göreceğimiz gibi bu büyüme ve daralma sıralaması konumuzla fazla ilgili değildir: Osmanlı ülkesi tüm bu üç dönem boyunca, hatta burada incelenen sürenin çok sonrasında bile mülteci çekmeyi sürdürdü.

Yahudiler ve vaftiz edilmiş Yahudiler (Marranolar) Osmanlı topraklarına giren en büyük mülteci gruplarından birini oluşturdular; 15. yüzyılın tam sonunda ve ayrıca 16. yüzyılda geldiler. Ancak bu insanların zaten oldukça iyi incelenmiş kaderini araştırmak Ladino ve İbranice bilgisi gerektirir; bu nedenle bu kitabın yazarı bu konuyu ele almakta yeterli değildir ve yalnızca Minna Rozen, Benjamin Arbel ve diğerlerinin çalışmalarına işaret edecektir.¹ Buna ek olarak İspanya'dan gelen Morisko sığınmacıların öyküsü de vardır: bu Müslüman grubun şimdi bir Osmanlı eyalet toplumuna dönüşmekte olan Kuzey Afrika'ya entegrasyonu ilk konumuzu oluşturacaktır.²

Büyüklik ve siyaset açısından önemli bir diğer grup, zaman zaman dini baskılara maruz kalan ve bazen de muhtemelen kendi ülkelerinde Şii-liği benimsemedikleri takdirde kendilerine açık olmayan kamu görevlerine Osmanlı Devleti'nde ulaşmayı hedefleyen, Safevi İran'dan Sünni sığınmacılardı. Durumları karışık bir grup da zaman zaman hacca gitmek için Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Orta Asyalı dervişlerdi. Seyahatlerinin uzunluğu nedeniyle bu adamlar padişahların topraklarında yıllarca kalıyor ve bazen burada ölüyorlardı. Salt Osmanlı topraklarına ulaşmak bile öylesine olağanüstü bir çaba gerektiriyordu ki, bunlardan bazılarının aslında mülteci olup olmadıklarını sormak makuldür; ne yazık ki çoğu durumda kaynak eksikliği buna kesin bir yanıt bulmayı engellemektedir, bu nedenle biz de bu konuyu bir kenara bırakacağız.

1 Benjamin Arbel, *Trading Nations, Jews and venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*; Minna Rozen, *A History of the Jewish Community in Istanbul*.

2 Abdeljelil Ternimi, *Le Gouvernement Ottoman et le Probleme Morisque*.

İkinci olarak, daha iyi bir yaşam arayışıyla, yanlarında aileleri olmadan tek başlarına Osmanlı topraklarına gelen genç İspanyol ve İtalyanlar hakkındaki sınırlı bilgiyi toparlayacağız. Cezayir, Tunus ve Trablus'te yaşayan *renegati*'lerin birçoğu başlangıçta Osmanlı topraklarına köle olarak gelmişlerdi, biz burada yalnızca gönüllü gelenleri ele alacağız.

Üçüncü bölüm "padişahın gölgesine" sığınmak isteyen, ama sosyo-politik sıralamada çok daha yüksek konumda olan, dolayısıyla da çoğu zaman görece iyi belgelenmiş bir birey –bazen de aile– tipine yoğunlaşacaktır. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'na kaçak olarak gelen kraliyet-beylik hanedanı mensuplarıyla saraylılar ve yüksek düzeyde askeri kişilerdi. Bazıları kendi ülkelerindeki hizip çatışmalarında yenilmişlerdi. Daha önce sözü edilen Tatarlar gibi bazıları ise bir zamanlar hüküm sürdükleri devletin yabancı bir güç, bu özel durumda Rus Çariçesi II. Katerina adına fethe edilmesi nedeniyle ülkelerinden uzaklaştırılmışlardı. Tatar seçkinleri 1800 öncesi dönemde, yeni rejim onları çoğu kez Rusça bilmedikleri bahanesiyle yerel idarelerden bile dışladığı için göç ediyorlardı; 19. yüzyılda köylüler de, esas olarak ekonomik baskılar nedeniyle göç ettiler.³

Bu tür mülteciler hem Doğu, hem de Batı saraylarından gelebiliyorlardı. Örneğin, Müslüman ülkelerden gelenler arasında Hint hanedan üyeleriyle saraylılar vardı ve bunların sürgün yeri tipik olarak 1517'den bu yana Osmanlı kontrolünde olan Mekke'ydi. İran'ı yöneten Safevi hanedanına gelince, şehzadeler arasındaki rekabet olağandışı bir iltica ile sonuçlanmış ve Elkâs Mirzâ Kanuni Süleyman'ın sarayında boy göstermişti. Batı'dan gelenler arasından üç önemli örneği seçtik: Erdel/Transilvanya'nın sürgündeki prensi Ferenc II Rákóczi (1676-1735), İsveç kralı XII. Karl (yön. 1697-1718 [Demirbaş Şarlı]) ve Humbaracı Ahmed Paşa adını alan Marki de Bonneval (1675-1747); ilk ikisinden farklı olarak, Bonneval Osmanlı topraklarında bir kariyer yapmıştı.

İncelememizle, padişahların ve onların yüksek görevlilerinin yabancıların gelişine nasıl baktığını göstermeyi umuyoruz; bir başka deyişle mümkün olan her yerde Osmanlı bakış açısını vurgulayacağız. Ne yazık ki bu yaklaşımın bazı zorlukları vardır, çünkü mültecilerle ilin-

3 Kerstin S. Jobst, "Vision und regime," s. 211-27.

tili meselelerin açıkça tartışıldığı belgelerin ya da kayıtların sayısı oldukça azdır. Bugüne kadar bulunabilmiş kaynaklardan kimi sonuçlar çıkarılabilir. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllar için sonuçlarımızı esas olarak Osmanlı yönetiminin, çeşitli sığınmacıların göçünden doğan çok yönlü problemleri çözebilmek için tasarladığı somut önlemlere dayandıracağız. Bu dönemde padişah bürokratları neden şu ya da bu biçimde hareket ettiklerini pek tartışmadıkları için, çoğu kez politikaları açık ifadelere dayanarak tartışamayız; Osmanlıların uygulamada ne yaptıklarına bakarak, kendi sonuçlarımızı çıkarmalıyız. Kuşkusuz bu yöntemle elde edilen sonuçlar her zaman varsayımsal kalacaktır.

GRUP OLARAK GELENLER: İSPANYA'DAN TUNUS VE İSTANBUL'A SİĞİNAN MORISKOLAR

1500 yılı dolaylarında gerek kilise, gerekse devlet İspanya Müslümanlarına yoğun bir din değiştirme baskısı yapıyordu; ülkeyi terk etmek ya da vaftiz edilmeyi kabul etmek arasında seçim yapmak zorunda kalanların çoğu bu yıllarda din değiştirdiler.⁴ Ne var ki uygulamada bu *Cristianos nuevos* (yeni Hristiyanlar) ya da Moriskolar ayrı topluluklar halinde yaşamayı sürdürdüler ve özellikle toplumun üst kesimlerinden bazıları asimilasyonu seçseler de, çoğunluk, ellerinden geldiğince İslami inanç ve ritüellerin gereklerine uymaya çalıştı. Ayrıca, kendi ulaşımalarını örgütleyen ya da Akdeniz sahilleri yakınlarında seyreden korsan gemilerinden yararlanan grupların, çoğunlukla Kuzey Afrika'ya olmak üzere, bölük pörçük göçü de gerçekleşti. Dolayısıyla Moriskolar Tunus'un önce 1570, kesin olarak da 1574'te iki kez fethinden çok önce bu bölgeye gelmeye başlamışlardı. Özellikle de El-Büşşerât Ayaklanması'nın (1568-70) başarısızlığı Kuzey Afrika limanlarına bir göç dalgasıyla sonuçlandı. Ayrıca 1609 ile 1614 arasında tüm Moriskolar İspanya'dan çıkarıldığında bunların, muhtemelen 300 bin dolayında büyük bir kesimi çoğunlukla Osmanlı topraklarına kaçtı.⁵ Hatta bazıları İstanbul'a bile ulaştı.

4 Antonio Dominguez Ortiz ve Bernard Vincent, *Historia de los Moriscos*, s. 17-35.

5 Age, s. 225-46; Venedik topraklarından geçen Moriskolar için bkz. Maria Pia Pedani Fabris, *In Nome del Gran Signore*, s. 176-8.

II. Selim'in (yön. 1566-74) El-Büşşerât Ayaklanmasına yalnızca çok sınırlı destek verdiği oldukça açıktır.⁶ İspanya'da Osmanlı donanmasının karaya çıkma ihtimali büyük kaygı yaratırken, gerçek yaşamda padişah İspanyol işgalindeki Tunus ve özellikle de, İspanyol kralına ait olmayan, Venedik mülkiyetindeki Kıbrıs (1570-73) gibi kendine daha yakın fetihlere öncelik verdi. Gerek padişahların, gerekse İspanyol krallarının karşıtlarının merkezi topraklarına sefer düzenlemekten kaçındıkları anlaşılmaktadır: II. Selim'in yaptığına –daha doğrusu yapmadığına– benzer biçimde, Fransızların *le roi prudent* (tedbirli kral) diye boşuna adlandırmadıkları II. Felipe, Avusturya Habsburgları ile Osmanlılar arasındaki Uzun Savaş (1593-1606) sırasında bile, danışmanların şiddetle aksini tavsiye etmesine rağmen, Balkanlar'a her türlü müdahaleden kaçınmıştır.⁷

Bu bizi Morisko mültecilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl kabul gördüğü sorusuna getirmektedir. Görüldüğü kadarıyla Tunus'a çıkanlar en iyi durumda olmuşlardı; kuzey Afrika'nın daha küçük limanlarına, hatta ıssız sahillerine gelenler ise büyük zorluklarla karşılaştılar. Belki bunun nedeni Tunus'un hem ticaret, hem zanaatlar açısından önemli potansiyeli bulunan bir kent olması ve civarındaki verimli toprakların İspanya'da çiftçi olan yeni gelenlerce artık işlenebileceğiydi.⁸ Burası yeni bir Osmanlı eyaleti olduğu ve İstanbul'dan gönderilen valilere yöreyi iskân etmek ve yeniden örgütlemek görevi verildiği için, göçmenlerin topluma adapte olmakta belli bir yardım almış olmaları mümkündür; oysa daha uzak bölgeler için bu geçerli değildir. Yeni gelenlerin başlatmış oldukları önemli bir sanayi fes (*chechia*) imalatıydı ve bu uzun vadede tüm Müslüman Akdeniz'e ihraç edilmeye başlandı.⁹ İspanya'nın aynı kesiminden gelenlerin topluca ayrı mahallelere yerleşme eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır; bu düzenleme göçmen Yahudilerce de uygulanmaktaydı. Osmanlı merkezinden gelen talimatların ne ölçüde yeni gelenlerin yerleşim biçimlerini belirlediği henüz çözülememiş bir problemdir; 1600 yılı dolayından kadı

6 Temimi, *Le Gouvernement Ottoman et le Probleme Morisque*'de incelenen belgelerden benim çıkardığım sonuç budur, ama yazarın kendisi orada ifade edilen dayanışmayı çok önemsemektedir.

7 Peter Bard, *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und Osmanischem Reich*.

8 Dominguez Ortiz ve Bernard Vincent, *Historia de los Moriscos*, s. 240-1.

9 Lucette valensi, "İslam et capitalisme," s. 376-400.

sicilleri fazla bilgi içermemekte, yerel arşivlere ise görüldüğü kadarıyla ulaşılamamaktadır.¹⁰

SAFEVİ İRAN'DAN SÜNNİLER

Bu bölgeden İspanyol Yahudileri, Marranolar ve Moriskolar gibi grup halinde gelişler olup olmadığı hâlâ tartışma konusudur. Bu eski Safevi uyruklarının bazıları büyük, toplu gruplardan çok tek tek haneler, hatta zaman zaman belki de bireyler olarak gelmişlerdi. Ancak bu durum İspanyol Yahudilerinden ve 1609-14'ten önce gelen Moriskolardan bazıları için de geçerli olduğundan, biz burada yeni gelenlerin kolektif kimliğine vurgu yapacağız; çünkü Osmanlı kaynaklarında onlar sık sık bir grup olarak görülmüşlerdir.

Bir arka plan bilgisi olarak, Sünniler ile Şiiler arasındaki farklılıkların İslamın erken tarihine kadar gitmesine karşın, 16. yüzyılda bu meselelerin erken dönemlerde fazla rastlanmayan siyasi bir anlam kazandığını akılda tutmamız gereklidir. Şiiliğin İran'da bir devlet dinine dönüşmesiyle, yöre Sünnilerinin göç edip, şanslarını padişahın hükmettiği topraklarda denemeleri mantıklıydı, çünkü 16. yüzyılda Osmanlı hükümdarları kendilerini şiddetle Sünni hak inancının savunucuları ve –aksine kanıtlara rağmen– bütün uyruklarını da sadık Sünniler olarak tanımlıyorlardı. Durum, Osmanlının Şirvan ve hatta Tebriz'e ek olarak Kafkaslar'daki fetihleriyle daha da karmaşıklıştı; bu fetihler çoğunlukla geçici olmalarına rağmen, Osmanlı varlığı Sünni subayların padişahların hizmetinde yükselme girişimlerine yol açtı.¹¹ İran'dan alınan bu topraklar yitirildiğinde, söz konusu kişilerin padişahın kontrolünde kalan topraklarda talihlerini denemekten başka seçenekleri kalmıyordu. Kimileri de Safevilere sadakatleri şimdi şüpheli hale geldiğinden kaçmış olabilirler.

Safevi topraklarından eğitilmiş kişilerin, İran edebiyatını bildikleri için meslekte yükselme avantajları vardı; bu kültürel beceriye Osmanlı bürokratik çevrelerinde büyük değer verildi. Öte yandan bu göçmenlerin hızlı yükselişi, Osmanlı topraklarında doğmuş rakipleri arasında kızgınlık

¹⁰ Sournaya Louhichi, *Das Verhältnis zwischen der osmanischen Zentralgewalt und der Provinz tunesien*.

¹¹ Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, s. 154-9.

yarattı. Örneğin 16. yüzyıl sonlarında tarihçi ve edebiyatçı Mustafa Ali'nin şehnamecilerin çoğunun edebi nitelikleri konusunda söyleyecek fazla iyi şeyi yoktu –Farsça konuşulan bölgelerden olan şehnamecilerin görevi erken dönem İran destanlarını model alan yapıtlarında dönemin padişahlarının kahramanlıklarını övmektir. Daha da kötüsü Ali, bu çevreden, sevmediği bir valiyi tartışırken bu kişinin sapkın inançları olabileceğini ima etmişti; eğer Ali'nin suçlamalarına inanılsaydı, suçlanan kişinin başı ciddi belaya girebilirdi.¹² 17. ve 18. yüzyıllarda İran dünyasından gelen başka seçkin göçmenler de vardı, ama çoğu kez bunların mülteci olarak mı, bir kariyer edinmek için mi, yoksa yeni bir tarikatın temelini atmak amacıyla mı geldiklerini belirlemek zordur. Herhalde karışık hedefler de yaygındı.

AKDENİZ DÜNYASININ DAHA İYİ BİR YAŞAM ARAYIŞINDAKİ İNSANLARI, ÖZELLİKLE DİNİ BASKILARDAN KAÇIŞ

Yaklaşık 1500 ile 1700 yılları arasında Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazılan çok sayıda yapıta baktığımızda, padişahların ülkesini Hristiyanlar için gerçek bir cehennem olarak anlatanlara çokça rastlarız. Ama son yirmi yıldır, erken modern Avrupa'nın düşünce yapısı üstünde uzmanlaşanlar Hristiyan hükümdarların bazı uyrukları için Osmanlı Devleti'nin önemli bir çekiciliği olduğuna işaret etmiş, özellikle de İtalyan tarihçiler bu noktaya temas etmişlerdir: birçok toplumsal durumda “*mi faccio Turco*” (Türk oldum) sözü inandırıcı olurdu, çünkü gerek konuşmacılar, gerekse dinleyiciler için böylesi bir girişimin çekici olabileceği açıktı.¹³

Ne de olsa erken modern dönemde birçok Avrupa toplumunda insanın doğduğu malikâneyi terk etmesi çok zor, hatta imkânsızdı ve toplumsal hareketliliği sağlamak güç olmanın ötesinde, resmen de onaylanmıyordu. Teoride liyakate dayanma ilkelerinin diğer yerlere göre daha önemli olması beklenebilecek olan Katolik Kilisesinde önemli mevkiler uygulamada çoğunlukla değişik aristokrasilerin tekelindeydi: soylu aileler, genç beylerin fiilen dine hiçbir bağlılıkları olmamasına rağmen, oğullarını piskoposlukla-

¹² Age, s. 155-7.

¹³ Lucia Rostagno, *Mi faccio Turco*; Bartolome ve Locile Bennassar, *Les Chrétiens d'Allah*; Paolo Preto, *I Servizi Secreti di Venezia*; Giovanni Ricci, *Ossessione Turca in una Retrovia Cristiana dell' Europa Moderna*, s. 77-94.

ra atamada zorluk çekmiyorlardı.¹⁴ Paralı asker olmak da kişinin toplumsal konumunu iyileştirme açısından tek tük fırsatlar sunuyordu, çünkü birçok birlik soylu ya da en azından seçkin tabakaya mensup kişiler olan “askeri girişimcilerce” düzenleniyordu ve halktan kişilerin, özel askeri becerileri olsa bile, ilerlemesine fazla imkân tanınmayacaktı.

Öte yandan, Osmanlı ileri gelenlerinden birinin hanesine paralı asker, hatta köle olarak girmek bile söz konusu kişiye, eğer şansı yaver giderse, toplum içinde yükselme olanağı verebilirdi. Mütevazı İtalyan ya da Polonyalı aileler kendilerini Osmanlı sarayında ve idaresinde üst düzey kişilere böylece dönüştürebilirlerdi. Erken modern Avrupa’da halktan kişilerin çoğu kez yaşamak zorunda kaldıkları koşullar düşünülürse, Osmanlılara kaçanları “meşru” mülteciler, yani korkunç bir yoksulluk ve angarya yaşamından kaçan kişiler arasına dahil etmek tümüyle savunulabilir bir tutumdur. Bunu, kimi değişikliklerle, günümüzde kendi ülkelerindeki yaşam koşulları son derece umut kırıcı olduğu için ABD’ye ya da Avrupa Birliği’ne girmeye çalışan kadın ve erkeklerle karşılaştırabiliriz.

Bu tür örnekler esas itibarıyla, başlıca Fransız ve İtalyan bilim insanlarının yürütülen Engizisyon belgeleri incelemeleriyle, ayrıca Venedik’in dünyevi yetkililerinin bıraktıkları belgeler üstündeki çalışmalarla gün ışığına çıkarılmıştır.¹⁵ Engizisyon arşivlerinde tacirler, elçilik personeli ya da kişisel eğitimleri için seyahat eden kibar beyler dışında, Osmanlı İmparatorluğu’nda zaman geçiren kişilerin dava kayıtları da bulunmaktadır. Dolayısıyla, meslek açısından, Engizisyon mahkemelerinin önüne çıkanların en önemli kategorisini eski köleler ile bir zamanlar Osmanlı’nın hizmetinde olan bazı askerler oluştuyordu. İslam dünyasının genellikle mütevazı kökenli bu eski sakinlerinin, geri döndüklerinde Katolikliğe sürekli bağlı kaldıklarını mahkemeye ispat etmeleri bekleniyordu. Eğer İslamı benimsemişlerse ve bunu gizleyemiyorlarsa, hakimleri bunu baskı altında yaptıklarına ikna etmeliydiler.

Kuşkusuz Engizisyon din değiştirmeleri için yoğun baskı altındaki esirlerden özel bir kahramanlık beklemiyordu ve mücbir sebeplere boyun

14 T.C. Price Zimmermann, Paolo Giovio, s. 86, 118, 200vd. Yazar 1500’lerin başlarında İtalya’da kişilerin nasıl piskopos yapıldıklarını aydınlatıcı şekilde anlatmıştır.

15 Ariel Salzmann, *Vita e avventure di un rinegato*.

eğdiğini iddia edebilen adamları –kadınlar nadiren dava konusuydu– yeneden kabule oldukça hazırdı. Başları ciddi deratte olanlar ya Hristiyanlara karşı silah kuşananlar ya da inançlı Müslüman olup, bunu gizlemek istemeyenlerdi. Kuzey Afrika’daki yarı aç İspanyol birlikleri içinde çok ender olmayan asker kaçakları da, daha önce hizmet ettikleri kralın eline düştükleri takdirde zor durumdaydılar. Engizisyon mahkemelerinin önüne çıkan kişilerden birçoğu Osmanlı topraklarına tutsak olarak geldiklerinden, ilgili kayıtlar bizi burada ilgilendiren sorun açısından genellikle marjinaldir. Gene de “gönüllü göçle ilgili” kimi durumları da içerirler. Örneğin, Tunus yakınlarında mercan arayan bir Fransız kaptanın teknesinden, üstüyle şiddetli bir anlaşmazlıktan sonra kaçan bir genç adam ile kendi isteğiyle bir Osmanlı kadirgasına binen ve yeniçeri olarak görev yaparken esir alınan bir Fransisken keşişin öykülerini öğreniyoruz; söz konusu keşiş İslam dünyasındaki yaşamı tercih eden yegâne din adamı değildi.¹⁶

Buna karşın Venedik arşivlerinden günümüze kalan belgeler oldukça farklı bir gerçekliği yansıtır, çünkü signoria barış zamanlarında Osmanlı padişahları ile iyi ilişkiler sürdürmeye çalışırdı. Venedik hükümeti padişahın hizmetine giren ve İslamı benimseyen kişileri mallarına el koymakla tehdit ederdi; ama resmi makamların padişahın buna tepkisinden kaygı duymaları nedeniyle, fiiliyatta bu kural uygulanmazdı. Tersine, sınırı böyle aşanlar, eğer başarılı olurlarsa, Venedik’te kalan akrabaları için avantajlar kazanmak için Osmanlı sarayındaki etkilerinden bile yararlanabilirlerdi.¹⁷

Osmanlı bürokrasisine gelince: daha iyi bir yaşam arayışıyla padişahın ülkesine gelenler hakkında söyleyecek fazla bir şeyimiz olmadığını daha önce de belirtme fırsatı bulmuştuk. Bu bilgi eksikliğimiz, Osmanlı toplumunda bir Müslümanın “pis kâfir” atalarına değinmenin kibar bir davranış sayılmaması nedeniyle daha da artmaktadır. İslamı benimseyenlere bir Müslüman adı, ayrıca Abdullah gibi “Allah’ın hizmetkârı” anlamındaki ikinci bir ad da verilirdi; bu bir Müslümana verilmiş ad da olabilir. Dolayısıyla İslamı benimseyen gayrimüslimlerin adlarına Osmanlı belgelerinde hemen hiç değinilmediği için, yapabileceğimiz tek şey böylesi birkaç

¹⁶ Anita Gonzales Raymond, *La Croix et le Croissant*, s. 108-17; Ariel Salzmann, “A Travelogue Manque.”

¹⁷ Maria Pia Pedani Fabris, “Safiye’s household and venetian diplomacy,” s. 9-32.

mültecinin yaşam öykülerini yeniden inşa ederek, hamilik ilişkilerinin eski bir mültecinin bir sarayda yükselmesini, askeri ya da bürokratik bir kariyer yapmasını nasıl sağladığını anlamaya çalışmaktır. Öte yandan, görüldüğü kadarıyla gerçekten de “zirveye çıkmak” için genç ve becerikli bir köle olmak daha iyiydi; oysa gönüllüler kaçınılmaz olarak daha ileri yaşlarda oluyor ve bu nedenle Osmanlı ortamına adapte olmakta zorlanıyorlardı.

Çoğu kez vergi veren sınıftan, vergiden muaf memuriyete geçiş anlamına gelen dikey toplumsal hareketlilik kuşkusuz Osmanlı toplumunda da veri değildi. Örneğin padişahlar adına çıkarılan sayısız fermanla köylülerin kendi köylerinde kalmaları bekleniyordu ve bunlar izinsiz ayrıldıkları zaman, yerel idarecilerce geri çağrılabilirlerdi. Cesaretleri nedeniyle kendilerine tımar bahşedilen, ama aile kökenleri uygun olmayan kişiler, gerekli kayıtlar incelendiğinde tımarlarını kaybedebilirlerdi. Tanınmış yazar Mustafa Ali doğuştan bürokratik bir ortama ait olmadan Osmanlı idaresine girmeye çalışan kişiler hakkında hoş olmayan şeyler söylüyordu.¹⁸ Ama Güney ya da Orta Avrupa’dan Osmanlı topraklarına gitmeyi düşünen genç adamların çoğu bu tür ayrıntıları bilemeyecekti; kaynaklarımız da bize kariyer yapma umudu içindeki bazılarının sonunda elde edebildiklerinden dolayı hayal kırıklığına uğrayıp uğramadıklarını söylememektedir.

Gönüllü mültecilerin bazıları muhtemelen Karşı-Reformasyonun egemen olduğu ülkelerdeki yönetici güçlerle başı derde girdiği için memleketlerini terk etmişti, ama bu konuda kanıt elde etmek neredeyse imkânsızdır. Genellikle Habsburg kontrolündeki toprakları ve karşı-reformasyon bu krallıkta da başladıktan sonra Polonya’yı terk etmek zorunda kalan Protestan ve teslis karşıtı gruplar, Osmanlı İmparatorluğu’ndan daha çok Protestan bölgelere gitmişlerdi. Osmanlı sınırına yakın yerde yaşayanlar padişahın topraklarına kaçmış olabilirler, ama böylesi bir davranış tüm grubun itibarını zedeleyeceğinden, din kardeşlerinin duyurmak isteyeceği bir şey olmayacaktı. Osmanlı kayıtlarındaki bilgi eksikliği dikkate alındığında, Erdelli İbrahim Müteferrika’nın (yak.1670-1745) Üniteryen kökenli olması, hatta Osmanlılara sığınmadan önce de İslama sempati duyması mümkündür, ancak bu

¹⁸ Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 201-13.

varsayımların doğrulanması ya da çürütülmesi olanaksızdır.¹⁹ Aynı şekilde, geri dönenlerin Engizisyon karşısında, Katolik bir bakış açısından sapkın görünen ifadelerde bulunmalarına karşın, bu durum bizim bu insanların Osmanlı topraklarına kaçmadan önce de böyle inançları mı olduğunu, yoksa orada kaldıkları süredeki olumlu tecrübeleri dolayısıyla İslama sempatiyle mi baktıklarını belirlememize olanak vermemektedir.²⁰

YÜKSEK MEVKİDEN KADINLAR VE ERKEKLER: HİCAZ'DAKİ HİNT HANEDAN ÜYELERİ VE ESKİ SARAYLILAR

Daha 14. yüzyılda Dekken'in Behmenî hanedanının temsilcileri Mekke'ye hacca gelmişler ve sadaka dağıtıp, yoksullar için kalacak yerler inşa ettirerek, burada bir varlık edinmişlerdi. Hanedanın tahta çıkamayan ya da iktidarda kalamayan bazı mensupları zaman zaman Mekke'ye sığınırıldardı; bunlardan biri 1397'de birkaç ay için tahta çıkan ve 1414'e kadar kutsal kentte sürgün yaşayan Sultan II. Şemseddin Davud'du. Bu hanedan 1538'de devrildiğinde, son hükümdar Kalimullâh'ın bir oğlu da, şimdi bir Osmanlı mülkü olan Mekke'ye geldi ve ölünceye kadar burada yaşadı.²¹

Babür İmparatorluğu Hindistan'ın kuzeyini kontrol altına aldıktan sonra, sorun çıkaran kişileri uzaktaki Mekke'ye gönderme adeti Delhi ve Agra'da yaygınlaştı. Bunlardan en iyi bilineni, Babür Şah'ın oğullarından olan ve birkaç isyandan sonra üvey kardeşi Humâyûn (yön. 1530-43 ve 1554-6) tarafından kör edilen, sonra Mekke'ye çekilerek, 1557'de orada ölen Mirza Kâmrân vakasıdır.²² Babür mirzasına kocasını terk etmeyi reddeden ve onun ölümünden sonra yalnızca birkaç ay yaşayan karısı Mahî Çiçek Begüm Arghûn eşlik ediyordu. Kâmrân'ın, bir süre Humâyûn adına Afganistan'ı yöneten kardeşi Askarî de sonunda Mekke'ye gönderilmişti.²³

Humâyûn'un oğlu Ekber döneminde (yön.1556-1605) artık Mekke'ye sürgüne gönderilenler şah ailesinin mensupları değil, gözden düşen saraylılar, bu kapsamda ulema ve dervişlerdi. Bu, en azından kısmen,

19 Niyazi Berkes, "İbrahim Müteferrika," s. 996-98.

20 Tommaso Campanella'nın dini ve din benzeri inançlarının ve Osmanlı dünyasıyla mevcut olduğu söylenen ilişkilerinin bir tartışması için bkz. Lucetta Scaraffia, *Rinnegati*, s. 183 vd.

21 Naim Rahman Farooqi, "Mughal-Ottoman Relations," s. 187, 228.

22 H. Beveridge, "Kâmrân," *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, IV cilt içinde, s. 523.

23 Farooqi, "Mughal-Ottoman Relations," s.217.

Ekber'in din-i ilahi adını verdiği ve ona Hindu uyruklarının sadakatini kazanmayı amaçlayan, yeni bir bağdaştırıcı din oluşturma çabalarıyla bağlantılıydı. Ancak bu deneyin, Babürlerin Hindular arasındaki meşruiyetine fazla katkıda bulunmadan, Müslümanlar arasında büyük çapta muhalefeti ateşlediği anlaşılmaktadır; bu yüzden Ekber'in ölümünden sonra onun ardılları "klasik" Sünni İslama geri döndüler. Ekber yaşarken, din-i ilahiye karşı sesini yükselten birkaç kişi Hicaz'a sürülmüş ve kendilerine hükümdarın iznini almadan Hindistan'a dönmeleri söylenmişti. Saraylı bir alim olan Abdünnebi onay almadan döndüğü için 1584'te öldürülmüştü. Abdullah Sultanpûri bir zamanlar saraya yakın olan, ama sonra hükümdara ters düşen bir diğer alimdi; onun da, Mekke'deyken Ekber'i dinden sapmayla suçladığı için Hindistan'a döndükten sonra öldürüldüğü ya da bilinmeyen koşullarda öldüğü belirtilmektedir.²⁴

Başka durumlarda Ekber'in dini politikalarına katılmayan saraylıların kendiliklerinden Mekke'ye çekildikleri anlaşılmaktadır; Babür sarayına yakın bir tarikat olan Çiştîyye dervişlerinden önde gelen bir kişinin tercih ettiği çözüm bu olmuştu.²⁵ Seçkinler sınıfının "istenmeyen" mensuplarını Mekke'ye gönderme uygulaması Ekber'in ölümüyle son bulmadı. Örneğin Ekber'in torunu Şah Cihan döneminde (yön. 1628-58) Nakşibendi-Müceddidi hareketinin önde gelen temsilcilerinden biri olan Şeyh Adem Benuri de Hicaz'a kaçmak zorunda kalmıştı. Anlaşıldığı kadarıyla şah, şeyhin Hazreti Muhammed soyundan gelme iddialarına alınmıştı ve daha pratik bir düzeyde de şeyhin çevresine topladığı çok sayıdaki savaşkan Afganlardan kaygı duyuyordu. Muhtemelen Şeyh Adem'in imparatorluk ordugâhında vaaz verme girişimleri çelişkiyi su yüzüne çıkarmıştı. Bazı çağdaş kaynakların daha sonra bir uzlaşma sağlandığını iddia etmelerine rağmen, bu, duruma aşırı iyimser bir bakış gibi görünmektedir.²⁶ Evrengiz döneminde de (yön. 1659-1707) soyluların ve dini kişiliklerin Mekke'ye sürgünü sürdü.

Yüzyıllarca süren ve herhalde herhangi bir zamanda kutsal kentte yaşayan büyük Hintli gruplar oluşmasına yol açan bu uygulama hakkında resmi bir Osmanlı tepkisi olup olmadığını şimdilik bilmiyoruz. Bugüne

24 Abu 'l-Fadl, *The Akbar Nama of Abu-l-Fazl*, çeviren Henry Beveridge, s. 571-3.

25 Farooqi, "Mughal-Ottoman Relations," s. 218 ve 243.

26 Saiyid Athar Abbas Rizvi, *Muslim revivalist Movements in Northern India*, s. 386-9.

dek bu gruptan herhangi bir kişinin Kahire ya da İstanbul'da bir mevki edinmek için Hicaz'dan ayrıldığına dair bir kanıtımız yoktur. Normalde hacılar dini görevlerini tamamlar tamamlamaz Mekke'yi terk etmeye teşvik edilirdi, ama sürgündeki Babür soyluları için bir istisna yapılmış olmalıdır.²⁷ Sessizlik, "Hint bağlantısına" görece kayıtsızlık anlamına mı gelmektedir, yoksa sadece ilgili belgelerin kaybolduğunun mu işaretidir?

BİR SAFEVİ ŞEHZADESİ

Hindistan vakası dışında bile, 16. yüzyıl İslam dünyasında taht kavgasını kaybeden, egemen hanedan mensuplarının yabancı saraylardan sığınma istemesi olağandışı değildi. Böylesi kaçaklar normalde kaçıkları yeri yalnızca kendileri ve aileleri için sığınacak bir liman olarak görmezler, kendi yurtlarındaki konumları için aktif bir mücadeleye girişirlerdi. Bu, ev sahibi sarayın onlara salt iltica vermenin ötesine geçerek, destek de sağlamasını gerektirirdi. İkinci Babür Şahı Humâyûn böyle bir girişimde İran'da uzun bir sürgünden sonra babasının tahtını yeniden kazanmayı başarak oldukça başarılı olmuştu. Humâyûn'un Safevilerden destek alabilmesi için Şii olması gerekmişti. Ama onun durumukuralı değiştirmeyen bir istisnayıydı: Kanuni Süleyman'ın oğlu Bayezid, Şah Tahmasp'ın sarayına kaçmıştı, ama İran'dayken babası ve kardeşinin ikazlarıyla öldürüldü (1562). Belli ki şahı daha çok ilgilendiren güçsüz bir mülteciyi korumak değil, Süleyman ile makul düzeyde iyi ilişkiler sürdürmekti.²⁸

Şah İsmail'in oğlu Elkas Mirzâ da (1516-50), üvey kardeşi Tahmasp'a karşı başarısız bir ayaklanmadan sonra Kırım'a, oradan da Osmanlı topraklarına kaçtığına daha talihli olmadı.²⁹ Mirzâ geldikten hemen sonra kendisini desteklemeye razı olursa Osmanlı hükümdarına biat etmeyi teklif etti. Bazı vezirlerinin muhalefetine rağmen, Sultan Süleyman bu teklifi kabul etti ve derhal İran'a savaş açmak için Macaristan'a yapmayı planladığı seferi erteledi.³⁰ Ne var ki Elkas Mirzâ kardeşini başkenti İsfahan'dan

27 Osmanlı merkezi idaresinin, Mekke Şeriflerinin Babür sarayı ile yazışırken egemen hükümdarlık taslamaları hakkında ne düşündüğünü de bilmiyoruz.

28 Şah Tahmasp'ın siyasi amaçları için bkz. Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası*, s. 143-57.

29 Cornell Fleischer, "Alqas Mirza," s. 907-9.

30 Maria Pia Pedani Fabris, ed., *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, s. 73.

söküp atmayı başaramadı ve Osmanlı topraklarına geri döndü; ancak burada padişahın, daha önce de fazla güvenilir olmayan desteğinin tümüyle kaybolduğunu gördü. Bu durumun çok iyi farkında olan Safevi şehzadesi hem tahttaki kardeşi, hem de Süleyman ile pazarlığa girişti ve böylece doğu Anadolu'daki Kürt beyliklerine ilişkin Osmanlı-Safevi rekabetinde ana aktörlerden biri oldu.

Sadrızam Rüstem Paşa'nın 1549'da padişahı Elkas Mirzâ ile ilişkileri kesmeye ikna ettiği anlaşılmaktadır; bu durumda şehzadenin İran'a dönmekten başka seçeneği kalmamıştı: talihsiz şehzade İran'da hapse atıldı ve birkaç ay sonra, belki şahın rızasıyla, bazı kişisel düşmanları tarafından öldürüldü. Bizim bakış açımızdan bu meselenin en önemli özelliği Elkas Mirzâ'nın, ailesiyle birlikte padişahın merhametine sığınan bir sürgün değil, siyasi bir aktör olarak görünmesidir; vaatlerini yerine getiremediğinde de padişahın onu korumaya devam etmek için bir neden görmediği anlaşılmaktadır. Diğer anlaşmazlıkları ne olursa olsun, bu meselede Sultan Süleyman ile Şah Tahmasp aynı görüştedirler.

İSTANBUL'DA KIRIMLI TATAR ARİSTOKRASİSİ

Osmanlıların Ruslara karşı 1768-74 savaşını kaybetmekte oldukları ortaya çıkınca, Çariçe II. Katerina Kırım Hanlığı'nın Osmanlı padişahlarına yüzyıllardır süren bağımlılığının sona ermesini talep etti. Rusların savaş hedeflerine göre hanlık, egemen Giray hanedanının bir üyesi tarafından yönetilecek "bağımsız" bir devlet olacaktı; bu kişi, "modern tarzda," mutlakiyetçi bir hükümdar olma fırsatı karşılığında Katerina'nın himayesine girmeyi kabule istekli olan Şahin Giray'dı.³¹ Ne var ki, Şahin Giray hanlıkta kendisine kalıcı bir taban edinemedi ve 1783'te devleti Rus İmparatorluğu'na bağlandı. Şahin Giray sonunda Osmanlı topraklarına kaçtı, ama Sultan I. Abdülhamid (yön. 1774-89) Giray'ı varışından yalnızca birkaç ay sonra 1787'de idam ettirdi.³²

1768'den önceki kurala göre hanları, her zaman aynı soylu hanedandan olmak üzere, padişahlar seçerlerdi; bunun sonucu Giray ailesinin

³¹ Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 58-93.

³² Alan Fisher, *The Russian annexation of the Crimea*, s. 151.

gelecekte han olmayı umut eden mensupları çoğu kez İstanbul'da bir süre geçirirlerdi. Ancak, istikrarsızlık yıllarında, Küçük Kaynarca Anlaşması görüşülüp imzalandığı sırada ve daha sonra Şahin Giray döneminde, aralarında bazı eski hanlar da bulunan, çok daha büyük bir Tatar soylu grubu Osmanlı başkentine yerleşti. Rusya'nın 1770'lerin başlarında Kırım'ı ele geçirdiği düşünülürse, bu kişiler kesinlikle mülteci olarak sayılmalıdır. Ama onlar aynı zamanda da siyasi bir güçtüler, çünkü padişahın Kırım'ın "bağımsızlığını" kabul etmesini önlemek amacıyla İstanbul'da yeniçeriler ve alt düzey din adamlarıyla ittifaklar kurabilmişlerdi. Ancak bu politikaya karşı önemli bir muhalefet de vardı: Osmanlı seçkinlerinin bir kesimi, padişahın savaşı sürdürerek hiçbir şey kazanmayacağını ve çok şeyi tehlikeye atacağı inancını dile getiriyordu. Bu grubun bir temsilcisi, alim diplomat Ahmed Resmi iğneli bir dille görüşünü ifade ederek, Tatar sürgünlerin askeri durumdan hiçbir şey anlamadıklarını, başlıca amaçlarının padişahın cömertliğinden mümkün olduğunca çok yararlanmak olduğunu, kısacası onlara kulak asılmaması gerektiğini söylüyordu.³³

YÜKSEK RÜTBELİ KİŞİLER: BAZI SINIR VAKALAR

Osmanlı öncelik anlayışını izleyerek, Müslüman mültecileri tartıştıktan sonra, şimdi padişahın topraklarına sığınan gayrimüslimleri ele alacağız. Bunlara, Venedik *bailo*'su (Venedik'in İstanbul elçisi) ve daha sonra da *doge* olan Andrea Gritti'nin gayrimeşru oğlu Alvise (Ludovico) Gritti'yi dahil etmek çok çekici olacaktı. Ancak Alvise Gritti hakkındaki şeylerin çoğu gibi İstanbul'da bir sığınmacı sayılması için gereken nitelikleri de kuşkuludur. Alvise'nin annesinin İstanbullu bir Hristiyan, dolayısıyla da padişahın bir uyruğu olduğu anlaşılmaktadır; bu nedenle Gritti de Osmanlı sarayında muhtemelen bir *zimmi*, yani gayrimüslim bir uyruk olarak kabul ediliyordu. Öte yandan babası Andrea Gritti'nin meseleye böyle bakmadığını varsayabiliriz, çünkü Osmanlı ile Venedik arasında savaş çıktığında, oğlunu Venedik'te kendisine katılmaya ikna için çok çaba harcamıştı.³⁴

33 Virginia Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace*, s. 120, 160-1, 171, 174.

34 Heinrich Kretschmayr, "Ludovico Gritti, eine Monographie," s. 3-85; Ferenc Szakaly, *Ludovico Gritti in Hungary*; Gizella Nemeth Papo ve Adriano Papo, *Ludovico Gritti*. Geza David ve Maria Pia Pedani Fabris'e müteşekkirim, onların yardımı olmadan son iki yayını bulmam olanaksızdı.

Venedik bakış açısından Alvise Gritti kuşkusuz signorinin bir uyuğuuydu ve bu nedenle İstanbul'da kalmaya karar vermesi ihanet olarak yorumlanabilirdi. Ya da, Alvise'nin özlemlerine daha sempati duyanlar onun öyküsünü, kendi toplumunca kösteklenip, "padişahın eşğine sığınanların" bir diğeri örneği olarak görebilirlerdi.

Alvise Gritti'nin kendisi de benzer bir görüşü benimsemiş olabilir, ama biyografi yazarlarının bunalıma düşmesi bahasına, görüldüğü kadarıyla, hiçbir kişisel beyanda bulunmamıştır. Büyük olasılıkla Gritti, gayrimişruluğunun hem kendisinin hem de çocuklarının siyasi bir kariyere sahip olmasını engelleyeceğini düşünerek Venedik'te bir gelecek görmemişti. Bu nedenle Osmanlı kozunu oynamayı tercih etti. Ne var ki, bir *doge* oğlu (*beyoğlu*) olarak Sadrazam Makbul ve Maktul İbrahim Paşa'nın desteğine güvenebileceği halde, bu da pek işe yaramadı. Bu meseleye ilişkin Osmanlı belgelerinin şimdiye dek bulunamaması üzücüdür; ancak, ne de olsa günümüze kalan ilk kadı sicilleri derlendiğinde, Gritti çoktan ölmüştü. Yaşamının sonuna doğru Macaristan'a vali atanmış ve böylece Kral János Zapolya'nın başyardımcısı olmuştu, ama *doge* oğlunun padişahın himayesinde Macaristan'ın tam kralı olmayı umduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki Gritti, fazla bir resmi Osmanlı desteği olmadan Erdel'e ulaştıktan kısa süre sonra yerel soylular tarafından, Medias kenti önlerinde küçük oğullarıyla birlikte öldürüldü (Eylül 1534).

Macar Kralı II. Lajos'un Mohaç'taki (1526) yenilgisinin ve ölümünün ardından, Macar tahtı için iki aday rekabete girişti: Habsburg hanedanından I. Ferdinand (1503-64) ve János Zapolya (1487-1540).³⁵ Zapolya, Kral Matthias Corvinus tarafından yüksek mevkî çıkarılan, koşulları mütevazı, soylu bir aileden geliyordu; Zapolya'nın babası, yabancı bir hükümdar yerine kendilerinden birinin kral seçilmesini isteyen Macar ileri gelenleriyle ilişkilerini geliştirmişti. Kral Lajos aynı zamanda Bohemya tacını da taşıdığından, "yabancı" bir prens sayılıyordu; önde gelenlerin çoğu ile küçük soyluların tümü onun ölümü üzerine artık tahta yerel bir soylunun geçmesi gerektiği kanısındaydılar. Zapolya Osmanlı desteğiyle seçilmeyi başardı, ama Habsburgların sürekli baskısı altındaydı. Dolayısıyla Gritti'nin baş

35 Gabor Barta, *Die Anfänge des Fürstentums und erste Krisen*, s. 243-51.

rakibi de sınır bir vaka, “gerçek” bir sığınmacı ile Osmanlıyla ittifakı hedefleyen, ikincil bir prens arası bir şey sayılabildi. Üstelik Zapolya’nın tutumu belli düzeyde başarılı olmuştu ve onun ölümünden sonra bir Polonya prensesi olan dul eşi İsabella da Osmanlılardan yardım istedi, ancak bunun sonucu kendisi ve oğlu için olumlu olmadı.

Zapolya 1526 sonbaharında seçildi ve Aziz Stefan tacını giydi. Karşısındaki aday Ferdinand’ın o sırada taraftarı azdı, ama bu kişiler de kendi adaylarını kral seçtiler. Ancak Ferdinand büyük bir orduyla “kendi” ülkesini fethetme geldiğinde, Zapolya’nın önemli destekçilerinden bazıları taraf değiştirdiler. Muhtemelen bir yanda Sultan Süleyman’ın orduları ile öte yanda, bu arada Bohemya kralı olan, Ferdinand’ın orduları arasında kalmaktan korkuyorlardı. Hatta bu soylulardan biri Ferdinand’a Aziz Stefan tacını getirmiş, Habsburg hükümdarı bu taç giymenin sonucunda daha fazla meşruiyet kazanmıştı.

Zapolya daha sonra büyük bir yenilgiye uğrayınca Polonya’ya sığınmaya mecbur kaldı; prens buradayken Kanuni Süleyman’dan destek istemeye karar verdi. Şahsen İstanbul’a gitmese de, 1527-8’de elçisi olan bir Polonyalı diplomatı Osmanlı sarayına yolladı. Osmanlı yönetimi bu elçinin sürgündeki prensi adına ricacı olduğunu yaygın biçimde duyurdu. Bu nedenle Zapolya’yı *per procurationem* (bir vekil aracılığıyla) sığınmacı sayabiliriz. Elçisine, hangi zorlukla karşılaşılırsa karşılaşılсын, Süleyman’ın müttefikini terk etmeyeceği doğrultusunda padişahın güvencesi verildi. Bu vaat ve dolayısıyla Osmanlı desteği János Zapolya’ya 1540’ta Macaristan krallığının büyük bölümünü kazandırdı. Bu durum Zapolya’nın ölümüne kadar devam edecekti.

Zapolya’nın ölümünden kısa süre sonra bir oğlu olunca bazı soylular onu Macaristan’ın yeni kralı ilan ettiler. Bunun yarattığı karışıklıkta Macaristan üç parçaya bölündü: bunlardan biri padişah, diğeri Habsburglar tarafından doğrudan yönetiliyor, ancak Ferdinand padişaha “kraliyet” Macaristan’ı için haraç ödüyordu. Bir de Erdel/Transilvanya vardı ve bura-ya, gene Osmanlılara haraç ödeyen bir prens *voyvoda* olarak atanmıştı.

Zapolya hayatı boyunca Habsburglar ile Sultan Süleyman arasında manevra yapmış, hatta Habsburglarla gizli bir anlaşma imzalamıştı; İstanbul’daki yetkililer Macar ileri gelenlerinin, özellikle de bizzat Kral János’un

sadakatinin güvenilmez olduğunu mutlaka biliyorlardı. Ama 16. yüzyılda Osmanlı politikalarını belirleyenler, eğer bir “kâfir” hükümdar olarak tanınmak zorundaysa, o zaman orta Avrupa bağlamında yerel prensler, özellikle de Habsburg hanedanından olan ya da bu hanedanla ittifak içindeki yabancı krallara göre daha iyi bir seçenek olduğunu varsayma eğilimindeydiler. Dolayısıyla Macaristan bağlamında yerel aristokrasinin iki büyük kesiminden biriyle anlaşmaya vardılar.

Padişahın bakış açısına göre eğer kral seçilecek soylunun sınıra yakın toprakları varsa durum daha da iyiydi, çünkü o zaman kral kendi topraklarını yoğun bir yağmaya açık bırakmak yerine, İstanbul’un taleplerini kabul etmeye daha yatkın olabilecekti. Örneğin 1570’de Polonya tahtına aday konusunda “uluslararası” bir tartışma çıktığında, Osmanlı yetkilileri ilk olarak yerli (bu özel durumda “Piast”) bir prensi tercih edeceklerini belirtmişlerdi. Ancak hiçbir yerli soylu yeterli destek sağlayamazsa bir yabancıyı kabul edebilirlerdi, ama bu kişinin hiçbir koşulda Habsburglara bir bağlılığı olmayacaktı. İşte bu koşullar Polonya kralı olarak önce Fransa tahtının muhtemel varisi Valois prensi Henri’nin seçilmesine, kısa süre sonra da Stefan Batori’nin tahta geçmesine yol açmıştı.³⁶

YÜKSEK RÜTBELİ KİŞİLER: HİRİSTİYAN AVRUPA’DAN RİCACILAR VE SİÇİNMACILAR

Eğer Gritti ve Zapolya, ancak bu terimin oldukça geniş bir tanımını benimsersek mülteci sayılabilecek sınır vakalarsa, koruma ve iltica isteğiyle padişahın ya da sadrazamın önüne bizzat çıkan diğer önemli siyasi kişiler de vardı. Bunlardan biri, 17. yüzyılın büyük bölümünde Erdel/Transilvanya’ya

³⁶ Kemal Beydilli, *Die Polnischen Königswahlen*, değişik yerlerde; Dariusz Kolodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations*, s. 123. Zapolya’nın bir Osmanlı müttefiki olarak güvenilirliği kuşku olduğundan, Padişah’ın merkezi Macaristan’ı normal bir sınır eyaletine dönüştürürken Erdel’i neden bağımsız bir beylik olarak tuttuğunu açıklamak zordur. Bir varsayım olarak Macaristan’ın tümünün doğrudan idaresinin çok pahalı göründüğünü önerebiliriz. Zaten Macar topraklarındaki değişik sınır eyaletlerinde, muhtemelen mali nedenlerle yalnızca çok temel bir idari yapı oluşturulmuştu. Ayrıca Erdel Hristiyanlığın beş farklı türünün temsil edildiği bir ülkeydi ve Osmanlı yönetimi büyük olasılıkla Erdel’in Katolik olmayan soylu ve kentlilerinin bir Habsburg işgaline karşı çıkacaklarını çok iyi biliyordu. Eğer gerçekten böyle bir tahminde bulundularsa, bu uzun vadede doğru çıkmıştı; çünkü II. Rudolf’a hizmet eden memurların Uzun Savaş (1593-1606) sırasında Erdel’de Karşı-Reformasyonu dayatma çabaları tam bir başarısızlığa uğramıştı; karşı. Meinolf Arens, *Habsburg und Siebenbürgen*.

yöneten soylu bir aileden gelen II. Ferenc'ti.³⁷ Habsburg politikaları, özellikle de kısa süre önce Raab Irmağı'ndaki yenilgilerine rağmen Osmanlılar için oldukça yararlı olan Vasvar Anlaşmasının (1664) imzalanması, Macar soyluları arasında büyük hayal kırıklığı yaratmıştı. Bu kişiler Viyana'daki hükümetin, uzak Alsace'ta Fransa Kralı XIV. Louis'ye karşı mücadele edebilmek için onların çıkarlarını feda ettiği kanısındaydılar. Habsburg karşıtı bir isyan, Macar soylusu ve II. Ferenc Rakoczi'nin üvey babası İmre Tökeli öncülüğünde topyekûn bir savaşa dönüştü. Osmanlılar bir süre Tökeli'ye yardım ettiler ve onu Habsburg Macaristan'ının ortasındaki küçük bir bölgeye Orta Macar kralı olarak atadılar. Ancak 1690'larda, Osmanlı-Habsburg barış görüşmeleri başladığında, Osmanlılar Tökeli'yi desteklemeye son verdiler, 1699'dan sonra ise Erdel/Transilvanya'ya geri dönmesine izin vermediler. Tökeli'nin Osmanlı İmparatorluğunda gözetiminde tutulduğu, yoksa burada sığınmacı mı olduğu günümüz tarihçileri arasında hâlâ tartışma konusudur; her durumda, Tökeli 1705'te İzmit'te öldü.³⁸

Öte yandan Tökeli'nin siyasi amaçları unutulmadı ve onun üvey oğlu Rakoczi 1703'te, ilk isyanın başarısızlığından sonra kaçtığı Polonya'da I. Leopold'a karşı yeniden ayaklandı. Kısa süre sonra Erdel/Transilvanya'nın yerel soyluları Ferenc Rakoczi'yi prensleri olarak seçtiler (1704-11): bu tarihe gelindiğinde yerel soylular artık Habsburg askeri işgaline, prensliğin mali sömürüsüne ve Viyana'nın dini politikalarına karşı tam bir hoşnutsuzluk içindeydiler. Rakoczi, İspanya Veraset Savaşının (1700-13/4) görünürde yarattığı fırsatlardan, yararlanmaya çalıştı ve Transilvanya prensliğinin yeniden kurulması için Fransız diplomatik ve askeri desteğini harekete geçirdi. Rakoczi'nin projesine göre Macaristan da yeniden kurulacak ve iki devlet aynı prensin yönetiminde birbirine bağlanacaktı. Bu girişime desteğin esas olarak Hollanda ve İngiltere'den gelmesi beklendiği için, Rakoczi'nin Katolik olmasına rağmen, Transilvanya'nın Protestan bir kimliği olacaktı. Ne var ki Rakoczi'nin ordusu Habsburglarkıyla başa

37 Bela Köpeczi, "II. Ferenc Rakoczi," s. 18-37; Barta, "Die Anfänge des Fürstentums und erste Krisen," s. 372-5.

38 M. Tayyib Gökbilgin, "Rakoczi Ferenc II ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar," s. 1-17, s. 4'de Rakoczi kendisine sığınma verildiği için müteşekkik bir mülteci olarak gösterilmektedir. Barta, Die Anfänge des Fürstentums und Krisen," s. 374'te Osmanlıların Thököly'nin Macaristan'a dönmeye izin vermediğini söyler.

çıkacak durumda değildi. İngiliz ve Hollandalıların araya girmesi etkisiz kalınca Transilvanya, Sathmar Anlaşmasıyla (1711) ayrı bir devlet olma vasfını kalıcı olarak yitirdi ve bir Habsburg mülkü oldu.

Bu Rakoczi'nin bir kez daha sürgüne gitmesi demekti; prens Versay sarayında ve Fransa'nın diğer yerlerinde birkaç yıl geçirdi. Ancak, Osmanlılar ile Habsburglar 1717'de bir kez daha savaşa girdiklerinde, Sultan III. Ahmed'in (yön. 1703-30) bu çatışmada aktif bir rol alma davetini kabul etti ve bu amaçla padişahın topraklarına geldi. Ama 1718'de barış anlaşması imzalandığında, tahttan düşmüş prensin artık yararlı olabileceği bir siyasi faaliyet kalmamıştı. Şimdi onun varlığı Fransa'da da istenmiyor, Habsburglar ise onu Erdel/Transilvanya'dan mümkün olduğunca uzak tutmak istiyorlardı. Sonunda Rakoczi Osmanlı İmparatorluğu'nda kaldı ve kendisine Tekirdağ kasabasında bir konut tahsis edildi. Rakoczi burada uzun yıllar yaşadı ve küçük maiyeti, aralarında Macar edebiyatının önde gelen yazarlarından Kelemen Kimes'in bulunması nedeniyle ün kazandı.³⁹

Daha önce tartışılan kişilerden farklı olarak, Rakoczi Osmanlı arşivlerinde oldukça büyük bir "belge izi" bırakmıştır.⁴⁰ Günümüze kalan belgelerden bazıları prensin Erdel/Transilvanya'da savaştığı yıllara aittir, dolayısıyla bizi burada ilgilendirmemektedir. Ama ayrıca sürgündeki Rakoczi'yi, sarayın o sırada ikamet etmekte olduğu Edirne'ye getirmek için ta Marsilya'ya giden Osmanlı bürokratinin göreviyle ilgili metinler de vardır. Osmanlı belgeleri daha sonra padişahın, prensin İspanya'nın yeni Bourbon kralıyla temaslarının farkında olduğunu göstermekte, kimi metinlerde de Erdel/Transilvanya'da Avusturyalılara karşı, içinde Rakoczi'nin de önemli bir rol oynaması beklenen bir seferin planları tartışılmaktadır. Ne de olsa, Osmanlı yetkililerinin ciddi güçlüklerle ve masrafa katlanarak –padişahın bir kral olarak kabul ettiği– prensi Osmanlı topraklarına getirmelerinin nedeni bu olasılıktı. Ama Osmanlıların Habsburglara karşı savaşı sürdürecektir durumda olmadıkları anlaşıldığında, diğer resmi belgelerde Rakoczi ve maiyetinin ikameti için yapılan pratik düzenlemeler kaydedilmişti. Bürokrasi ayrıca, mülteci olarak kabul edilmesi uygun görülen, ama

39 Kelemen, Mikes, *Briefe aus der Türkei*.

40 Gökbilgin, "Rakoczi Ferenc II." Ne yazık ki bu makalede hiç dipnot olmadığı ve diğer belgelendirme çok az olduğu için, alıntı yapılan malzemeleri bulmak kolay olmayacaktır.

aynı zamanda sınırlardan uzakta tutulması gereken birkaç diğ er generalin Osmanlı topraklarında kalması için de düzenlemeler yapmıştı. Tökeli'nin eski askerlerinden bazıları ise Petrof a'daki saraya ait topraklara yerleşt rilecekti; burada çok sayıda terk edilmiş köy vardı ve askerler burada çiftçilik yapabilirlerdi.

Araştırmamızla ilgili bir nokta da, Rakoczi'nin 1720'de artık Tekirdağ'a yerleştiği zaman, bir padişah fermanının, "adı geçen kralın" padişahın konuğu olduğunu ve kendisine gereken saygının gösterilmesini açıkça belirtmesidir. Ayrıca, sürgün prensin daha Avrupa'dayken Avrupa'nın durumuna ilişkin olarak gönderdiği mektuplar, özellikle de Fransa ile iyi ilişkiler sürdürme tavsiyesi, padişah tarafından ilgiyle okunmuştu. Tekirdağ'daki yalıtlımlı Macar grubu Avrupa meseleleri konusunda bir bilgi kaynağı olma değerini herhalde daha sonra yitirmişti. Ama Sultan III. Ahmed'in 1730'da tahttan indirilmesinden ve Rakoczi'nin 1735'te ölümünden sonra bile, Osmanlı yetkilileri, prensin maiyetinden padişah topraklarında yaşamaya devam edenlere maaş ödemeyi sürdürüyordu.

Avrupa hükümdarları Prens Ferenc Rakoczi'yi bir kral, hatta sürgündeki bir kral olarak bile saym yordu, ama Osmanlı sarayı 18. yüzyılda Avrupa hükümdarlarının kral olarak kabul ettiği  sve  Kralı XII. Karl'a da ev sahipliği yaptı.⁴¹ Poltava Savaşında (1709)  ar I. Petro'ya yenilen kral, ordusundan geri kalanların kısa süre sonra teslim olmasıyla,  sve li, Kazak, Polonyalı ve Ulahlardan (Eflaklılar) oluşan küçük bir birlikle sığınmacı olarak Osmanlı topraklarına geldi.  sve  kralı Osmanlı sarayına ilk mektubunda, bu dönemde tarafsız olan Osmanlı ülkesinde sağlığını kazanmak için yalnızca kısa bir süre kalmak istediğini söylüyordu. Kendisine Bender kasabası yakınında bir ikametg h tahsis edildi. Ama gerçekte  sve  kralı –ki kaçmış olduğu halde ülkesinde hâlâ egemen hükümdar olarak görülüyordu– Osmanlıları  ara karşı savaşına katabilmeyi umuyordu; bu amacı nedeniyle ev sahipleri için uzun vadede çok sevilen bir kişi olmadı.

O tarihte Osmanlının  ncelikleri oldukça farklıydı. III. Ahmed ve vezirleri Rusya ve Polonya ile var olan tüm problemleri mümkün olduğunca çabuk çözmek, böylece tüm enerjilerini 1686'dan beri Venediklilerce

41 Akdes Nimet Kurat, * sve  Kralı XII.*

işgal edilen Mora'nın yeniden alınmasına yoğunlaştırmak istiyorlardı.⁴² Bu da İstanbul hükümetinin XII. Karl'ın Osmanlı topraklarını en kısa zamanda terk etmesini istemesi anlamına geliyordu. Ne var ki, padişahın niyetlerine rağmen 1710-11'de kısa süreli bir Rus-Osmanlı savaşı gerçekten de araya girdi; bu savaşta Büyük Petro'nun orduları yok olmaktan güç kurtuldular ve çar, bu durum göz önüne alındığında, anlaşılmaz derecede avantajlı bir anlaşma elde etti.⁴³ Ama İsveç kralında memleketine dönme doğrultusunda hiç eğilimli görünmüyordu ve tersine, büyük bir Osmanlı ordusunun kendisine eşlik etmesinde ısrarcıydı.

Bu açmazdan çıkabilmek için III. Ahmed (yön. 1703-30) hükümeti 1713'te, muhtemelen Bender ve civarında konuşlanmış yeniçerileri kışkırtarak, Karl'ın kaldığı konutu yaktırdı. Osmanlı kaynaklarında Kalabalık Olayı diye bilinen bu eylemden sonra, kral zorla Bender'den Edirne yakınlarına gönderildi.

XII. Karl, III. Ahmed'e protesto mektubunda, bütün bunların padişahın bilgisi dışında olduğuna inandığını söylüyordu. Oysa Akdes Nimet Kurat, XII. Karl ve Osmanlılar hakkındaki büyük çaplı yapıtında, III. Ahmed'in bütün olayın arkasında bizzat bulunduğunu ileri sürmüştür. Ama durum böyleyse de, bu Ahmed'in İstanbul'daki Avrupalı diplomatlar arasında Kalabalık Olayı büyük gürültü kopardığında kimi yüksek rütbeli görevlileri cezalandırmasını engellemedi; belki de sultan bu görevlilerden zaten kurtulmak istiyordu ve böylece bir taşla iki kuş vurmuştu.⁴⁴ XII. Karl'ın Bender'den uzaklaştırılmasına, vakanüvis Şemdanizade Süleyman Efendi'nin kınayarak değinmesi ilginçtir; yazar bir konuğa karşı şiddet kullanılmasını eleştiriyordu.⁴⁵ Bender'den alınıp, Osmanlı'nın merkezine getirildiğinde, XII. Karl'ın siyasi seçenekleri ciddi biçimde azalmıştı, ama kral Prusya kralı da aralarında olmak üzere Avrupalı hükümdarlarla temaslarını sürdürdü. 1714'teki Rus-Osmanlı ve Polonya-Osmanlı barış anlaşmaları, III. Ahmed'in Doğu Avrupa meselelerine daha fazla müdahale etmeyeceğini kesin olarak gösterdi ve XII. Karl aynı yılın sonbaharında, beş yıllık uzun

42 Kurat, *İsveç Kralı*, s. 642-3.

43 Heinz Duchhardt, *Balance of Power und Pentarchie*, s. 248.

44 Kurat, *İsveç Kralı*, s. 645-6.

45 Age, s. 643.

bir ikametten sonra İsveç'e döndü. Osmanlı topraklarında ikameti sırasında kendisine önce bir devlet konluğu, sonra ise, saygın konumlu olsa da, daha çok bir tutuklu gibi davranılmıştı.

Marki de Bonneval'ın (1675-1747) ya da Osmanlı dünyasında benimsediği kimliğe göre Humbaracı Ahmed Paşa'nın, Fransa sarayı ile uzaktan akrabalığı olsa da, kraliyet ya da yarı-kraliyet konumunda olmadığı kesindi.⁴⁶ Ancak onun gerek Fransız kralı, gerekse Habsburg imparatorunun hizmetinde edindiği mevkiiler, Bonneval'i burada "yüksek rütbeli bir adam" olarak ele almamızı haklı göstermektedir. Onun davranışları, "doğal beyi" ile arasında ciddi farklılıklar bulunması durumunda, uygun istihdam koşulları teklif eden her hükümdarın hizmetine girme hakkı olduğuna inanan bir soylunun tutumu olarak görülebilir. Bu tutum 18. yüzyıl başında artık azalıyordu, ama Savoy Prensi Eugene ya da Kont Luigi Fernando Marsigli'nin yaşam öykülerinden görüldüğü gibi hâlâ yaygındı.⁴⁷

Bonneval 1706'da bir general olarak imparator I. Leopold'un (yön. 1658-1705) hizmetine girdi. Bu girişim, Bonneval'ın, Fransa kralının hizmetindeyken kuzey İtalya'da toplanan bazı paraları nasıl kullandığı konusunda üst düzey Fransız subaylarıyla arasındaki şiddetli tartışmanın ardından yapılmıştı. Leopold'un yeni işe aldığı bu general İtalyan cephesinde ve İspanyol Veraset Savaşının kalan yıllarında güney Hollanda'da övgüye değer bir performans sergiledikten sonra terfi ettirildi, hatta imparatorluk savaş konseyine üye yapıldı. De Bonneval, Osmanlılara karşı, Savoy Prensi Eugene'in büyük bir zafer kazandığı Peterwardein/Varadin Savaşına da (1716) katıldı; bu savaşta çok takdir edilen hizmetleri, kısa süre önce tahta geçen çocuk kral XV. Louis'nin (yön. 1715-74) naibi olarak hüküm süren Orleanslı Philip tarafından affedilmesini sağladı. Ancak, şimdi Avusturya'ya ait olan güney Hollanda'da yüksek bir mevkiye getirilen de Bonneval bu noktada Prens Eugene ile anlaşmazlığa düştü; bu çatışma 1724'te bütün rütbelerini yitirmesine, hatta ölüme mahkûm edilmesine yol açtı, ama Leopold'un ardılı VI. Karl (yön. 1711-40), epey tereddütten sonra, bu cezayı hafifletti.

46 Jean Nouzille, "Bonneval Pacha," s. 148-70.

47 John Stoye, *Marsigli's Europe*, değişik yerlerde.

Bu olaylar Bonneval'ın III. Ahmed'in hizmetine girmeyi önermesinde önemli rol oynadı; bir süre Venedik'te kaldıktan sonra 1729'da küçük bir maiyetle Saraybosna'da ortaya çıktı ve Osmanlı yetkililerine Ferenc Rakoczi'nin bırakmak zorunda kaldığı yerden devam etme, başka bir deyişle Macaristan ya da Erdel/Transilvanya'da Habsburg aleyhtarı bir ayaklanma başlatma önerisinde bulundu. Bonneval'ın projeleri Venedik'te de gıyabında mahkûm edilmesine neden olacak kadar tehlikeli görüldü; Venedik gizli servislerince öldürülmesi ihtimali de yüksekti. Ayrıca imparator ve Prens Eugene İstanbul'daki Habsburg elçisine siyasi bir suikast düzenleme yetkisi verdiler. De Bonneval Venedikli ve Habsburglu düşmanlarına karşı, Müslüman olarak Osmanlının resmi desteğini sağlamayı umuyordu.⁴⁸ Bunun üzerine, Topal Osman Paşa 1731'de sadrazam olup, Habsburglara karşı yeni bir savaşın hazırlıklarına başladığında, kendisine humbaracı birliğinin komutanı olarak askeri bir mevki verildi. Humbaracı Ahmed Paşa böylece Osmanlı hizmetinde önemli bir askeri kariyer yaptı, ancak siyasi etkinliği beklediği ya da hayal ettiğinden daha küçük oldu. Tekirdağ'daki Ferenc Rakoczi ile yakın temas içinde olması ve Rakoczi'nin oğlunu yeniden canlandırılan Erdel/Transilvanya eyaletine prens yapma çabalarının başarısız kalması, bizim öykümüz için ancak bir ayrıntıdır.⁴⁹ Muhtemelen dönemin büyük kadı sicillerinde uyuklamakta olan bu olay hakkında Osmanlı arşiv belgelerinde bir inceleme yapılması bir eksikliği giderecektir.

SONUÇ

Kabul etmeliyiz ki, diğer araştırmalar gibi tarihi araştırmalarda da insanın aramaya çıktığı şeyi bulmama tehlikesi vardır; belgeler boşluklarla doluysa, bu özellikle geçerlidir. Ama benim amaca uygunluk, tesadüfler ve siyasi yarar konusundaki olası taraflılığımıza rağmen, padişah sarayının ve idaresinin değişik yabancı mültecilere nasıl davrandığı açısından bu faktörlerin rolünü vurgulamak için bir hayli haklı sebep var. Yeni gelen bu değişik kişilere davranışta izlenen ilkelere gelince: özellikle de Şemdanizade gibi 18. yüzyılın gayriresmi figürleri tarafından öne sürüldüğü gibi, yabancı konuklara saygı

48 Preto, *I servizi Secreti*, s. 332i 352-3.

49 Abdülkadir Özcan, "Humbaracı Ahmed Paşa," s. 351-53.

bazen yerine getirildi. Ne var ki, olası davranış biçimlerinin pratikte çok geniş olması, kuşkusuz belirleyici rolü ilkelerin değil amaca uygunluğun oynadığına işaret etmektedir. Kendi memleketlerindeki yüksek konumlarına rağmen, Mekke'deki Hintli sürgünler Osmanlı idaresini hemen hiç ilgilendirmemiş, ama Rakoczi ya da XII. Karl'ın yaptıklarına ciddi dikkat gösterilmişti. Elkas Mirzâ da, imparatorluğa İran'da yeni fetihler sağlayamayacağı ortaya çıkar çıkmaz, Osmanlı yönetici çevreleri için ilginç olmaktan tümüyle çıkmıştı.

Osmanlı yönetici çevreleri bir dünya imparatorluğuna hükmettiklerinin bilincindeydiler ve bu da onların gerek Doğu, gerekse Batı ülkelerinden gelenleri kabul etme eğilimlerine yansıyor. Bu gözlem bir Osmanlı bakış açısından önemsiz gözükse de, bizim bağlamımızda vurgulanmaya değer. Çünkü imparatorluğun nitelikli "dönekleri" çekme kabiliyeti, tıpkı Osmanlı yönetici sınıfının kozmopolit karakterinin sık sık Türk milliyetçilerinin başlarına dert olması gibi, Osmanlı dünyasına ilişkin Avrupa/Amerika tarih yazımının uzun süre önemli bir özelliği.

Osmanlı yetkilileri gerekçelerini pek sık açıklamazlar da, belirli birey ya da grupların imparatorluğa getirebileceği yeni beceriler ve ilişkiler herhalde onların lehine olan bir puandı. Yeni elde edilmiş toprakların iskânı da muhtemelen sıradan insanlar için göz önüne alınan ciddi bir faktördü. Bu son kaygının, İspanya'dan Morisko sığınmacıların, Osmanlıların kısa süre önce fethettiği ve muhtemelen bir vergi ve işgücü kaynağı olarak geliştirmek istediği Kuzey Afrika'ya kabulünde öne çıktığını varsayabiliriz. Sultan II. Bayezid (yön. 1491-1512) Sefarad Yahudilerin göçüne izin verdiğinde de benzer mülâhazaların bir rol oynadığı anlaşılmaktadır, çünkü Yahudiler yüklü dokuma üretimi becerilerinin yanı sıra, grubun en zengin üyeleri de ticari sermaye ve yararlı diplomatik ilişkiler getiriyorlardı. Müslüman sığınmacılara göçmen olarak özel bir öncelik gösterilip gösterilmediği en azından benim için net değildir. Osmanlı topraklarına Moriskoların yerleşimine ilişkin, Yahudiler için olduğu düzeyde ayrıntılı incelemeler olmadığı sürece bu soruyu yanıtlamak güç olacaktır.⁵⁰

Gördüğümüz gibi, padişahın görevlileri 1720'den sonra kaçakların ve sığınmacıların kabulüne ilişkin sorunlara çok daha fazla ilgi göstermiş-

50 Minna Rozen, *A History of the Jewish Community in Istanbul*.

lerdi. Bunun bir nedeni III. Ahmed ve maiyetinin savaş alanında mutlak bir zaferin artık garanti olmadığını, bu nedenle de diplomatik temasların imparatorluğun korunması için geçmişe göre çok daha gerekli olduğunu kavramış olmalarıydı. Bu, Avrupa kralları ile ilişkiler kadar, 18. yüzyıl başlarında Safeviler artık çökmek üzere olsalar bile İran şahlarıyla ilişkiler için de geçerliydi; zaten İran'da çok geçmeden Nadir Şah tarafından üniter bir devlet olarak yeniden kuruldu.

Ayrıca, Pasarofça/Passarowitz Anlaşması (1718) ile 1768-74 Rus-Osmanlı Savaşının başlaması arasındaki yarım yüzyıl, bürokrasi de dahil, birçok açıdan bir yeniden örgütlenme dönemi ve oldukça çok sayıda yeni daire kurulması çok daha fazla belge üretimi anlamına geliyordu. Bunun sonucu olarak, padişahın korunmasına sığınan yabancı konuklara karşı 18. yüzyıldaki resmi tutum hakkında bir şeyler söylemek, daha önceki yüzyıllardaki sığınmacılara göre daha kolaydır. Bu nedenle bu bölüm benim ve kuşkusuz okurlarımın istediğinden çok daha az dengeli olmuştur. Umulur ki, gelecekteki araştırmalar bu dengesizliği giderir.

EVLİYA ÇELEBİ KAHİRE ESNAFINI ANLATIYOR

Tarihçiler Evliya Çelebi'nin listelerine ve betimleyici anlatılarına her zaman özel bir dikkat göstermişlerdir: eğer başlangıç noktası olarak bu bilgiler olmasaydı, önemli ama çok az belgelenmiş bir konu olan Osmanlı esnaf tarihini çalışma cesaretini bile bulamayabilirlerdi.¹

Ayrıca, gezginimizin loncalara ve lonca mensuplarına ilişkin anlatılarının İstanbul ve Kahire'ye odaklandığı da eskiden beri bilinmektedir.² Kuşkusuz Evliya'nın bu seçimi yapmasının nedeni kısmen bunların uzun süre yaşadığı iki kent olmasıydı; diğer yerlerde ise olsa olsa geçici bir konuktu. Baba tarafından ailesinin Kütahyalı olmasına ve bu kentte bir vakıf kurmasına karşın, Evliya İstanbul'da doğmuştu. Ataları arasında bu bölgede görev yapan bir valinin bulunduğunu iddia eder; vali herhalde yörenin önde gelen kişilerinden biri olmalıydı.³ Öte yandan Evliya 1082/1671-2'de hacca gittikten sonra Kahire'ye taşınmış ve tam olarak tarihi bilinmeyen, ama muhtemelen 1683'ten sonraki ölümüne kadar, Doğu Afrika'ya yaptığı uzun bir seyahat dışında burada yaşamıştı. Dolayısıyla Evliya Çelebi büyük olasılıkla Mısır anakentinde bir on yıl, belki daha da uzun bir süre kalmıştı.⁴ Yazarın başka yerlerdeki zanaatkârlar hakkında da söyleyecek sözü vardı kuşkusuz, ama bu durumlarda verdiği bilgiler çok daha az sistematiktir. Bu iki büyük anakent dışında belli ki Evliya Çelebi'nin esnaf meseleleri konusunda ulaşabileceği daha az kaynak bulunuyordu ya da onlara daha az ilgi duymuştu.

1 Bu konuya en yakın tarihli katkı için bkz. Fariba Zarinebaf, "The world turned upside down, Evliya Çelebi and the festival of 1638;" Arzu Öztürkmen ile bu kitabın yazarının editörlüğünü yaptığı *Festivities and Performances in the Ottoman Empire* adlı kitapta yayınlanacaktır.

2 Robert Mantran, *Istanbul dans la Seconde Moitié du Dix-septième Siècle, Essai d'histoire Institutionnelle, Economique et Sociale* (İstanbul, Paris: Institut Français d'Archéologie d'Istanbul ve Adrien Maisonneuve, 1962), s. 349-425 büyük ölçüde Evliya'nın anlatısına dayanmaktadır. André Raymond da klasik çalışması *Artisans et commerçants au Caire*'da Evliya'nın sağladığı verileri yoğun biçimde kullanmıştır.

3 Evliya Çelebi, s. 15.

4 Evliya Çelebi, cilt 1 ve 10; zanaatkârlar için bkz. cilt 10, s. 191-206.

Evliya'nın esnaf dünyası ile ne kadar temasta olduğunu bilmiyoruz, ancak en azından çocukluğunda zanaatkârları çalışırken ve kutlamalarda izlemiş olmalıdır. Babası Derviş Mehmed Zilli, iddiaya göre Sultan Süleyman döneminde (1520-66) sarayda kuyumcuydu.⁵ Bir saray kuyumcusu büyük olasılıkla diğer ünlü kuyumcuları tanırdı; gezginimiz de bunlardan en azından bazılarıyla karşılaşmış olmalıdır.⁶ Evliya ayrıca gençken, iddiaya göre bir biçimde Kanuni Süleyman ile ilişkili olan bir kuyumcular şenliğine üç kez katılma fırsatı bulduğunu ve Sultan IV. Murad'ın (yön. 1623-40) döneminde bunlardan birine bizzat katıldığını kaydetmiştir. Yazarın iddiasına göre o şenlikte kimi taşra kuyumcuları da bulunuyordu.

Bu nedenle yazar Kahire loncaları ve zanaatkârları hakkında yazdığında, oldukça geniş arka plan bilgisine sahipti; burada onun gözlemlerinden ancak bir seçki sunulabilecektir. Kent sakinleri için değişik gıdaların ticareti belki de en önemlisiydi: Evliya yalnızca tahıl satıcıları ve ölçüm-cüleri değil, aynı zamanda kimi kez ilaç olarak ikinci bir işlevi olan hazır yiyecekleri hazırlayan çok sayıda insan hakkında da yorumda bulunmuştu. Bulak'ta bir Bedevi'nin imal ettiği yüksek kaliteli peynirin, Evliya'ya göre hiçbir yerde, hatta Şam da bile rakibi yoktu. Yazar Yahudi peynir üreticilerinin ayrı bir grup oluşturdıklarının farkındaydı, ama onların mallarından tatmamıştı. Nil'de balıkçılık yeterince verimli olduğundan, Kahire'de balıkçıların dışında, kızarmış balık satıcılarının da bir loncaları vardı: bunlar çoğunlukla tek bir lonca mensubu tarafından işletilen, ufacık tesislerdi. Bir diğer küçük gıda malzemesi ticaretinde, keçileriyle pazar yerlerini dolaşan iki yüz adam söz konusuydu: bir müşteri süt içmek istediğinde, keçi hemen orada, müşterinin önünde sağlıyordu.

Yiyecek malzemeleri yerel kullanım için satılıyordu, ama Nil'de gidip gelen başka kalemler de vardı. 17. yüzyılda kentin banliyösü Bulak'ta, nehirde kullanılacak gemilerin inşa edildiği işlek bir tersane bulunuyordu.⁷ Bu işyerinde istihdam edilen zanaatkârların çoğu gemi marangozuydu,

5 Eğer yazarın –bugüne dek herhangi bir resmi kayıtlarla doğrulanmamış– bu ifadesi doğruysa, Evliya'nın Derviş Mehmed Zilli oldukça ileri bir yaştaiken doğmuş olması gerekir.

6 En kapsamlı biyografisi: Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality*.

7 Evliya Çelebi, cilt 10, s. 192-207.

ama zift, halat ve yelken imalatçıları gibi yan dallar da temsil ediliyordu. Tabakçıların kullandıkları deri ve postlar Osmanlı Devleti'ne ait olan, ama yeniçerilerin kontrolündeki büyük bir mezbahadan geliyordu; bu değerli hammaddeler devlet malı olduğundan, bunların tabakçılara satışından – belki de kısmen yeniçerilerin cebine giden– ek bir kazanç sağlanıyordu. Mezbaha mültezimi tekel konumundaydı ve başka yerde kesilen hayvanların sahipleri ceza öderlerdi. Çok sayıda zanaatkâr değişik dokumalardan giysi ve döşemelik üretirdi. Çoğunlukla Hristiyan olmalarına rağmen, terziler Hazreti Muhammed'in sahabesinden birini pirleri sayarlardı. Düğme imalatçılarının çoğu Yahudiydi; Evliya onların durumunda ilahi bir hamiden söz etmez. Evliya kürkçülerin sayısının çokluğunu da kaydetmişti; iklimin sıcaklığı dikkate alındığında bu oldukça şaşırtıcıdır, ama köylülerin kuzu postundan yapılan ve belki geceleri de battaniye işlevi gören gocuklardan hoşlandıkları anlaşılmaktadır.

Sanayi öncesi tüm kentlerde dokuma imalatı merkezi önemde bir faaliyet ve Evliya Kahire'nin bu kurala istisna oluşturmadığını fark etmişti. Her yıl Kâbe için ipek bir örtü üretmek Kahire dokumacılarının ayrıcalığıydı; örtü hac kervanyı birlikte Mekke'ye götürülürdü: İstanbul yanlısı önyargılarına karşın, Evliya bu insanların mesleklerinin eşsiz ustaları olduğunu kabul ediyordu. Söz konusu atölyede kullanılan ipek, on yedi atölyede çalışan üç yüz zanaatkâr tarafından boyanırdı. Ayrıca gelişmiş bir pamuklu imalatı vardı: gezginimiz pamuklu kumaşa renkli baskı yapanları ve tahta tokaçlarla boyalı pamukluları döven kişilerin loncasını da kaydetmişti. İstanbullu gezgin dokumacıların sayısının çokluğundan özellikle etkilenmişti ve belli ki dokumacılığı Kahire'nin bir uzmanlık alanı sayıyordu: bin sekiz yüz atölyede üç bin işçi çalışıyordu; ayrıca özel konutlarda da dokuma tezgâhları vardı ve yazar bunların sayısını tahmine bile girişmeyecek kadar gerçekçiydi.

Bazı usta zanaatkârlar da halı üretiyorlardı. Yirmi atölyede üç yüz işçi istihdam ediliyordu: bunun sonucu halı imalatçıları herhalde kentteki en büyük atölyeler arasındaydılar. Evliya Kahire mallarıyla ancak İsfahan ürünlerinin rekabet edebileceği kanısındaydı. Bu da bizde bir soru işareti yaratıyor: acaba yazar daha önce Uşak halılarına hayranlığını belirtmesine rağmen, Anadolu halı imalatçılarının Kahireli rakiplerinin ince zevkli

işleriyle karşılaştırıldığında pek de o kaliteye erişemediklerini mi düşünüyordu?⁸ Evliya özellikle tanesi iki-üç bin kuruş değerindeki ipek halılardan söz etmişti: dolayısıyla, iyi bilindiği gibi 1500'lerde kimi Kahireli halı üreticilerinin İstanbul'a taşınması emredildiği halde, Mısır anakentinde pahalı parçaların üretilmeye hâlâ devam ettiğine emin olabiliriz.⁹

Eğitimli bir kişi olarak kitap satıcıları Evliya için ilgi çekiciydi: bu loncanın pirine özel bağlılığını ifade etmiş ve türbesini üç kez ziyaret etmişti. Yapıtlarını gördüğü Kahireli üç nakkaş/tezhipçi onu etkilemişti. Bu sanatçılar, sayıları çok daha fazla, ama gene çok usta bir grup olan ev bezeyen nakkaşlardan oldukça farklı bir loncanın mensubuydular. Öte yandan, Evliya varakçıları pek beğenmemişti. Ne de olsa kitapçı dükkânlarında satılan metinlerin tümünü kopya etmiş olan yazıcılara bu kitapların üreticileri değil, yalnızca arzuhalci olarak değinmesi ise dikkat çekicidir. Belki de Evliya kitap kopyalamayı bir meslek değil, esas olarak geçimlerini başka yerden sağlayan eğitimli kişilerin bir uğraşı olarak görüyordu. Evliya'nın mürekkep imal edilen yalnızca üç atölyeye rastlaması da şaşırtıcıdır; belki de bu meta çoğunlukla, imalatçıların farklı bir teknik kullandıkları Anadolu'dan ithal ediliyordu. Buna karşın ciltçilikle geçinen yüz elli kişi, kitapla ilgili mesleklerde istihdam edilen en büyük grubu oluşturuyordu.

KAHİRE LONCA MENSUPLARI ALAYI

Evliya Kahire zanaatkârlarını tartışırken, İstanbul ile ilgili olarak benimsediği süreci izlemiş, yani anlatısını bir esnaf alayına ait kayıtlara dayandırmıştı.¹⁰ Ne yazık ki yazar Kahire anlatısında elinde yazılı bir belge bulunup bulunmadığını söylemez; ancak saydığı çok değişik zanaatkâr türlerini dikkate aldığımızda, böyle bir belgenin bulunması çok olasıdır. Evliya'nın İstanbul'dan Kahire'ye gönderilen üst düzey memurlar arasında dostları olduğunu ve bunların ona gereksinim duyduğu arşiv malzemesini gösterdiklerini de düşünebiliriz.

8 Age, s. 200, 205; Kahire halılarına ilişkin olarak karş. Somaliy Okumura, *The Influence of Turkic Culture on Mamluk Carpets* (İstanbul: IRSICA, 2007).

9 Ahmed Refik (Altınay) *Onuncu Asr-ı hicride İstanbul Hayatı*, s. 133.

10 Bu verinin bir tartışması için bkz. Raymond, *Artisans et Commerçants au Caire*, cilt 1, s. 203-41. Ancak Raymond'un elinde Evliya Çelebi, 10. cildin yalnızca yetersiz 1938 baskısı vardı.

Evliya Mısır anakentinde on iki büyük şenlik alayı olduğunu, ama kendisinin özellikle *muhtesib* [pazar denetçisi] alayıyla ilgilendiğini öne sürer. Bu alay anlaşılan özellikle görkemliydi ve Evliya'ya bir şehzade sünnetini (*sur-ı hûmayun*) hatırlatmıştı. Evliya ayrıca Kahireli kadınların bu amaçla kiralanmış dükkânlar ya da özel konutlardan alayı seyretme hakkına sahip olduklarını kaydeder. Bu durumda kadınlar –gezgine söylenene göre– bir sonraki geceyi arkadaşlarının evlerinde geçirebilirlerdi; öte yandan kendilerine seyretme izni verilen diğer alayları, yani Mısır valisinin kente girişini, Nil kanalının yıllık açılışını ve Ramazan bayramı şenliklerini izlediklerinde, karanlık inmeden evde olmaları beklenirdi.

Muhtesib, Mısır anakentinde çalışan tüm zanaatkârlardan sorumluydu ve tıpkı İstanbul'daki meslektaşları gibi küçük kural ihlallerini cezalandırma yetkisi vardı.¹¹ Böylesine tantanayla yönettiği alayın amacı ise, ramazanın başlangıcını tespit etmektir: kökeni muhtemelen Memluk sultanlığı zamanına dayanan bu törende, muhtesib önce valinin huzuruna çıkardı; bu özel durum nedeniyle kendisine pahalı kürkleri, sarık süsleri ile sırma ve gümüş işlemeli bir kuşak hediye edilirdi. Daha sonra muhtesibe dört Sünni mezhebin “şeyhülislam ve kadıaskerlerini” ziyaret ederek, yeni ayın gerçekten görünüp görünmediğini saptaması ve bu bilgiyi valiye geri getirmesi emredilirdi.¹² Eğer din alimleri olumlu bir yanıt verirlerse, orucun başlangıcı resmen duyurulabilirdi. Cevap olumlu olmazsa önde gelen bu din adamlarından biri o gece bir ziyafet vermek zorundaydı ve vali de onun masraflarını telafi etmek için kendisine kürk astarlı bir kaftan gönderirdi.¹³ Bu törenler muhtesibin pazardaki sorumluluklarının ötesinde, dini açıdan uygun davranışı sağlamakla yükümlü olduğuna işaret etmektedir; ramazan ayının başlangıcı da belli ki bu bağlamda önemli bir meseleydi.

İstanbul'daki düzenlemeye benzer biçimde, Kahire zanaatkârları da muhtesib, *kapudan kethüdası* diye bilinen bir donanma subayı ve mimar-başı gibi değişik resmi görevlilere tabiydiler. İstanbul'da bu üst düzey

¹¹ Evliya Çelebi, cilt 10, s. 191.

¹² Baş kazasker aslında *kadıasker* olarak biliniyordu, *şeyhülislam* unvanıyla muhtemelen müftüler kastediliyordu.

¹³ Evliya Çelebi, cilt 10, s. 203.

memurların çoğu saray ihtiyaçlarını temin etmekten sorumluydu, ama amirlere bağıllık Kahire ve Halep dahil 17. yüzyıl Osmanlı padişahlarından hiçbirinin ayak basmadığı büyük taşra kentlerinde de söz konusuydu.¹⁴ En azından bazı durumlarda söz konusu görevliler valiyle ilişkiliydiler: örneğin seyyar kahveciler Mısır paşasının *şatırbaşı*'na vergi öderlerdi; aşçılar ise vilayet sarayının baş aşçısına tabiydiler.¹⁵ Ancak yiyecek ve içecek satanların çoğunluğu muhtesibin kontrolündeydi; dolayısıyla da vergilerini bu görevliye ödemeleri gerekirdi.

KAHİRE'NİN ÖZELLİKLERİ

Evliya, Kahire'de yürürlükte olup, Osmanlı başkentinde gözlediklerinden farklı olduğunu düşündüğü uygulamalara dikkat çekmişti. Örneğin Kahire'de fırın sayısının azlığını kaydetmiş ve bunu kentli sayısının çok yüksek olmasına karşın, daha fazla tam zamanlı fırıncıya ihtiyaç olmadığını, çünkü zengin, yoksul birçok kişinin evlerinde fırın bulunduğunu söyleyerek açıklamıştı. Öte yandan, merkezi idarenin 18. yüzyılda İstanbul sakinlerinden en azından çoğunun ekmeğini satın aldığı anlaşılmaktadır; bu nedenle evde ekmek pişirenlere un satışı görece düşük düzeydeydi.¹⁶ Evliya ayrıca sokaklarda ekmek satan kız ve kadınlara dikkati çekmişti; bu, İstanbul'da görülmemiş bir durumdu. Oysa kadın ekmek satıcıları, hatta sadece kadınların çalıştığı küçük fırınlar 19. yüzyılda da Kahire'de yaygındı; dolayısıyla bu durum yerel pazarlama geleneklerinin bir parçası olmalıydı.¹⁷

Kahire'nin özellikleri, Evliya'nın kırk havai fişek satıcısına (*fişekçi-yan*) ayırdığı bölümde de vurgulanır.¹⁸ İbrahim Paşa adlı biri döneminde ciddi bir kaza olduğunu duymuştu –Evliya bu isimde çok sayıdaki validen hangisini kastettiğini belirtmemiştir, ama bunun çağdaşı bir vali olması muhtemeldir. Küçük bir çocuğun ateşlediği bir maytabın bir imalatçının dükkânına düşmesi ve bir barut fıçısını patlatması yüzünden çok sayıda ölen ve yaralanan olmuştu. Ama bu tehlike, insanların büyük miktarlarda

14 Charles Wilkins, *Forging urban solidarities*.

15 Evliya Çelebi, cilt 10, s. 193, 203.

16 Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, *Zahire Ticareti*, s. 91, 105.

17 Judith Tucker, *Women in Nineteenth-century Egypt*, s. 85.

18 Evliya Çelebi, cilt 10, s. 201.

havai fişekle eğlenceler düzenlemelerini engellemiyordu; Evliya, İstanbul'da buna benzer olayların olması halinde kentin harap olacağı fikrindeydi. Yazar Kahire'nin özel bir ilahi koruma altında olduğunu düşünüyordu ama, gerçek neden büyük olasılıkla İstanbul'da ahşap evlerin yaygınlığına karşın, bu kentte taş ve tuğlanın egemen olmasıydı.

Kahire'nin diğer bir özelliği kamusal aydınlatmayı üstlenen küçük girişimcilerin (*kandilciyan*) varlığıydı. İmparatorluğun tümünde bir şehzadenin ya da bir hanım sultanın doğumunu veya savaş alanında kazanılan bir zaferi kutlamak için kent halklarının dükkânlarını ve evlerini aydınlatmaları doğrultusunda bir ferman çıkarılabilirdi. Kahire'de recep, şaban ve ramazan aylarında kenti aydınlatmak da adet olduğundan, ilgili işler aşağı yukarı rutin bir mesele haline gelmişti. Evliya'nın bildiği kentlerin çoğunda belli ki her ev ya da dükkân sahibi kendi düzenlemelerini yapmaktan sorumluydu. Ama Kahire'de dileyen dükkân sahibi bu işi yapması için bir kandilci tutabilirdi: aydınlatma uzmanlarının varlığı hem kent sakinlerinin gelişmişlik düzeyini, hem de Kahirelilerin hayatında aydınlatmanın önemini gösteriyordu –bu arada söyleyelim, Evliya başka bir bağlamda kentin bu amaçla tükettiği inanılmaz yağ miktarına değinmişti.¹⁹

Evliya Kahire'yi ziyaret ettiği diğer kentlerle karşılaştırırken, başka bir yerde kullanmadığı iki sınıflandırma bile geliştirmişti: bir yanda Kahire'de olup, başka yerlerde olmayan faaliyetleri, öte yanda ise Osmanlı topraklarının diğer kesimlerinde gelişen, ama Mısır başkentinde bulunmayan zanaat ve hizmetleri sıralamıştı. Kahire'nin özelliklerinden çoğu, tıbbi iksirler için akrep yakalama gibi “garip” türdendi ya da Mısır'da bulunup da başka yerlerde ender rastlanan konularla ilgiliydi: örneğin şeker imalatçıları ve hurma ağacının liflerinden sepet örenler ve yelpaze yapanlar gibi.²⁰ Gene de karşılaştırmalara olan merakına rağmen, Evliya Kahire zanaatkârlarının işlerinin niteliğini, diğer yerlerdeki meslektaşlarının işleriyle çok nadiren karşılaştırmıştı. Ancak çadır üreticilerini anlatırken, onların kuşkusuz çok iyi zanaatkârlar olduklarını, ama İstanbul ya da Halep'te aynı işi yapanlarla rekabet edemeyeceklerini kaydetmişti.²¹ Aynı şekilde, bakır çaydanlık üreti-

19 Ayrıca bkz. age, s. 194.

20 Age, s. 201, 206.

21 Age, s. 199.

cilerinin “Rum”daki (bu bağlamda muhtemelen Anadolu’yu kastediyordu) meslektaşları kadar usta olmadıkları kanısındaydı.²²

Evliya’nın Kahire’nin eşek sürücülerine ilişkin ifadeleri, aynı işi İstanbul’da yapanlar da olmasına rağmen, bunu Kahire’ye has bir şey gibi gördüğüne işaret etmektedir. Birincisi, bunların sayıları çok fazlaydı: iddiaya göre üç bin sürücü vardı ve bunların sahip oldukları eşek sayısı on binlere ulaşıyordu; Evliya bu nedenle eşek sürücülerini İstanbul’un kayıkçılarıyla karşılaştırmıştı.²³ Evliya’nın Kahire’nin, en prestijlileri de dahil tüm sakinlerinin eşeğe binmekte uygunsuzluk görmediklerini vurgulamasından, İstanbul’daki yüksek statülü kibar beylerin meseleye farklı baktıkları anlaşılmaktadır. Ancak belki Kahire’de bile mesele biraz muğlaklı, çünkü yazar eşek sürücülerine ilişkin espri yapmanın, insanı kâfir yaptığı doğrultusunda bir özdeyişi kaydetmişti. Kahire’de eşek ve develerin tıraş edilmelerinin adet olduğunu görmek de Evliya’yı oldukça şaşırtmıştı: mensupları bu işte uzmanlaşmış bir “eşek berberi” loncası bile vardı.²⁴

Evliya’ya göre Kahire’de bulunmayan ve uzmanlık gerektiren bazı ürünler kentin, hatta Mısır eyaletinin dışından geliyordu. Örneğin silah Kafkaslar’dan ya da Kuzey Afrika’dan getirtiliyor, demir tel ise Batı Avrupa’dan (Frengistan) ithal ediliyordu; ama ok ve yay yerel olarak üretiliyordu.²⁵ İthalat nedeniyle kalkan ve tabanca imalatçıları da bulunmuyordu. Dahası, Kahire zanaatkarları, birçok malın Yemen ve Hindistan’dan ithal edilmesi nedeniyle, müşterileri için bir sorun yaratmadan kendilerine özgü beceriler geliştirmeye olanak buluyordu.

KAHİRE’NİN “EĞLENCE SANAYİİ” VE KENTİN MARJİNALLERİ

Öte yandan, Evliya’nın bakış açısından Kahire’nin belli ölçüde egzotik bir yer olduğu izlenimini ediniyoruz. Burada yaşamdan zevk alma sanatları belki, Kadızade’nin sofu taraftarlarının ve daha sonra Şeyh Vani

22 Son yıllarda “Rum” kimliği bir araştırma konusu olmuştur: karşı. Tülay Artan, “Questions of Ottoman identity and architectural history,” *Rethinking Architectural Historiography*, ed. Dana Arnold, Elvan Altan Ergut ve Belgin Turan Özkaya (Londra: Routledge, 2006) içinde, s. 85-110 ve Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14-17. Yüzyıllarda Rum Rumi Aidiyet ve İmgeleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004).

23 Evliya Çelebi, cilt 10, s. 205.

24 Age, s. 205-6.

25 Age, s. 206-7.

ekibinin etkin olduğu 17. yüzyıl ortalarındaki İstanbul'a göre daha öne çıkıyordu.²⁶ Osmanlı gezgini Kahire'de karşılaştığı faaliyetlerden bazılarını, örneğin Afrikalı oğlanların hadım edilme operasyonunu düpedüz kepezelik olarak görüyordu.²⁷ Hadım edilmiş kölelerin normal olarak, daha güneyde bu operasyon yapıldıktan sonra Kahire'ye getirilmelerine rağmen Evliya'nın bu işleme kent içinde de tanık olduğu anlaşılmaktadır; yazar hem operasyonu, hem de bunu yapanları anlatır. Onun yerel değirmenler hakkındaki fikirleri de olumsuzdu ve bunları çoğunlukla hırsız yatağı olarak betimliyordu.²⁸ Göründüğü kadarıyla Evliya genel olarak Kahire'nin gayrimişru zevklerden nasibini fazlasıyla aldığı kanısındaydı; anlatısının bir amacının da ders vermek olması, ona Kahire yaşamının sefih yönlerini betimlemek için bol fırsat sağlıyordu.

Daha saygın eğlence yerleri arasında kahvehaneler vardı; Evliya'ya göre sayıları 643'ü bulan bu işletmelerde üç bin kişi istihdam ediliyordu.²⁹ Bu sayı yüksek görünebilir, ama 1800 yılında III. Selim'in İstanbul'da bir inceleme yapan görevlileri yalnızca Haliç'in batı ucundaki Eyüp ve Hasköy banliyöleri ile Boğaz'ın batı sahilindeki, banliyöye dönüşmüş köylerde 214 kahvehane tespit etmişlerdi.³⁰ Evliya 17. yüzyıl ortalarında İstanbul'daki kahve içilebilen kahvehanelerin sayısını kaydetmemişti, ama sırasıyla 200 ve 300 dükkânın bağlı olduğu iki kahve tacirleri loncası bulunduğunu söylüyordu.³¹ Dolayısıyla, kahve modası başlangıçta Osmanlı Devleti'nin merkezi topraklarına Mısır üstünden ulaşsa bile, kahve ticaretinin merkezinin İstanbul olduğu tartışılmazdı.

Ağzının tadını iyi bilen Evliya'ya göre, Kahire kahvehanelerinin bazıları takdire değer işletmelerdi. İddiaya göre bunların en büyüklerinin 1000 müşteriye bir kapasitesi ve müşterileri şarkıcı ve müzisyenlerin eğlendirdiği özel locaları vardı.³² Bunların bir bölümü meddahlara, bir bölümü ise şiir okumalarına ayrılmış olabiliyordu. Bu nedenle daha üst sınıf kahvehaneler-

26 Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam*.

27 Evliya Çelebi, cilt 10, s. 205.

28 Age, s. 196.

29 Marianna Yerasimos, *Evliya Çelebi*, s. 396.

30 Cengiz Kırılı, "A profile of the labor force in early nineteenth-century Istanbul," s. 125-40.

31 Evliya Çelebi, cilt 1, s. 276 ve 327.

32 Age, s. 193.

den bazıları Evliya'nın Bursa'da rastladığı, gene müzisyenlerin müşteriler için gösteri yaptıkları kahvehanelere benziyordu. Yazar bu durumda, IV. Murad'ın İstanbul'da kahvehaneleri yasaklamasından sonra, kahve tiryakilerinin Bursa'da kendilerine bir alternatif bulduklarını kaydetmişti.³³

Kahire'yi tartışırken, yabancı topraklardan gelmiş bir gezgin olarak Evliya bu üst düzey işletmelerde karşılaştığı bilgili kişilerden büyülenmişti. Evliya'nın anlatım biçimine göre yanlarında büyük resimlerle dolaşan ve bir topluluk buldukları her yere incelenmek üzere bu resimleri asan *musavvir*'lerin kahvehanelerde de kendilerine izleyici buldukları anlaşılmaktadır.³⁴

Evliya kuşkusuz bozayı İstanbul'dan biliyordu; ama Kahire'de bunun belli ki bilmediği bir türüne rastlamıştı. Bu bozanın *subyacı* diye bilinen imalatçıları, ham madde olarak Dimyat, Fereskur ve Menzile piringlerini kullanıyor ve bunlardan tarçın ya da karanfille tatlandırılmış beyaz bir içecek üretiyorlardı. Evliya ayrıca Anadolu'nun batı sahilinde ve Kos/İstanköy adasında yetişen ve başta yerel halkın çoğunun mustarip olduğu öksürüğün tedavisi olmak üzere tıbbi nitelikleri olduğu söylenen, beyan-kökü ile yapılan bir içeceği de kaydetmişti: Evliya *ırka sūs* diye bilinen bu içeceği Mısır'a özgü olarak düşünüyordu. Düzenli olarak içtiği demirhindi şerbetinden hoşlanıyor, hatta sıcak süt ve çayın da bulunduğunu kaydediyordu.³⁵ O kadar zararsız olmayan bir içki de gezginin "kenevir ve şarap"tan (*beng ü bade*) oluştuğunu söylediği ve içine bal katılan bir şerbetti; bunun insan güzelliğini artırdığı söyleniyordu ve içenlerde "binlerce mısra" okuma isteği uyandırıyor. Evliya pek çok kişinin esrar macunu yediğini ise yorumsuz olarak kaydetmişti.³⁶

Ayrıca Bâbullûk diye bilinen bölgede gerçek bir genelev mahallesi vardı; Evliya bu dünyanın çeşitli müdavimlerini sayarken, bir yandan da tedbirsiz müşterilerin hangi numaralarla paralarını çaldırabilecekleri konusunda okurlarını uyarıyordu.³⁷ Belki de Evliya Kahire'de geçirdiği uzun yıllara rağmen buraya yabancı kaldığı için, kalabalık caddelerde faaliyette

33 Evliya Çelebi, s. 18.

34 Bu tür imajları kullanan gösteriler için karş. Tülay Artan, "Art and architecture," s. 428.

35 Evliya Çelebi, cilt 10, s. 193, 206.

36 Age, s. 197.

37 Age, s. 204; Marinos Sariyannis, "Prostitution in Ottoman Istanbul," s. 37-66.

bulunan ve bir dikkatsizlik anında insanların paralarını, hatta hançerlerini çalan hırsızların varlığının ve ustalıklarının çok iyi farkındaydı. Evliya seyahatnamesinin daha önceki bir bölümünde, hac kervanlarının Mekke'den dönüşünü tartışırken, belli bir durak yerinde Kahireli hırsızların kervana katıldıklarını ve bunun hacıların mallarından gözlerini ayırmamalarını gerekli kıldığını vurgulamıştı.³⁸

Yazarın, Kahire'nin becerikli hırsızlarını gölge oyunlarının ustalarıyla (*hayyal üstâdları*) karşılaştırırken, suç ile hayal dünyalarının yakınlığına işaret etmiş olması ilginçtir. Daha dünyevi bir düzeyde, gerek genelev mahallesinde yaşayanlar, gerekse hırsızlar subaşı, yani polis şefi tarafından resmen kayda alınırlardı ve en azından bazıları ona vergi öderlerdi; eğer görevli isterse, çalınan kalemlerin iadesini sağlayabilirdi.³⁹

Genel olarak Kahire'nin marjinal insanların, Osmanlı Devleti'nin merkezi topraklarından bir ziyaretçiyi şaşırtacak düzeyde bir örgütlenmeye sahip oldukları, hatta bazen kamudan saygı gördükleri anlaşılmaktadır. Örneğin Evliya topladıkları çöpü yakıt olarak kentteki çeşitli fırınlara getiren sokak süpürücülerine kimi din alimlerinin büyük saygı gösterdiklerini kaydetmişti. Çünkü bu din adamları –gezinimizin kanısınca ölümün eşğinde olan– bu sefil kişilerin evliya olabileceklerine inanıyor, hatta kimse bakmadığı zaman çöpcülerin ellerini öpüyorlardı.⁴⁰ Evliya Çelebi, dindarlar arasında, elden düşme eşya satıcıları ile dükkânı olmayıp, müşterilerini sokakta tıraş eden berberler gibi diğer mütevazı işçilere ilişkin olarak da bu tür yaygın faraziyeler bulunduğunu, biraz da şaşkınlıkla kaydetmişti. Evliya'nın İslam tasavvufunda oldukça yaygın olan ve kendisinin de tekkelerle ilişkisi nedeniyle mutlaka bildiği kimliği belirsiz evliyalar fikrinin pratik yaşamda böylesi sonuçları olacağını öngörmediği açıktır.

Evliya Kahire dilencilerinin çok örgütlü olduklarını da yazıyordu: iddiaya göre dilencilerin Rumeli adlı meydan civarında, bir şeyh ile çavuş diye bilinen on iki yardımcısının yönettiği kendi loncaları vardı.⁴¹ Evliya'nın

38 Evliya Çelebi, cilt 9, s. 417; ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, s. 44.

39 İstanbul'da da saygın olmayan bazı loncalar vergi öderlerdi: karş. Zarinebaf, "The World Turned Upside Down."

40 Evliya Çelebi, c. 10, s. 206.

41 Age, s. 205.

anlatısında başka yerde de geçen “Rumeli meydanı” yer adıyla, iç kalenin altındaki Rumayla Meydanı denilen yer kastediliyordu. Eskiden Memluk sipahilerinin tatbikatlar yaptığı bu alanın Evliya’nın zamanında eğlence dünyasının merkezlerinden biri haline geldiği anlaşılmaktadır.⁴² Mısır şivesinde bu yer adı “Rumeli”ye benzeyecek biçimde telaffuz edilirdi; karışıklık buradan kaynaklanmış olabilir. Anlaşıldığı kadarıyla şeyh, içinde resmen tanınan “dokuz bin” dilencinin kayıtlı olduğu bir defter tutuyordu; bu arada belirtelim ki, bu şeyh Kâbe örtüsünün kentten Mekke’ye doğru yola çıktığı gün kendi küçük alayını düzenleyecek kadar prestij sahibiydi. Şeyh ve görevlileri disiplinden sorumluydular: iddiaya göre bir dilenci yoldan geçen birine hakaret ettiği takdirde, bu kişi şikâyet edip, suçlunun cezalandırılmasını sağlayabilirdi. Şikâyetçinin hatalı dilencinin adını bilmesi ihtimali pek olmadığından, şeyhler hangi dilencinin nerede dilendiğini biliyor olmalıydılar. Kısmen bile doğru olsa bu düzenleme yüksek derecede bir örgütlenme ile okuryazar dünyasıyla en azından belli bir tanışıklığı varsayıyordu.

Ayrıca “resmen tanınan” dilencilerin valinin hanesiyle ilişkileri vardı: stratejik yerlerde konum alabilmeleri için hane halkının hareketleri hakkında önceden bilgilendirilirlerdi. Muhtemelen bu düzenleme, 17. yüzyıla gelindiğinde gerçek gücü askeriye tarafından ciddi biçimde kırılmış olan paşanın, halkın gözünde hayırsever biri olarak görünmesini sağlıyordu. Ancak İstanbul’da padişahların ya da sadrazamların benzer roller üstlenmelerini tahayyül etmek güçtür; dolayısıyla Evliya kimi marjinal insanların saygın konumuna böylesi bir vurgu yaparak Kahire’nin Osmanlı başkentinden ne kadar farklı olduğunun bir kez daha altını çiziyordu.

Evliya’nın “pek saygın” görmediği, ama toplumda kabul edilmiş yeri olan bir diğer grup da kamuya açık alanlarda gösteri yapanlardı: yazarınız bunların sayılamayacak kadar çok olduklarını (“yetmiş bin”), aynı şeyin loncaları için de (“yetmiş”) geçerli olduğunu düşünüyordu. Evliya bunlara pek iyi gözle bakmıyor, bunları *veled-i zina* diye tanımlıyor ve numaralarını ayrıntılı olarak yazmadığını, çünkü bunun hem çok vakit alacağını, hem de böylece “Deccal’i övmüş” olacağını öne sürüyordu. Ancak bu hor görmenin içinde büyük ölçüde takdir de bulunduğu açıktır, çünkü izleyicilerin hay-

42 Nicholas Michel’in özel iletisi; kendisine çok teşekkür ederim.

retini ve heyecanını anlatmış, havai fişeklerde uzmanlaşanlara özel dikkat çekmişti; bu adamların fişekçiyanların imal ettikleri havai fişekleri pratikte uygulamaya koydukları anlaşılmaktadır. Belki de kararsızlığını gizlemesinin bu denli zor olmasının nedeni, Evliya'nın da –İstanbul zanaatkarlar alaylarını okurlarına anlatırken söylediği gibi– gençken havai fişeklere aktif bir ilgi göstermesiydi; bunlar gençlikten kaynaklanan, şimdi onaylamadığı ama unutulması da olanaksız olan düşüncesizce davranışlardı.⁴³

SONUÇ OLARAK

Gezginimizin ayrıntılı biçimde anlattığı Osmanlı yönetim çerçevesine rağmen, Kahire yazarın birkaç açıdan “garip” olduğunu düşündüğü bir yerdi. Kuşkusuz Kâbe örtüsünün ve ünlü Kahire halılarının imalatçılarına hayranlığını açıkça belirtiyordu, ama Evliya'nın gözünde Kahire'nin yalnızca gelişmiş bir üretime sahip, büyük bir anakent olmadığı bellidir. Gerek zanaatlarda, gerekse hizmet sektöründe loncaların çokluğu ona herhalde yabancı değildi, ama bazı toplumsal ilişki tipleri ya belirgin biçimde “farklı”ydı, ya da gezginimiz bunları tartışırken İstanbul'dayken olduğu kadar kendini sınırlamamıştı. Dolayısıyla, Kahire'ye ilişkin bölüm boyunca eğlence –ve bunun suç dünyasına kayan daha ahlâksızca yönleri– İstanbul'u ele alan ilgili kısımlara göre çok daha öne çıkarılmıştır. Evliya ayrıca, görüldüğü kadarıyla biraz da şaşkınlıkla, marjinal insanlarla devlet aygıtı arasındaki çok sayıda ilişkiyi de kaydetmişti; bu ilişkiler sokak temizleyicilerinin din adamlarınca saygıyla selamlanmasına, dilencilerin valinin gezi programı hakkında bilgilendirilmesine ve polis şefinin kimin ne çaldığını bildiği halde, normalde müdahale etmemesine kadar varıyordu.

Buna ek olarak Kahire kesinlikle bir ışık kentiydi ve Evliya'nın gözlemlediği gibi, kent yaşamının bu yönüne inanılmaz miktarda para harcanıyordu; ışıklandırma öylesine sıradanlaşmıştı ki, uzmanlaşmış girişimciler için kazanç kaynağı haline gelmişti. Bu gözlemi bir kez daha, Mısır anakentinin kendini yaşamdan zevk almaya verdiği anlamında yorumlayabiliriz. Ne yazık ki Evliya'nın İstanbul için de geçerli olabilecek, ama padişahların

43 Evliya Çelebi, cilt 10, s. 202; Bkz. Suraiya Faroqhi, “Fireworks in seventeenth-century Istanbul,” Evelyn Birge Vitz ve Arzu Öztürkmen (ed.), *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*. (Turnhout: Brepols, 2014).

başkenti açısından söylenmesi kibar kaçmayacak bazı gözlemleri ne ölçüde Kahire'ye yansıttığını bilmiyoruz. Belki de imparatorluğun ciddiyeti, Evliya'nın Kahire'nin tipik bir özelliği olarak gördüğü şenlik bolluğuna izin vermiyordu: gezginimiz bu bağlamda sık sık şakalara ve gürültüye değinir. Belki İstanbul'un tek rakibinin pek ciddi olmadığını, kendini fazlasıyla zevk ve sefaya verdiğini öne sürmek de “emperyal perspektif”in bir parçasıydı. Ama daha basitçesi, belki Kahire gerçekten de 17. yüzyılda varlıklı bir Osmanlı beyinin gidip eğlenebileceği bir kentti ve bu anlamda günümüzün Venedik'i ya da Paris'i ile karşılaştırılabilirdi.

Ayrıca, çağdaşlarının ve sonraki okurlarının Evliya'nın verdiği bilgileri nasıl algıladıkları konusunda bir şeyler bilebilmek çok ilginç olacaktı. Özellikle de Doğu Afrika'dan döndükten sonra Kahire'nin okuryazar takımı arasında oldukça çok ilgi çektiğini düşünebiliriz. Ancak bu tümüyle tahmindir, çünkü bugüne dek onun –eğer varsa– Kahireli okurları hakkında hiçbir bilgi ortaya çıkmamıştır. Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın (ö. 1746) onun elyazmalarından bir takımını İstanbul'a getirmesinden ve kopyalarını çıkarttırmasından sonra bile, 17. ve 18. yüzyıllar İstanbul'unun kültürlü sakinlerinin de Evliya'nın yapıtını göz ardı ettikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı okurları ancak 19. yüzyıl ortalarında ona ilgi göstermeye başladılar ve bu tarihte Evliya'nın anlatıları artık çoktan eskimişti. Dolayısıyla bu gezginin uzak bir kentin zanaatkârları ve eğlence dünyası insanları hakkında sağladığı çok ilginç bilgiler aslında Osmanlı okurları üstünde –en azından bugün fark edebileceğimiz düzeyde– bir etki yaratmadı.

VENEDİK'TE OSMANLI GEZGİNLERİ

Osmanlılar ve Venedikliler 15. yüzyıl ile 18. yüzyıl başları arasında sık sık savaştılar. Ancak, 1470'lerde ve sonra tekrar 1499'da Osmanlı öncülerini yakınlarındaki Friuli'ye geldikleri ve telaş içindeki Venedik gözlemcileri, askerlerin ateşe verdikleri köylerden yükselen dumanı görebildikleri halde, padişahın ordusu ya da donanması kentin kendisine hiçbir zaman doğrudan saldırmadı.¹ Daha sonraları, yüzyılın sonlarına doğru Venedikliler, gelecekteki böyle akınları önlemek amacıyla kale kent Palmanova'yı inşa ettiler; ama bu kent de hiçbir zaman saldırıya uğramadı. Osmanlı sultanları ve onların paşaları Venedik'in doğu Akdeniz ve Adriyatik'teki mülklerini hedeflemeyi tercih ettiler. "Adriyatik'in anahtarı" diye ün yapan Korfu/Kerkira birkaç kez kuşatıldı, ama hiç alınmadı; Venedik Cumhuriyeti tüm varlığı boyunca Dalmaçya'daki birkaç kenti de elinde tuttu. Ama Osmanlı'nın parça parça fetih politikası başka durumlarda çok başarılıydı. Kandiye'nin yirmi yıldan uzun süren bir kuşatmanın ardından 1669'da düşmesi ve Osmanlıların 1715'te Venedik işgalindeki Mora'yı (Peloponez) yeniden ele geçirmesi, signorianın doğu Akdeniz'deki varlığına son verdi. Bunun sonucu olarak Venedik'in 18. yüzyıl başlarında kuzey İtalya'da bölgesel bir liman konumuna indirilmesi geri döndürülmez hale geldi.²

VENEDİK'İ ZİYARET EDEN OSMANLILAR: BİR ÖNEM SIRALAMASI

Bu verilerin tümü gayet iyi bilinmektedir; aynı şey Venediklilerin, esas olarak barış dönemlerinde, ama bazen savaş zamanlarında bile, Osmanlı topraklarında sürdürdükleri canlı ticaret için de geçerlidir.³ Osmanlı ve Venedik tarihçileri ayrıca 1500'lerde ve 1600'lerin başlarında padişahın ülkesinden Müslüman, Hristiyan ya da Yahudi tacirlerin ticaret

1 Maria Pia Pedani Fabris, "Turkish raids in Friuli," s. 287-91.

2 Frederic C. Lane, Venice, *A Maritime Republic*, s. 416-17; Domenico Sella, "Crisis and transformation in Venetian trade," s. 88-105.

3 Benjamin Arpel, "Operating Trading Networks in Times of War," s 23-34.

amacıyla Venedik'i ziyaret ettiklerinin de farkındadırlar. Elimizde buna ilişkin fazla rakam yok, ama bir veri bize fikir verebilir: Lala Mustafa Paşa 1570'te Venedik kolonisi Kıbrıs'a saldırdığında *Serenissima* topraklarında bulunan talihsiz Osmanlı Müslüman ve Yahudileri tutuklanmış, ama onların Hristiyan meslektaşları ve rakipleri tutuklanmamıştı. Yahudi bir iş adamı İstanbul'a kaçmayı başarmış ve yüze yakın Müslüman ile yaklaşık aynı sayıda Yahudinin esaret altında olduğunu bildirmişti.⁴ Muhtemelen bu sırada Venedik'te en az yüz kadar Hristiyan Osmanlı da bulunuyordu. Ayrıca, Sultan II. Selim'in (yön. 1566-74) kimi uyruklarının henüz padişahın topraklarındayken savaşın çıkmak üzere olduğunu ya da yeni çıktığını duyduklarını düşünebiliriz; bu adamların çoğu yolculuktan vazgeçmiş olmalıdırlar. Dolayısıyla, 16. yüzyılın ikinci yarısında "normal" bir yılda, seyahat mevsiminde padişahın üç yüz ile beş yüz arası uyruğunun Venedik'te bulunmuş olması muhtemeldir ve bu kişiler işlerinin gereğine göre daha kısa ya da uzun sürelerle orada kalmışlardı. Bunlardan bazıları yakındaki Bosna'dan geliyordu, ama İstanbul'dan, hatta Ankara'dan tacirler bile kentte oldukça sık boy gösteriyorlardı.

Venedik'te zaman geçiren Osmanlı uyruklarının çokluğu, 17. yüzyıl başlarında Venedik yetkililerinin tüm Müslüman ziyaretçilerin bundan böyle kalması gereken *Fondaco dei Turchi*'yi neden kurduklarını açıklamaktadır. Bu amaç için eski Palazzo Pesaro'nun tamir edilmesi pahalı bir girişimdi ve cumhuriyetin yönetici konseylerinde tartışmalara neden oldu. Bu politikayı savunanlar Osmanlı ve İranlı Müslümanları tek bir binada toplamak istiyorlardı; bu, Mısır'daki uygulamaya benziyordu, ama İstanbul'da durum farklıydı. Signorianın sonunda bu eski sarayın yeniden döşenmesine para harcamaya karar vermesinden, Venedik ticaretindeki azalmaya rağmen 1600 yılı civarında kenti her yıl birkaç yüz Müslüman tacirin ziyaret etmeyi sürdürdüğünü çıkarabiliriz.⁵

Kuşkusuz Venedik'e gelen Osmanlı Müslümanlarının tümü tacir değildi. Maria Pia Pedani Fabris, Osmanlı-Venedik diplomatik ilişkileri

4 Benjamin Arbel, *Trading Nations*, s. 65-6.

5 Ennio Concina, Fondaci, *Architettura, Arte e Mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, s. 219-49. İranlı Şii tacirler, Sünni Osmanlılarla aynı binada yaşamayı kesinlikle reddetmişler ve Venedikliler ısrar edince, Venedik'e gelmekten hepten vazgeçmişlerdi.

hakkındaki öncü nitelikte ve son derece öğretici kitabında, padişahların hiç-bir zaman sürekli bir elçilik kurmamalarına rağmen, çok sayıda elçilerinin kenti ziyaret ettiğini göstermiştir. Bu kişiler çoğu kez görevi dönemin padişahı ya da sadrazamından mektup getirmek olan basit ulaklardı (çavuş); ama zaman zaman, padişahın divan tercümanları gibi daha üst düzeyde kişiler de geliyorlardı. Bu tür elçilerin birçoğu Venedik'te birkaç hafta, hatta aylarca kaldığından, böyle bir şahsiyetin gidişi ile bir diğerinin gelişi arasında fazla zaman geçmeyebilirdi. Bu nedenle Pedani Fabris 16. yüzyılda ve 17. yüzyıl başlarında Venedik'te hemen hemen kalıcı bir Osmanlı temsili olduğunu ileri sürmüştür.⁶ Üstelik bu dönemde önemli bir şahıs büyük bir maiyeti olmadan asla toplum önünde görünmezdi; dolayısıyla bir Osmanlı elçisinin olması gerçekte Venedik'te padişahın uyruklarından oldukça büyük bir grubun bulunması anlamına geliyordu. Kuşkusuz elçiler hizmetlilerini çoğu kez tasarruf amacıyla İstanbul'dan değil, sınıra yakın bir eyaletten tutuyorlardı; ama "sıradan" bir Venedikli için bir Osmanlı uyuğunun Bosna'dan mı, yoksa İstanbul'dan mı geldiği herhalde fazla farklı değildi.⁷ Ayrıca, Fransa'ya ya da diğer bir Avrupa devletine giden Osmanlı elçileri de Venedik'te bir süre kalırlardı.⁸

UMUTSUZ BELGELERDEN BİLGİ BULUP ÇIKARMAK

16. ve 17. yüzyıl Osmanlı elçi ve ulaklarının, daha sonra arşivlerde ya da resmi vakayinamelerde özenle saklanmış yazılı raporlar sunmak zorunda olmamaları tarihçiler için bir talihsizliktir.⁹ Bu nedenle padişahın ulaklarının gidiş ve gelişleriyle ilgili bilgi ancak Venedik kaynaklarında mevcuttur. Osmanlı tacirleri de iş arkadaşlarına yazılı rapor verme ya da ailelerine mektup yazma alışkanlığında değillerdi; ya da yazdılsa da bu belgeler günümüze kalmamıştır. Dolayısıyla yolculukları –şu ya da bu ölçüde– planlandığı gibi geçen kişiler hakkında hiç bilgimiz yoktur.

6 Sonuç olarak: Maria Pia Pedani Fabris, *In Nome del Gran Signore* büyük ölçüde Venedik arşivlerinde kalan malzemeye dayanmaktadır.

7 Age, s. 53-4.

8 Age, s. 52

9 Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*; yazar "boşlukları" –her zaman güç bir girişimle– "tarihsel bilgilere dayalı hayal gücü"nün yardımıyla doldurmaya çalışmıştır. [*Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300 – 1700* (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004)]

Venedik uyrukları ya da Habsburglara hizmet eden sınır milisleri olan ve 1600 yılı öncesi ve sonrasındaki yıllarda Senj/Segna/Seng Kalesi'nde ve çevresinde küçük bir Hıristiyan korsan toplumu oluşturan Uskoklar tarafından soyulma talihsizliğine uğrayan Osmanlı tacirleri için durum biraz farklıdır.¹⁰ Çünkü bu kişiler Osmanlı tacirlerini soyduğu ya da kaçırdığı zaman, Venedik yetkilileri 1573'te olduğu gibi müdahale etmek zorundaydılar: signoria Kıbrıs Savaşını sona erdiren anlaşmayla Adriyatik'i koruma sorumluluğunu üstlenmişti. Bu nedenle bu denizde güvenliği sağlayan Venedik gemileri korsanları takip etmek, onların çaldıkları malları geri almak ve bunları esas sahiplerine iade etmekle yükümlüydüler.¹¹ Soyguncuların Venedik uyrukları olması halinde –ki bu yönde sık sık iddialarda bulunuluyordu– Osmanlı tacirleri ve onların İstanbul seçkinleri arasındaki destekçileri, yağmacıların cezalandırılmasını da talep ederlerdi.¹² Kuşkusuz Venediklilerin sorumluluğunun da sınırları vardı; bu nedenle Osmanlı vezirleri her zaman denizde güvenliği sağlamakla görevli kaptanların, korsanları karadaki gizlenme yerlerine kadar kovalamak zorunda olmadıklarını kabul etmişlerdi.¹³

Soyulan tacirler Venedik'ten yardım alabilmek için başlarına gelenler konusunda yetkilileri ikna etmeliydiler; bu amaçla birinci tekil ya da çoğul ağızdan, bazen de üçüncü ağızdan kısa, ama zaman zaman oldukça bilgi verici raporlar yazmışlardı. Tacirler Venedik yetkililerine başvurmadan önce meseleyi sık sık İstanbul'a götürmüş ve sadrazamdan, hatta padişahın dogeye ve onun konseyine hitap eden mektuplar olarak geri gelmişlerdi. Tacirler kendi dilekçelerine ek olarak bu belgeleri de sunarak, İstanbul'dan alabilecekleri desteği gösteriyorlardı. Bu davranışla ima edilen mesaj herhalde Venedik görevlilerince alınmıştı ve bunun sonucu İstanbul'dan gelen bu metinler *Archivio di Stato*'da (devlet arşivleri) kurbanların dilekçelerinden daha çok saklanmıştı. Burada yapılabilecek olandan daha uzun bir tartışmada, İstanbul'dan gelen bu belgelerde daha çok ayrıntı araştırılabilir, ama bunların olayları ancak ikinci elden aktardığı da kuşkusuzdur. Çünkü padişahın

10 Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj*. Bu kasaba Slav dillerinde Senj, İtalyancada Segna, Osmanlıcada Seng diye biliniyordu. Osmanlıca "kaya" için Farsça *seng* sözcüğünü benimsediğinden, Osmanlılar için kasabanın burayı açıkça betimleyen bir ismi vardı.

11 Pedani Fabris, "The Ottoman Empire and the Gulf of Venice," s. 585-600.

12 Antonio Fabris, "Un caso di pirateria veneziana," s. 92-111.

13 Suraiya Faroqhi, "Ottoman views on corsairs and piracy in the Adriatic," s. 357-70.

bürokratlarının ürettiği metinler çoğu kez Osmanlı gezginlerinin Venedik'e giderken başlarına gelen talihsizlikleri anlatırlar, ancak bunlar hakkında hiçbir birinci elden kayıt günümüze kalmamıştır. Ne yazık ki İstanbul'daki arşivler buradaki amacımıza yararlı çok az belge sağlamaktadırlar.

Osmanlı tacirlerinin signoriya talihsizliklerini anlattıkları dilekçeler basit bir Türkçe ile yazılmıştır ve pek çok hatayla doludur. Yazarların yüksek bir eğitimleri olmadığı açıktır.¹⁴ Şikâyetçilerin çoğu Müslümandı: bu kayda değer bir noktadır, çünkü padişahın Venedik ile ticaret yapan, Adriyatik'te soyulan, Venedik yetkililerinden yardım isteyen ve bazı durumlarda Osmanlıca bilen çok sayıda Hristiyan ve Yahudi uyruğu da vardı. Belki de gayrimüslimlerin çoğu dilekçelerini Rumca ya da İtalyanca yazdıklarından, bunları Venedik Devlet Arşivleri'nde *Documenti Turchi*'nin (Türk belgeleri) saklandığı bölümlerinde bulamıyoruz. Ancak, kendi dillerini kullanabilecek olan Boşnak tacirler de genellikle yaşadıklarını Osmanlı Türkçesiyle yazmışlardı.¹⁵ Dolayısıyla günümüze kalan dilekçeler, aslında çok az yazılı tanıklık bırakan kişilerin kendilerini nasıl sunmayı tercih ettikleri hakkında bize bir fikir vermektedir. Ayrıca, bu şikâyetler Venedik'e gidip gelirken gezginlerin başına bir felaket gelmesi ihtimali yüksek "tehlikeli noktaları" ve Osmanlı seyyahlarının bu tehlikeleri nasıl algıladıklarını da göstermektedir.

Kuşkusuz günümüze kalan metinlerin ne ölçüde başvuruclar tarafından kaleme alındığını bilmiyoruz. Büyük olasılıkla kendisi ve/veya malları saldırıya uğramış bir Osmanlı taciri Venedik'e ulaştığında burada yardım isteyebileceği kişiler vardı. Ne de olsa hiçbir tacir resmen atanmış simsarlardan (*sensal*) birini kullanmadan Venedik'te iş yapamazdı; biraz Osmanlı Türkçesi, ama en önemlisi Venedik'te "uygun bir üslupla" dilekçe vermenin kurallarını bilen bu kişiler bu alanda da hizmet sunmuş olabilirler. Ya da tacir kentte daha fazla zaman geçiren ve "yol yordam bilen" bir meslektaşından yardım isteyebilirdi.¹⁶ Yazmayı çok iyi bilmeyen kişiler yetkililere başvurduklarında üçüncü şahısların müdahalesi yaygındır. Yazar-

¹⁴ Bu metinler şu arşiv kataloğunda bulunabilir: Maria Pia Pedani Fabris, l "Documenti Turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia.

¹⁵ Suraiya Faroqhi, "Bosnian merchants in the Adriatic," *Ottoman Bosnia, A History in Peril* içinde – bu yayını ayrıca *The International Journal of Turkish Studies*, 10, no. 1-2, ed. Markus Koller ve Kemal Karpat (Madison WI: Center of Turkish Studies, 2004) içinde de basılmıştır, s. 225-39.

¹⁶ Bu arabulucular için bkz. Cemel Kafadar, "A death in Venice (1575)", s. 191-218.

ları kim olursa olsun, bu dilekçeler başvurularından sonuç almak isteyen tacirlerin başlarına gelen talihsizlikleri nasıl tasvir ettiklerini göstermektedir. Bu metinler ayrıca bunu yaparken, şikâyetçilerin Venedik egemenliğine siyasi bir kavram olarak da baktıklarını göstermektedir.

İKİ KISA VAKA İNCELEMESİ

Anadolu'dan ve Osmanlı Balkanlar'ından adı belli beş tacirin, Şubat-Mart 1578 tarihli tanıklığı burada tartışılan sorunlara iyi birer örnektir; bu arada, başka tacirler de meslektaşlarının ifadesini adlarını yazmadan onaylamışlardı. İmzacılar şunlardı: Sivrihisarlı Hvace Mehmed b Mustafa ve Ayaşlı İbrahim Çelebi; iki kasaba da Anadolu'da, Ankara'nın batısındadır. Belgede ayrıca Edirne'den (Adrianople) Hvace Muhiyeddin, kuzey Anadolu'daki ticaret merkezi Tokat'tan Niyaz (?) Çelebi ve memleketi hakkında bilgi verilmeyen Ahmed Çelebi b Sinan'ın adlarına değinilir.¹⁷ Bu kişiler, şimdi artık ikisi de ölmüş olan meslektaşları Hvace Ali ile Hacı Ahmed'in, o tarihte Osmanlılara ait olan, bugün Bosna-Hersek'te bulunan Nereva üstündeki Gabela'dan Venedik'e giderken yolda eşkıyaların saldırısına uğradıklarına tanıklık ediyorlardı. Venedik yetkilileri güya soyguncuları yakalamaya çalışmışlar, ama başarısız kalmışlardı; öte yandan, hiç değilse tacirlerin Ankara tiftiğinin önemli bir bölümünü ele geçirebilmişlerdi; ne yazık ki metinde bu "zabita operasyonu"nın nasıl düzenlediği hakkında hiçbir ayrıntı yoktur. Venediklilerin kurtarmayı başardıkları mallar onların varislerine ya da temsilcilerine teslim edilmişti. Muhtemelen bu resmi eylemle mesele tümüyle kapanmış oluyordu ve elimizdeki metnin amacı bu durumun belgelendirilmesiydi.

Bizim için en önemlisi bu tacirlerin Gabela'ya gelmek için Anadolu ve Balkanlar'ı boydan boya geçtiklerini ve Osmanlı tacirlerinin kaygılanmak

¹⁷ Venedik Devlet Arşivi, Türk Belgeleri No. 880. Buradaki bağlamda "Hvace" başanlı tacirler için bir saygı ifadesidir; 1500'lerin sonlarında Çelebi de bir saygı unvanıydı, ama özel olarak bir mesleğe ya da resmi konuma işaret etmezdi. Genellikle kibar beyler için kullanılırdı. Bu metin imla hatalarıyla doludur: hepsi olmasa da hataların bazıları yazarın fonetik olarak hecelemesinden kaynaklanmaktadır. Ankara yakınlarındaki Ayaş kasabası, "Ayaş" olarak gözükmektedir. Gerçekten de Adana yakınlarında, İtalyan kaynaklarında Laiazzo denilen, ortaçağda ün kazanmış, Ayaş adlı bir ticaret merkezi vardı. Ama 1500'lere gelindiğinde buranın hiçbir önemi kalmamıştı; bu nedenle ve Sivrihisar ile bağlantısı dolayısıyla, ben bu adı "Ayaş" olarak okuyorum.

için ciddi nedenleri olan “problemlili bölge”nin bu küçük limandan gemiye binmelerinden hemen sonra başladığını bilmektir. Aynı zamanda, Ankara tiftiği ticareti öylesine kârlıydı ki, yalnızca İstanbul, Edirne ve Ankara gibi ticaret merkezlerinden Müslüman tacirler değil, onların Ayaş ve Sivrihisar gibi küçük yerlerden meslektaşları bile bu uzun yolculuğa çıkmakta tereddüt etmiyorlardı. Bu tacirler kuşkusuz her zaman mallarını Yahudi ya da Hristiyan araçlara teslim etmiyorlardı, ama bu usul de zaman zaman uygulanıyordu.

Seyyid Abdi'nin 1588 tarihli raporu okunduğunda da benzer sorunlar akla gelmektedir.¹⁸ Bu kişinin bir tarihte padişahın ulağı (çavuş) olduğu anlaşılmaktadır. 15 Safer 994/6 Şubat 1586'da, yani zorlu kış mevsimi sırasında, Seyyid Abdi gene Gabela Limanı'ndan bir gemiye binmişti. Tekne, mesleği tiftik simsarlığı olan “Çoyta Fonta” adlı birine aitti ve Seyyid Abdi bu geminin ambarına 76 yük tiftik ya da tiftikten dokuma yüklemişti. Bu nedenle bu tacir ve çavuşun, tiftik ticaretinin merkezi olan Ankara'dan olduğunu tahmin edebiliriz. Ne yazık ki şikâyetçi Gabela'ya hangi yoldan geldiği hakkında hiçbir şey söylemiyordu, çünkü Venedikliler Osmanlı topraklarında olup bitenden sorumlu değillerdi.¹⁹ “Çoyta Fonta” hakkında da hiçbir şey bilinmemektedir ve bir simsarın bir geminin tümüne sahip olacak ve onu işletecek kadar parası olması merak uyandırıcıdır.

Osmanlı tacirinin başı yine Gabela'dan ayrılr ayrılmaz derde girmişti. Uskoklar gemiye saldırıp yağmalamışlardı; Seyyid Abdi mallarını kaybetmiş, ama iki hizmetkârının kaderi daha da kötü olmuş, biri öldürülmüş, Piyale adlı ikincisi kaçırılmış, kötü ünlü Segna Kalesi'ne götürülmüş ve burada iki buçuk yıl hapiste kalmıştı. Daha da kötüsü, Venedik gemisinde çalışan ve tacirleri koruması gereken denizcilerin soyguncuların işbirlikçisi oldukları ortaya çıkmıştı. Seyyid Abdi bu işbirliğinin tanığıydı, çünkü Uskoklar ile Venedikli denizcilerin kendi mallarını nasıl paylaştıklarını bizzat görmüştü.

Dilekçenin yazarı bu olaylar için, kendisiyle aynı gemide olan ve sonra İstanbul'a dönen Hristiyan tanıkların adlarını veriyordu. Muhteme-

¹⁸ Venedik Devlet Arşivi, Türk Belgeleri No. 963; ayrıca bkz. Faroqui, “Ottoman Views on Corsairs,” s. 362-3; Pedani Fabris, *I Documenti Turchi*, s. 268-76. Bu çavuşla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Fabris, Pedani, ed., *Inventory of the Lettere e Scrittura Turchesche in the Venetian State Archives*, s. 9-10.

¹⁹ Özer Ergenç, “1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar,” s. 86-97.

len Hristiyanların Venedik'te Müslümanlara göre daha itibarlı olduğunu düşünmüştü. Söz konusu tanıklar Ermeniydiler, ama bazılarının adları Türkçe olduğundan, bu kişiler büyük olasılıkla İran şahının değil, padişahın uyruklarıydılar. Liste, ya babası ya da kendisi Kudüs'e hacca gitmiş olan Hacı Kirkoroğlu ile başlıyordu. Büyük ihtimalle varlıklı ve itibarlı bir aileye mensuptu. Bir Müslümana da ait olabilecek ama "dinen tarafsız" Hızır Bali adı, onun tanınmış bir aileden geldiğini açıkça gösteriyordu: en azından "Beyler oğlu" lakabı buna işaret ediyor. Şikâyetçi bunlara ek olarak Toros oğlu Hacatur'un, papazın oğlu Karagöz'un ve Arslan oğlu Aydın'ın adlarını veriyordu –Arslan'ın Türkçe konuşan, Karamanlı bir Hristiyan olması mümkündür.²⁰ Seyyid Abdi, Gabela'da anlattıklarını doğrulayabilecek diğer Hristiyanlarla karşılaştığını da söylüyor, ama adlarını vermiyordu; tabii ki, bir Hristiyan hükümdara verilen bir dilekçede, Osmanlı jargonunda çok kullanılan, aşağılayıcı "kâfir" teriminden kaçınmıştı. Seyid Abdi şikâyetinin önemini daha da vurgulamak için buna dönemin sadrazamından bir mektup eklemişti. Daha önce belirttiği gibi, soyulan tacirler sık sık bu tür resmi bir desteğe başvuruyorlardı. Ama gene de böylesine bir belgeye sahip olması, dilekçeyi verenin varlıklı ve toplumsal konumu yüksek biri olduğuna işaret ediyordu.²¹

Seyyid Abdi, signorianın "adaletiyle meşhur olduğu"nu ve –muhtemelen Osmanlı padişahına karşı– "iyi niyeti nedeniyle geliştiğini" özenle vurgulamıştı. Kuşkusuz bu basmakalıp bir ifadedir; ama gene de dünyayı biraz bilen bir Osmanlı uyruğunun Venedik ile padişah arasındaki ilişkiye siyasi bakış açısı nedeniyle ilginçtir. Çünkü Osmanlı siyasi ideolojisine göre, herhangi bir kalıcı yönetim biçimi adalet temeline dayanmalıydı. Adalet uygulamak kesinlikle Müslümanlarla sınırlı değildi; "kâfir" bir hükümdar da bu erdemle tanınabilirdi.²² Seyyid Abdi'nin signorianın adaletine bu şekilde başvurusu kısmen bir *captatio benevolentiae*'ydi [iyi niyetine hitaptı]; ama dilekçenin yazarı aynı zamanda, onun haklı olarak düşündü-

20 Bu isim aynı zamanda "Papaz Karagöz'ün oğlu" olarak da okunabilir; bu durumda adamın adı bilinmemektedir. 16. yüzyılda Karagöz Anadolu Hristiyanları arasında, Arslan ve Aydın ise Karaman erkekleri arasında popüler isimlerdi.

21 Venedik Devlet Arşivleri, Türk Belgeleri No. 960.

22 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, s. 289.

ğü gibi, hem dogenin ve konseyinin, hem de padişahın kabul ettiği adalet yükümlülüğüne hitap ediyordu.

Seyyid Abdi'nin padişaha ve uyruklarına karşı iyi niyetin Venedik'in gelişmesinin temelini oluşturduğu ifadesine de yakından bakmakta yarar vardır. 1600'lerin başlarında resmi Osmanlı belgeleri sık sık Venediklilerin eskiden beri padişaha sadakatle bağlı olduklarına değinirdi; ancak bu söyleme 1500'lerin sonlarında daha az rastlanırdı. Muhtemelen bu üslup değişikliği 1600 dolayında icat edilmemiş, fakat Venedik'in Kıbrıs'ın kaybını kabule mecbur kaldığı 1573 Anlaşmasından sonra kademeli olarak yaygınlaşmıştı.²³ Signorianın o tarihte, İspanya kralının Venedikliler için bir anlamı olmayan Kuzey Afrika seferlerine ilgisinin sürmesi nedeniyle, İspanya ve papa ile ittifakını terk ettiği şüphesizdir. Serenissima hükümetine uyruklarının ticaretini kurtarmak daha anlamlı gelmişti. Ama bu tarihte İstanbul'da Avrupa hükümetleri hakkında görece iyi bilgi olduğundan, Osmanlı yöneticileri Kral II. Felipe'in (1527-98) anakaradaki en yakın komşusu Milano üstündeki egemenliğinin Venedik'i ürküttüğünden haberdar olabilirlerdi.²⁴ Kimi sadrazamlara göre İspanyol İmparatorluğu'nun tüm muhalifleriyle dostluk kurmaya çalışmakta yarar olduğu şüphesizdi. Eğer bu bağlamda bir çıkar örtüşmesi "sadakatle bağlılık" olarak görünüyorsa, bu küçük bir abartmadan başka bir şey değildi.

VENEDİK'E ULAŞIM

Bu metinlerin gösterdiği gibi, Osmanlı tacirleri hemen hiçbir zaman Venedik'in coğrafi konumu ya da binaların büyüklüğü ve bezemesi gibi kentsel niteliklerine değinmezler. Hatta, tacir olarak herhalde işleriyle ilgilenirken sık sık kullandıkları kanallardan bile söz etmezler. Öte yandan, belirtildiği gibi Venedik'in kuzey Adriyatik'teki faaliyet alanına sık değiniliyordu: Signoria böyle bir vurguya katılacaktı, çünkü yöneticiler bu deniz alanının kontrolünü, Venedik'in bir ticaret metropolü olarak sürdürülmesinde "olmazsa olmaz" bir koşul olarak görüyorlardı. Osmanlı tacirlerinin signorianın faaliyet alanına yaptıkları değinmelerin hiçbirinde yörenin

23 Suraiya Faroqhi, "Die Osmanen und die Handelswege der Adria," s. 373-8.

24 Fernand Braudel, *La Mediterranee et le Monde Meditterranéen a l'Epoque de Philippe II*, cilt 2, s. 413.

manzarasıyla ilgili en küçük bir atıf bile yoktur; tersine yazarlar yalnızca bu alanda aktif siyasi ve ticari güçlere tepki göstermişlerdir.

Örneğin Osmanlı şikâyetçiler sık sık Spalato İskelesi'ne değiniyorlardı; Osmanlılar ve Venedikliler 1600 yılı dolaylarında burasının, o zamana kadar Gabela'nın oynadığı rolü üstlenmesinde anlaşmışlardı.²⁵ Bu değişiklik, Venedik'te Yahudiler için ticaret ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi karşılığında bu işe para yatırmayı kabul eden Yahudi tacir Daniel Rodriga'nın girişiminden kaynaklanıyordu: o tarihe kadar Yahudiler cüzi düzeyde güvencelere sahiptiler.²⁶ Osmanlı tacirleri için Venediklilerin, Spalato'dan Venedik'e güvenli geçiş sağlamayı üstlenmeleri önemliydi; ama Uskokların yağmacılığı nedeniyle bu vaadi her zaman tutamıyorlardı.

Venedik'in eski rakibi ve padişahın uzun zamandır haraç ödeyen bir uyuğu (*haracgüzâr*) olan Dubrovnik'in adı, Osmanlı tacirlerinin mektuplarında ve özellikle de padişahların ve vezirlerin resmi mektuplarında sık sık geçiyordu. Çoğu kez sorunun kaynağı küçük rütbeli Venedik komutanlarının Dubrovnik'e yakın adalardan birine saldırmalarıydı. Bu akınların bir parçası olan yağmalar, Boşnak ve diğer Müslüman tacirlerin mallarına ve güvenliğine zarar verebilirdi; onlar da, muhtemelen Dubrovnik şehir meclisinin şikâyetlerine ek olarak, meseleyi İstanbul'a iletiyorlardı.²⁷ Açık denizlere gelince, tacir raporlarına dayanan Osmanlı belgeleri sık sık olası İspanyol saldırılarına değinir; aynı konu signoriayı da endişelendiriyordu. Öte yandan fırtınalar ve diğer doğal felaketler hakkında pek bir şey duymayız, çünkü bu durumlardaki kayıplar Venediklilerin sorumluluğu değildi.

ESRARENGİZ BİR ZİYARETÇİ VE SÖYLEYECEK FAZLA BİR ŞEYİ OLMADAN YAZAN BİR DİĞERİ

Bugüne dek, içinde Venedik kentini ve onun güzelliğini öven birkaç sözcük geçen yalnızca tek bir belge ortaya çıkmıştır; yazar belli ki kenti ziyaret etmişti. Venedik signoriasına hitap eden, oldukça esrarengiz bir

25 Venedik Devlet Arşivleri, Türk Belgeleri No. 231. Yakın dönemde Vera Costantini bu soruya ilişkin yeni bir çalışma başlatmıştır; karş. Constantini'nin sözler sunumu, "Alternative paths toward the age of mercantilism."

26 Renzo Paci, *La "Scala" di Spalato e il Commercio Veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento*, s. 52-70.

27 Venedik Devlet Arşivleri, Türk Belgeleri No. 1218.

metindir bu; benim incelediğim fotokopide yazarın adı geçmemektedir, ama arşivciler Seyfi adlı birinin imzasını tespit etmişlerdir. 17. yüzyılda özel mektup ve dilekçelerde çoğu kez olduğu gibi, bu belgede de tarih yoktur.²⁸

Seyfi'nin baba adını yazmaması, kimliğinin tespitini daha da zorlaştırmaktadır. Bu kişinin iş için Paris'e gittiği ve bu amaçla bir Venedik pasaportu (seyahat belgesi) edindiği anlaşılmaktadır. Yazar bu belgeyle donanmış olduğundan, hem Floransa büyük dükünün topraklarında, hem de Fransa'nın merkezinde ona iyi davranıldığını söylüyordu. Yazar ayrıca, "Franksız Koçostini Yanulunu" dediği Paris'teki Venedik elçisinin kendisini çok dostça karşıladığını ve birkaç kez onu gezintiyeye götürdüğünü bildiriyordu. Doğru ya da yanlış, belli ki Venedikli diplomat, resmi konumu ve işi belirtilmeyen Seyfi'yi önemli bir şahsiyet olarak görmüştü. Her durumda Seyfi kendisini çok sayıda eyaleti, kenti ve kaleyi ziyaret eden, çok seyahat etmiş biri olarak tanımlıyordu. Bu seyahatlerde hangi dilleri kullandığı, işinin ne olduğu ve kimlerle karşılaştığı konusunda ise bilgi yoktur.

Büyük Osmanlı uzmanı Alessio Bombaci'ya göre, adı son derece bozuk yazılmış Venedik elçisi, genç XIV. Louis'nin sarayında elçi olan Francesco Giustinian Lolin olabilir; Lolin, 1655-1660 arasında Venedik Cumhuriyeti'ni Paris'te temsil etmişti.²⁹ Ancak kuşklar sürmektedir, çünkü Lolin'in Fransa'da olduğu dönemde Osmanlı'nın Kandiye'deki kuşatması sürüyordu; yani, Venedik ile padişah savaş halindeydiler. Kuşkusuz Venedik yetkililerinin gene de bir Osmanlı uyruğuna pasaport verecekleri bir senaryo hayal edilebilir. Ancak hem Bombaci'nın, hem de gene bu metni inceleyen Pedani Fabris'in işaret ettikleri gibi, neden bir Venedik elçisinin bir Osmanlı Müslümanına kibar davranmak için bu kadar zahmete girdiğini anlamak daha zordur. Ama Seyfi, hâlâ Paris'teyken bu davranışa teşekkür için Venedik yönetimine mektup yazmıştı.

Ayrıca, Bombaci ve Pedani Fabris mektubu çok basit bir Türkçe ile yazan Seyfi'nin, o tarihte hâlâ Venedik'e ait olan Kandiye Kalesi'ne, dünyada başka hiçbir hükümdarın sahip olduğunu iddia edemeyeceği eşî benzeri

²⁸ Age, No. 2000; bu metin Maria Pia Pedani Fabris tarafından düzenlenmiş, İngilizceye çevrilmiş ve yorumlanmıştır: "A Seventeenth-Century Muslim Traveller in Paris," s. 227-36. Beni bu yayına yönlendirdiği için yazara teşekkür ederim.

²⁹ Pedani Fabris, *I 'Documenti Turchi'*, s. 550.

olmayan bir yer olarak değindiğine dikkati çekmektedirler. Kandiye'nin sürekli tehdit altında olduğu ve Girit'in büyük bölümünün padişahın orduları tarafından fethedildiğini dikkate alırsak, kaleyi böylesine övmek pek diplomatik gözükmemektedir. İçeriğine bakıldığında mektup için daha erken bir tarih daha uygun düşebilir, ancak elçinin adı belgeyi kesinlikle 17. yüzyıl ortasına yerleştirmektedir. Belki de Seyfi bir Osmanlı şahsiyeti değil, İran şahının Türkçe konuşan bir uyuğuuydu. Çünkü 1656'da Fransız kayıtlarında "aga Sep" denilen bir İranlı gerçekten de XIV. Louis'nin sarayına kabul edilmişti.³⁰

Ancak, Seyfi'nin Safevi şahının bir uyuğu olduğunu varsayarsak, bu kez başka sorunlar doğmaktadır. Kuşkusuz bir Azeri Osmanlı Türkçesini gayet iyi konuşup yazabilirdi; ama Seyfi Venediklilere yazarken neden "düşmanın dilini" kullanmıştı? Ayrıca, Seyfi eğer gerçekten bir İran uyuğuysa –herhalde– inançlı bir Müslüman olarak, mutlaka sultan ile şah arasındaki dini ve siyasi gerilimleri iyi bildiği halde, kendi hükümdarına neden "Sultan" demişti? Aslında Seyfi'nin bir Osmanlı casusu olduğunu, ama beceriksizce bir Safevi uyuğu numarası yaptığını öne sürebiliriz; ama bu durumda oldukça etkin Venedik gizli servisinin onun maskesini düşürmediğine inanmak zordur. Kısacası, Bombacı ve Pedani Fabris bu metnin yarattığı çok sayıdaki soruya işaret etmekte haklıdırlar ve belli ki bu sorular yeni belgeler ortaya çıkmadığı takdirde yanıtlanamaz.³¹

Bu soruların dışında, Seyfi'nin ifade biçimi de Bombacı ve Pedani Fabris'in ilgisini uyandırmıştır. Yazar yalnızca Venedik'in güzelliğini, Kandiye'nin gücünü ve Venedik elçisinden gördüğü kibar davranışı övmekle kalmamıştı: Bir de Venedik'te gördüğü güzel biri vardı. Belki de örtülü bir biçimde güzel bir kadına değiniyordu, ama Türkçede cinsiyet ifade edilmediği için, bunu hiçbir zaman kesin olarak bilemeyeceğiz.

Bir Osmanlı uyuğunun, bu sefer adı bilinmeyen bir tacirin, Venedik'te yaşadıklarını anlatan diğer bir belgenin yorumlanması daha da zordur. Bu metin de tarihsizdir ve Bombacı'nın kaydettiği gibi yazısının kötülüğü

30 Pedani Fabris, "A seventeenth century Muslim traveller," s. 228-30.

31 Parolo Preto, *I Servizi Segreti di Venezia*, Osmanlı-Venedik ilişkileri hakkında çok miktarda bilgi içermektedir.

çözümlemesini neredeyse imkânsız kılmaktadır.³² Mürekkep kâğıda öylesine işlemiştir ki, üstünde çalıştığım fotokopide büyük, siyah lekeler görülmekte, bu da söz konusu metnin içerdiği güçlükleri daha da artırmaktadır. Ama iyi kötü okunabilir olan bölümlerde yazarın hayat pahalılığı nedeniyle Venedik'te kalmakta zorluk çektiği ifadesine rastlıyoruz. Kuşkusuz bu ifade fazla aydınlatıcı değildir, ama ticari yazışmalardan daha fazlasını beklemek belki de gerçekçi olmaz.

GEZGİNLERİN KENDİLERİNİ SUNUŞU

Adı bilinmeyen bir tacirin bu kısa yorumunu, Venedik'e gelen Osmanlı –ya da muhtemelen Osmanlı– ziyaretçilerin duyguları hakkında yazdıklarına bir giriş olarak kullanacağım; tabii ki, bu ifadeler bir şikâyet, dilekçe ya da ticari ileti gibi kullanılan formatla belirlenmişti. Ayrıca, yazarın bu metni ne amaçla yazdığını da dikkate almalıyız. Seyfi, kendisine yapılan dostça yardım için signoriaya teşekkür etmek istiyordu; yazdığı tarihte hâlâ Paris'te olduğundan, muhtemelen dönüş yolculuğu için Venediklilerin yardımını da güvenceye almak istiyordu. Venedik ve Venedik'le ilişkili her şey için olumlu yorumlarının ana nedenlerinden biri bu kaygı olmalıdır.

Seyfi ayrıca ahlâk üstüne oldukça kapsamlı bir diskurda bulunmakta, insanın gördüğü iyiliğe şükran duyma yükümlülüğüne odaklanmaktadır. Günümüzde bunların ne ölçüde boş sözler olduğunu ve ne ölçüde basmakalıp niteliklerine rağmen yazar tarafından ciddiye alındıklarını söylemek zordur. Ne de olsa bir Müslüman ile bir gayrimüslim nezaket yazışmalarına giriştiklerinde, her iki dinin de takdir ettiği erdemler uygun bir konu oluyordu. Ne var ki Osmanlı Müslümanlarının yazdığı “özel” mektuplardan günümüze çok sayıda mektup kalmamıştır ve kalanlardan çok azı sistematik bir incelemeye tabi tutulmuştur.³³ Venedik devlet arşivlerinin “*Documenti Turchi*” bölümünde, şu ya da bu nedenle hiçbir zaman gönderildiği yere ulaşamayan bu türden bazı mektuplar bulunmaktadır. Bu metinlerin birinde Seyfi'nin kullandığına benzer türde, ama çok daha fazla sayıda ahlaki vecize-

32 Venedik Devlet Arşivleri, Türk Belgeleri No. 2012; Pedani Fabris, *I 'Documenti Turchi'*, s. 554.

33 Öncü nitelikte bir çalışma için bkz. Rhoads Murphey, “Forms of differentiation and expressions of individuality in Ottoman society,” s. 135-70.

ler bulunmaktadır ve bunlara denk düşen değişler ve atasözleri de eklenmiştir; ne yazık ki, bu tür iki vaka genel sonuçları haklı çıkarmaz.³⁴

Öte yandan yardım almak ve tazminat talep etmek için signoriaya yazan Osmanlı tacirlerinin, Venedik topraklarındaki talihsizliklerini ve çektikleri acıları vurgulamaları onların çıkarınaydı. Bu nedenle fiziksel zarar gördüklerinin ve iş arkadaşlarını, hizmetkârlarını ve kölelerini yitirdiklerinin, bunların Uskoklar tarafından kaçırılarak, geri gelmediklerinin ya da en azından uzun bir süre esir kaldıklarının altını çiziyorlardı. Tacirler ayrıca, başta Ankara tiftiği ve tiftik dokumalar ile muhtemelen Venedik yünlüleri (çuha) olmak üzere, taşıdıkları ve kaybolan mallarına vurgu yapıyorlardı.

Osmanlı-Venedik ticaretinde banka hizmetlerinin hemen hiç olmaması nedeniyle, birçok tacir herhalde yanında nakit taşıyordu ve çalınan paralar metinlerde öne çıkıyordu. Saraybosna/Sarajevo'dan tacirler çoğu kez özellikle güç durumdaydılar, çünkü bunlar vasilerin yetimler adına yönettikleri vakıflardan borç almışlardı. Bir yatırımcının parayı, gezgin tacirin ise yalnızca emeğini sağladığı adi ticari ortaklıklarda (*müdarabe*), gezgin ortağın kusurlu olmaması halinde, zorlayıcı nedenlerden ya da üçüncü tarafların suçuyla kaybedilen sermayenin yalnızca yatırımcı tarafından üstlenilmesi bir kuraldı.³⁵ Ancak bu kural vakıflar ve yetim sandıklarınca ödünç verilen paralar için geçerli değildi; böylesi durumlarda, yolculuk sırasında ne gibi kayıplara uğrarsa uğrasınlar, tacirlerin parayı geri ödemeleri gerekliydi. Dolayısıyla bu durumdaki tacirler, durumlarının özel zorluğunu vurgulamak için ellerinden gelen her şeyi yaparlardı.³⁶

SONUÇ OLARAK

Bu bölümde, bir yanda padişahın uyrukları ile öte yanda Venedik yöneticileri ve/veya uyrukları arasındaki “kültürler arası” çelişkileri, Osmanlı tarafının bakış açısını ya da “sesini” vurgulayarak, sunmaya çalıştım. Bu güç bir girişimdir, çünkü İstanbul'daki Osmanlı arşivlerindeki kayıtlar, padişahın ve yüksek rütbeli görevlilerin amaç ve çıkarları dışında bir şeyi yansıtan çok az malzeme içerirler. Kuşkusuz Venedik devlet arşivle-

34 Suraiya Faroqhi, “Honour and hurt Feelings,” s. 63-8.

35 Murat Çizakça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships*, s. 4, 67.

36 Faroqhi, “Bosnian merchants in the Adriatic,” s. 232-7.

rindeki “*Documenti Turchi*”de, “sıradan” Osmanlı uyruklarının kaygılarını ve amaçlarını yansıtan belli sayıda metin vardır. Ama, belirtildiği gibi bu kişiler padişahlardan ve vezirlerden onaylayıcı mektuplara çoğu kez ihtiyaç hissetmişlerdi; “devlet meseleleriyle” ilgili olağan resmi yazışmalarla birleşince, bu kaygı Venedik arşivlerinde bile Osmanlı yönetim aygıtının görüşlerinin egemen olmasını sağlamıştır.

Venedik’te ticaret yapan Osmanlı tacirleri hem sınırlı sayıda kaynak bırakmışlardır, hem de kalan kaynaklar da herhangi bir dizi içine sokulamamaktadır. Padişahların ve onların baş hizmetkârlarının dış ticaret, bu kapsamda Osmanlı ülkesinden tacirlerin Venedik’te ve bazen İtalya’nın başka yerlerinde yürüttükleri ticaret hakkındaki görüşlerine ilişkin şu ya da bu ölçüde tutarlı kaynaklarımız vardır.³⁷ Ancak fiilen ticareti yapan kişilere gelince, elimizde en fazla kırık parçalar bulunmaktadır; çoğu kez tacirlerin “sesi” de yazdıkları metinlerde kalmamış, Osmanlı bürokrasisinin filtresinden geçmiştir. Belki uzun vadede daha fazla kaynak bulup, şimdiden elimizde olanları yorumlamakta daha ustalaşabiliriz, ama Osmanlı tacirlerinin gezi izlenimlerini yansıtan çok sayıda birincil kaynağa sahip olmamız ihtimali düşüktür. Kimi tarihçiler, Nathalie Zemon Davis’in ünlendiği biçimde, bu malzemeleri yorumlarken mesleki tecrübeleriyle tarihi hayal gücünü birleştirebilirler.³⁸ Belli ki tüm tarihçiler böylesi girişimlerde becerikli değillerdir, ama böylesi hayali yeniden kurgulamalar, eğer belli ölçüde başarılıysa, erken modern dönemde Akdeniz’deki kültürler arası temasları daha iyi anlamamıza yardımcı olabilirler.

Bu kısıtlayıcı faktörlere rağmen, kimi ilginç gözlemler edinilmiştir. Örneğin, Venedik’e giden birçok Osmanlı uyruğunun, dini farklılıklara rağmen iki tarafı da bağlayan bazı ahlaki değerler olduğunu varsaydıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle, görüldüğü kadarıyla, signoriaya başvuran Boşnak tacirler, içinde oldukları zor durumun Venedik yetkililerini mallarının en azından bir kısmını geri alabilmek için onlara yardıma sevk edeceğini düşünmüşlerdi. Seyfi de, sık sık Allah’ın takdirine değindiği, ama daha fazla İslama özgü ifadeler bulunmayan dini dilekleri mektubuna

37 Zeki Ankan, “Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta),” s. 279-307; Suraiya Faruqi, “Ottoman attitudes towards merchants from Latin Christendom before 1600,” s. 69-104.

38 Nathalie Zemon Davis, *Trickster Travels* ve bu yazarın diğer çalışmaları.

eklemekten hoşlanıyordu. Sözlerini, herhangi bir tektanrılı din yanlısının hoşuna gidecek biçimde özenle seçmişti.

Bu nedenle, üstünde çalışılacak bir varsayım olarak, Venedik'e giden Osmanlıların ahlaki konularda şerefi, şükranı, soyluluğun gerektirdiklerini ve bugün hakkaniyet diyeğimiz niteliği vurgulayan bir söylem geliştirdiklerini önermek istiyorum; bu söylem belirli bir dinle bağlantılı değildi, ama tektanrılık temel bir varsayımdı. Bu söylem dogeye ve Venedik Senatosuna başvururken kullanılıyordu, ama iki ülkeden tacirler bir araya geldiğinde de bunun bir biçimi kullanımdaydı. Görüldüğü kadarıyla, Venedik'te etkileşim içinde olan Venedikliler ve Osmanlılar, "öteki"ne ilişkin kimi ahlaki yükümlülüklerin varlığını içerecek ölçüde bir görüş birliği geliştirmişlerdi. Bu yükümlülüklerin ne Osmanlı, ne de Venedik hukuku ile pek bir ilişkisi olmaması özellikle ilgi çekicidir; buna rağmen pratik yaşamda bunlar her iki taraf için de bağlayıcıydı –en azından öyle olduğu umulur.

Ne yazık ki temel ahlaki konulardaki bu görüş birliğinin nasıl geliştiğini izlememize belgelerimizdeki büyük boşluklar olanak vermemektedir. Ancak, eğer biraz tahmine izin verilirse, Venedikli ve Osmanlı tacirlerinin yüzyıllardır, bazı durumlarda muhtemelen 1300'lerden beri etkileşim içinde olmalarının bunda herhalde bir rolü vardı. Venedikliler açısından eskiye dayanan bu ilişki iyi belgelendirilmiştir; örneğin Deborah Howard daha Osmanlı öncesi dönemde Venediklilerin Müslüman Ortadoğu'dan mimari tasarım özellikleri getirdiklerini ve bunların günümüze dek Venedik saraylarını, Floransa ya da Siena'dakilerden ayırt ettiğini göstermiştir.³⁹ Ayrıca, İslam dünyasından sanat eserlerine ortaçağda/erken modern dönemde tüm İtalya'da büyük değer verilirken, bu yapıtların birçoğu, hatta çoğunluğu Venedik'ten geçmişti ve burada yerel zanaatkârlar bunları şu ya da derecede başarıyla taklit etmişlerdi.⁴⁰ Venedik, tamamen pratik düzeyde, padişahların uyruğu olan Müslüman ve diğer tacirleri kabul etmeye gönüllüydü, ama bu Akdeniz'in Hristiyan limanlarının birçoğu için geçerli değildi. Osmanlı tarafına gelince, belge eksikliği, uzun etkileşim sürecinin

39 Deborah Howard, *Venice & the East*.

40 Rosamund E. Mack, *Bazaar to Piazza [Doğu Mali Batı Sanatı; İslam Ülkeleriyle Ticaret ve İtalyan Sanatı 1300-1600]* (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005); Stefano Carboni, ed., *Venice and the Islamic World, 828-1797*.

ve bundan doğan yakınlığın altını çizmekten öteye gitmemize izin vermektedir: Venedik çoğu zaman düşman –hem de yenilen düşman– olduğu halde, Osmanlı seçkinlerinin istediği malları tedarik ediyordu. Üstelik bilinen bir ülkeydiler, dolayısıyla motivasyonları padişahların bir uyuğu tarafından tahmin edilebilirdi.

İKİNCİ AYRIM
HAREKET HALİNDEKİ SİRADAŖ İNSANLAR VE ÜRÜNLERİ

17. YÜZYIL MEKKE'SİNİN HATIRA EŞYALARI VE TİCARİ MALLARI

Insanlar ne zaman, nereye hacca giderlerse gitsinler, kendileri için anmalıklar ve/veya aileleri ve arkadaşları için hediyeler getirme eğilimindedirler ve çoğu kez bu hatıra eşyalarının en azından bazılarını bulundurmanın sevap olduğuna inanılır. Bu genel kurallar birçok dindeki hacılar için geçerlidir. Örneğin erken Hristiyan dünyasında hacılar Kudüs'ten dönerken, üstünde Kutsal Kabir Kilisesinin bir resmi olan ve kutsal sayıldığı anlaşılan, şişecikler getirirlerdi. İslam dünyasındaki hacılar için de benzer uygulamalar geçerliydi: 17. yüzyılda Mısır'da ana ziyaret yeri Tanta'ydı ve yöredeki tekkenin kurucusu Ahmed el-Bedevi için düzenlenen mevlit törenlerinde, katılanların hem ritüel önemi olan kalemler, hem de günlük kullanım eşyaları alabilecekleri bir panayır düzenlenirdi.¹

ZEMZEM SUYUNUN TAŞINMASI

Mekke'ye hacca gidenler de böyle alımlar yaparlardı: mali durumu elveren her Müslümanın görevi olan hac yükümlülüğünü tamamladıktan sonra, birçok kişi yanlarında, Mescid-i Haram'daki Zemzem kuyusunun suyuyla dolu kaplar gibi, “değerli özellikleri olan” şeyler getirirdi; dindarlar için Zemzem, bazen tedavi edici güçleri de olan, özellikle kutsal bir suydur. Bu değerli metanın kesinlikle temizlik için kullanılmaması gerektiği halde, bazıları suyu başlarından aşağı dökerlerdi.² Kimileri ise kefenleri için kullanılması amaçladıkları kumaşlar alır ve bunlara bu kuyunun suyundan serperlerdi.³ 17. yüzyılda yaşayan ve 1672'de Mekke'yi ziyaret eden Osmanlı gezgini Evliya Çelebi (d. 1611 - ö.1683'ten sonra) Zemzem suyundan sabah vaktinden öğle vaktine kadar gül, ikinci vaktine kadar menekşe ve akşama dek ise yasemin kokusu alındığını yazar. Ayrıca zaman zaman kaymağı

¹ Evliya Çelebi, cilt 10, s. 617-8; hacıların Mekke'de giydikleri ihramı da almak mümkündü.

² Uygunluk ve gerçek her zaman üst üste düşmüyordu, Türkçedeki “Zemzemle yıkanmış” deyimine bakacak olursak mutlaka biraz yıkanma olmuştur. .

³ Colette Establet ve Jean-Paul Pasqual, *Ultime Voyage pour la Mecque*, s. 146.

gelmiş süt lezzetinde olduğunu da iddia eder. Ancak Evliya'nın kişisel tecrübelerinin nerede bittiğini ve dönemin hac rehberlerinde aktarılan bilgilerin nerede başladığını bilmek güçtür; belli ki yazar bu tür literatürü iyi biliyordu.⁴

Evliya'nın, hacıların kutsal armağanlar olarak özel şişelerde (*kumkuma*) alıp getirdikleri Zemzem suyunun iyileştirici nitelikleri hakkında ilginç yorumları vardı; Kutsal Kentin sakinleri yerel kullanım için bu suyu ibrik, kova ve su tulumlarına da doldururlardı. Evliya suyun etkilerini açıklarken, bir yandan bunun dini yönünü samimiyetle inanarak vurguluyordu: Zemzem suyu içen herkes mutlaka iyileşirdi. Ama yazar aynı zamanda daha dünyevi, yani tıbbi mülahazalar da ekliyordu: Zemzem suyunun safra kesesi sorunları olan kişiler için özellikle yararlı olduğunu düşünüyordu. Ayrıca okurlarını, yeryüzündeki tüm diğer maddeler gibi Zemzem suyunun da aşırı tüketiminin zararlı olduğu konusunda uyarıyordu. Dünyevi ve dini mülahazaların bu karışımını Evliya'nın icat etmediği açıktır: bu, gezgin alıntı yaptığı ve yerel halkın Hz. İbrahim'in karısı, Hz. İsmail'in annesi olan Hz. Hacer'e attettikleri bir duada çok güzel özetlenmişti: mümin Zemzem suyu aracılığıyla Allah'tan kadınlara güzellik, uzun ömür ve sonunda cennete kabul diliyordu.⁵

Evliya, hacıların Zemzem suyunu nasıl aldıklarına dair bazı gözlemlerde de bulunmuştu: kuyu kasnağının üstünde metal bir mahfaza vardı; gezgin bunun gerekli olduğunu açıklıyordu, çünkü hacılar ve yerel halk “gece gündüz” o kadar çok kova su çekiyorlardı ki, başka hiçbir kuyu kasnağı bu kadar yıpranmaya dayanamazdı. Kasnağın üstünde bulunan demir kafesin dört yerinden insanlar kovalarını, demir çarklar aracılığıyla, indirip çıkarabiliyorlardı. Zorlu su çekme işini kırk Arap sırayla yapıyordu (Türkçedeki kullanımı nedeniyle bu kişiler “Arap” ya da “zenci” olabilirdi). Ne yazık ki Evliya bize bu kişilere ödemelerin bir vakıf aracılığıyla mı, yoksa hacıların bahşişleriyle mi yapıldığını söylememektedir.

İZLEYENLERE HACCI ANIMSATMAK: KUTSAL KENTLERİN TASVİRLERİ

Hacı bir başkası adına yapan kişilerin onlara bu görevi veren kişiye geri geldiklerinde sundukları şeyler arasında, kutsal su dolu kumkumalara

⁴ Evliya Çelebi, cilt 9, s. 386.

⁵ Age, s. 387.

ek olarak, çoğu kez zengin biçimde bezenmiş vekâletnameler vardı. Hac yükümlülüğünü başkasına devretmek mümkündü ve özellikle hükümdarlar bu fırsattan yararlanırlardı. Osmanlı sultanları Hicaz'a hâkim oldukları dört yüz yıl boyunca hiçbir zaman şahsen hacca gitmemiş, ama kendilerinin ve akrabalarının adına hac yapmaları için başka kişilerin masraflarını karşılamışlardı. Belli koşullarda hacca ölmüş bir kişi adına yapmak bile mümkündü. Bu düzenlemeler nedeniyle, kendilerini başka birinin hizmete adanmış hacılar, masraflarını ödeyen kişiyi sözleşmenin kendilerine düşen kısmını gerçekten yerine getirdiklerine ikna etmeliydiler.

Bu hac vekâletnameleri yalnızca yasal belgeler değillerdi: birçoğu görkemli boyuttaydı; ustaca tezhip edilmiş olabilirlerdi, hatta bazıları Kutul Kent Mekke ile Kâbe'yi tasvir eden minyatürlerle bezenirdi. Haclıların ziyaret ettikleri diğer yerler de resmedilebilirdi. Bu vekâletnameler hac hatırası olmaya son derece uygundular ve yadigâr olarak bu işlevleri sayesinde bazıları günümüze kadar müzelerde kalabilmişlerdir.

Osmanlı döneminden en ünlü örnek, 1544 yılı civarında Hacı Piri b Seyyid Ahmed'i oğlu Şehzade Mehmed adına hacca gönderen Kanuni Süleyman'ın verdiği bu görevle ilgilidir.⁶ Genç adam 1543'te ölmüş ve sultan babasının o dönemde Osmanlı mimarları arasında yükselen bir yıldız olan Sinan'a yaptırdığı Şehzade Camii'nin yanına gömülmüştü. Fevkalade ayrıntılı bir vekâletnamede bu olay anılmaktadır; sanat tarihçileri çizim ve kitabelerden bazılarının Mekke'de mi yapıldığı, yoksa Hacı Piri'nin İstanbul'a dönüşünden sonra mı eklendiği konusunda hâlâ emin değillerdir. Haccın en önemli olayı olan Arafat'ta toplanmayı içeren minyatür özellikle ilginçtir. Minyatür, Osmanlı padişahının hükümrânlığının simgesi olarak Şam ve Kahire'den gönderilen ve deve sırtında taşınan tahtırevanlar olan iki *mahmel*'in konumunu göstermektedir; hizmetkârlar tahtırevanları vaizin üstünde durduğu tepenin yanına yerleştirmişlerdi.⁷ Resimde ayrıca haclıların yolunu aydınlatan, farklı ayarlanmış ayaklar üstündeki çok sayıda fener de gösterilmektedir; küçük bir imaret ile en azından daha varlıklı haclıları barındıran sayısız çadır da minyatürde yer alır.⁸ Bir yüzyıl sonra, ışıkları bu

6 Esin Atıl, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, s. 64-5.

7 Jacques Jomier O.P., *Le Mahmal et la Caravane Egyptienne des Pelerins la Mecque*.

8 Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 81.

biçimde düzenlemek hâlâ yaygın bir uygulamaydı: Evliya Çelebi Mısır'daki ziyaret yeri Tanta'yı anlatırken böylesi bir düzenlemenin sözcüklerle resmini çizmişti.⁹

En azından Osmanlı betimlemelerinde çoğu kez Mekke ile Hicri takviminin 1. yılı olan 622'den sonra ilk İslam cemaatinin kurulduğu Medine eşleştirilir. Medine'ye hac zorunlu olmasa da, son derece popülerdi. Hicaz'a Suriye ve Mısır'dan karayoluyla gelenler, Hazreti Muhammed'in gömülü olduğu bu kentten geçerlerdi. Mekke'ye güney Asya ülkelerinden gelenlerin birçoğu, hatta çoğunluğu da yolları üstünde olmasa bile Medine'yi ziyaret ederlerdi. Hicaz'a gelen birçok ziyaretçi için bu "ikinci kent" in çok özel, duygusal bir niteliği vardı ve Osmanlı'nın merkez ülkelerinden ziyaretçiler burayı kendilerine çoğu kez Mekke'den daha yakın hissederlerdi.

Mekke ve Medine'deki kutsal yerlerin, herhangi bir insan ya da hayvan bulunmayacak biçimde stilize edilmiş tasvirleri de, bunları sipariş eden kişiler hiç Hicaz'a gitmemiş olsalar bile, haccın dini yadigarları işlevi görebilirdi. Çünkü 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başlarında, cami ve konakların dekorasyonunda çini panolar moda olunca, Mekke'nin ya da her iki hac yerinin bu ortamda yapılmış tasvirleri görece yaygınlaştı.¹⁰ Camilere konulan bu tür panolar, hali vakti yerinde olan müminlere henüz yerine getirmedikleri görevlerini hatırlatıyor, hacca gitmek için gerekli kaynaklara sahip olmayanlar ise hiç değilse yürek ve akıllarını diğerlerinin çabalarına yöneltiyorlardı.

Bu tür tasvirlerin iyi bir örneği yakın zamanda Kahire'deki İslam Müzesinin kataloğunda yayınlanmıştır.¹¹ 1087/1678-79 tarihli eser, muhtemelen Şam'da yapılmıştır ve oldukça ayrıntılı biçimde Osmanlıların Mekke'deki Mescid-i Haram'da yaptığı değişiklikleri göstermektedir; tasvirin bir caminin mihrabında sergilenmesinin düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Cami yedi minareyle bezenmiştir; bunlardan biri Kanuni Süleyman tarafından eklenmişti. Minarelerin bazılarının aslında Osmanlı öncesi olmasına karşın, tüm minarelerin Osmanlı tipine özgü ince biçimli ve konik çatılı

9 Evliya Çelebi, cilt 10, s. 616.

10 Richard Ettinghausen, "Die bildliche Darstellung der Ka'aba im islamischen Kulturkreis," s. 111-37.

11 Noha Abou-Khatwa, "Ottoman art (1517-19th century)," s. 187-262, s. 208-9.

olması ilginçtir.¹² Ayrıca, alt sağ köşedeki bir kitabe Sultan Süleyman'ın kurduğu medresenin yerini vurgulamaktadır, oysa bu okulun ancak ara ara işlediğini biliyoruz. Caminin örtülü bölümünü oluşturan galeriler de, çok sayıda kubbeyle kaplıydı; bu özellikler aslında Saraybosna'dan Mekke'ye kadar Osmanlı varlığının bir simgesi işlevini görüyorlardı. Çinilerde avlu tabanındaki kısmi kaplama bile belirtilmişti: daha önce binanın bu kısmı için uygun düzenlemenin seçimi Osmanlı bürokrasisi için ciddi bir kaygı konusu olmuştu.¹³ Dolayısıyla bu tasvirin İslam dünyasının dini merkezinin dini bir hatırası olarak düşüldüğünü ve aynı zamanda müminlere bu merkezi hac yerinin Osmanlı padişahlarının egemenliği ve koruması altında olduğunu hatırlatma işlevi gördüğünü varsaymak makul olacaktır.

DİNDARLIKTAN DÜNYA NİMETLERİNE: KAHVE VE KAHVE FİNCANLARI

Hacıların memleketlerine dönerken getirdikleri şeylerden bazılarının hiçbir dini özelliği yoktu; bunlar sadece Hicaz'da bulunan ve deve kervaniyla eve götürülecek kadar küçük olan kalemberlerdi. En azından kimi ziyaretçi için kahve ve kahve fincanları hacla ilişkilendirilen hatıralar olabiliirdi; bu oldukça kayda değerdir, çünkü 17. yüzyılda kahve içmek hâlâ tartışmalı bir konuydu ve kimi din alimleri kahveyi şaraba eşit gibi göstererek yasaklamaya çalışıyorlardı.¹⁴ Daha da önemlisi, bazı padişahlar kahve tüketimini yasaklamış ve tüm kahvehanelerin kapatılmasını emretmişlerdi. Bu adetten vazgeçmeyi reddeden tiryakiler en ağır cezalarla tehdit ediliyorlardı.

Gene de tüm ürkütücü söylemlere rağmen yasaklar kısa ömürlü oldu ve Osmanlı gezgini Evliya Çelebi'nin bize söylediği gibi, onun zamanında kutsal kentte oldukça çok sayıda kahvehane faal durumdaydı; bunların bazılarında dansöz seyretmek bile mümkündü.¹⁵ Üstelik Cidde kahve ticaretinde önemli bir merkezdi ve ticari bir eğilimi bulunmayan Evliya bile, kahve almak için bu liman kentine özel bir seyahat yaptığını, sonra da yanında Kahire'ye götürdüğünü kaydetmişti.¹⁶

12 Suraiya Faroqi, *Pilgrims and Sultans*, s. 100-1.

13 Age, s. 102.

14 Hans-Joachim Kissling, "Zur Geschichte der Rausch- und Genussgifte im Osmanischen Reiche," s. 342-56.

15 Evliya Çelebi, cilt 9, s. 400.

16 Age, s. 409.

Ancak kahve fincanlarının oldukça farklı bir ticari geçmişi vardı, çünkü bunlar kahvenin o dönemde hâlâ geldiği yakındaki Yemen'den değil, uzak Çin'den geliyordu. Görüldüğü kadarıyla, Osmanlı bağlamında kahve fincanı haline gelen kaplar aslında başka amaçlar için tasarlanmıştı; ayrıca bunlar daha sonraki dönemlerden bildiğimiz fincanlardan daha büyüktüler. Bunların Hicaz'a ilk kez nasıl girdiği hakkında hâlâ çok az bilgimiz vardır. Yakın dönemde Japon arkeologların Sina Yarımadası'nın ucundaki çalışmaları, bu tür kapların Kızıldeniz'den geçerek geldiğini göstermiştir. Tacirler mallarını gemiden develere aktardıklarında, hasar görmüş olanları atmışlardı; bu çöp birikintileri bugün porselen ticaretinin ana göstergelerden birini oluşturmaktadır.¹⁷ Ama diğer tacirler o kadar kuzeye gitmemiş, mallarını Mekke'ye hizmet eden Cidde limanında indirmişlerdi.

Bu son iddianın kanıtı küçük bir hikâyedir ama gene de bir fikir vermektedir. 1570'lere gelindiğinde, tüm ortaçağ boyunca ve I. Dünya Savaşını izleyen yıllara kadar Hicaz'ı yöneten hanedan olan Mekke şeriflerinin elinde Çin porselenleri ile bunların İranlı taklitlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. 16. yüzyıl sonlarında Sinan Paşa Yemen'i Osmanlı padişahları için yeniden fetih amacıyla İstanbul'dan gönderilip, Hicaz'a vardığında, dönemin şerifi maiyetinden birini bu seçkin konuğu karşılamaya göndermişti. Ancak, daha sonra sadrazam olan Osmanlı valisi şerifin şahsen gelmemesine alınmış ve kendisine hediye edilen porselenleri atının ayakları altında parçalatmıştı.¹⁸ 17. yüzyılda yaşayan vakanüvis İbrahim Peçevi'nin bu çabuk öfkelenen paşayla hafiften alay ettiği anlaşılmaktadır, çünkü şerifin kısa süre sonra Sinan'ı nasıl mahcup ettiğini oldukça ayrıntılı anlatmıştır.

Doğru ya da yanlış, bu öykü o dönemde Mekke'de porselen olduğunu bize anlatmaktadır; hatta Evliya Çelebi'ye göre, Mekke hükümdarları "kap kakak" hediye etmeye çok meraklıydılar –burada herhalde kastedilen ithal porselen ve çinilerdi. Belki de hacılar ve tacirler Hicaz'dan kahve fincanı getirirken bu örnekten esinlenmişlerdi. 17. yüzyılda Ankara'da, bir dükkânın mal dökümü yapıldığında bugün bir taşra antika dükkânında olmasını bekleyeceğimiz kaydedilen kalemler arasında Kâbe fincanları da

17 Mutsuo Kawatoku, "Coffee trade in the al-Tur Port, South Sinai," s. 51-68, s. 55.

18 Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, s. 157.

vardı.¹⁹ İstanbul'da ithal porselen öyle büyük miktarlarda bulunur olmuştuk ki, İznik çinileri konusunda tanınmış bir uzman, Çin mallarının rekabetinin İznik üretiminin 1600'lerde çöküşünden sorumlu olabileceğini önermiştir.²⁰ Kuşkusuz Osmanlı kentlerinde kullanılan tüm Çin kahve fincanlarının hatıra eşyası olması ihtimali azdı; gene de 17. yüzyıl sonlarında, dönüş yolunda Şam'da ölen hacıların bıraktıkları mallar arasında, kahve fincanlarının mütevazı, ama dikkat çekici bir yeri vardı.²¹ Öte yandan kahve fincanlarının –kesinlikle orada imal edilmedikleri halde– Kâbe ile ilişkilendirilmesi kayda değerdir.

DİNDARLIKTAN DÜNYA MESELELERİNE:

SÖZCÜKLER VE TASVİRLERLE MİNA PANAYIRI

Varlıklı hacılar başka mallar, tercihan yükte hafif, pahada ağır şeyler de alırlardı. Hint dokumaları buna iyi bir örnekti: bunlar Hicaz'a bazı Hint prenslerinin denizin ötesinden gönderdikleri devasa gemilerle getirilirdi. Örneğin, sarık için kaliteli muslin kumaşlara özellikle talep vardı.²² Hintli tacirlerin çoğu Kahire'ye devam etmeyip, mallarını Cidde'de ya da Arap Yarımadası'nın diğer limanlarında sattıklarından, harcayacak parası olan hacılar muhtemelen “kaynağından” satın alma fırsatından yararlanıyorlardı. Evliya'nın anlatısı bir kez daha bize nelerin mevcut olduğu konusunda bir fikir vermektedir: yazar 1672'de Osmanlı hac komutanına dönemin şerifi adına sunulan hediyeleri sıralar. Evliya burada Lâristan, Multân ve Keşmir'den şallara ve güzel ipeklilerle brokarlara değinir.²³ Paşanın “hediye bohçası” ayrıca güzel kokulu bazı esanslar da içeriyordu. Evliya'nın bu listeyi hazırlarken salt güzel şeyleri sıralamanın cazibesine kapılması her zaman mümkünse de, metin gene de değerlidir: çünkü bohçanın içinde ne olduğunu değil, nelerin olmasının beklendiğini göstermektedir.

19 Suraiya Faroqi, *Men of Modest Substance*, s. 28.

20 Nurhan Atasoy ve Julian Raby, *İznik, the Pottery of Ottoman Turkey*, s. 272.

21 Establet ve Pasqual, *Ultime Voyage pour la Mecque*, s. 150'de kahve fincanlarının esas olarak dönen hacıların yükünde bulunduğu işaret ederler; ayrıca bkz. “Cafe et objets du cafe dans les inventaires des pelerins musulmans vers 1700,” s. 153-60.

22 Halil İnalcık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü,” s. 1-65; Establet ve Pasqual, *Ultime Voyage pour la Mecque*, s. 86-99.

23 Evliya Çelebi, cilt 9, s. 407.

Zengin hacılar ayrıca Hicaz'dan bir-iki köle de getirebilirlerdi. Şerifin hac komutanına sunduğu armağanlar listesinde, Habeşistan'dan hadımların bulunduğunu görüyoruz; böyle adamlar ancak çok zenginlerin haremelerini korumakla görevlendirilirdi.²⁴ Funcların yaşadığı bölgeden siyah kölelere de rastlanıyordu.²⁵ Aynı derecede pahalı olan bir kalem de safkan atlardı; bunların bir kısmının Necd'den, diğerlerinin ise daha da uzaklardan, Bağdat ya da Yemen'den geldiği tahmin edilmektedir. Ne yazık ki yazar bize şerifin bu çok değerli hazinelere nasıl ulaştığını söylememektedir. Şu ya da bu şekilde alışveriş turlarının zengin hacıların gündeminin bir parçası olduğu kesindi; alışverişin ana merkezi, hac yorgunlukları arkada kalır kalmaz düzenlenen Mina/Muna panayırıydı.

1026/1617 tarihli bir minyatür bununla ilgili düzenlemelerin şematik bir görünümünü sağlamaktadır.²⁶ Panayırın konumu, peygamberin bir gece geçirdiği iddia edilen Mescid-i Hayf'a yakındır. Evliya Çelebi'ye göre, minyatürün üst sağ çeyreğine egemen olan bu yapı ilk 12/633-4'te yapılmış ve ilk halifeler tarafından genişletilmişti; son olarak 1024/1615'te Sultan I. Ahmed buraya yüksek duvarlar ve elli dört kubbe yaptırtmıştı. Tasvirin ortasında, çizimin en altında konumlanmış tepelerin üstünde, zorunlu hac ritüellerinin sonuncularından biri olarak hacıların Şeytan taşıladıkları üç küçük anıtın bulunduğu bir açıklık vardır. Bu açık alanı iki yanda revaklar çerçevelemektedir; ressam bize bunların dükkânlar (*dekakin*) olduğunu söyler. Ayrıca bütün alana, bugün insanların plajda kullandıklarına oldukça benzer güneşlikler serpiştirilmiştir. Sanatçı bütün bu düzenlemeyi "Mina/Muna çarşısı" olarak adlandırır.

Sözcüklerle tasvire gelince, bunu bize gene Evliya Çelebi sağlar. İlk olarak, alandaki binalar hakkında söyleyecek bir şeyleri vardı.²⁷ 1617 minyatürünün sağında ve solunda görülen dik kayalar arasına sıkışmış, resimde görülmeyen dört ana sokakta şerifler ve onların baş hizmetlilerinin çok katlı konutları vardı ve toplanma sırasında birçok hacı burada vakit geçirirdi; bun-

24 Jane Hathaway, *Beshir Agha, Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem*, s. 11-23. [*Hacı Beşir Ağa, Osmanlı Sarayının En Ünlü Harem Ağası* (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2014)].

25 Evliya, Kahire'de yaşadığı son yıllarında bizzat Func ülkesine bir seyahate çıkmıştı: Evliya Çelebi, cilt 10, s. 844-96. Bu pasajların Almanca bir çevirisi için bkz. Evliya Çelebi, *Ins Land der geheimnisvollen Func*.

26 Elsanatları Müzesi, Frankfurt/Main, *Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit*, s. 66.

27 Evliya Çelebi, cilt 9, s. 362.

ların önde gelenleri zengin ziyafetlere davet edilebilirdi. Mina'da, Evliya'nın kanaatince, toplam iki bin ev vardı. Burası Mekkeliler arasında popülerdi, çünkü yüksekliği nedeniyle asıl kente göre daha az bunaltıcıydı. Çeşme yoktu, ama "Her hane altında birer sebilhane vardı." Ayrıca bir hamam da bulunuyordu.

Ticaret kentin kırk beş hanında (*vekâle*) ve sekiz yüz kâgir dükkânında gerçekleşirdi; dükkânların çoğu Mina "şerif saraylarının" giriş katında bulunuyordu. Dolayısıyla 1617 tarihli minyatürdeki revaklar muhtemelen hem dükkânlara, hem de konutlara işaret etmekteydi. Ayrıca çok sayıda çadır ve diğer geçici düzenlemeler vardı; bunlar herhalde minyatürde görülen güneşliklere denk düşüyordu. Evliya ayrıca belirsiz –ama çok– sayıda kahvehaneden de söz ediyordu; bunlar da tasvirde görünmüyordu.

Evliya'nın sözlü tasviri, panayı ve binaları canlandığı zaman yapılan işlemler hakkında bir şeyler söylediği için de yararlıdır. Hacılar Arafat ve Müzdelife'den geldikten sonra, simsar ve tellallar hemen tüm katılanların Osmanlı sultanının koruması altında olduklarını ve artık alışveriş zamanının geldiğini duyururlardı.²⁸ Bunun üzerine herkes harekete geçirdi: Şerif ailesi mensupları evlerini ve hanlarını çok sayıda fenerle süsler, tacirler aynı şeyi dükkân ve kahvehanelerinde, hacılar da çadırlarında yaparlardı. Belki de bu fenerler Mescid-i Haram'ın avlusunu gösteren, 16. yüzyıl ortalarından hac tasvirindeki düzenlemelere benziyorlardı. Her durumda, Evliya bunların bir bütün olarak harika bir etki bıraktığını düşünmüştü; bayram havası, şerifin geniş ailesinden çok sayıda oğlan çocuğun sünnet edilmek üzere Mina'ya getirilmesiyle daha da güçleniyordu. Çocukların babaları ve amcaları olayı kutlamak için Habeş şarkıcılar getirtir ve onların müziği çok uzaklardan bile duyulurdu. Akşam havai fişek gösterisi olurdu.²⁹

Tüm İslam dünyasından tacirlerin mallarını getirdiği Mina'da canlı bir ticaret gerçekleşirdi. Evliya'nın sıraladığı tüm ülkelerin gerçekten katılanlarca temsil edilip edilmediği yine bilinmemektedir, ama kozmopolit bir kalabalık olduğu kuşkusuzdur. Tacirler için, padişahın koruması ve satışları güçlü şekilde teşvik eden bir ortamın yaratılması "bedelsiz"

²⁸ Age, cilt 9, s. 364-5.

²⁹ Age, cilt 9, s. 366.

olduğundan bu panayırla özellikle cazipti; kimse pazar vergisi (bac) ya da gümrük vergisi istemiyordu. Mallara gelince: Evliya, çok sayıdaki değerli ve yarı değerli taşlardan özellikle etkilenmişti. Dükkânları bezemek için inci, mercan ve kehribardan oluşan tespihler, balık ağı gibi görünecek şekilde birleştirilmişti; bazı satıcılar ise inci ve mercandan yapılmış şamdanlara benzer şeyler asmışlardı. Bazı dükkânlar firuze ve akik yığınları sunuyordu, ama yakut, elmas ve zümrüt gibi gerçek değerli taşlar da bol miktarda mevcuttu. Ne yazık ki Evliya bize bu taşları kimin ve nereden getirdiğini söylememektedir, ama muhtemelen bunların ticaretini esas olarak Güney Asya ile Körfez'den gelen tacirler yapıyordu.

Evliya ayrıca özellikle dikkate değer kumaş ve kokuları da belirtmişti; kokular arasında amber ve miskle birlikte, belki Anadolu kökenli olan safran ve portakal (çiçeği) esansı da vardı. Yazar çeşitli ipekli dokumaları da sıralamıştı, ama bunların adları öylesine belirsizdir ki kökenleri saptanamamıştır: İstanbul, Bursa ve Şam kadar, Çin, İran ve Orta Asya'daki daha egzotik yerler de olasılıklar arasındadır. Öte yandan Evliya'nın gördüğü pahalı dokumalar arasında hiçbir Hint kökenli dokumadan söz etmemesi ilginçtir.³⁰

MEKKE'DE ALIŞVERİŞ

Osmanlı komutanı 1672 haccını tamamladıktan sonra, yeni bir şerifi tahta çıkardı ve bu olayın anısına Mekke'nin içinde benzer bir pazar kuruldu; ancak buradaki satışların da vergiden muaf olup olmadığını bilmiyoruz. Geleneğe göre, padişahlar resmi bayram emri verdiklerinde, ev ve dükkân sahiplerinin konutlarını ve işyerlerini bezemeleri beklenirdi. Dükkân sahipleri müşteri çekmek için çeşitli kokular ve kahve başta olmak üzere çeşitli içecekler sunuyorlardı.

Evliya'nın zamanında, Mekke'de 1300 dükkâna ek olarak, Osmanlı kentlerinin simgesi olan iki bedesten vardı. Belki de Evliya, kentin dini ve toplumsal önemine saygıdan dolayı, Mekke'ye de iki bedesten atfederken, İstanbul'daki iki bedesteni düşünüyordu. Çünkü kabul etmeliyiz ki, birinde elli, ötekinde kırk dükkân ile bunlar fazla büyük bedestenler değildi. Bunlardan, Suriye pazarı diye adlandırılan ikincisi, tam kapalı

³⁰ Age, cilt 9, s. 364.

bir bedestenden çok iki yanında dükkânlar sıralanmış bir sokak (*arasta*) gibi gözükmetedir.³¹ Bu da gerçekte şaşırtıcı değildir, çünkü Mekke’de ticaret muhtemelen aşağı yukarı hacıların kentte bulunduğu üç-dört ayla sınırlıydı; yazarımız da Mekkelilerin geçimlerini hacıların varlığı sayesinde sağladıkları doğrultusundaki eski deyişi tekrarlıyordu.³² Evliya’nın da işaret ettiği gibi alışverişin önemli bir bölümü, başta daha önemli tacirlere ait olanlar olmak üzere, özel konutların girişleri gibi eğreti yerlerde gerçekleşiyordu; yazar, bu yerler de dahil edilince, Mekke dükkânlarının sayısının altı bini aştığını tahmin ediyordu.³³

Kendisi tacir olmayan Evliya, Mekke’de ticareti yapılan mallara ilişkin bilgi konusunda modern okuru biraz hayal kırıklığına uğratmaktadır. Ama bize kentteki dükkânların çoğunda koku, boya ve diğer ecza maddeleri satan tacirlerin (*attar*), dokuma satıcılarının (*bezzaz*) ve şu ya da bu önemdeki her kentte olması beklenen tahıl tacirlerinin olduğunu söyler. Herhalde bu kişiler alışverişlerinin çoğunu hacılarla yapıyorlardı; ama Evliya okurlarını burada pazarlığın işe yaramadığı konusunda uyarır: hatta tacir bu tür pazarlık çabalarını kendine hakaret sayıp, fiyatı artırabilirdi. Çok sayıdaki tacirle karşılaştırıldığında, zanaatkârların sayısı azdı; gezginimiz bunun yöre halkının fiziki zayıflığından kaynaklandığını söylüyor, bunu da yaşadıkları iklimin sıcaklığına atfediyordu.³⁴

BUNDAN NE ÇIKARMALIYIZ?

Evliya Mekke’ye geliş tarihinden bir yıl önce birçok hacının hayatını kaybetmesine ve bazı tacirlerin ciddi maddi kayba uğramasına yol açan olayları belli bir ayrıntıyla ele almasına rağmen, genelde bir ticari faaliyet ve refah tablosu çizer. Öte yandan, Establet ve Pascual’ın 17. yüzyıl sonları Şam’ında ölen hacıların tereke listelerine dayanan çalışmalarından edinilen izlenim pek o kadar olumlu değildir. Mina ve Mekke’deki alışverişlerin Suriye başkentinde derlenen kayıtlarda iz bıraktığı açıktır, çünkü “tipik” hacı yanında getirdiği birkaç kalemi Hicaz’da satar ve geri dönmeden önce

31 Age, cilt 9, s. 397.

32 Age, cilt 9, s. 369.

33 Age, cilt 9, s. 398.

34 Age, cilt 9, s. 399.

kendisi ya da akrabaları için, belki de satmak üzere, birkaç hatıra satın alırdı. Aynı zamanda hac kervanlarını izleyen bazı büyük tacirler vardı ve ticaret sektörüne asıl “yön verenler” bunlardı. Ama genelde, Şam kadı sicillerine yansıdığı kadarıyla, hac kervanlarının ticari açıdan daha önce sanıldığı kadar canlı olmadığı anlaşılmaktadır.³⁵

Establet ve Pascual bu çelişkiyi açıklamaya çalışırken, haccın ticari yönlerini de vurgulayan Avrupalı gözlemcilerin durumu yanlış anladıklarını ima etmişlerdir.³⁶ Üstelik ticarete vurgunun azaltılması, dindarlık ve ritüele ek bir önem yüklenmesi anlamına gelir ve böylesi bir vurgu günümüz bilim insanlarından çoğunun din ve kimliğe duydukları ilgiye uygun düşmektedir. Ancak bizim Evliya’nın gözlemleri hakkındaki irdelememiz durumun daha karmaşık olabileceğini göstermiştir. Kuşkusuz, 20. ve 21. yüzyıllar araştırmacılarının Osmanlı dünyasında seyahate dayalı anlatıların mucidi olarak gördükleri Evliya’nın, gerçek hayattaki duruma oldukça yabancı bir refah hayali gördüğünü iddia etmek her zaman mümkündür. Bu noktayı dikkate alıyoruz: gene de Evliya’nın seyahatnamesinin ana kaynaklardan birini oluşturduğu kentlere ilişkin, yakın tarihli çok sayıda çalışmaların tümünde, onun kurgularının bile çoğunlukla gözleme dayandığı gösterilmiştir. Bu nedenle Establet ve Pascual’ın sonuçları ışığında, Evliya’nın Mekke ve Mina’daki hareketli alışveriş anlatısını hemen güvenilmez diye göz ardı edebileceğimizi düşünmüyorum.

Bir alternatif var mıdır? Bence vardır ve bu, siyasi ve ekonomik durumla bağlantılıdır. Evliya’nın Mekke’de bulunduğu 1670’li yılların başlarında, Osmanlı İmparatorluğu kısa süre önce birçok savaşa girmişti, ancak bunlar şu ya da bu ölçüde başarılı ve en önemlisi görece kısa süreliydi. Öte yandan 1683’te Viyana Kuşatmasının başarısızlığından sonra Habsburglar ile uzun bir silahlı çatışma dönemi başladı ve bu 1699’da Macaristan’ın hemen tümünün kaybıyla sonuçlandı. Bu ölçekte bir savaş öylesine yıkıcıydı ki, tüm barış zamanı uğraşları akamete uğradı; bu ihmale hac yolunun güvenliği bile dahildi. Ayrıca, yüksek vergiler ve ordulara şu ya da bu ölçüde ücretsiz mal temini, tacir ve zanaatkarların yoksullaşmasına yol açtı. Tarih-

35 Establet ve Pasqual, *Ultime Voyage pour la Mecque*, s. 141-62.

36 Age, s. 141-2.

çiler bu gözlemi özellikle 18. yüzyıl savaşları için yapmışlardı, ama bence bu 1683-99 için de geçerlidir.³⁷

Dolayısıyla Establet ve Pascual'ın gözlemlerinin, Evliya'nın anlattığı gibi ticareti sürdürebilecek tacirlerin daha az sayıda olduğu, savaş nedeniyle yoksullaşılan bir dönem için geçerli olduğunu önermek isterim. Bu bağlamda, Establet ile Pascual'ın çok değerli bir tahlilini yaptıkları Şam envanterlerinin yalnızca Hint kumaşları ticaretini yansıttığını ve değerli taşlar konusunda fazla bir şey söylemediğini kaydetmekte de yarar vardır. Muhtemelen, İstanbul'dan gelen gezginimizi öylesine büyüleyen değerli malların birçoğunu tedarik etmiş olan Hintli tacirler kötü haberleri almışlardı. Eğer bu çıkarsamalar doğruysa, 17. ve 18. yüzyıllarda savaşların Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi üstündeki yıkıcı etkisinin bir örneğini daha görüyoruz.

37 Mehmet Genç, "L'economie ottomane et la guerre au XVIIIème siecle," s. 177-96.

İMPARATORLUĞUN SANAYİ MERKEZİNE GİRENLER VE ÇIKANLAR: BURSA VE DOKUMALARI

İNSAN VE META HAREKETLİLİĞİ

Bursa, en azından 1400'lerin sonlarında ve 1500'ler boyunca ya bu kentte üretilen ya da çoğu kez uzak yerlere gitmek üzere buradan geçen insanların ve nesnelerin hareketliliğiyle dikkat çeker. Halil Sahillioğlu kentte yaşayanların birçoğunun köleler ve azat edilmiş köleler olduğuna işaret etmiştir –azat edilmiş kadınlar da vardı, ama onlar hakkında bilinenler daha azdır.¹ Köleleştirildikleri sefer ve akınların zamanlamasına göre önce günümüz Yunanistan'ı, sonra Sırbistan, daha sonra da Macaristan'dan gelen bu kişiler kadı sicillerinde köleleştirildikten on ya da yirmi yıl sonra, yeniden satıldıkları ya da –eğer şanslıysalar– azat edildikleri zaman görünürler. Tatarların sık düzenledikleri akınlarda ele geçirilenler nedeniyle Bursa'nın köle nüfusu arasında her zaman büyük sayıda Ukraynalı ve Rus da vardı; erken Osmanlı kaynakları bu iki etnik grup arasında ayırım yapmaz. Ayrıca kentin hanlarında ticaret yapan tacirler işin doğası gereği yabancılarıydı; kayıtlarda hem İranlılar, hem de Floransalılar görünmektedir.²

Kalıcı ve geçici kent sakinlerinin etnik kökenleri kadar, burada üretilen ve ticareti yapılan mallar da Bursa'nın refahının, belki diğer Osmanlı kentlerinden daha yüksek bir hareketliliğe bağlı olduğunu göstermektedir. Dokumacılar, kenti ünlendiren başlıca ürün olan ipekli dokumaların imalatı için ham İran ipeği kullanırlardı; bu adet İran şahının kentte bulunan –en azından barış zamanlarında– hem Müslüman, hem de Ermeni uyrukları'nın varlığını açıklamaktadır. Mamul dokumaların çoğunluğu İstanbul'daki Osmanlı sarayına gittiği için Bursa ile başkent arasında hareket ederek bu hizmeti yerine getiren tacirlerin ve nakliyecilerin de olması gerekiyordu.

1 Halil Sahillioğlu, "Slaves in the social and economic life of Bursa in the late 15th and early 16th centuries," s. 43-112. Geniş tabanlı bir anlatı için bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006).

2 Halil İnalçık, "Bursa and the Commerce of the Levant," s. 131-47.

17. ve 18. yüzyıllarda Bursa'da hareketlilik oldukça farklı biçimlere büründü ve gene önemli olmakla birlikte, belki de 1500'lere göre biraz azaldı. Artık kölelerin sayısı da daha azdı ve bunlar üretimde nadiren çalışıyorlardı; bunun yerine ipeğin makaraya sarılması, bükülmesi ve dokunması işlerini yerel kadın ve erkekler üstlenmişlerdi. Ayrıca, bazı "Acem tüccarları" (genellikle Ermeni İranlı tacirler) kente gelmeye devam etse de, şimdi ham ipeğin çoğu çevre köylerden sağlanıyordu. Öte yandan, Nurhan Atasoy ve arkadaşlarının bize öğrettiği gibi, Osmanlı, dolayısıyla Bursa ipeklilerinin Polonya ve Rusya'ya ihracı, diplomat hizmetkârlarının ve bu devletlerle bağlantılı tacirlerin memleketlerine değerli ipekliler götürmek üzere Bursa'ya gelmeleri buraya yeni tür bir hareketlilik eklemiştir.³

DIŞ BAĞLANTILAR: OSMANLI SARAYINA, BAŞKENTE VE DÜNYA PAZARINA HİZMET

İstanbul ile yakın ilişkisi dikkate alınınca, Bursa'yı büyüklüğüne rağmen, bütün dünyada sık sık büyük kentler çevresinde gelişen "hizmet kentleri"nden biri olarak addedebiliriz.⁴ Hatta erken modern dönemin ana kentsel merkezlerinin büyüklüklerini, tipik olarak diğer kentleri kendilerine boyun eğdirerek gösterdikleri öne sürülmüştür. Ama İstanbul'un emrindeki bu tip hizmet kentleri nispeten sınırlı sayıdaydı. Bunlar arasında bölge dışından gelen tahılın ihtiyaç duyuluncaya kadar depolanabileceği Rodosçuk/Tekirdağ ile en azından 16. yüzyılda başkent halkını besleyen unun üretildiği su değirmenleri nedeniyle İzmit'i (İznikmid) sayabiliriz. Manevi düzeyde Eyüp'ün ciddi bir ünü vardı: meşhur bir yerel mabet olarak yeni tahta geçen padişahlara meşruiyet sağlıyordu ve padişahlar 17. yüzyıldan sonra peygamberin sahabelerinden birinin gömülü olduğu iddia edilen bu yere törensel bir ziyarette bulunmaya özen gösterirlerdi.⁵ Ama Bursa bu "bağımlı" yerleşimlerin en önemlisiydi ve eğer İstanbul görkemini gölgelemeydi daha yaygın bir ün kazanacağı kuşkusuzdu.

3 Nurhan Atasoy, Walter Denny, Loise W. Mackee ve Hülya Tezcan, *İpek, Osmanlı dokuma Sanatı* (Londra, İstanbul: TEB İletişim & Yayıncılık ve Azimuth Editions, 2001); Nurhan Atasoy ve Lale Uluç, *Osmanlı kültürünün Avrupa'daki yansımaları* (İstanbul: Armagğan, 2012).

4 Fernand Braudel, *Civilisation Matérielle, Economie et Capitalisme*, cilt 1, s. 444.

5 Cemal Kafadar, "Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri," s. 50-61; Nicolas Vatın, "Aux origines du pelerinage a Eyüp des sultans ottomans," s. 91-100.

Coğrafi konumu dikkate alınınca, eğer yakınlarında zengin ve talep-kâr bir tüketim pazarı bulunmasaydı ticaret ve sanayinin ve bunun sonucu olarak da Bursa nüfusunun bu kadar büyüymeyeceğini düşünmek akla yakındır. Öte yandan Anadolu'nun bu en büyük kentinin Osmanlı başkentine bağımlılığını, padişah hükümetinin merkezi eyaletlerine dayattığı yüksek düzeydeki merkezileştirme politikasıyla açıklayabiliriz.⁶ Özellikle Mısır gibi daha uzak yörelerde, tacirler için merkezi idarenin baskısından kaçınmak çoğu kez daha kolaydı. Dolayısıyla Bursa'nın ekonomik yaşamı, bir açıdan zengin müşterilerin yakınlığından yararlanırken, aynı zamanda bir bedel de ödüyordu, çünkü kentin zanaatkâr ve tacirleri Kahire ya da Halep gibi daha uzak yerlerdekine göre daha fazla kısıtlanıyor ve denetleniyorlardı.⁷

İstanbul piyasasına yakınlık, 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında neden yalnızca Bursa'da, yalnızca konaklarda hizmetkâr olarak çalıştırılan değil, aynı zamanda ticaret ve zanaatlarda istihdam edilen önemli sayıda köle gördüğümüzü de açıklamaktadır.⁸ İlkesel olarak tacirler, önemli görevleri memleketlerine dönmek için sabırsızlanan kölelere vermeleri halinde zarara uğrayacaklarını tahmin edebilirler. Ancak uzun mesafe ticaretinde bile köle istihdamına rastlandığından, birçok köle sahibi adamlarının sadakatini sağlamak için yöntemler geliştirmiş olmalıdır. Özellikle de birkaç yıllık hizmetten sonra azat edilmenin yaygınlığı ve bu kişilerin sonra kendilerinin de tacir olma fırsatının bulunması oldukça çok sayıda hizmetkârı Latin Avrupa'ya (Frengistan) ya da Hindistan'a dönmeye çalışıp, hayatını tehlikeye atmaktansa Bursa'da daha çok şansı olduğuna ikna etmiş olmalıdır. Üstelik kimi köleler, belki de bu kadar uzun bir ayrılıktan sonra memleketlerindeki akraba ve iş ortaklarınca pek hoş karşılanmayacaklarını düşünmüşlerdi.⁹

Girişimci açısından da, vasıflı mesleklerde işgücünün bir parçası olarak köle çalıştırmak riskli ve pahalı bir işti. Çünkü yeni gelenlerin, yuvalarından ve akrabalarından ayrılmanın şokunu atlatıp, en azından temel düzeyde Türkçe öğrenip, efendileri için gerekli becerileri elde edinceye kadar bakılıp, beslenmeleri gerekiyordu. Üstelik kölelerin bazıları, ciddi bir

6 Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World*, s. 138-40.

7 Nelly Hanna, *Making Big Money in 1600*.

8 Sahillioğlu, "Slaves."

9 Bursa'daki Hintli köleler için bkz. age, yeniden basım, s. 134.

masrafa mal olduktan, ama sahipleri bu yatırımdan henüz kâr edemedi-
ölüyorlardı; ya da köleler, erken modern dönemde mevcut basit tezgâhlarda
ileri derecede gelişmiş bir kumaş parçası dokumak için gerekli çapraşık
teknikleri öğrenemiyorlardı. Bütün bunlar 16. yüzyılda Bursa dokuma tez-
gâhlarında “fiyatın sorun olmadığı” üst düzey alıcılar için üretim yapıldığı
ve bu türden müşterilerin, önemli sayılarda, ancak Osmanlı sarayında ve
çevresinde bulunabileceği anlamına geliyordu.

Ancak anlaşıldığı kadarıyla 17. yüzyıldan itibaren Bursa dokumala-
rı artık o kadar lüks değildi ve bunları satma çabaları sadece padişahlara,
vezirlere ve Osmanlı devlet aygıtının zirvesindeki diğer kişiliklere yönel-
miyordu. Burada ciddi belirsizlikler sürmektedir, çünkü dokumaları kesin
biçimde tarihlemek çoğu kez güçtür ve bizim 16. yüzyıl işi diye düşün-
düğümüz dokumaların bazıları olasılıkla daha sonra üretilmiştir. Ama
göründüğü kadarıyla 1600 yılı dolayındaki ciddi bir krizden sonra Bursa
sanayii bir ölçüde yeniden toparlanmıştı; artık işgücü yoksul ama özgür
kişilerden oluşuyordu ve gerekli ham ipeğin önemli bir kısmının şimdi
yerel olarak üretilmesi maliyetleri büyük ölçüde azaltmıştı.¹⁰ 1700’lerde
Safevi hanedanının düşüşü sırasındaki savaşlar ipek üretiminde ciddi bir
azalmaya yol açmış bu da İran’dan ipek ithalatını kesintiye uğratmıştı. Bur-
sa ipekli imalatçıları bu durumu, muhtemelen alternatif ham maddelerin
mevcudiyeti sayesinde aşmışlardı. 18. yüzyıl tereke listelerinin işaret ettiği
gibi şimdi kumaşlar daha mütevazı, saraylı olmayan, ama gene de varlıklı
bir müşteri grubuna hitap ediyordu; çünkü bu dönemde yöre kadınlarının
sandıklarında ipekli giysiler, örneğin 1480’lere göre daha sık görülüyordu.¹¹
Ayrıca, Bursa zanaatkarlarının işlediği tek tekstil ipliği ibrişim değildi;
pamuk gerek tek başına gerekse ipekle karışık olarak popüler olmuştu.¹²
Bu nedenle, üstünde çalışılacak bir tez olarak, 1600’den sonra Bursa’nın
Osmanlı sarayından çok, başkent ahalisine, Anadolu piyasasına ve başta
Doğru Avrupa olarak yabancı müşterilere hizmet verdiğini öne sürebiliriz.

10 Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City*, s. 10-11, 17. yüzyılda Bursa’da köle sayısının azalmasına ilişkin tahminler vermektedir. Kölelerin yerine yoksul özgür insanlar kullanmanın ekonomik gerekçeleri hak. Bkz. Suraiya Faroqhi, “Bursa at the Crossroads,” s. 113-48.

11 Suraiya Faroqhi, “Female costumes in late fifteenth-century Bursa,” s. 63-74.

12 Pamuklu üretimi her zaman önemli olmuştu, ama ancak 18. yüzyılda belgeler çoğaldı.

Kentin ekonomik kaderinde bir sonraki “dönüm noktası” ancak 1830’larda, şimdi tümüyle fabrika temelli bir genişleme yoluna giren Lyons ve İngiltere ipek sanayicilerinin, bir ham madde kaynağı olarak Bursa civarındaki dutlukları “keşfetmeleriyle” yaşandı. Bu adamlar Bursa’da fabrikaların kurulmasını teşvik ettiler; bunlarda çoğunlukla kadınlardan oluşan işgücü, şimdi Lyons’un mekanize tezgâhlarının üretebileceği damasko, jakar ve diğer fantezi kumaşların dokunmasına uygun ibrişimi sarıyor ve büyüyordu.¹³ Dokuma ikincil bir faaliyet haline geldi ve bunun sonucu Bursa’nın gelişen tekstil fabrikaları artık İstanbul’a değil, dünya pazarına ya da daha somut olarak Fransız ipek sanayii ile belli ölçüde diğer Avrupalı imalatçılara hizmet etmeye başladı. Avrupa egemenliğindeki dünya pazarına entegrasyon, kimi değişimlerle, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle ihracat pazarının çöktüğü 1914’e kadar sürdü.¹⁴ Bu büyük felaket imparatorluğun sonunu getirdiğinden, Osmanlı Bursa’sının dokuma zanaat ve endüstrilerine ilişkin öykümüz 1914’te bitecektir.

TİCARİ ALTYAPILAR

1487’de Bursa kentinin vergi mükelleflerini ve vergilendirilebilir kaynakları kaydetmekle görevli bir Osmanlı memuruna nasıl görüldüğünü “isli bir camın ardından” gözlemleyebiliriz; buradaki “is” en erken kayıtların eksik olması ve bize yalnızca 43 mahallenin tanımlamalarının ulaşması gibi talihsizliğin sonucudur.¹⁵ Ancak günümüze kalan defterlerin birinde görüldüğü üzere bu tip toplam 174 mahalle olduğunu ve buralarda 6457 vergi mükellefi hane reisinin yaşadığını biliyoruz. Ne var ki, geç ortaçağda bir Bursa hanesinin ortalama büyüklüğü hakkında hiçbir bilgimiz yoktur; eğer çok kaba bir tahminle beş katsayısından hareket edersek, yaklaşık 32 binlik bir nüfusa ulaşırız, ama bu rakama aile reisinin dul olduğu haneler, askeri birlikler ve kentte yaşadığı kuşkusuz, vergiden muaf çeşitli bürokratlar dahil değildir. Bu kişilerin herhangi bir büyük Osmanlı kentinde

13 Leila T. Erder, “The making of industrial Bursa.”

14 Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*.

15 Ömer Lütfi Barkan ile Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri I*, giriş s. 66 ve belgeler bölümü s. 1. Belgeler bölümünde 35. sayfadaki bir nottan, bir zamanlar I. Murad döneminden bir sicil olduğu görülmektedir, ama bu, günümüze kalmamıştır. Daha geç tarihli bir sicil temelinde Bursa nüfusu tahminleri için bkz. Lowry, *Ottoman Bursa*, s. 2-4.

nüfusun yaklaşık yüzde 20'sini oluşturduğunu varsaymak adet olmuştur. Dolayısıyla Bursa'da muhtemelen 40 bin kadar insan yaşıyordu; bu da 15. yüzyıl sonlarında İstanbul'un nüfusunun yarısından biraz azdır.¹⁶

Bu erken dönem sayımına eklenen vergilendirilebilir kaynaklar listesi oldukça standarttır ve Bursa'nın özel bir tahıl pazarı, bir kapan ve bir yağ imalat atölyesi (*şemhane*) gibi herhangi bir büyücek Osmanlı kentinde olması beklenecek pazar ve atölyelere sahip olduğuna işaret eder. Daha kayda değer olan, Bursa'da bir darphane bulunduğu, yerel dokumalardan damga vergisi alındığı ve lak böceği kırmızısı diye bilinen boya ve karabiber için özel tartı aletleri olduğu gözlemleridir; dolayısıyla, Bursa'nın Güneydoğu Asya baharatlarındaki büyük uluslararası ticaret ağıyla ilişkileri olmalıdır.¹⁷ Ne yazık ki bu erken kayıtlara kentin büyük sultan vakıflarının gelirleri dahil değildir; bu nedenle Bursa'nın 15. yüzyıl sonlarındaki ticari yapısına ilişkin bilgilerimiz maalesef eksik kalmaktadır.

Ancak, 16. yüzyıl başlarındaki kayıtlar bizim, geriye dönük olarak, 1400'lerin sonlarında kentin ticaret ve zanaat tarihine ilişkin kimi bilgiler çıkarmamıza olanak sağlar. Tüm sultan vakıflarının, aralarında dükkânlar, kentsel hanlar ve kapanlar da olmak üzere, kapsamlı gelir kaynakları vardı. Böylece bu kurumlar bir yandan ticareti teşvik ediyor, öte yandan da vakıf mülklerini kullanırken kira ve ücret ödeyen tacir ve zanaatkârlardan gelir elde ediyorlardı. Kuşkusuz 16. yüzyıl başları kayıtlarında görülen kimi kentsel gelir kaynaklarının, bakımına katkıda bulundukları sultan camileri ve medreseleriyle eşzamanlı olmamaları mümkündür, ama böylesi vakalar muhtemelen istisnayı.

Örneğin yapımına 1396'da başlanıp, 1400'de bitirilen Ulu Cami, birkaç han ve bir kapalı çarşıyla çevriliydi. Kent surlarının dışında bulunmasına rağmen bu bölge, eğer daha erken bir tarihte oluşmamışsa, kesinlikle I. Mehmed'in (yön. 1413-21) Sipahiler Çarşısını yaptırmıştı. Bursa'nın ticari merkezi olmuştu.¹⁸ Külliyyede toplam 67 dükkân vardı.¹⁹ 14.

16 Halil İnalcık, "İstanbul," s. 224-48.

17 İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant;" Barkan ile Meriçli, *Hüdavendigâr*, belge bölümü s. 10, not 179.

18 Yapılar hak. ayrıntılı bilgi için karş. Albert Gabriel, *Une capital turque, Brousse-Bursa*; ayrıca bkz. Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, s. 86.

19 Barkan ile Meriçli, *Hüdavendigâr*, belgeler bölümü s. 49.

yüzyıl ortalarında ticari faaliyetlerin hâlâ oldukça sınırlı olması nedeniyle, yakınlardaki Orhan Gazi (yön. 1326-52) Camii gelirinin çoğunu topraktan sağlıyordu. Gene de kurumun 214 dükkânı, üstünde tabakhaneler inşa edilmiş kentsel arazileri ve Bezzaziye diye bilinen bir hanı vardı.²⁰ Murad Hüdavendigâr (yön. 1352-89) vakfına birkaç köy ile birlikte çok miktarda kentsel gelir bağışlamıştı. Bu ikinciler arasında Bursa'nın, muhtemelen köle pazarı da olan bir binadaki meyve kapanı vardı. Bir boza imalathanesi ile bazı dükkânlar da söz konusuydu.²¹ Yıldırım Bayezid'in (yön. 1389-1402) damadı Şeyh Emir Sultan'ın kendi adına kurduğu, neredeyse sultani nitelikteki vakıfta Tahıl Pazarı Hanı, 25 dükkân ve bir tabakhane bulunuyordu; ayrıca bu vakıf, tıpkı ilk padişahların vakıfları gibi, Bursa halkının önemli bir kesiminin yaşadıkları evlerin sahibiydi.²² Son olarak, Sultan II. Bayezid (yön. 1481-1512) İstanbul'da bulunan vakfına Bursa'daki Eski-Yeni ve Yeni diye adlandırılan iki kervansarayı da tahsis etmişti. Böylece 1500 dolaylarında Bursa'daki ticari faaliyetler Osmanlı padişahlarının yeni başkentlerindeki vakıfları bile finanse edebiliyordu.

15. yüzyıl sonunda Bursa'da ölen bir dizi varlıklı adamın tereke kayıtlarından, kent hanlarındaki ticari ortamı çıkarsamak mümkündür.²³ Görüldüğü kadarıyla en zengin kişiler pek hareket etmiyor, büyük ortak olarak başka insanların seyahat ettiği işlere yatırım yapıyorlardı; bu gözlem, Akdeniz dünyasında iyi incelenmiş ve yaygın bir genel örüntüye uygundur.²⁴ Bu adamlar arasında köle sahipliği yaygındı ve oldukça önemli bir kısmı da "Abdullah oğlu"ydı; yani büyük olasılıkla yakın dönemde Müslümanlığı benimsemişti ve belki de azat edilmiş köleydi. Dolayısıyla burada daha önce sözünü ettiğimiz, azat edilmek ve eski sahiplerinin işine dahil olmak üzere yetiştirilen bazı seçkin kölelerin söz konusu olması çok muhtemeldir.

Sanayi öncesi ve erken dönem sanayi toplumlarında tekstil genelde kilit bir sektör oluşturur. Dolayısıyla dokumalar, 19. yüzyıl ortasından 20.

²⁰ Age, s. 25.

²¹ Age, s. 38.

²² Age, s. 43.

²³ Suraiya Faroqi, "The business of trade," s. 193-216.

²⁴ Murat Çizakça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships*, s. 66-77.

yüzyıl içlerine kadar demir ve çeliğin, yaklaşık 1890'dan sonra kimya sanayiinin, 1930'lar ile 1970'ler arası elektrikli teçhizatın ve bu tarihten sonra bilgisayar sanayiinin bulunduğu konumdaydı. Bu nedenle Bursa'da üretimin büyük ölçüde dokumaya yönelmesi şaşırtıcı değildi. Belli miktarda halı ve kilim dokumacılığı olmakla birlikte, yünlülerin önemi daha azdı. Kentte işlenen ana ham maddeler ipek ve pamuktu ve bunlar aynı zamanda *kutni* denilen, görece ucuz bir kumaş üretmek için birleştirilebiliyordu; koyu renklere boyanan *kutni*, gayrimüslim kadınların etekleri için uygun görülüyordu.²⁵ Gerekli ham maddelerin önemli bir bölümünün uzak mesafelerden getirilmesi gerektiği ve Bursa'da dokunan kumaşlar gerek imparatorluk içinde, gerekse dışında tüketildiği için, terekeleri bize ulaştırmış oldukça çok sayıda tacir de dokuma ve dokuma iplikleri ticaretiyle meşguldü.

İPEK TİCARETİ VE İPEKLİLER: ARZ VE TALEBİN İNİŞ ÇIKIŞLARIYLA BAŞA ÇIKMAK

Bursa'ya sık sık, aralarında 15. yüzyılın Floransalı tacirleri de olmak üzere, imparatorluk sınırları dışından insanlar gelirdi.²⁶ Aynı derecede önemli olarak, Doğu ülkeleriyle de bağlantılar oluşturulmuştu: Bavyeralı tutsak Hans Schiltberger'in bize bildirdiğine göre, daha 1400 yılı dolaylarında Bursa'ya Şirvan'dan ham ipek geliyordu.²⁷ Ancak Bursa ipek sanayiinin aslında 13. yüzyıla uzanan bir geleneğe dayanarak (yeniden) doğmuş olması mümkündür; bu dönemde, o zamanlar Nicaea denilen İznik, geçici olarak sürgündeki Bizans imparatorlarının merkezi olmuştu. Bunlar arasında 1261'de Konstantinopolis'i geri alan, Bizans'ın –sık sık kesintiye uğrayan– son imparatorluk hanedanının kurucusu Mihael Paleologos da vardı. 1204'ten sonra bir süre için ipek dokumacılığı Latin Konstantinopolis'ten kayboldu ve Mihael Paleologos ile maiyetine Nicaea'daki ipekli atölyeleri hizmet sundu; bunlara en son 1290'da değinilmektedir.²⁸ Hayatta kalabilen dokumacılardan bazılarının 1326 dolaylarında Bursa'da, Orhan Gazi'nin sarayında müşteri bulup, bulamadıkları hâlâ yanıtız kalan bir sorudur.

25 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı hicride İstanbul Hayatı*, s. 48.

26 En yakın tarihli için bkz. Lowry, *Ottoman Bursa*, s. 20-2; asıl belgelerden bir örnek için karş. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 214.

27 Johannes Schiltberger, *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren*, s. 106.

28 Bu bilgiyi Profesör David Jacobi'nin bir konferansına (Münih, Şubat 2004) borçluyum, kendisine çok teşekkür ederim.

Ama her durumda, herhalde 1400 dolaylarında ipekli dokumayı yeniden mümkün kılan, Osmanlı hükümdarlarının ve hizmetkârlarının talebiydi. Açıktır ki, genel olarak kentin toplumsal ve ekonomik yaşamı gibi, bu zanaatla ilgili bilgiler 1480'lerde daha çoğalmaktadır. Çünkü bu tarihten yerel kadı sicilleri günümüze kalmıştır ve bunlar, bazı değişiklikler ve küçük kesintilerle Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar sürerler. Şu ya da bu biçimde yerel ipekli imalatıyla ilgili sözleşmeler ve anlaşmazlıklar hiç de ender değildir ve ekonomi ve toplum tarihçileri uzun zamandır bunlardan bilgi derlemektedirler.²⁹

15. ve 16. yüzyılda İran'dan gelen kervanlar, Bursa'da dokunmak üzere ham ipek taşırlardı; tacirler Osmanlı sınırlarını çoğunlukla Erzurum ya da Diyarbakır'da geçer ve vergilerini ödedikten sonra ya Anadolu'yu güneydoğu-kuzeybatı istikametinde geçer ya da Tokat ve Amasya'dan geçen kuzey kervan yolunu izleyerek Bursa'ya ulaşırlardı. Bursa'ya ham ipek ithalatını, Safevi hanedanının kurucusu Şah İsmail ile Osmanlı Sultanı I. Selim (yön. 1512-20) savaşa tutuşuncaya kadar çoğu kez batı İran'dan Müslüman tacirler örgütlerlerdi. Ama I. Selim 1512 dolaylarında ithalatı yasaklayarak rakibinin gelir kaynağını kesmeye çalıştı; belki de aynı zamanda Osmanlı uyruklarının artık lanetlenmiş sapkınlar sayılan şah uyruklarıyla temaslarını kısıtlamayı düşünüyordu. Osmanlı topraklarına girme tedbirsizliğini gösteren tacirler tutuklandı, mallarına el konuldu. Tacirler kısa bir süre için Memluk ticaret merkezi Halep üstünden dolaştılar, ama Sultan Selim 1516-17'de Memluk sultanlığını fethedince bu yol da geçilmez oldu.³⁰ Kanuni Süleyman 1520'de Osmanlı tahtına geçtiğinde, şeriata göre yasadışı olduğu kendisine belirtilince tutuklu tacirleri serbest bıraktı, mallarını geri verdi. Süleyman'ın bu kararına kendi Bursalı uyruklarının işsizlik sorunu ile buna bağlı olarak Osmanlı hazinesinin kayıplarının katkıda bulunduğunu tahmin edebiliriz.

Anlaşıldığı kadarıyla bu aksilikten sonra İranlı Müslümanlar, Sünni topraklarındaki Şiiler olarak herhalde şimdi kendilerini pek güvenli hissetmediklerinden Bursa'ya o kadar sık gelmemişlerdi. Bunun yerine,

29 Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, çeşitli yerlerde; İnalçık, "Bursa and the commerce of the Levant;" İklim Erefe, "State and society in the marketplace."

30 Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 131-6.

ham ipek ithalatı şimdi büyük ölçüde İranlı Ermenilerin elindeydi; onların kıyafet değiştirmiş Safevi tarikatı şeyhleri olduğundan şüphe edilemezdi –bu 16. yüzyıl ortası Osmanlı idarecileri için İran’dan gelen Müslüman yolculara ilişkin olarak sabit bir fikir haline gelmişti.

Bu fiili durum, 1600 dolaylarında, Şah Abbas’ın (yön. 1587-1629) ipek ticaretini şahlığın tekeline alması ve kısa süre önce kuzey İran’dan gelip İsfahan’ın bir banliyösüne (Yeni Culfa) yerleşen Ermeni tacirlerin ipek ihracatını yürütmeye en uygun kişiler olduklarına karar vermesiyle “resmi”leşti.³¹ Şah Abbas ne zaman Osmanlılarla savaşa tutuşsa, ipeğini İngiliz tacirler aracılığıyla sevk etmeye çalıştı; bu tacirlerin ipeği deniz yoluyla naklederek, rakibinin gümrük vergisi, kantar ücreti ve damga vergisi gibi önemli gelirlerden bir kez daha yoksun bırakılması amaçlanıyordu. Ancak, şahın satacak çok ipeği olduğu yıllarda İngiliz tacirlerin büyük miktarları satın alacak parayı ya yatıramadıkları, ya da yatırmadıkları ortaya çıktı. Buna karşın barış zamanlarında İran hükümdarının hareketli Bursa pazarına satış yapmamakla kazanacağı fazla bir şey yoktu ve ticaret hemen eski kanallarına dönüyordu.

Öte yandan, 16. yüzyılda Avrupa’da, Londra’nın Spitalfields’inde, İtalya’da ve diğer yerlerde ipek dokumacılığı gelişti. Bunun sonucu, başta İtalya’nın bazı bölgelerinde olmak üzere ipek böceği yetiştiriciliği de yaygınlaştı, ama İran ipeğine kesin bir talep artışı vardı. Levant Şirketi’nin İngiliz tacirleri artık Ortadoğu’nun ham ipeğini Avrupa’nın çeşitli ipek dokuma girişimlerine dağıtarak ana kârlarını sağlıyorlardı. Bu artan talebin, Bursa dokumacılarının ödemek zorunda oldukları fiyatlarda bir artışa yol açması kaçınılmazdı.³² İkincil, ama gene de önemli bir faktör, 16. yüzyılın son çeyreği ile 17. yüzyılın ilk yıllarında Anadolu’yu sarsan ve Celali İsyanları denilen, düzenli birliklere katılmaya çalışan paralı askerlerin ayaklanmasıydı. Çoğu kez yollar geçilmez durumdaydı ve bunun sonucunda aradan geçirilebilen sınırlı miktarda ipek herhalde daha pahalı oluyordu. Ayrıca, 1603’te bazı asi grupları Bursa’nın içinde ve çevresinde aktifiler ve merkezi idare bunlara karşı ciddi operasyonlara girişmişti; bunun yarattığı yıkım

31 Ina Baghdiantz McCabe, *The Shah's Silk for Europe's Silver*, Rudolph P. Mathee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*; Edmund M. Herzig, “The rise of the Julfa merchants in the late sixteenth century,” s. 305-22.

32 Murat Çizakça, “Price history and the Bursa silk industry,” s. 247-61.

da yerel ipekli üreticilerinin maliyetlerini artırmış olmalıdır.³³ Son olarak, 1500'lerin sonlarındaki Osmanlı-Safevi savaşlarının çoğu, şahların topraklarında gerçekleşti. Ham ipek popüler bir yağma kalemiydi ve daha önce ipek böceği yetiştiren kişiler muhtemelen cesaretleri kırıldığından başka işlere giriştiler. İran ipeğinin fiyatı herhalde bu nedenle artmıştı.

Bu karışıklıklar Bursalı ipekli dokumacılarını ciddi düzeyde etkiledi: ürünlerinin çoğu Osmanlı sarayına gittiği ve sarayın da piyasa koşullarına rağmen düşük fiyatlarda ısrar edecek siyasi gücü olduğu için fiyatlarını artırmaları kolay değildi.³⁴ Üstelik, padişah sarayının bir alternatifi vardı: yakın dönemde ortaya çıktığı gibi, Venedik'te Osmanlı piyasası için, Osmanlı tarzı tasarımlar üreten atölyeler bulunuyordu ve bunları orijinallerinden ancak tekstil uzmanları ayırt edebilirdi. Ticaret yoluyla gelen parçalara ek olarak, Osmanlılar diplomatik armağanlar olarak da Venedik ipekli kumaşları alıyorlardı. Bu armağanları alanlar arasında yalnızca İstanbul'daki önemli kişiler değil, 16. yüzyılda ve 17. yüzyıl başlarında Venedik'e gelen çok sayıdaki elçi de vardı.³⁵ Bu elçilerin aldığı armağanlardan bazılarının daha sonra İstanbul piyasasında satılmış olması çok muhtemeldir. Bunun sonucu saray her zaman bu dış tedarikçilere dönebilir ya da böyle yapacağı tehdidinde bulunabilirdi.³⁶ Dokumacıların durumunu daha da güçleştiren, 16. yüzyıl sonundaki mali krizin Osmanlı bürokratlarının harcanabilir gelirlerini azaltması oldu; dolayısıyla fiyatları artırmak saray dışı müşterileri de kaybetmek anlamına gelecekti. Bunun sonucu, Bursa ipekli imalatçıları gerçek bir fiyat makasına yakalandılar.

Ancak, çoğu kez varsayıldığının aksine, bu kriz kentte ipek dokumacılığının sonunu getirmedi. İmalatın, Celali İsyanlarının en kötü dönemi geçmişte kaldıktan sonra yeniden başladığı anlaşılmaktadır; 17. yüzyılda Bursa'ya ilişkin özenli bir yapıtın yazarı da, bu sektörde ciddi bir krizin kanıtı bulunmadığı sonucuna varmıştır.³⁷ Gördüğümüz gibi, imalatçılar daha ucuz özgür işgücüne geçerek ayakta kalabildiler; ayrıca, yerel olarak

33 Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603*, s. 220.

34 Çizakça, "Price History," s. 251-5.

35 Stefano Carboni, ed., *Venice and the Islamic World*; Maria Pia Pedani Fabris, *In Nome del Gran Signore*, s. 12-3.

36 Louise W. Mackie, "Ottoman kaftans with an Italian identity," s. 219-30.

37 Gerber, *Bursa*, s. 32, hatta 1650-80'i bir hızlı büyüme dönemi sayar.

üretileen ham ipeği daha çok kullanmaya başladılar. Çok sayıdaki tereke listelerinde belgelenen, kent civarındaki dutlukların kapsamı bu eğilimin bir kanıtı işlevini görebilir.³⁸ Kuşkusuz dut yenebilen bir şeydir, bu nedenle de her dutluk ipek üretiminin tartışılmaz kanıtı olamaz, ama ibrişim teçhizatı 1600'lerin kadı sicillerinde izler bıraktığından, Bursalı ipekli imalatçılarının faaliyetlerini sürdürdüklerine emin olabiliriz. Ayrıca, 17. yüzyılın Avrupalı tacirleri yerel olarak üretilen ham ipeğe ya da ibrişime büyük bir ilgi göstermediklerinden, dokuma imalatçıları ithal İran ipeğindeki fiyat artışını bir ölçüde dengeleyebilirlerdi.³⁹

Halen hangi dokumaların yerli ham ipekten yapıldığını ve hangi tipler için İran türünün tercih edildiğini belirlemek olanaksızdır. Belki sarayın tercih ettiği ağır ipekliler için, ithal türü daha çok kullanılıyordu. Ancak, tekstil araştırmacıları birkaç yıl içinde, günümüze kalmış ipekli örneklerinin nereden kaynaklandığını belirlemeyi başarabilirler; bu teknikler bir kez Bursa ipeklilerine uygulandığında, merakımızı uyandıran bu soruyu yanıtlamamız mümkün olabilir.⁴⁰

ÜRÜN KONTROLÜ VE SINIRLARI: LONCA MENSUPLARI VE LONCASIZ (KADIN) İşÇİLER HAKKINDA

Osmanlı kentlerinde adet olduğu üzere, yerel ipek işçilerinin önemli bir kesimi loncalarda birleşmişlerdi.⁴¹ Yalnızca ustaların üye olabildiği bu örgütler, örneğın kentte çalışabilecek atölye sayısını sınırlandırarak üyelerin çıkarlarını korurlardı. Lonca üyeleri ayrıca çırakların eğitim sürelerini ne zaman tamamladıklarına da karar verirdiler; bu karar muhtemelen o günkü piyasa durumu göz önünde bulundurularak alınırdı.

Lonca içindeki anlaşmazlıklar hakemlikle özömlendiğinde, normal olarak bunlar hakkında bir şey duymayız. Ama bu tür çekişmeler kadının önüne çıkınca ve kadı lonca teamölünü belirlemek için tecrübeli ustaların yardımını istediğinde, bu görevliye hizmet eden kâtipler çoğu kez

38 Age, s. 81 vd.

39 Murat ızaka, "Incorporation of the Middle east," s. 353-78.

40 İthaca, NY'daki Cornell Üniversitesi Dokuma Müzesi Müdürü Charlotte Jirousek'in verdiği sözlü bilgi ve yardımı için çok teğekkürler.

41 Gerber, *Bursa*, s. 61.

davanın kaydını tutarlardı. Zanaatkâr meselelerinin günlük düzenlenmesinden pazar amiri muhtesib sorumluydu; muhtesib, lonca mensuplarının ya kadının emrettiği ya da loncanın içinde anlaşılan fiyatlara uymalarını kontrol ederdi. 1502 yılından bu tür belirlenmiş fiyatların bir kaydı, o dönemde Bursa'da dokunan ipekli kumaş türleri ile ipek ticaretiyle ilgili boyacı, dokumacı ve diğer zanaatkâr ve tacirlere genelde atfedilen suçlara ilişkin değerli göstergeler içermektedir. Metinde kadifeye, ağır ipekli bir dokuma ya da brokara (kemha) ve *vale* diye bilinen hafif ipekli bir kumaşa değinilir. Bütün bu dokumalar da sayısız alt kategoriye ayrıldığına göre, dokuma endüstrisi herhalde ciddi düzeyde gelişmişti.⁴² Ayrıca, bu metin genellikle ipek ticareti açısından çok müreffeh bir döneme ait olduğundan, kimi müşterilerce arızalı sayılan kumaş imalatı, sanılabileceği gibi, endüstriyel güçlükler dönemiyle sınırlı değildi.

Yalnızca birkaç örnek verirsek: kadifelerini ucuz ve baştan savma boyamakla suçlanan zanaatkârlar, boya pazarını tekellerine alan ve ancak yüksek fiyatlarla satış yapan bazı tacirleri suçlayarak kendilerini haklı çıkarmaya çalışmışlardı; bu durumda boyacıların parası artık eski ve daha pahalı yöntemlere yetmiyordu. Diğer şikâyetler çok gevşek dokunmuş ipek kumaşlarla ilgiliydi, başka sözcüklerle ifade edilirse dokumacılar ham maddede kısıntı yapmışlardı; buna benzer biçimde, altın ve gümüş tel çok ince eğrilmiş, bu nedenle de mamul ürünün kalitesi düşmüştü. Ama kumaş kalitesindeki tüm değişiklikler kötü sayılmıyordu; gülistani kemha dokuyanlardan bazıları gerçekten de diğer meslektaşlarının pazarladığından daha hafif nitelikte bir kumaş üretmişlerdi, ama “tecrübeli ustalar” iki çeşide de talep olduğu görüşündeydiler ve bu nedenle daha hafif niteliktekinin imalatına da izin vermişlerdi.

İpekli imalatındaki düzenlemelerde yalnızca lonca ustalarının sözü geçerliydi, ama bunlar kesinlikle tek üretici değillerdi. Kölelerin ve çırakların karar verme güçleri olmadığı açıktı. Ayrıca, çoğu kez ipekli kumaş dokuyan tezgâhlara sahip olmasalar da, Bursalı kadınlar işgücünün önem-

42 Ömer Lütfi Barkan, “Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar, *Tarih Vesikaları* 1, no 5 (1942), s. 326-40; 2, no. 7 (1942), s. 15-40; 2 no. 9 (1942), s. 168-77. Özellikle bkz. 2, no. 7: s. 28-31.

li bir parçasını oluşturuyorlardı.⁴³ *Vale* diye bilinen hafif ipeklinin nasıl dokunacağını öğrenmesi amaçlanan genç bir kıza yapılan atfın kanıtlandığı gibi bazı kadınlar dokumacı olabiliyordu.⁴⁴ Kadınların ibrişim sarmak ve bükmeteki rolü daha da önemliydi. 1530 tarihli bir kayıтта, ya tacir ya da vergi tahsildarı olan ve devlet malı ipeği sarması için yöredeki bir kadına veren, Hacı Mehmed adlı birine değinilmektedir.⁴⁵ 1678'de yaklaşık üç yüz ipek sarma ve bükme teçhizatının (mancınık) aşağı yukarı yarısı kadınlara aitti; dolayısıyla bu kadınlar yalnızca kocalarının girişimlerinin bir eklentisi değıl, çok mütevazı da olsa bağımsız mal sahipleriydiler.⁴⁶ Kimi kadınlar da giysilere süs olarak ipek şerit imal ediyorlardı ve ürünlerini istedikleri yerde ve hiç vergi ödemededen pazarlama hakkına sahiptiler; Bursa ipek tacirleri buna çok kızıyorlardı.⁴⁷ Ne yazık ki kendi atölyeleri olan kadın ipekli nakış işleyiciler olup olmadığını bilmiyoruz; bugüne dek bu tür kişilerin yalnızca 17. yüzyıl İstanbul'unda mevcut olduğu bilinmektedir.⁴⁸

Dolayısıyla, lonca ustalarının egemenliğine rağmen, lonca dışı emek sayısal olarak önemliydi. Büyük olasılıkla tacirler ipekli kumaş imalatının değışik aşamalarına karışabiliyorlardı; ayrıca, atölyeleri çalıştıran zanaat-kârlar arasında belli bir rekabet olduğu ve tacirlerin bir tür "eve iş" verme sistemini kontrol ettikleri anlaşılmaktadır. Görüldüğü kadarıyla kimi tacirler lonca üyesi olmayanlara işlemek üzere ipek veriyorlardı; bu kişiler kadınlar ve belki de köylüler olabilir. Örneğin, 1677'de kadı sicillerindeki bir metinde Bursa'da yaşayan ve ürünlerini kentte satan, ama bükme işini yakınlardaki Kite kasabasında yapan ya da yaptıran, bazı gayrimüslim ibrişim bükücülerine değinilmektedir.⁴⁹ Zanaatkârların, "geleneksel" becerile-

43 En azından 1586 tarihli Bursa kadı sicillerinde, o sıradaki Osmanlı-Safevi savaşı nedeniyle ağır kayıplara uğrayan dokuma tezgâhi sahiplerini sayan metinden bu sonucu çıkarabiliriz, çünkü aralarında hiç kadın yoktu: Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 335. Ancak Haim Gerber, "Social and economic position of women in an Ottoman city, s. 231-44'ten ipekli dokuma tezgâhi sahibi (olası) bir kadın tacir olduğunu öğreniyoruz.

44 Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 320.

45 Age, s. 396.

46 Gerber, "Women," s. 237.

47 Age, s. 237.

48 Nakışçı atölyeleri işleten Ortodoks kadınlar için bkz. Angelos Delivorias, *A Guide to the Benaki Museum*, s. 137-40; Yunanca bilmediğim için, bu konuda mevcut olabilecek araştırmaları izlemem mümkün olmadı.

49 Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 388.

rin değerlerini koruduğu, sıkı denetlenen bir üretim süreci doğrultusunda baskı yaptıkları açıktı. Ama gördüğümüz gibi, tacirler ve lonca dışı işçiler, en azından belli derecede, aksi yönde bir baskı yapma eğilimindeydiler.

Netice olarak, çoğu kez yapıldığı gibi, Bursa imalatçıların piyasa koşullarına uyum sağlamakta yetersiz kaldıklarını söylemek adil görünmektedir: zaman zaman *kutni* gibi ucuz kumaşlar üretmeye gönüllü olabiliyor ya da düşük kaliteli ipeklilerin daha pahalı kalemelerin yanında meşru bir yerleri olabileceğini kabul ediyorlardı. Görüldüğü kadarıyla, Osmanlı sarayı endüstriyel tutuculukta bir faktör olmuştur, çünkü bu ortamda standartlar çok yavaş değişiyordu. Öte yandan, sarayın 1600'den sonra daha önceki dönemlere göre alıcı olarak daha az belirleyici bir rol oynadığı ve kimi dokumacıların ürünleri için alternatif pazarlar aradıkları anlaşılmaktadır. Onların gösterdiği bu izden gideceğiz.

SARAY DIŞI MÜŞTERİLERİN ELLERİNDEKİ BURSA İPEKLİLERİ

Bursa'da ilk kez 16. yüzyılda Ortodoks Kilisesi ayinlerinde kullanılmak üzere imal edilmiş giysilere rastlıyoruz. Ne yazık ki, şu anda elimizde bulunan kaynakların sınırlılığı nedeniyle, Hristiyan kiliselerinin daha önceki dönemlerde de yüksek kaliteli ipekliler için önemli bir müşteri mi olduklarını, yoksa 1500'lerin sonlarında üreticilerin gerçekten yeni bir pazar açmayı mı başardıklarını söyleyemiyoruz. Bir tarihinin bakış açısından, Ortodoks Hristiyanların kullandığı bazı ipekli kumaşların güvenli biçimde tarihlenmiş olmaları gibi bir avantajı da bulunmaktadır. Kuşkusuz kayıtlardaki tarih imalat zamanını değil, bir kilise ya da manastırın hizmete açıldığı zamanı göstermektedir, ama hiç değilse bu tür yazıtlar bize bir zaman sınırlaması vermektedir.

Bu, örneğin İznik (Nicaea) metropoliti Neofitos'a ait olup, 1629'da Serra'deki (Serres/Serez) Hagios İoannes Prodromos Manastırına bağışlanan, üstünde sarı bir kasımpatı ile bulut bandı deseni olan bir Osmanlı giysisi için geçerlidir.⁵⁰ Söz konusu durumda kumaşın sipariş üzerine mi yapıldığını, yoksa önce farklı bir amaca hizmet edip, sonra Neofitos tarafın-

50 Delivorias, *Benaki Museum*, s. 136; bu koleksiyona kısa bir referans için bkz. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s.74.

dan “geri mi dönüştürüldüğünü” saptamak zordur. Çünkü Bursa ipeklilerinin bazıları doğrudan kiliselerin kullanımı için imal edilmişti: Atina’daki Benaki Müzesinde bulunan 16. yüzyıldan kalma, Bursa imalatı bir ipeklide melekler arasındaki “zaferi taşıyan” Meryem Ana resmi, tekrarlanan bir desen olarak kumaşa dokunmuştur.⁵¹ Ayin başlıkları ve kilise kullanımı için diğer tekstilleri üreten nakış işleyicilerin gümüş, altın ve ipek ipliklerini nereden temin ettikleri de bizim için merak konusudur; Bursa zanaatkârları onlar için olası bir kaynaktı.

Bursa ipeklilerinin hükümdarlar dışındaki bir müşterisi de, 17. yüzyılda, Osmanlı modellerinin büyük ölçüde etkilediği Sarmat giysi tarzını benimseyen, varlıklı Polonya soylularıydı; Polonyalılar bu amaçla genelde zengin ipekli kumaşlar satın alırlardı. Bu eşyalardan bazıları sonunda kefen işlevi görmüş ve arkeolojik kazılarda gün ışığına çıkarılmıştır.⁵² Bazıları ise Katolik papazlar için giysi olarak dönüştürülmüştü; bu bağlamda adanma tarihlerine çok az rastlanır, ama Sarmat tarzının en revaçta olduğu dönem 17. yüzyıldı, dolayısıyla Polonya’da korunan ipeklilerin birçoğu da bu dönemden kalmış olmalıdır. Bu nedenle Bursa ipeklilerinin Polonya soyluları ve kibarları arasında kendine edindiği pazar, yerel tekstil üreticileri için herhalde gerçek bir alternatif olmuştur; ya da, biraz farklı söylersek, imalatçılar Osmanlı sınırları ötesine hareketin –yani, ihracatın– onlara yeni pazarlara ulaşım sağladığını keşfetmişlerdi.

FARKLI TÜRDE BİR HAREKETLİLİK: İPEK SANAYİİNDE 18. YÜZYIL COŞKUSU

Polonyalı beylerin Sarmat tarzına düşkünlüğünün 1700’den sonra sona erdiği anlaşılmaktadır, ama Bursa zanaatkârları görüldüğü kadarıyla gene yeni pazarlar bulmayı başarmışlardı, çünkü 1730’lara ait tereke kayıtları kentlilerin, özellikle de nüfusun kadın yarısının, eski dönemlere göre hem ipekli, hem pamuklu olarak daha fazla dokuma sahibi olduklarını göstermektedir.⁵³ 15. yüzyıl sonlarında varlıklı kadınların bile sahip oldukları elbise, gömlek ve peçeler genellikle çok mütevaziyken, 1730’ların

⁵¹ Delivorias, *Benaki Museum*, s. 137.

⁵² Selmin Kagal, ed., *War and Peace*, s. 237.

⁵³ Lowry, *Ottoman Bursa*, s. 66-70’te seyahatnamelerden, Bursa ipeklilerinin gelişimi ve iç pazara yönelmesine ilişkin kanıtlar vermektedir.

giysi sandıkları çoğu kez birkaç ipekli elbiseye ek olarak yastık kılıfları, perdeler ve yorganlar sergilerler.⁵⁴ Ayrıca, ev dokumaları hem kocalara, hem de kadınlara ait olabilirdi, ama normalde herhangi bir çiftten yalnızca bir kişinin eşya dökümüne sahibiz. Dolayısıyla 18. yüzyılın varlıklı ailelerinin epey miktarda ipekli dokumaya sahip olduklarını, miktarın normalde ilgili listede gösterilenin yaklaşık iki katı olduğunu varsayabiliriz.

Muhtemelen Bursa sakinlerinin ipeklileri mutlaka en yüksek kalitede değildi –ama yakın tarihli bir araştırma, en şaşıla döneminde Osmanlı sarayının bile çok farklı kalitelerde ipekliler satın aldığını göstermiştir.⁵⁵ 18. yüzyıl ortalarında Bursa’da yapılan ipek ipliğinin kalitesiyle ilgili oldukça çok şikâyet vardı; bu ipliklerin kutni ve diğer kumaşların doğru dürüst imalatı için çok hafif olduğu düşünülüyordu.⁵⁶ Şikâyetçiler bu kusur nedeniyle kentte ticaretin kötüye gittiğini savunuyorlardı; merkezi idare açısından vergilerde düşüşe neden olduğu için böylesi azalma bir sorundu. Ama belki daha hafif kutninin yerel piyasada satışı daha kolaydı. Her durumda, orta düzeyde varlıklı bir kutni imalatçısının Mayıs 1790 tarihli tereke listesi, iki farklı kalitede ipeğe ek olarak, boyalı pamuk ve keten iplikleri de içermektedir.⁵⁷ Kutninin çok çeşitli türleri olduğu anlaşılmaktadır: kayıtlarımızda *elvan* (renkli?), *göz* (göz desenli?), çiçekli ve beyaz tipleri görülmektedir.

Bu dokumaların vefat etmiş sahibi Konstantin oğlu diye tanınan bir Rumdu ve ürünlerinin çoğunu diğer üç Ruma emanet etmişti; bu Rumlar ya işverenleri Konstantin adına kutni imal etmişler ve henüz mamul ürünü teslim etme fırsatı bulamamışlardı, ya da kendilerinden ölü kişi adına bu kumaşları satmaları istenmişti. Konstantin’in borçluları listesinden, onun zanaatkâr dünyasındaki oldukça geniş ilişki ağını fark etmek

54 Faroqi, “Female costumes.” 18. yüzyıl terekeleri için örneğin karşı. Ankara Milli Kütüphanesindeki sicil B 160. Kuşkusuz 1700’lerde bir ölünün giysileriyle ne yapıldığı, iki yüz elli sene öncesinden farklı mıydı, bilemiyoruz. Belki erken Osmanlı dönemlerinde böylesi giysiler, kâtipler listelerini hazırlamak üzere geldiklerinde evde olmasınlar diye ölümden önce başkasına veriliyordu. Ama gerçekten de varsa böyle bir adet aynı zamanda 15. yüzyıl sonlarında dokumaların daha ender, dolayısıyla da daha değerli olması demekti.

55 Mackie, “Ottoman kaftans.”

56 Dalsar, *Bursa’da İpekçilik*, s. 349-53.

57 Bursa sicili B 243, folyo 10a-11a; benim incelediğim tarihte bu sicil Ankara Milli Kütüphanesindeydi.

mümkündür. Çünkü kadı dairelerinde çalışan kâtiplerin olağan uygulamasının tersine, bu kayıttan sorumlu kişi borçlulardan birçoğunun mesleğini de eklemişti. Konstantin oğlunun Müslümanlarla, birkaç Ermeni ile ve tabii ki kendi cemaatinin mensuplarıyla iş ilişkileri vardı. İş yaptığı insanlar arasında yorgancılar, boyacılar, kunduracılar, terziler, hatta bir imam da bulunuyordu. Ne yazık ki Konstantin'e kimin mal sağladığını, kimin ise sadece ondan borç para aldığını saptamak imkânsızdır (bu, adları dökümde geçen pamuk temizleyicileri için mümkündür).⁵⁸

Futa diye bilinen ipek şalları üreten bir firmanın sahibi, ipek dokumacısı Ebubekir b Abdullah o kadar varlıklı değildi (1787).⁵⁹ Bu kişinin hiç tezgâhı olmadığı anlaşılmaktadır, ama henüz tamamlanmamış 18 adet futa bıraktığı için, Ebubekir'in bir tür "eve iş" düzenlemesine giriştiğini önerebiliriz. Dükkânında sayısı belirtilmeyen şallar ve en önemlisi farklı kalitede ham ipek vardı: *paybürek*, *harir-i şehri*, *pot*, vd.⁶⁰ İşletmedeki pamuk ipliği miktarı çok küçük olduğundan, Ebubekir'in şallarının aslında ipekten yapıldığını, ama belki kontrast renkli pamuk ipliğinden minik süslemeleri olduğunu tahmin edebiliriz. Zanaatkârimızın ürünlerini nasıl sattığı yanıt-sız bir sorudur, ama bıraktığı tek borç belki de Ebubekir'e tedarik edilmiş, ama henüz parası ödenmemiş bir maldan kaynaklanmaktadır.

Bursa'nın 18. yüzyıl imalatçıları, Safevi egemenliğinin son on yılında ve sonrasında İran'ı sarsan savaşlar sonucu İran ipeğinin tedarikinin kesintiye uğramasıyla böyle başa çıktılar.⁶¹ Bu esnekliğin nedeni, yerel dokumacıların ihtiyaçları için yeterli olduğu anlaşılan, kapsamlı dut ağacı ve ipek böceği yetiştiriciliği idi. Bursa'daki ipek tacirlerinin adları, tek bir yıl için (1775), esas olarak ipek satışlarının yanı sıra pamuklu dokuma satışlarını da kaydeden, yerel vergi dairesinin bir hesabında görülmek-

58 Tefecilik 1730'larda Bursa'nın varlıklı sakinleri için önemli bir gelir kaynağıydı ve yüzyılın sonuna kadar önemini sürdürdü: Suraiya Faroqi, "A builder as slave owner and rural moneylender," s. 95-112.

59 Mine Esiner Özen, "Türkçede Kumaş Adları," s. 291-340, futanın farklı çeşitlerinin bir listesi için bkz. s. 314.

60 Bursa'da mevcut ipeklilerin kalitesinin bir listesi için karşı Murat Çizakça, "Sixteenth-seventeenth-century inflation and the Bursa silk industry: a pattern for Ottoman industrial decline?", yayınlanmamış doktora tezi, Pennsylvania Üniversitesi, University Microfilms aracılığıyla ulaşılabilir, 1978, s. 39-97. Bizim amaçlarımız açısından, listede 1800 dolayında mevcut olanların değil, 1600 yılı ipeklilerinin bulunması üzücüdür.

61 Neşe Erim, "Trade, trade and the state in eighteenth century Erzurum," s. 123-50.

tedir.⁶² O dönemde bu sektörde iş yapan çok sayıda Müslüman, Ermeni, Rum ve Yahudi vardı; ne yazık ki kâtipler bu tacirlerin mallarını sonunda nereye götürdüklerini kaydetmemişlerdir. Yerel imalatçıların yanı sıra, o sırada çok gelişmiş Sakız Adası ipekli sanayii de, dokumacıların ihtiyaçlarına yerel ipek arzı yetmediği için, en azından kısmen Bursa'da üretilen ham ipeğe bağlıydı. Dolayısıyla, 18. yüzyıl ortalarında bile Osmanlı sara-yında dini bayramlarda içoğlanlarına dağıtılan ünlü kuşakların imalatçıları, Bursa'nın ham maddesinin arzına bağlıydılar.⁶³ Öte yandan 18. yüzyılda Avrupa'ya ham ipek ihracatının oldukça sınırlı olduğu anlaşılmaktadır ve 1779'da Bursa'yı ziyaret eden İtalyan bilim adamı Domenico Sestini, belli miktarda ihracat olmasına karşın, yerel tüketimle karşılaştırıldığında bunun küçük olduğunu teyit etmişti.⁶⁴ Ne de olsa o tarihte İngiliz tacirler, Bengal ve Çin ipeklileri daha kârlı çıktığından, geçici bir süre için de olsa, Levant ticaretinden çekilmekteydiler ve Bursa'da faal tek Fransız firmasının başı, memleketindeki hiç kimseyi buranın bir viskonsüllük kurmaya değer olduğuna ikna edememişti.⁶⁵ Bu belki de dönemin Fransız imalatçılarının Bursa ipeklilerine fazla itibar etmemelerinden kaynaklanıyordu: İzmir'in köklü firmalarından Garavaque & Cusson, 1769'da Marsilya'daki muhataplarına, Fransız yünlülere ile Bursa ipeklilerinin takasını öngören bir anlaşmayı iptal ettiklerini, çünkü bu ipeklilerden zarara uğrayacaklarını tahmin ettiklerini yazıyordu.⁶⁶ Dolayısıyla, görüldüğü kadarıyla, 1700'ler boyunca yerel imalatçıların ham maddeye ulaşım açısından ciddi bir yabancı rekabetinden korkmalarına neden yoktu.⁶⁷

Avusturya konsolosluk görevlisi ve tanınmış Osmanlı araştırmacısı Joseph von Hammer'in 19. yüzyıl başlarında Bursa'yı ziyaretinde, yerel ipekli imalatını hâlâ gayet başarılı bulması belki daha da kayda değerdir –

62 Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi, İstanbul, Bab-ı defteri-Bursa Mukataası bölümü No. 24377.

63 Sakız'ın damgalı kumaşları hak. Karş. Hülya Tezcan, "Döşemede Tarih: Sakız Adasının Osmanlı İpeklileri," s. 10-15. Bu yayını bulmak epey zor olduğundan, bana bir fotokopi sağladığı için yazara müteşekkirim.

64 Domenico Sestini, *Voyage dans la Grece Asiatique*, s. 194.

65 Bu Sestini'nin de karşılaştığı Auzet kardeşlerden biriydi, age, s. 87 ve diğer yerler.

66 Chambre de Commerce de Marseille, Fonds Roux, LIX/743, Eylül 1769.

67 Lowry incelediği seyahat raporlarına dayanarak çok benzer bir sonuca ulaşmıştır: Lowry, *Ottoman Bursa*, s. 55-62.

von Hammer'in Osmanlı olan her şeye hayran olmadığı da kesindi.⁶⁸ Hammer'in izlenimleri muhtemelen Napoleon rejiminin 1814-15'de çöküşünü izleyen büyük ekonomik krizden önceki bir tarihtendi; bu dönemde kötü hasatlar ile tahılda savaş bağlantılı büyük artışın sona ermesi herhalde Bursa tekstil ekonomisini de etkilemişti. Von Hammer, her yıl kentten yüz bin parça ipekli çıktığı tahmininde bulunuyordu. Bunlar arasında yastıklar için kadife, yelek ve gömlekler için bürümcük ve yazarın, genelde varsayıldığı gibi bir ipek-pamuklu karışımı değil, ipekli bir kumaş olarak tanımladığı kutni de vardı. Von Hammer, yastık kılıflarını bezeyen fantastik desenleri, ama özellikle de onun gözünde kadınlara garip bir güzellik katan, çizgili ve yarı şeffaf bürümcüğü takdir etmişti.

ESKİDEN BERİ VARDILAR, AMA ANCAK 1700'LERDE BELGELENDİLER: BURSA'NIN PAMUKLU KUMAŞLARI

Pamuklu imalatına ilişkin çok daha az kanıt bulunmasına rağmen, eğer kent bir sanayi merkezi olarak değerlendirilecekse, aslında günümüze dek Bursa'da süregelen bu endüstrinin de dikkate alınması gerekir. Bu bağlamda, görece düşük kaliteli bir malzeme olduğu anlaşılan, beledi denilen kumaş oldukça ilgi çekicidir.⁶⁹ Dönemin tereke listelerine göre çok yaygın olan beledi, çoğu durumda pamuktan, ama zaman zaman da ipekten yapıldı. Bazen bir ipekli-pamuklu karışımı olup olmadığını belirlemek zordur. Bu zanaat 18. yüzyıl Bursa'sında gelişmişti ve bir kez daha bu kumaşın imalatçısı ve pazarlayıcısı olan birinin dökümleri, beledinin nasıl yapıldığına ilişkin bazı kanıtlar sağlamaktadır.⁷⁰ Görece varlıklı Konstantin oğlunun aksine, terekesi 1786 tarihli olan beledici Halil b Halil, son derece fakir olmalıdır. Dükkânında tezgâhı ve yardımcı aletleri dışında, muhtemelen tamamlanmış, ama henüz satılmamış, belediden yapılmış yirmi beş yastık vardı; kayıttaki dokuz gömlek de herhalde satış amaçlıydı. Halil b Halil'in temel ham maddesi, muhtemelen pamuk olan beyaz iplikti; bezeme amacıyla küçük miktarda kırmızı ipliği ve biraz daha fazla da, sadece "boyalı"

68 Joseph von Hammer [Purgstall], *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa*, s. 69-70.

69 Esiner Özen, "Türkçede Kumaş Adları," s. 304'te, Bursa'ya bir imalat merkezi olarak hiç değinmeden, belediye pamuklu bir dokuma diye tanımlar.

70 Bursa sicili B 232, folyo 6b, incelendiği tarihte Ankara Milli Kütüphanesindeydi.

diye tanımlanan bir ipliği vardı. Ne borç, ne de alacak bıraktığı için beledicimizin, belki ailesinden biraz yardımla, kendi ürettiği malları satan, sıradan bir zanaatkâr olduğunu varsayabiliriz.

Öte yandan pamuklu ve diğer kumaşları arayan müşteriler, Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik kesimlerinden kente gelmiş, etkileyici çeşitlilikteki bu tür mallar sunan büyük bezzaz dükkânlarında çok daha fazla seçenek bulabilirlerdi. Böylesi bir dükkân aslında, sahibi Hacı Salih b Ahmed'in ölümünden sonra belgelenmişti. 1700 kuruşun üstünde değer biçilen terekede, çoğu zaman geldikleri veya deseninin kaynaklandığı yerin adıyla tanımlanan pamuklu dokumaların kapsamlı bir listesi verilmektedir. Hacı Salih'in dökümünde, eğer terimleri doğru yorumluyorsak, altı, sekiz ve on kere dolanmış, "hazır" sarıklar vardı. Halep'ten ipek şallara ve kuşaklara ek olarak, pamuklu ya da ipekli olabilecek, alaca denilen kumaş gelmişti.⁷¹ Anadolu'nun pamuk kenti Denizli ile Ağras ve Karacasu gibi çevre kasabaları da, yemeni diye bilinen kaba bir dokuma da dahil, çeşitli kumaşlarla temsil ediliyorlardı.⁷² Daha eski dönemlerde dokumalarıyla bilinmeyen, Güney Anadolu kasabası Bor'dan da oldukça çok sayıda pamuklu vardı. Ayrıca, daha fazla özellik sayılmadan "çiçekli" diye tanımlanan dokumalar vardı; bunlar muhtemelen Bursa bölgesinin, kaydı hazırlayan kişi tarafından iyi bilinen kumaşlarıydı, bu nedenle de daha fazla ayrıntıya gerek duyulmamıştı.

Hacı Salih'in iş ilişkileri de, terekesindeki borçlu listesi ile bu tacirin ardında bıraktığı ödenmemiş borçlarından çıkarılabilir. Salih'e, toplam 4 bin kuruştan fazla borçlu olan 113 kişinin önemli bir bölümü Bursa bölgesinde, özellikle de Kestel, Karaman ve Kite köy ya da kasabalarında yaşıyordu. Bu nedenle buraları aynı zamanda Hacı Salih'in pamuklularını dokuttuğu yerler de olabilir. Salih'in, ihtiyaç olduğunda teslimatta bulunma yükümlülüğü getirmek için dokumacılar borç para verdiğini ve böylece dükkâna düzenli mal gelmesini sağladığını düşünebiliriz. Hacı Salih'in tedarikçilerine borçları da vardı. Halep'ten mal getiren bir tacir ile Salih'e astar için yemeni kumaşı ve gene iç çamaşırı ve astar için tercih

71 Esiner Özen, "Türkçede Kumaş Adları," s.300.

72 Güneybatı Anadolu'nun "göller bölgesinin" pamuklu imalat merkezi olarak önemi için bkz. Suraiya Faroqi: "Notes on the production of cotton and cotton cloth in sixteenth and seventeenth-century Anatolia," s. 405-17.

edilen, bogası adlı kaba malzemeyi tedarik eden üç tacireydi bu borçlar. Bir kez daha bunların geldikleri yerlere değinilmediğinden, bu kalemnin kente yakın çevreden gelmesi olasıdır. Ayrıca bütün bu faaliyetler, Von Hammer'in mavi ve yeşil "keten"den güzel peştamallar yapıldığı ifadesiyle uyumludur; ancak bu ikinci kaynakta küçük bir hata bulunmaktadır, çünkü belgelerimiz bu tür kalemlerin çoğunlukla pamukludan yapıldığını göstermiştir. Bu ifadeler özellikle dikkat çekicidir, çünkü 18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyılın başları tüm Osmanlı topraklarında ciddi ekonomik zorluklar dönemidir. Bursa'nın diğer yerlere göre bunu daha hafif atlattığı anlaşılmaktadır.

BİR OSMANLI DOKUMA MERKEZİNİN SON YILLARI: DÜNYA EKONOMİSİYLE BÜTÜNLEŞME

Gerek Osmanlı, gerekse Osmanlı dışı kaynaklar, 19. yüzyılın başlangıç yıllarına kadar Bursa'nın esas olarak iç pazara dokuma üreten bir merkez olduğunu gösterir; kent ancak tali olarak Avrupalı imalatçılar için ham ya da yarı-mamul malzeme kaynağı işlevi görüyordu. Ne var ki, Napoleon savaşlarının bitmesinden sonra bu durum değişti ve Bursa'nın bir Osmanlı dokuma merkezi olarak tarihinin üçüncü aşaması başladı: 1820'lerden sonra ipeklilere yerel talebin artık büyümemesi nedeniyle, kimi dokumacılar geçimlerini sağlamak için makara sarmaya yöneldiler.⁷³ İpekli üretimi sona ermedi, ama makine yapımı İngiliz pamuk ipliğinin kolay bulunması sonucu, yüzyılın ortalarından sonra Bursa'da imal edilen birçok dokumada ipeğin yerini pamuk aldı.

Öte yandan, küçük burjuvazinin bile ele güne karşı ipek bir elbise alacak duruma gelmesiyle, Avrupa'da ipeğe talep arttı. Ayrıca ipek böceğini etkileyen bir salgın Bursa'yı, Güney Avrupa'ya göre daha geç etkilediğinden, yerel ipek üreticileri 1850'lerde, hastalık kendi ipek böceklerine sirayet edinceye kadar, kısa bir süre için rekor düzeyde yüksek fiyatlardan yararlanabildiler. Bu fiyat artışlarının üreticilerin, yerel dokumacılarla satmak

73 Bursa ipeklilerinin 19. yüzyıldaki kaderi Donald Quataert tarafından ufuk açıcı yapıtı *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, s. 107-33'te çok güzel tartışılmıştır. Bunu ayrıca daha önceki makalesi ile karşılaştırın. "The Silk Industry of Bursa", s. 284-99. Bu çalışmalara kolayca ulaşılması mümkün olduğundan, başlıca Quataert'in çalışmasına dayanan elinizdeki anlatı çok kısa olabilir.

yerine ihracat yapmanın daha kârlı olduğunu keşfetmeleri gibi bir yan etkisi oldu. Ancak Louis Pasteur'un geliştirdiği hastalıksız ipek böceği yetiştirmek için gerekli teknik bilgiler Bursa'da uygulanmaya başlayınca yörede ipekli imalatı yeniden başladı.⁷⁴ Gene de, Osmanlı Devleti'nin 1875'te iflâsı nedeniyle Bursa gelirlerinin esas olarak, Fransız çıkarlarının egemen olduğu Düyun-u Umumiye'nin (*Dette Ottomane*) eline geçmesi sonucu, ham ipeğin ihracı devam etti.⁷⁵

Bu nedenle Avrupa sermayesinin egemen olduğu "dünya ekonomisine bütünleşme" Bursa üreticilerini dünya talebindeki dalgalanmalara karşı hassas duruma getirdi; oysa daha önceki yüzyıllarda üreticileri en çok ilgilendiren saraylı, daha sonra da Osmanlı kentli müşterilerdi. Ancak, çoğu kez iddia edilenin aksine, Avrupa fabrikaları için makaralı ipek üretimi, yerel imalatın tümüyle sonu anlamına gelmedi. Bu imalatçılar fabrikasyon çıktılarını karakterize eden olağanüstü büyümeden paylarını almasalar da, en azından yerel piyasalar için üreterek ayakta kalmayı başardılar, çünkü Osmanlı imalatçıları çoğu kez eski moda el tezgâhlarında çalıştıkları halde bu pazarlara Avrupalı rakiplerine göre daha iyi hizmet sunuyorlardı.

Bir anlamda Osmanlı İmparatorluğu varlığını sürdürdüğü müddetçe Bursa sanayilerinin de varlıklarını sürdürdüklerini söyleyebiliriz, çünkü padişahların sonunu getiren Birinci Dünya Savaşı, en azından o dönem için Bursa sanayiinin de sonu oldu. Savaş koşullarında ihracat pazarları çöktü. Aynı zamanda, Düyun-u Umumiye'nin desteğiyle egemen bir konum elde eden gayrimüslim işverenler çoğunlukla kenti terk ettiler; yenilenmesi güç olan dutluklar savaş ve belki de genel olarak yakıt azlığı nedeniyle yok oldular. Ayrıca, 1900'lerin başlarında kadın fabrika işçilerinin çoğunluğu Rum ve Ermeni'ydi, yalnızca sınırlı sayıda Müslüman vardı; bu kadınların çoğu da, özellikle 1923'teki Türk-Yunan nüfus mübadelesi sonucu yöreyi terk ettiler. Devlet desteğiyle ipek üretiminin daha sonraki yıllarda yeniden canlandığı, hatta Bursa'nın pamuklu ve sentetik kumaşlarda uzmanlaşan, fabrika temelli bir tekstil üretim merkezi olduğu kuşkusuzdur, ama bu Osmanlı sonrasındaki farklı bir öykünün bir parçasıdır.⁷⁶

74 Quataert, *Ottoman Manufacturing*, s. 115.

75 Erder, "Industrial Bursa", s. 121-31.

76 Age, s. 136.

Gördüğümüz gibi Bursa'nın ipekli ve daha az düzeyde pamuklu imalatları Osmanlı sarayının, yerli müşterilerin, daha da ötesi dünya piyasasının taleplerine tabiydi. Padişahların siyasi gücünün ve itibarının da bir etkisi vardı ve bazı durumlarda taklit yoluyla tüketimi artırıyor, ama farklı koşullarda belli pahalı ipeklilerin piyasasını sınırlandırıyordu.

Ancak, bu kitabın üstünde odaklanma eğiliminde olduğu farklı bir açıdan bakarsak, gerek üreticiler gerekse alıcılar sürekli gidiş gelişlerin kural olduğu bir dünyada faaliyet gösteriyorlardı. Yerli ve uluslararası tacirlere ek olarak, “olağan şüpheliler,” yani katırcılar, eşek ve deve sürücüleri, hamallar da ham ipek, pamuk ve boya maddeleri ile mamul kumaş taşıyarak –çoğu kez güvencesiz– bir geçim sağlıyorlardı. Kimi durumlarda bu adamlar ve hayvanları, örneğin bir köyde dokunan kumaşlar boyama için Bursa'ya gönderildiğinde olduğu gibi, bir yerden ötekine yarı mamul eşyalar da taşıyorlardı. Bu gözlemler belli ki bir düzeyde çok elemanterdir, ama gene de yapılmaları gerekir, çünkü padişahlar vergilerini ödemeleri ve her zamanki yerlerinde kalmaları için sık sık sadık uyruklarını uyarıyorlardı. 19. ve 20. yüzyıl tarihçilerine gelince, onlar çoğu kez bu tip fermanları, Osmanlı dünyasında durağanlığın egemen durum olma iddialarını desteklemek için kullanıyorlardı. Bu bölümün, en azından Bursa'da, gerçeğin bunun tersi olduğunu gösterdiğini umarım.

“SADECE GEÇİYORDUM” 16. YÜZYIL ORTASINDA ÜSKÜDAR’DA SEYYAHLAR VE MİSAFİRLER

KİYİLLERDE: BAŞKENTLE BÜTÜNLEŞME YOLUNDAKİ KIRSAL BİR ÇEVRE

Üsküdar 1500’lerin ortasında bir kasabaydı ve idari olarak hâlâ, merkezi İzmit’te bulunan Kocaeli eyaletine bağlıydı. Ancak İstanbul’la ilişkileri yoğunlaşıyordu ve şimdiden başkent’in bu küçük yerleşimi yörüngesine çekeceğini öngörmek mümkündü.¹ Daha 1471-72’de, Fatih Sultan Mehmed’in sadrazamı Rum Mehmed Paşa burada bir cami, medrese ve hamam yaptırmıştı; 16. yüzyıl ortalarına gelindiğinde bu vakıf, gelirleri ve iltizam sözleşmeleriyle Üsküdar’ın yaşamında önemli bir varlıktı. Bizim burada ele alacağımız dönem içinde, 1548’de Kanuni Süleyman’ın kızı Mihrimah’ın hayratı olarak ikinci büyük külliye kuruldu.² Üsküdar’ın kentleşmesine büyük katkıda bulunan diğer görkemli vakıf binaları ancak 1500’lerin sonlarında ve daha sonra ortaya çıkarlar. İstanbul ile Üsküdar köyleri arasındaki artan trafik yeni iskeleler kurulmasına yol açtı: örneğin 1562-63’te Çengelköy ahalisi bundan sonra iskele amacıyla kullanılacak bir arazi talep etmiş ve bunu almıştı.³

Üsküdar kasabasının bir ana zanaat ya da ticaret merkezi olmadığı açıktı ve kadı sicillerinde ara sıra görünen zanaatkârlar çoğunlukla sadece yerel talebe hizmet veriyorlardı. Belki de uzman zanaatkârlar hâlâ kayda değmeyecek kadar azdı: birçok durumda insanlar babalarının adıyla değil, kendi adlarına babalarının mesleği eklenmiş olarak tanımlanıyordu;

1 Üsküdar’ı kapsayan en erken kayıt İstanbul Başbakanlık Arşivindeki Tapu Tahrir 436’dır; kayıt tarihsizdir, ama arşivciler bunun Kanuni zamanına ait olduğunu saptamışlardır. Üsküdar toplumu için bkz. Yvonne Seng, “Standing at the Gates of Justice: Women in the Law Courts of Early Sixteenth Century Üsküdar, İstanbul,” *Contested States: Law, Hegemony and Resistance* içinde, ed. Susan Hirsch ve Mindie Lazarus-Black (New York, 1994), s. 184-206; aynı yazarın, “Fugitives and Factotums,” s. 136-169; “A Liminal State”, s. 24-43. Yazar yayınlanmamış, “The Üsküdar Estates (tereke) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524” başlıklı tezini, 1991’de Şikago Üniversitesinde savunmuştu.

2 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abide ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, s. 249-252, 213-221.

3 Rifat Günalan, Mehmet Akman ve Fikret Sarıcaoglu (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971/M. 1562-1563)* s. 109.

örneğin, daha fazla ayrıntı verilmeden, bir iğneci oğlu Hasan'la karşılaşabiliyoruz. Ayrıca, kadı sicillerinde bulduğumuz tereke listeleri eğer temsili nitelikteyse, görece varlıklılar bile fazla zengin değillerdi.⁴ Piyasada görülen malların çoğu tarım ürünleriydi: 1530'larda yerel kadının narh koyduğu kalemler üzüm, karpuz, soğan, incir, fındık ve kestane idi. Dahası, zanaatkar ve perakendeciler arasında lonca örgütlenmesine ilişkin çok az atfa rastlarız: bunlardan biri, Üsküdar pazarındaki meyve sebze satıcılarının bir açıklamasıdır; buna göre satıcılar gelen ürünleri aralarında dağıtacak kıdemli bir insana ihtiyaçları olduğunu öne sürmüş ve herhalde lonca başı (kethüda) diyebileceğimiz birinin atanmasını sağlamışlardı. Benzer biçimde, yoğurt imalatçıları da kendi seçecekleri bir kethüda istemişlerdi ve bu istek kadı mahkemesince kabul edilmişti; 1560'lara gelindiğinde kaykıcılardan da resmen atanmış bir kethüdası vardı.⁵ Bu kişilerin hepsinin ulaşım ve yiyecek işlerinde çalışmaları tesadüf değildi.

Kâtipler, narh konulacak kadar önemli olan tarım dışı ürünler olarak yalnızca tuz ve sabunu kaydetmişti. Bir ölçüde başka iklime ait tek meta pirinçti: bu tahıl kasabaya Filibe/Plovdiv'den ya da Mısır'dan gelebiliyordu.⁶ Üsküdar'ın kırsal niteliği, kasabanın idarece belirlenen fiyatlar listesini İstanbul'unkilerle karşılaştırdığımızda daha da belirgin hale gelir; kabul edelim ki, Osmanlı başkentine ilişkin günümüze kalmış tek 16. yüzyıl metni 1501 tarihli, yani piyasayı, 1530'lardan bir kuşak öncesinde olduğu gibi yansıtır.⁷ Bu yıllarda Üsküdar'da, Osmanlı dünyasında kentliliğin simgesi olan bir bedesten bile bulunmuyordu. Kasaba halkı ancak 1588-9'da, kötü hava sık sık İstanbul ile bağlantıyı kesintiye uğrattığından, kendilerine ait bir "alışveriş merkezi"ne gereksinim duyduklarını öne sürerek, böyle bir binanın yapımı için dilekçe vermişti.⁸

4 Kenan Yıldız ve Recep Ahıskalı (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil* (H. 940-942/M. 1534-1536) s. 191, 353-407; Günelan, Akman ve Sarıcaoğlu (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. 404-461.

5 Yıldız ve Ahıskalı (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, s. 261; Günelan, Akman ve Sarıcaoğlu (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. 255-256.

6 Yıldız ve Ahıskalı (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, s. 71-3.

7 Ömer Lütfi Barkan, "Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar," (1942), No. 5, 326-40; II, No. 7, 15-40; II, No. 9, 168-177. İstanbul ile ilgili veriler: No. I'de.

8 Başbakanlık Arşivi Osmanlı Arşivi, Mühimme Defterleri 66, s. 31, no. 68.

Gene de, Üsküdar 16. yüzyıl ortasında Osmanlı başkentinin çevresindeki bilad-ı selase arasında önemli bir role sahipti. Galata yabancı ülkelerden gemilerin normalde demir attığı yerd, ziyaret merkezi Eyüp hem dindarlar, hem de Balkanlar'dan gelen yeni göçmenler için bir çekim merkeziydi, ama bu yüzyıl ortalarında Üsküdar Anadolu'dan ve daha doğudaki yerlerden gelen herkes için İstanbul'un giriş kapısıydı. Sıradan hırsızlık vakaları, çok farklı yerlerden gelen yabancıların Üsküdar'dan geçtiğini gösterebilir. Örneğin, 1562-63'te Amasyalı bir adam, yöredeki bir handa birlikte kaldığı kişinin malını çaldığını itiraf etmişti; kurban Karahisar-ı Sahib, günümüz Afyon eyaletindeki Sandıklı'dandı. Başka bir vakada, Bursalı bir adam, çalınan mallarını geri almak için Üsküdar mahkemesine çıkmıştı; hırsız da muhtemelen Üsküdar'da yakalanmıştı. Yöre kadısının önüne, mallarını geri almak için çıkan İranlı bir ziyaretçi bile vardı.⁹

Üstelik kadı kâtiplerince adları kayda geçen çok sayıda kişi, Üsküdar ya da çevre köylerinden Ortodoks Hristiyanlardı. Dolayısıyla nüfus, yerleşimin küçüklüğü dikkate alındığında tahmin edilebileceğinden daha çeşitliydi. Tacirler, sığınmacılar, iş arayanlar, başkentte işi olan taşrahılar –bunların tümü Üsküdar'dan geçiyor ve bazıları burada kalıyordu.

KAÇARKEN YAKALANAN FARKLI KÖKENLİ KÖLELER

1530'larda azat edilmiş erkek ve kadınların, yerel nüfusun önemli bir kesimini oluşturdıkları anlaşılmaktadır. Bu durumun kanıtları dolaylıdır: kadı sicillerinde yalnızca baba adı Abdullah olarak kayıtlı çok büyük sayıda kişi vardır. Kasabada şüphesiz bu adı taşıyan bazı adamlar yaşıyordu ve onların çocukları da, sıradan bir Müslüman aileden olmalarına rağmen, *bin* ya da *bint* Abdullah (Abdullah oğlu ya da kızı) olarak tanınacaklardı. Saygın bir Müslüman'ın "kâfir" babasına değinmek uygunsuz görüldüğünden, Osmanlı dünyasında yeni Müslümanları "Abdullah oğlu" diye çağırma adetti; "Allah'ın kölesi" anlamına gelen bu terim, Hristiyan ve Yahudiler için de kullanılabiliirdi. Kuşkusuz hiç köle olmadan İslamı benimseyen pek çok kişi vardı, ama 1530'lar ile 1560'lar arası Üsküdar kadı sicillerinde kaçak kölelere ilişkin çok sayıda atıf dikkate alınınca, 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl

9 GÜNALAN, Akman ve Sarıcaoglu (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. 178, 184 ve 390.

başlarında Bursa'da olduğu gibi yeni Müslümanlardan önemli bir bölümünün sahiplerinin ve efendilerinin teşvikiyle dinlerini değiştirdiklerini varsaymak yerinde görünmektedir. Eğer şanslıysalar, bu erkek ve kadınlar daha sonra azat edilir ve yaşamlarını özgür kişiler olarak sürdürürlerdi.¹⁰

Kaçak köleler, muhtemelen onları İstanbul'a, oradan da memleketlerine götürecek bir gemi bulma umuduyla Üsküdar'da oldukça sık boy gösterirlerdi; en azından başkentte, liman mahallesinin ya da ticari bir hanın görece anonim ortamının koruması altında sanki özgür kişiler gibi iş bulacaklarını ummuş olabilirler.¹¹ Kaçan köle kadınlara çok ender değinilir, ama bu hiç bilinmeyen bir durum değildi.¹² Kaçakların çoğu isimsiz kalmıştır –belki bunlar henüz İslamı benimsememişti– ama bazıları da kayıtlarda Şirmerd, Hasan ve İskender diye göründüklerinden belli ki bunlar Müslümandılar. Bazı durumlarda sahipleri biliniyordu: kaçaklar çoğu kez Bolu, Bilecik, Sivrihisar ve Geyve gibi küçük Anadolu kentlerinden, ama bazen de Sivas Divriği gibi çok daha uzak yerlerden geliyorlardı.¹³ Köylüler de köle sahibi olabiliyordu, normalde fiyatları 2500 akçeye kadar çıkan oldukça pahalı bu kişiler, büyük seferlerden sonra fiyatlar düştüğünde mütevazı taşrahıların eline geçmiş olabilirlerdi. Belki de köylüler onları ganimetlerini nakde çevirmeye hevesli askerlerden satın almışlardı.

Öte yandan kayıtlarda, İstanbul sakinlerinden birine ait olan ve şu ya da bu nedenle Üsküdar'a ulaşan kölelere çok ender değinilmektedir. Ancak kayıtlarda birkaç istisna vardır: örneğin, sahibi İstanbul'da yaşayan bir köle Gebze'de yakalanmıştı ve yetkililer onu geri göndermeyi üstlenmişlerdi. 1560'larda efendisi Teselya'da yaşayan Boşnak bir köle Üsküdar'da yakalanmış, genç bir Gürcü ise, Livadyalı bir sipahi olan sahibi öldükten sonra kendi başının çaresine bakmaya çalışmıştı. Uzak Bornu bölgesinden bir Afrikalı, İstanbul'daki efendisinden kaçmıştı; hatta sadrazamın hanesinden bile kaçan bir köle olmuş, ama adam Pendik Köyü'nde bir nöbetçi

10 Halil Sahillioğlu, "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa," s. 43-112; Seng, "Fugitives and Factotums," s. 152-63.

11 İncelememizin bu bölümü Seng'in "Fugitives and Factotums" çalışmasını, 16. yüzyılın ortalarına taşımaktadır.

12 Günalan, Akman ve Sarıcaoğlu (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. 181-2.

13 Age, s. 137.

tarafından yakalanmıştı.¹⁴ Bir diğer kaçak, Saraçhane diye bilinen büyük saraç atölyesi yakınlarındaki Kalenderhane Mahallesi'nde oturan, İstanbullu bir saraca aitti. Saraç herhalde varlıklı bir imalatçıydı, çünkü kaçan kölesinin yanı sıra, kayıtlarda "onun adamı" olarak tanımlanan bir köy nalbandının hizmetinden de yararlanıyordu.¹⁵

Elimizde ayrıca Sultan Süleyman döneminin son yıllarından bir kayıt vardır: buna göre kent dışından olup, Draman'ın sur içi mahallesinde gayrimüslim bir terzi için çalışan iki Hristiyan genç, Mustafa adlı bir başka terzinin peşinden Üsküdar'a gelmişler, ya da Mustafa bunları kaçırmıştı. Gençler nihayet, çoğu kez evsizlerin ve gizlice içki içenlerin kullandığı, terk edilmiş bir hamamın külhanında bulunmuşlardı. Ayrı bir belge, İstanbullu efendilerinin sonunda bunları geri aldığını kaydetmektedir. Ancak, gençler bir yerde tipik olarak köleler için kullanılan *gulam* terimiyle tanımlansalar da, sicilde Hristiyan adları ve babalarının adlarıyla görünmektedirler, oysa bu başkalarına ait olan kişilerin tanımlanmasında olağan bir yöntem değildi. Ayrıca, aynı sicilden farklı belgelerde, kesinlikle özgür hizmetkârlar olan kişiler de *gulam* olarak kayda geçmiştir.¹⁶ Dolayısıyla, iki gencin aslında, babalarının onlara başkentte bir yer bulduğu çıraklar olmaları mümkündür.¹⁷ Her durumda, vakaların büyük çoğunluğunda, kaçak köleler İstanbul'a ulaşmaya çalışmışlardı.

Bildiğimiz vakaların çoğunda, kaçak kölelerin yakın bir gelecekte serbest kalma umudu yoktu. Köle sahiplerinin çok azı mahkemeye kölelerini azat etme niyetiyle çıkıyordu; ayrıca görüldüğü kadarıyla, kaçaklar arasında kölelik döneminin ne zaman sona ereceğini tam olarak bilen, sözleşmeli köle (mükateb) sayısı azdı. Şu anda bu bulgunun bir tesadüften mi kaynaklandığını, yoksa daha geniş bir örüntünün bir parçasını mı oluşturduğunu bilemiyoruz.¹⁸ Dolayısıyla, bulduğumuz birkaç azat edilme durumu özellikle kayda değerdir: Kölesi Hurşid bint Abdullah adlı kadının serbest bırakılması için, Mesih bey b Abdullah'ı mahkemeye gönderen

¹⁴ Age, s. 413, 415, 429, 431.

¹⁵ Age, s. 430.

¹⁶ Age, s. 98

¹⁷ Age, s. 89-90.

¹⁸ Ev köleleri arasında çok sayıda koşullu kölelik vakası için, bkz. Seng, "Fugitives and factotums," s. 138-51.

Dilara bint Abdullah bu örneklerden biridir.¹⁹ Aynı şekilde, belki de Üsküdar Kaymakamı Alagöz Beyin kızı olan Fatma bint Alagöz, kadın kölesi Selür'ün azat edilmesi için mahkemeye bir temsilci göndermişti.

Muhtemelen kaçaklar her durumda, kaçmasalardı var olabilecek özgürleşme ihtimallerini yok etmişlerdi, ama 1560'lardan bir sicilde sahibi, kendi ölümü halinde hizmetkârının özgür kalacağına ilişkin resmi bir taahhütte bulunan, kaçak bir köleye rastlıyoruz.²⁰ Ne yazık ki, sicilden okuyabildiğimiz kadarıyla bu öykü bize yanıt vermekten çok, yeni sorular yaratmaktadır. Adı bilinmeyen, ama Macar kökenli olan köle, uzak Çorum kentinden, Ahmed Emin b Mustafa adlı birine aitti; Ahmed şahsen Üsküdar mahkemesine çıkmış ve gerçekten de Macar'ın sahibi olduğu, ama daha önceki vaadi nedeniyle mülkiyet haklarının sınırlı olduğu doğrultusunda, yerel bir idareciyi öfkeliendirdiği anlaşılan, bir ifade vermişti. Üstelik köle sahibi ta Çorum'dan yanında, Ahmed Emin'in gerçekten de Macar kölenin sahibi olduğunu ve köleye onun ölümünde özgür kalacağını vaat ettiğini teyit eden üç tanık getirmişti. Dahı da şaşırtıcı olan kaçığın, Ahmed Emin'e yazdığı bir mektup nedeniyle sahibinin kendisini geri almaya geldiğini açıklamasıydı; bu da, kölenin Osman'ıca okuyup, yazdığı anlamına gelebilirdi.

Bu durumda çok çeşitli senaryolar hayal edebiliriz: belki Ahmed Emin ve arkadaşları Çorumlu tacirdiler ve bu seyahatte efendisine eşlik eden köle, grup İstanbul'a yaklaştığında onlardan yolunu ayırmaya çalışmış olabilirdi. Ancak Macar bu çabası başarısız kalınca, efendisi için onu geri alacak kadar değerli olduğunu düşünmüş olabilirdi; belki de bu çözüm, Üsküdarlı memur tarafından gözaltında tutulduktan sonra yeniden satılıp bu sefer koşulsuz bir köleliğe mahkûm olmaktan iyiydi. Ama kuşkusuz başka öyküler de muhtemeldir.

Çoğu durumda yakalayanların isimleri de kayda geçmişti: bu kişiler çok istisnai durumlarda yeniçeriler ya da kolluk görevlisinin adamlarıydı; kayıtlarda, Hristiyanlar da dahil, sıradan sakinlerin adlarına çok daha sık rastlarız. Köle yakalayanlardan bazıları onların sahiplerinden bir ödül bek-

19 Günalan, Akman ve Sarıcaoglu (ed.), *Üsküdar Mahkemesi* 26 Numaralı Sicil, s. 160 ve 328. Mesih adının işaret ettiği gibi, söz konusu adam muhtemelen Hristiyanlıktan dönmeydi.

20 Age, s. 81. Bir kölenin sahibinin ölümünde özgür kalması vaadi (*tedbir, müdebber, müdebber*) için bkz. Sahillioğlu, "Slaves," s. 57-60.

liyorlardı. Kimileri ise sadece kısa bir süre için de olsa kötü bir ün kazanmaktan hoşlanan, işgüzar kişiler olabilir. Bazı adamlar köle olmadıklarını, yanlışlıkla öyle sanıldıklarını ispatlayabilmişlerdi. Muhtemelen macera peşinde evden kaçan gençler, tanındıkları kenti ya da köyü terk ettiklerinde çoğu kez köleleştirilme tehlikesiyle karşılaşıyorlardı.²¹

Yakalanan ve sahiplerine iade edilmeyi bekleyen kaçak kölelerin kayıtlarının tutulması, Üsküdar kadı mahkemesinin ana işlerinden biriydi.²² Çünkü köleler, sahipleri mülklerini almak üzere gelinceye kadar hapsedilir ve bunların beslenmesi ile muhafızlarının masrafları için küçük miktarda bir para tahsis edilirdi; bu para muhtemelen Üsküdar hapishanesindeki görevli kişilere gidiyordu. Az sayıda vakada, tutuklular kaçmayı başarmışlardı, ama bunların yeniden yakalanmadan önce çevrede ne kadar dolaştıklarını ve özgürlüğe ulaşmak için küçük bile olsa bir şanslarının olup olmadığını bilmiyoruz.²³

Osmanlıların, önce Jagiellon Hanedanı mensubu Kral II. Lajos'la, sonra da Macaristan'ın kaderi için Habsburglarla 1520'lerden 1540'lara kadar süren savaşları dikkate alındığında kaçaklar arasında oldukça çok sayıda Macara rastlamak şaşırtıcı değildir. Bunlardan bazıları daha 1521'de, Osmanlı orduları, o sırada Macaristan'ın güney sınırını koruyan başlıca kale durumundaki Belgrad'ı fethettiklerinde esir alınmış olabilirler. Metinlerimizde görünen "Arap" köleler, herhalde Afrikalılarıdır. Kâtipler bazen açıkça siyahi kişileri kastettiklerini belirtmişlerdi; bir vakada kayıtlar, kölenin yüz ve boynundaki, özgürlük için verdiği mücadeleden kaynaklanmış olabilecek yaralara değiniyordu.²⁴ Kâtipler ayrı bir kategori olarak, ara sıra bir Habeşi'nin ya da Orta Afrika'daki Bornu'dan birinin varlığını kaydetmişlerdi. 16. yüzyılın sonlarında bile köleler arasında Boşnaklar da vardı; örneğin 1562-63'te, sahibi köle değerinin beşte biri tutarındaki vergiyi (*pençik*) devlet hazinesine borçlu olduğu için bu bölgeden genç bir köleyle karşılaşırız. Diğer bir vakada, Lahsa'nın vefat etmiş valisinin bir Boşnak kölesi, mahkemede hiçbir zaman azat edilmediğini itiraf etmek zorunda

21 Yıldız ve Ahıskalı, ed., Üsküdar Mahkemesi I Numaralı Sicil, s. 233.

22 Age, s. 407-31 hemen tümüyle bu tip vakaları ele almaktadır.

23 Age, s. 427-28.

24 Age, s. 254.

kalmıştı.²⁵ Bu kişilerden bazıları yasadışı olarak köle yapılmış olababilirlerdi; bu, yeniçerilerin de oldukça sık işledikleri bir suçtu.²⁶ Bir diğer olasılık olarak, Üsküdar kadısı kâtiplerinin, dillerinin benzerliği nedeniyle birçok kez Boşnaklarla Hırvatları karıştırdıklarını düşünebiliriz; aslında Hırvatlar çoğunlukla sınırın Habsburg tarafında yaşıyorlardı ve savaş esiri olarak köle pazarlarında ortaya çıkabilirlerdi. Ne var ki, Hırvatlar zaman zaman kaçak köleler arasında ayrı bir kategori olarak da görülmektedir.

Kaçaklar arasındaki "Rus"ların sayısı dikkat çekicidir; muhtemelen bu terimle Ukraynalılar ve Ruslar da dahil, Doğu Avrupa'nın Slav dilleri konuşan insanları kastediliyordu. Öte yandan, görüldüğü kadarıyla Polonyalılar oldukça azdılar. Kazak korsanların Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri, Osmanlı sınır muhafızlarının oldukça çok sayıda korsanı yakalamalarına yol açmış olmalıdır, ama bu faaliyetler muhtemelen 16. yüzyıl ortalarında 1600 yılı dolayında olacağı kadar sık değildi. Ruslar başka nedenlerle de köle olababilirlerdi, çünkü köle avcılığı Kırım Tatarlarının geçim kaynaklarından biriydi ve onların tutsaklarının birçoğu Osmanlı pazarlarına ulaşmış olmalıdır. Unutulmamalı ki, 1571 gibi geç bir tarihte bile bir Tatar akını Moskova'ya ulaşmış ve saldırganlar kentin büyük bölümünü yakmışlardı. Dolayısıyla Üsküdar kâtipleri birçok vakada bu yabancıların solgun benizlerini (*asfari'l-lavn*), mavi ya da ela gözlerini ve sarışın/seyrecek sakallarını kaydetmişlerdi.

17. yüzyılda, Karadeniz'in kuzeydoğu sahillerinden Abazalar, saray hizmetkârları arasında etkin bir grup oluşturacaklardı; bu gruptan birkaç talihli vali ya da vezir bile olabildi. Ama 1500'lerin başlarından ortalarına kadar Üsküdar kayıtlarında ara sıra boy gösteren Abazalar mütevazı taşralıların köleleriydi; bunlardan biri Bolu'dan Boğaz sahillerine kadar kaçan, ama Üsküdar yakınlarında bir sığır çobanı tarafından yakalanan adı belirtilmemiş bir adamdı.²⁷ Çok ender olarak Çerkezler de görülüyordu.²⁸ Kuzey Anadolu köleleri arasında, bu erken tarihte bile en çok rastlananların Megri diye kayda geçen ve Megrel olabilecek kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

25 Günalan, Akman ve Sarıcaoğlu (ed.), *Üsküdar Mahkemesi* 26 Numaralı Sicil, s. 181 ve 392.

26 Nicolas Vatin, "Une affaire interne," s. 149-190. Peloponez'de Mistra'dan bir kadınla ilgili, olası bu tip bir vaka için karşı. Günalan, Akman ve Sarıcaoğlu (ed.), *Üsküdar Mahkemesi* 26 Numaralı Sicil, s. 278.

. Ankara'dan özgür bir adamın köle olarak satışı için bkz. age, s. 395.

27 Yıldız ve Ahıskalı, ed., *Üsküdar Mahkemesi* 9 Numaralı Sicil, s. 412.

28 Age, s. 404.

Belgelerimiz kısa ve öz olduğundan, birçok soru yanıtsız kalmaktadır. Daha kafa karıştırıcı sorulardan biri de kaçan kölelerin tepkileriyle ilgilidir: bunların, gerek yakalanmadan önce, gerekse birisi bunların izini sürüp, kadı mahkemesine sürüklediğinde dövüşüp dövüşmediklerini çok ender öğreniriz. Bu insanlardan hiçbiri şiddet kullanarak tepki göstermemiş miydi? Ya da, eğer bazıları bunu yaptıysa, örneğin onları yakalayanlar neden bu olaya kadı kâtiplerinin önünde değinmemişlerdi? Acaba sıradan bir köle tarafından dövülmek bir utanç kaynağı mıydı? Bu ve daha birçok soru hâlâ yanıt beklemektedir.

GEÇİŞ GÜZERGÂHLARINDA RESMÎ KONTROLLER VE GELİP GEÇENLER

Bizi burada ilgilendiren dönem süresince Osmanlı merkezi idaresinin İstanbul'a göçü önleme konusundaki kaygıları, 1700'lerde ve 1800'lerin başında olacağı kadar güçlü değildi. Ne de olsa, daha seksen yıl kadar önce Fatih Sultan Mehmed imparatorluğunun her yöresinden insanları İstanbul'a yerleşmeye zorlamış, onun oğlu ve ardılı II. Bayezid 1500 yılı dolayında, Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Akkerman ve Kili'yi fethettikten sonra aynı şeyi yapmıştı. Ancak, insan hareketlerini kontrol mekanizmaları daha 1500'lerin ortalarında bile kurulmuştu: İstanbul'la bağlantılar ancak denizden mümkündü ve kendi teknelerine sahip olacak kadar talihli olmayan kent sakinleri, kayıkçı hizmetinden yararlanmak zorundaydılar.²⁹ Ne var ki bu adamlar sayıca azdı ve sıkı denetim altındaydılar: 1534-6'da kayıtlarda on kişi görünüyordu ve her birinin bir kefilı vardı.³⁰ Kayıtlardaki tüm kayıkçılar Müslümandı.

Kayıkçıların tümünün çalıştıkları tekne kendilerine ait değildi. Sekiz kayığa sahip olan ve sadece bir yılda 60.000 altın toplayan, Bayezid b Yusuf gibi varlıklı işverenlere de rastlıyoruz. Kayıkçılar herhalde kendi paylarını çıkarıp, geri kalanını işverenlerine verdiklerine göre, her kayıktan 7.500 altın kâr edildiğini varsayabiliriz. Eğer bu büyük kâr olağandışı koşulların sonucu olmayıp, her yıl ediniliyorsa, bu işteki büyük girişimciler cidden varlıklı kişiler olmalıydılar. Ancak, böylesi bir girişimcinin beklentilerini değerlendir-

29 Bu çok önemli işçiler için temel makale hâlâ: Cengiz Orhonlu, "İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği," s. 83-103.

30 Yıldız ve Ahıskalı, ed., *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, s. 432

meden önce, söz konusu kayıkların maliyetini ve ödenmesi gereken vergi ve harçları bilmemiz gerekir. Ne yazık ki büyüklüğünü bilmediğimiz bir kayıkta iki hisse 8.000 akçeye çıkabilirdi; bu önemli tutar bize Bayezid b. Yusuf'un yatırımının büyüklüğü hakkında bir fikir vermektedir. Ama 200 akçeye mütevazı bir tekne satın almak da mümkündü. Kayıkçıların, muhtemelen kürek çekme işinin çoğunu yapan hizmetkârları ise yılda 600 akçeyi aşmayan, çok mütevazı bir ücret alırlardı. Üstelik, sözleşmesi bize kadar ulaşan bu adam koşulların zorlamasıyla eğer bütün bir hicri yıl boyunca çalışmaması halinde hiçbir ücret talep etmeyeceğine dair söz vermek zorunda kalmıştı.³¹

16. yüzyılın ilk yarısında 1700'lerde adet olduğu gibi bir mesleğin kurallarının resmen belirlenip kaydedilmesi çok olağan değildi,³² ama Üsküdar'dan İstanbul'a bir yolculuğun fiyatını belirten talimatlar günümüze kalmıştır: eğer kayık doluysa, kayıkçı her iki yolcudan bir akçe alırdı; yalnızca birkaç kişi yolculuk etmek istiyorsa, o zaman bu kişilerin ücreti belirlemek için pazarlık etmeleri gerekirdi.³³ Ayrıca idarenin, her teknenin hangi iskeleye ait olduğunu ve buradan çıkarak, ilgili kayıkçıların zamanlarını nerede geçirdiklerini bilmeyi gerekli gördüğü anlaşılmaktadır. Örneğin, Galata'ya "kayıtlı" bir kayık, Üsküdar bölgesindeki Salacak'ta terkedilmiş olarak bulunduğu, mahkeme bu doğrultuda bir beyanı kaydetmiş ve teknenin sorumluluğu yerel subaşına verilmişti.³⁴ Ne yazık ki, tekne sahibinin ortaya çıkıp çıkmadığını ve kayığın sonunda Galata'ya iade edilip edilmediğini bilmiyoruz. Ancak 1562-63'te, o dönem Üsküdar kaymakamı olan Alagöz Bey büyük olasılıkla kendi yetki alanına sürüklenen ama Kasımpaşalı bir adama ait olan bir tekneyi alıkoymak istemişti. Tekne sahibi gerekli tanıkları da getirerek, söz konusu kayığın Boğaz ve Marmara'daki güçlü akıntılara kapıldığını söylemişti; belli ki böylece, kayığın normal limanından o kadar uzakta bulunması için meşru bir neden olduğunu ifade etmek istiyordu.³⁵

Bazı koşullarda kayıkçıların Boğaz'ın bir yakasından ötekine yolcu taşıması, neden her zamanki işlerini sürdüremeyeceklerine ilişkin bir açık-

31. Günalan, Akman ve Sarıcaoğlu, ed., *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. 348-9, 207, 213, 260.

32. Ahmet Kal'a vd., ed., *İstanbul Külliyyatı: İstanbul Ahkâm Defterleri*, cilt 1.

33. Günalan, Akman ve Sarıcaoğlu, ed., *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. 450-1.

34. Yıldız ve Ahıskalı, ed., *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, s. 294.

35. Günalan, Akman ve Sarıcaoğlu, ed., *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. 143.

lama yapılmadan yasaklanırdı. Bir vakada Üsküdarlı bir tekne sahibi bir grup insanı Üsküdar'a getirdiğini kabul etmiş ve tazirle (bu herhalde dayak anlamına geliyordu) cezalandırılmıştı. Bir diğer kayda göre, Üsküdar'ın kuzeyi, Beylerbeyi'nin güneyindeki İstavroz köyünden bir Hristiyan sadece bir uyarıyla kurtulmuş ve kendisine gelecekte İstanbul'dan insan getirmemesi söylenmişti. Muhtemelen bu yasak Üsküdar ile Osmanlı başkenti arasındaki tüm meşru temasları kesmiyordu. Ama bazı geçişlerin yasadışı olduğu kesindi ve resmi bir uyarı alan adamlardan biri İstanbul'dan Üsküdar'a, yani başkente değil, başkentten dışarı insan taşımıştı. Bu nedenle bu önlemin amacı sadece İstanbul'a göçü önlemek olamazdı; başka bir faktör daha söz konusu olmalıdır. Ancak bugüne dek karşılaşılan vakaların hiçbirinde, örneğin yakın tarihli bir padişah fermanı nedeniyle Üsküdar'dan İstanbul'a insan taşımanın genel olarak yasaklandığı iddia edilmemiştir. Umulur ki, zamanla bu bilmece çözülecektir.

Bazı durumlarda kontrollerin mali nedenleri vardı: örneğin Üsküdar mülteziminin Yahudi bir çalışanı, muhtemelen tacir olan bir diğer Yahudiyi İstanbul'dayken kendisine ait bazı mallar için vergi ödediği, ama tümü için ödemediği iddiasıyla tutuklatmıştı. Ancak söz konusu malların kadı mahkemesinde incelenmesinde hesabı verilmeyen bir kalem çıkmamış ve (muhtemel) tacir kendini korumaya almak için, mültezimin adama bu araştırmanın sonucunu yazılı olarak beyan ettirmişti.³⁶ Diğer bazı durumlarda, ithal köleler üstündeki beşte birlik verginin tahsildarı Üsküdar'dan İstanbul'a köle getiren kişileri sorgulatmıştı. Mahkeme kâtipleri de, Yasemin adlı kadın kölesini yanında İstanbul'a getirdiğini kabul eden Hundi Hatun adlı birinin yanıtını kaydetmişlerdi: metin bunu açıkça söylemese de muhtemelen tahsildar, belki de pencik vergisi önceden ödenmiş bir köle için para koparmaya çalışıyordu.³⁷

SUÇ AMAÇLI GEÇİŞLER

Zaman zaman yolcuları suç kastiyle ya da en azından karanlık amaçlar için bir kıyıda ötekine taşıyan kayıkçılarla ilgili şikâyetlere rastlarız: örneğin, Deli Mustafa adlı bir Çingene karısı Kali'nin, kendi bilgisi olma-

36 Yıldız ve Ahıskalı, ed., *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, s. 135.

37 Günalan, Akman ve Sancaoglu, ed., *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. 205.

dan Yekmi adlı bir diğer Çingeneyi birlikte İstanbul'dan Üsküdar'a gitmeye ikna ettiğini öne sürmüştü. Başka ayrıntı verilmediğinden, Yekmi'nin bir genç mi, yoksa yetişkin mi olduğunu bilmiyoruz; bu kaçırılma olayının ne amaçlı olduğunu, hatta gerçekte olup olmadığını da belirleyemiyoruz. Tek bildiğimiz, Yekmi'nin Üsküdar'a götürüldüğüne ilişkin beyanıdır. Mahkeme kurbanı bir yetişkin olarak görmüş olmalıdır, çünkü yasadışı işleri nedeniyle Kali hapse girmişti. Ancak, kocası kısa bir süre sonra onu hapisten çıkarmıştı. Yekmi'nin kaderi ise bilinmemektedir.³⁸ Aynı derecede kafa karıştıran bir diğer öyküde İstanbullu iki kadın, mahkemede bir saray kethüdasının hizmetindeki bir kayıkçının onları Üsküdar'a götürdüğünü iddia etmişlerdi; bunun nedeni bilinmemektedir. İki kadın kaçırıldıklarını iddia etmediklerinden, belki de bu sonu kötü biten bir gezintiydi.

Buna benzer bir diğer öyküde İstanbullu Hani Hatun bir kadın kölesiyle birlikte kayıkla Adalar'a gitmişti; bu gezi nedeniyle kadının yolculuk yaptığı teknedeki iki kayıkçı dayak yemişlerdi. Ama eğer bu Hani Hatun sicilde birkaç madde sonra kayıtlı aynı adlı kişiye –bu kez Kadıköylü olarak tanımlanmaktadır– dönüş yolculuğu daha da felaketli olmuştu. Hani ve kölesi başka bir kayığa binmişlerdi; ama bu kez kayıkçının yolcusunun ırzına geçtiğine ilişkin, kimin tarafından yapıldığı çok açık olmayan bir suçlama vardı. Kayıkçı suçlamaya karşı çıkmış ve adını temize çıkarmak için yemin etmişti; gene de vakanın ayrıntıları çok açık değildir.³⁹

1560'lardan bir sicilde, İstanbul'dan Üsküdar'a gitmek istediği anlaşılan ve yolculuğu kötü biten bir diğer kadının öyküsü kayda geçmişti: Üsküdar'da bir memurun hizmetindeki iki kolluk görevlisi (*ases*, *yasakçı*) bu kasabadan Ali b Hasan adlı birini mahkemeye getirmiş ve Ali'yi kendisini yasadışı olarak Bursa'ya götürmek ve yanında götürdüğü giysileri çalmakla suçlayan bir kadından bir şikâyet aldıklarını beyan etmişti. Kolluk görevlilerinin Ali'yi çalınan malları iade ederek, mahkemeye gitmeden işi halletmeye teşvik ettikleri, Ali'nin de gerçekten kadın giysilerinin bulunduğu bir çıkını getirdiği anlaşılmaktadır. Ama şimdi mallar görevlilerin elinde olduğu halde Ali her şeyi reddediyordu. Eyüplü bir kadın olan kurbanı göre

38 Yıldız ve Ahıskalı, ed., *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, s. 83-4.

39 Age, s. 143, 145.

olay şöyle gelişmişti: daha önceden kayıkta iki kadın olduğundan, Üsküdar'a geçmek için Ali'nin teknesine binmeyi güvenli görmüştü. Ancak bu iki kadının köle olduğu, dolayısıyla da Ali'nin onu Üsküdar yerine Bursa'ya götürdüğü, bir hana hapsettiği ve mallarını çaldığında ona yardım edemedikleri ortaya çıkmıştı; kadının anlatısındaki malları, iki kolluk görevlisinin ifadesinde olduğundan daha değerli görünmekteydi. Kadının kendisini denize atmaya çalışmakla bile suçladığı Ali, bir kez daha her şeyi inkâr ederek kurtulmaya çalışmıştı.⁴⁰ İstanbul'dan Üsküdar'a gezmek ve biraz şarapla rakı içmek için geldiklerini kabul eden iki erkek ile –biri eski bir köle olan– iki kadının durumu o kadar karmaşık değildi.⁴¹ Kolluk görevlisi tarafından yakalandıklarında maceralarını tereddütsüz itiraf etmişlerdi.

İnsanların yasadışı olarak Boğaz'ın bir yakasından ötekisine taşındığı diğer olaylar, şimdiki veya eski kölelerle ilgiliydi. Bunların en kötülerinden biri, Beylerbeyi yakınlarında yaşayan köylülerce ağır yaralı olarak bulunan, azat edilmiş köle Mesih'in durumuydu; Mesih kısa süre sonra ölmüştü. Onun eski sahibi –ve muhtemelen daha sonra da işvereni– meselelerin peşini bırakmamış ve üç İstanbullu adamın bir biçimde Mesih'i onlarla birlikte Boğaz'ın Anadolu yakasına gitmeye ikna ettiklerini ve orada bilinmeyen nedenlerle öldürdüklerini ortaya çıkarmıştı.⁴²

ÜSKÜDAR'IN KATIRLARI VE KATIRCILARI

Üsküdar'ın Anadolu ile bağlantılarını sağlamakta katırların önemli bir rolü vardı; en azından iki sicilimizden daha geç tarihlişinin kapsadığı dönemde, katırlar oldukça sık görünürler. Ölü bir katırcının dört katırdan başka pek fazla bir şeyi olmadığı ortaya çıkmıştı; ama katırcı Urfa'daki evinden çok uzakta ölmüştü ve orada ayrıca mülkleri olabiliirdi.⁴³ Katırcılardan bazıları ticaret de yaparlardı; örneğin, metinlerimizde katırcı olarak geçen Kara Ali adlı kişi at satıyor ve belki de ticari işlerine yatırım amacıyla borç para alıyordu. İyi katırlar iyi para ederdi: altı hayvan elli altına (hayvan başına 8,3) el değiştirmişti, dolayısıyla bunlar en azından ucuz tipteki atlardan

40 Günelan, Akman ve Sarıcaoğlu, ed., *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. s. 82-5.

41 Yıldız ve Ahıskalı, ed., *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, s. 93, 102.

42 Günelan, Akman ve Sarıcaoğlu, ed., *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. 291-2.

43 Age, s. 455.

daha pahalıydılar. On altın değerinde bir katır da kayda geçmişti; diğer bir durumda ise bir katırcı altı katır 130 altına (hayvan başına 21,7) satmıştı.⁴⁴ Bu hayvanların beslenmesi de pahalıydı, çünkü bir katır günde iki akçe-lik saman ve arpa yiyor, toplam ahır maliyeti üç akçeye çıkıyordu.⁴⁵ Buna karşın, yakalanan ve şimdi sahibinin gelmesini bekleyen bir köle geçim masrafları için yalnızca iki akçe alıyordu ve bu tutara nöbetçilere yapılan ödemeler de dahildi.

Katırcılarla ilgili kayıtların çoğu katır kiralayan ya da kiralamak isteyen müşterileri konu alıyordu. Örneğin tacir İbrahim b Durmuş, Mustafa b Emirhan adlı bir katırcıyla Amasya'ya, her biri 140 akçeden iki yük taşınması için bir anlaşma yapmıştı; tacir görüldüğü kadarıyla fikir değiştirse de mahkeme anlaşmayı geçerli bulmuştu. Üsküdar'a daha yakın olduğu için Tosya'ya mal taşımak daha ucuzdu: bir katırcı bu işi 125 akçeye yapmayı kabul edince, adamın açıkça gitmek istememesine rağmen mahkeme onun verdiği sözü tutmasını istemişti. Akşehir'e katır sırtında bir yük mal iletmenin bedeli ise 75 akçeydi.⁴⁶ Diyarbakır'da büyük bir iltizam sahibi olan bir adam, Darende'de yaşayan bir katırcıdan üç katır kiralamış, bu seyahat için on beş altın, yani katır başına beş altın ödemişti. Kilis Valisi Canbolad Bey ise Malatya civarındaki Behisni'den, Kilis'ten Üsküdar'a yük taşımak üzere iki katırcı tutmuştu. Ne yazık ki, kâtip belli ki sözleşmeyi yazarken birkaç hata yapmıştı, bu nedenle bunun tam anlamı günümüz okurlarınca anlaşılmamaktadır; ama sonunda mesele, katırcıların her hayvan için iki altın alacağıydı.⁴⁷

1560'larda kasabanın muhtemelen en etkin kişisi olan, Üsküdar Kaymakamı Alagöz Bey de uzun mesafeli ticaretle meşguldü ve mallarını katır sırtında taşıtır: Tosyalı bir katırcı elli iki altın değerinde mal taşımıştı, ama kayıt tarihinde bunun ancak bir kısmını asıl sahibine teslim etmişti.⁴⁸ O yıllara ait kadı sicilinden, Mısır'a giden bir defterdarın da bir katırcı ve at kiraladığını öğreniyoruz; belli ki bu yüksek memur yolun tamamını denizden kat etmeyecekti. Ölen bir hacının mallarını hacının oğlu ve varisine vermek

44 Age, s. 261, 349; dokuz altın değerindeki bir katır için bkz. age, s. 309.

45 Age, s. 238, 242, 245, 248-9, 262.

46 Age, s. 199, 356.

47 Age, s. 203, 309-10.

48 Age, s. 226, 236, 246, 393. Tosyalı katırcı borcunu kabulde tereddüt etmemişti, ama meslektaşlarından biri bilinmeyen bir neden için anlaşmaya varıldığı söylenen, on altınlık borcu şiddetle reddediyordu.

zorunda kalan bir katırcının vakasından gördüğümüz gibi, hacdan dönen kişiler bile bazen yolculuklarının son etabını katır sırtında yapıyorlardı.

Bu bilgi parçacıklarından görüldüğü kadarıyla 16. yüzyıl ortalarında katır, deve ve beygirden daha popülerdi. Gerçekten de deve sürücülerini Üsküdar sicillerinde hemen hiç görünmezler ve Tosya ile Amasya'ya giden kuzey yolunda olduğu gibi, güneydoğuya giden yollarda da yalnızca katırcıları buluruz. Katırların ve katırcıların daha sonraki dönemde o kadar öne çıkmadıklarını görürüz; örneğin 1700'lerde katırcıların yerini beygirciler almıştı.⁴⁹ Ama bu gözden düşüşün nedenlerini henüz bilmiyoruz. Her ne olursa olsun, 1560'lara gelindiğinde katırcılar Üsküdar'da ticari açıdan en faal insanlar arasındaydılar ve onların borçları, alacakları, satışları ve anlaşmazlıkları o yıllarda derlenen kadı sicillerinin önemli bir kısmını oluştuyordu.

SONUÇ OLARAK

Üsküdar, hareketliliğini oradan geçen insanlara borçluydu; eğer kadı sicilleri kasabanın toplumsal yaşamını makul bir düzeyde yansıtıyorsa, burada kaçak kölelerin, kayıkçıların ve katırcıların varlığının nedeni Osmanlı başkentine gidiş ve gelişlerdi. Üsküdar kasabasının tarihine binaları aracılığıyla baktığımızda, saraylı girişimlerine ve vakıflara, diğer bir ifadeyle kasabanın sabit ve anıtsal yüzüne öncelik verme eğiliminde oluruz. Oysa kadı sicillerinde vakıflar büyük inşaatçılar, hatta işverenler olarak değil, daha çok bir borç verme kaynağı olarak görünürler. Dolayısıyla kentin gelişimi geri kalır: iyi bilinen Mihrimah Sultan Külliyesi'nin 1560'ların sicilinde hiçbir önemli iz bırakmaması kayda değerdir.

Kayıtlarımız bize, tüm yaşamlarını Üsküdar'ın bağ ve bahçeleri içinde geçiren, küçük bir kasabanın belirgin şekilde durağan ahalisi için bile, hareket halinde bir dünya sunmaktadır. 16. yüzyıl ortalarından sonra bilinmeyen bir zamanda taşımacılar beygiri katırdan daha pratik bulduklarından, ulaşım araçları bile değişmişti. Boğaz'da yasadışı geçişler çok ender değildi; aynı şey cürümle ilişkili trafik için de geçerliydi ve bu 1700'lerde de böyle olacaktı.⁵⁰ Ancak 18. yüzyıl belgeleri daha uzun olduğundan, bu daha

49 Işık Tamdoğan, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi," s. 80-95.

50 Age.

geç döneme ilişkin olarak hangi “saldırı ve yaralama” olaylarının kayıkçılar ve diğer nakliye işçileriyle ilgili olduğunu belirleyebiliyoruz. Buna karşın 16. yüzyıl ortasında birbirine küfür eden ve dövüşen insanlara ilişkin çok kayıt vardı, ama bu anlaşmazlıkların ne hakkında olduğunu çok ender öğrendiğimiz için, taşımacılıkla ilgili sorunların ne ölçüde söz konusu olduğunu saptayamıyoruz. Belki de kayıkçı sayısı arttığından –gördüğümüz gibi 1530’larda yalnızca on kayıkçı vardı– Boğaz geçişiyle ilgili anlaşmazlıkların sayısı gerçekten artmıştı. Ama daha erken dönemde bile deniz geçişi, özellikle kadın yolcular için tehlikeli olabiliyordu.

Böylece Üsküdar’ı Anadolu’dan gelip giden yolcular için İstanbul’a giriş kapısı olarak görebiliriz. Katırcılar, onların hayvanları ve müşterileri buraya gidip gelirken uzun mesafeler kat ediyor, Anadolu’nun uzak güneydoğusundaki kentleri Osmanlı başkentine bağlıyorlardı. Birçok kaçak köle buradan geçmişti ve belki de hepsi yakalanmamıştı. Muhtemelen sayıları çok olmayan bazı tekne sahipleri, yalnızca Boğaz’ın bir yakasından ötekine geçişle kalmayıp, Osmanlı başkentini Bursa’ya da bağlayan bu trafiğe büyük yatırımlar yapmış ve büyük kârlar sağlamışlardı. Genel olarak Üsküdar herhalde İstanbul ile, daha sonraki çağlarda olacağı kadar sıkı bağlantılı değildi, ama bütünleşme süreci başlamış ve bazı yönlerden oldukça ilerlemişti.

16. YÜZYILDA ÜSKÜDAR'DA KÖLELERİN KARŞILAŞTIĞI SİKINTILAR VE ZORLUKLAR

Osmanlıda köleliği inceleyen araştırmacılar çoğunlukla 19. yüzyıl ve daha ender olarak da –şimdi de olduğu gibi– 16. yüzyıl üzerinde yoğunlaştılar. 1800'lere ilginin sürmesinin önemli bir nedeni kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin uzun geçmişi: 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında, Basra Körfezi'nde köle ticaretinin ilk kez yasaklanmasından (1847) sonra, kölelik ortadan kaldırılmayıp aşamalı olarak azaltılmıştı.¹ 1909'da Sultan Abdülhamid'in haremının dağıtılarak, gerek kadın gerekse erkek, sultana hizmet etmiş çok sayıdaki saray kölesinin, varsa ailelerine geri gönderilmeleri önemli bir adımdı; ancak kölelik yasal olarak ancak imparatorluğun sonuyla birlikte yok oldu. Bu uzun süreç Osmanlı arşivi malzemelerinde ve edebiyatta belgelendiği için, elimizde bol bilgi vardır; ne yazık ki 16. yüzyıl için bu söz konusu olmadığından, araştırmacıların en azından birkaç kaynak bulma amacıyla yoğun çaba harcamaları gerekmiştir.

Padişah sarayına ve orduya alınmayan kölelerin kaderine ilişkin kaynak sayısı oldukça sınırlı olduğu halde, neden 16. yüzyıl kölelikle ilgilenen tarihçiler için ikinci bir odak noktası olmuştur? Aslında 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı toplumunun inşasında çok sayıda yabancıнын özümsemesi söz konusu olmuştu ve bunların birçoğu Osmanlı topraklarına köle olarak girmişlerdi. Zamanla bu erkek ve kadınların bazıları tacirlerin işletme yöneticileri, değerli Bursa kumaşlarının dokumacıları ve işletme sahiplerinin çocuklarının anneleri oldular. Oldukça çok sayıda köle sonunda azat edildi; bunlar arasında iyi evlilikler yapan ve Mekke'ye hacca gidecek kadar dindar ve varlıklı hale gelen azat edilmiş bazı genç kadınlar

1 Ehud Toledano, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression; Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, bkz. s. 11-2; As if Silent and Absent; İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*; Y. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909*.

da vardı.² Bazıları ise yaşamlarını tarlada, özel bir kişinin, bir vakfın, hatta devlet hazinesinin hizmetinde çalışarak geçirdiler. Bu kölelerden kimi kaçtı, kimi yollarda öldü, kimi de yakalandı ve belki de Osmanlı toplumunun kıyıcıklarında ancak birkaç yıl yaşadktan sonra öldü. Köleler her zaman olmasa da çoğu kez İslamı benimsedikleri ve böylece İstanbul'da ve çevresinde ve diğer Osmanlı merkezlerinde doğmakta olan toplumsal düzende belirli bir rol oynadıklarından, imparatorluğun doruğuna ulaştığı dönemin tarihçileri için bu hâlâ az anlaşılmış insan kategorisine ilişkin verileri derlemek ve bunlardan anlam çıkarmak önemlidir.

KAYNAKLAR VE BUNLARIN DAYATTIKLARI BAKIŞ AÇILARI

1500'lerin başlarından kimi Osmanlı kent ve kasabaları için hukuk davalarının kayıtlarını içeren kadı sicilleri günümüze kalmıştır. Bunların arasında bazen yerel kadı kararları da vardır. Bu sicillerde kölelere ve köleliğe ilişkin çok sayıda belge buluruz.³ Özellikle de satış, hediye, borç verme ve miras bölüşümlerinin çoğu gibi tartışmalı olmayan meselelerin kayıtları amaçlarımız için değerlidir. Çünkü kölelerin satışı ve azat edilmeleri bu gibi durumlarda oldukça sık meydana gelir. Ne yazık ki, "Büyük İstanbul" bölgesiyle ilgili olarak, yalnızca Anadolu yakasındaki Üsküdar'ın kayıtları 16. yüzyıl başlarına kadar geri gider (bunlar 1521'de başlar). Galata için 16. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin malzememiz vardır (1561-72) ve Nur Sobers Khan yakında yayınlanacak tezinde bunları tartışacaktır.⁴ Ne var ki, İstanbul'un merkezi, yani ana köle pazarının bulunduğu sur içi hakkında hiçbir bilgimiz yoktur, çünkü esas İstanbul için günümüze kalmış en erken siciller ancak 1600'lerin başlarındandır.

Kölelikle ilgili Üsküdar belgeleri, önce tezi için daha sonra da iki önemli makalede Yvonne Seng tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir.⁵ Ancak, daha yakın zamanda bazı Üsküdar sicilleri basılmıştır ve bunların elektronik olarak aranabilir dizinleri bulunmaktadır; dolayısıyla şimdi, şu

2 Suraiya Faroqhi, "From the slave market to Arafat," s. 3-20.

3 Hâlâ temel önemde: Halil Sahillioğlu, "Slaves in the social and economic life of Bursa, s. 43-112.

4 Nur Sobers Khan, "Slaves without shackles."

5 Yvonne Seng, "The Üsküdar estates (*terake*) as records of everyday life in an Ottoman town," "Fugitives and factotums," s. 36-69, No. 2 ve 6'ya (1521-4 ve 1527-30) dayanarak; "A Liminal State," s. 24-43.

ya da bu nedenle Üsküdar'da boy gösteren 16. yüzyıl kölelerinin öykülerini, daha önce mümkün olduğundan çok daha ayrıntıyla izlemek mümkündür.⁶

Bu bölüm, Yvonne Seng'in bıraktığı yerden başlayarak, 1534 ile 1536 arası dönemi kapsayan Üsküdar'ın 9. sicilinde bulunan kölelere ilişkin verileri tahlil etmektedir. Daha sonra yayınlanan sicillerin köleler ve onların kaderleri hakkında bunun kadar bilgi verici olmaması üzücüdür; örneğin 9. sicil 118 ilgili belge verirken, 26. sicil bu tür kalemlerden çok az sayıda içermektedir.⁷ Bu nedenle, başlangıçta planladığım gibi Seng'in sonuçlarını yirmi ile otuz yıl sonraki durumla karşılaştırmak yerine, onun öyküsüne bir devam bölümü hazırlamak zorunda kaldım. Kadı sicilleri “kaptıslı”dır: araştırmacı incelemesini tek bir yerle sınırlasa bile, tek tek yılları kapsayan siciller arasında, genelde anlaşılması mümkün olmayan nedenlerle kayıtlı belgelerin niceliğinde ve niteliğinde ciddi değişiklikler olabilir. Kadı sicilleriyle çalışan herkes bu can sıkıcı gerçekliği fark etmiştir; bununla yaşamak zorundayız.

Buna tek bir örnek verirse: Yvonne Seng özgürlüğüne kavuşan kölelere ilişkin birçok vakayla karşılaşmıştı. Buna karşın, burada incelenen, biraz daha geç tarihli sicilde çok az azat edilme vakası vardır. Kölelikle ilgili vaka “hasadı”nın bir yıldan ötekine değiştiği açıktır ve ancak oldukça uzun dönemlerin incelenmesi –görece– güvenilir sonuçlar elde etmemize izin verecektir.⁸ Seng, danışılan sicillerin sunduğu farklı bakış açısı nedeniyle daha çok yerleşim ve entegrasyonu vurgularken, bu bölüm Üsküdar sicillerinde geçici olarak görülen, kölelerin katlandıkları acılara ve zorluklara odaklanmaktadır. Gerçek yaşamda her iki yön de herhalde önemlidir ve –mümkün değil ama– kölelere deneyimleri hakkında soru sorma fırsatımız olsaydı, kimileri olumlu, diğerleri ise çok olumsuz özelliklerini vurgulayacaklardı.

Ama bütün bunlara rağmen, 9. sicil özellikle yararlı bir kaynaktır, çünkü kapaktaki bazı kısa notlarla birlikte toplam 1.072 kaydın, tam yüzde 11'i kölelerle ilişkili meseleleri kapsamaktadır. Altmış vaka ya da kölelikle ilgi-

6 Suraiya Faroqhi, “From Anatolia to Istanbul and back again,” s. 278-89. Yayınlanmış sicil örnekleri için bkz. Kenan Yıldız ve Recep Ahıskalı, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil* (H. 940-42/M. 1534-1536); Rifat Günelan, Mehmet Akman ve Fikret Sarıcaoglu, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı sicil* (H. 970-971/M. 1562-1563) (İstanbul, 2010). Üsküdar yapılarına ilişkin yararlı bir referans kitabı: İbrahim Hakkı Konyalı, *Abide ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*.

7 Günelan, Akman ve Sarıcaoglu, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı sicil*,

8 Seng, “A Liminal State.”

li belgelerin kabaca yarısı kaçak kölelerin sahiplerine iadesiyle ilgilidir. Kaçış halindeki köleler de ek belgelerin konusudur, çünkü yakalanan ve kendilerinin ve nöbetçilerinin geçimi için bir para tahsis edilen kölelere rastlıyoruz; nafaka denilen bu standart miktar her gün için iki akçeydi. Kaçak bir kölenin üç ay ya da 90 gün, yani *müddet-i örfiyye* denilen süre boyunca tutulması adetti; eğer bu süre içinde sahibi onu almaya gelmezse, o zaman köle açık artırmayla satılırdı. Bunun sonucu olarak köle açık artırmalarının kayıtları da kadı kayıtlarının küçük, ama önemli bir parçasını oluşturur.⁹

Uygulamada, tutuklama süresi ile nafaka miktarının pazarlığa tabi olduğu anlaşılmaktadır: müddet-i örfiyyesi dolan bir köle açık artırmayla 1400 akçeye Kasaboğlu Mustafa'ya satıldığında, alıcı nafaka için ek 200 akçe ödemmişti. Dolayısıyla ya köle 100 gün tutuklu kalmıştı ya da nöbetçiler bir ödül talep etmişlerdi; tabii, nafakanın amacı kölenin tutukluluğuyla ilgili küçük harcamaları karşılamaktı ve nöbetçilerin yiyecekler ile kölenin kullanmasına müsaade ettikleri –kuşkusuz çok sınırlı– diğer ihtiyaç maddelerine ne kadar harcadıklarını bilmiyoruz. Alıcı nafaka için 200 akçenin yanı sıra hazineye 90 gümüş sikke (*miri*) ve köleyi yakalayan adama standart ücret olarak 50 akçe (*müjdegâne*) ödemmişti; buna ek olarak davanın sicile kaydı için 21 akçe ve ayrı bir satış kaydı (*hüccet*) verilmesi için 26 akçe olmak üzere mahkeme masrafları vardı. Dolayısıyla alıcı kölenin fiyatına ek olarak, satıştan sorumlu emin Mustafa'ya ekstra masraflar için 387 akçe ödemmişti.

Birkaç vakada köle olduğu için hapse atılan, ama sonra özgür olduğu anlaşılan kişiler söz konusudur; ne yazık ki sicil kurbanların çektikleri sıkıntının ve onur kırıcı davranışın karşılığında bir tazminat talep edip edemeyeceklerini bize söylememektedir. Uzun boylu Boşnak Mehmed'le ilgili bir kayıt kısaca bu adamın serbest bırakıldığını, çünkü bir süre hapiste kaldıktan sonra köle olmadığının anlaşıldığını belirtir.¹⁰

9 Yıldız ve Ahıskalı, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi* 9 Numaralı sicil, No. 1037, s. 426.

10 Age, no. 1028, s. 422. Osmanlı'nın Bosna'nın büyük bölümünü fethi sicilimizin derlenmesinden yetmiş yıl kadar önce gerçekleşmiş olmasına rağmen Boşnak kölelere sık rastlanıyordu. Srećko M. Džaja, *Konfesionalitat und Nationalität Bosniens und der Herzegowina*, s. 23'e göre 1500'lerin başlarında savaş sürmüştü: Serebrenitsa (Serebrinika) 1512'de, Sabaç (Sabac) 1521'de Osmanlı olmuş, II. Mehmed tarafından fethedilen, ama tekrar yitirilen Yajçe (Jajce) 1527-8'de yeniden alınmıştı. Markus Koller'e (Bochum/Almanya) bu referansı sağladığı için teşekkür ederim.

Roma ve Bizans dönemlerinde, Yunanlıların ve Romalıların Üsküdar'a verdikleri adla Chrysopolis/Scutari, geç-antik başkent Konstantinopolis bir yana, Byzantion'a göre bile sınırlı bir önem taşıyordu. Gene de yakın dönemin kazıları antik ve klasik çağlarda bile burada bir yerleşim bulunduğunu, MS 12. - 13. yüzyıllarda ise Scutari'nin kısa süre önce kazılan sahili yakınlarında apsitle, büyük bir kilise ya da şapel vardı. Kazı yerinde bulunan bazı iskeletler arazinin bir zamanlar bir gömü yeri olduğunu göstermektedir. Ancak bunların temelleri ve dış duvarlarının izleri günümüze kalan kilisenin inşaatından önce defnedilmiş olmaları gerekir.¹¹

Bir Osmanlı kasabası olarak da Üsküdar'ın tarihi epey eskiye gider. Boğaz'ın Anadolu sahillerinin büyük bölümü, surlarla çevrili yarımada topraklarının bir parçası haline gelmeden çok önce padişahlarca fethedilmişti. Belki alan bir süre Bizanslı kalmıştı ve/veya 1400'lerin başlarında hemen hemen terk edilmişti, çünkü kasabadaki ilk cami, Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamı Rum Mehmed Paşa'nın (ö. muhtemelen 1474) vakfıydı. Padişaha ait toprakların (has) bir parçasını oluşturan Üsküdar kasabası onlarca yıl oldukça önemsiz bir yer olarak kalmış olmalıdır, çünkü 1530'dan kalan bir vergi kaydı icmalî yerleşimi bir bölgenin merkezi (kaza) olarak bile değil, büyük Gegbuze/Gebze Kazasında bir kasaba (nefs) olarak gösterir.¹² Bu sicilde Üsküdar'ın Osmanlı başkentinden tekneyle kısa bir mesafede konumlandığına ve yakın bir gelecekte sakinlerinin İstanbul ile çok yakın ilişkiler geliştireceklerine dair hiçbir işaret yoktur.

1530'da Üsküdar'ın yalnızca sekiz kentsel mahallesi vardı ve burada 175 aile ile 50 bekâr yaşıyordu. Eğer bir hanenin beş kişiden oluştuğunu ve İstanbul'a yakınlığı nedeniyle hane sahiplerinin yüzde 20'sinin şu ya da bu biçimde devlet memuru oldukları için sayımda gözükmediklerini farz edersek 1100 kişilik tahmini bir nüfusa erişiriz. Ancak muhtemelen

11 2008 Dünya Mühendislik Kongresi tutanakları Cilt II, WCE 2008, 2-4 Temmuz 2008, Londra, B. K.: [http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9764&html=ages_detail_e.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9764&html=ages_detail_e.html&layout=web).
Ulaşım: http://www.iaeng.org/publication/WCE2008/WCE2008_pp1268-1272.pdf (her iki siteye de 23 Temmuz 2012'de ulaşılmıştır).

12 İsmet Binark, vd., ed., 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i anadolu Defteri, cilt 2, s. 792-3.

kaydedilmemiş “ekstra nüfus” daha da azdır, çünkü sicil padişahın hizmetindeki (askeri) yerel bir medresedeki bir öğretmen, bazı emekli memurlar, cami çalışanları ile deniz kıyısındaki küçücük kalede görevli birkaç asker gibi oldukça çok sayıda kişiyi de kapsamaktadır. Yalnızca köle sayısı hiç bilinmemektedir, çünkü onlar sicilde görünmezler. Belge yazarları belli ki Üsküdar’ı nasıl sınıflandıracaklarını bilememişler ve buraya, idari jargon-da genellikle bir nefis’ten daha az önemli kentsel yerleşimlere işaret eden kasaba demeyi tercih etmişlerdi. Belki de Üsküdar kayda değer sayıda saray hizmetkârı ya da vakıf barındırarak, tam teşekküllü bir kasaba olma iddiasını gerçekleştirmişti.

Üsküdar’ın Ak-kenise ve Maltepesi (bugün Maltepe, yani sığır tepesi) olarak da bilinen Evrepe (?) köylerinin halkının, hangisi olduğunu bilmediğimiz bir padişah tarafından bu topraklara ortakçı olarak yerleştirilmiş kişiler olması ilginçtir. Bu kişilerin nereden geldikleri hakkında da bilgimiz yoktur.¹³ Maltepe’de sayıları 18 olan bu ailelere saban sürmek için 18 çift sığır ile bir *müdd* buğday ve bir *müdd* yem verilmişti. Bu kaynaklar padişahın hazinesinden geliyordu ve ortakçıların hasadın yarıdan fazlasını mali yetkililere vermeleri gerekiyordu. Belki de bu kişiler toprağa yerleştirilen, devlete ait kölelerin çocuklarıydı. Ama buna emin olamıyoruz, çünkü hem “hizmetkâr,” hem de “gerçek” köle anlamına gelecek olan o müphem terim “kullar” bariz şekilde kullanılmamış ve söz konusu insanlar sadece ortakçılar olarak tanımlanmıştır. Ömer Lütfi Barkan, başta kendi toplumları dışında evlenme yasağı olmak üzere özel kısıtlamaları nedeniyle ortakçı kulların ortaçağ Avrupa’sı serflerine çok benzediklerini öne sürmüştür.¹⁴ Her durumda, hemen yakınında ortakçıların bulunması nedeniyle Üsküdar’ı köle işçilerin tartışılması için özellikle uygun bir yer sayabiliriz.

Ortakçılarla kölelik arasındaki ilişki ne olursa olsun, kadı sicilleri hazinenin hizmetlileriyle değil, bireylere ait kölelerle ilgilenmektedir. Kadı

13 Ömer Lütfi Barkan, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri,” I (1939-40), 1, s. 29-74; I, 2, s. 198-245; I, 4, s. 397-447. Ortakçılara orta Anadolu’da da rastlanmıştır: Irene Beldiceanu-Steinherr, “Fiscalite et formes de possession de la terre arable dans l’Anatolie preottomane,” s. 233-313, bkz. s. 278-86. Bu makale eski Karaman Beyliği ile ilgilidir; burada ortakçılara “kul” denmiyordu ve bu kişilerin Barkan’ın kaydettiği kısıtlamalara tabi olmadıkları anlaşılmaktadır.

14 Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de ‘Servaj’ var mı idi?,” s. 237-46. Ancak bu görüşe karşı çıkılmıştır: karş. Melda Yaman Öztürk ve Nuray Ertürk Keskin, “Is reaya so different from the 8sic) serf?”

nın önüne ya şahsen, ya da temsilcileri aracılığıyla çıkan köle sahiplerine rastgele bir bakış, bunların padişahın, herhangi bir unvan taşımayan kasa-balı, hatta köylü uyrukları olduğunu göstermektedir. Birçok örnekten biri de Geyve'nin Yenipınar Köyü'nden, erkek bir Boşnak kölesi olan Abdi b Halil'di. Diğer köle sahipleri Mehmed b Mustafa gibi Bilecik'te ya da daha güneydeki Akhisar'ın Melikşah köyünde yaşıyorlardı.¹⁵ Yakalanan kölelerini almak üzere Üsküdar mahkemesine gelenler arasında yakındaki İstanbul'da yaşayan köle sahiplerinin pek bulunmaması dikkat çekicidir; her halükarda gerçekten seçkinler grubuna mensup olan, örneğin kayıtlarımızda Serasker Sultan unvanıyla geçen Sadrazam İbrahim Paşa gibi köle sahipleri hiçbir zaman şahsen gelmez, her zaman temsilcilerini gönderirlerdi.¹⁶ Belki de İstanbul'dan kaçan köleler, özellikle de Balkanlar'dan ya da Macaristan'dan gelmişlerse doğrudan batıya doğru yönelmeye çalışıyor, ancak Anadolu'da çalışanlar talihsiz kaçma girişimleri sırasında Üsküdar'dan geçiyorlardı.¹⁷ Her halükarda köylülere ait köle sayısının büyüklüğü, 1500'lerin başlarında sıradan köylülerin köle işgücü istihdam etmelerinin hiç duyulmayan bir şey olmadığına işaret etmektedir; oysa daha geç dönemlerde köle sahibi olmak, zenginlik ve yüksek statüyle ilişkili bir ayrıcalıktı.

Unutmamalı ki bu, zaferle sonuçlanan seferlerin çok sayıda tutsak yarattığı ve sonunda büyük miktarlarda fidye teklif edebilecek durumda olmayanların köleleştirildiği bir dönemdi. Osmanlı ya da Tatar seferlerinden hemen sonra, varlıklı köylülerin bile satın alabileceği kadar çok tutsak olduğunu varsayabiliriz: kaçacağı geri almak için sahibi ortaya çıkmayan bir köle açık artırmada 700 akçeye el değiştirmişti; bu çok büyük bir rakam değildi, ama belki de önemli kusurları söz konusu olan bir köleydi bu.¹⁸ Ancak bir zaman sonra, gerek erkek gerekse kadın, iyi durumdaki kölelerin değeri muhtemelen hızla artıyordu. Köle satışlarına değinen sicil kayıtları tipik olarak erkeklere 1000 ile 2000 akçe arasında fiyat biçildiğini göstermektedir. Bu dönemin standartlarına göre ciddi bir tutardı; kadın-

15 Yıldız ve Ahıskalı, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı sicil*, No. 722, s. 295; no. 727, s. 297. Seng, "Fugitives," s. 137'de aynı gözlemlerde bulunmuştur.

16 Age, no. 1049, s. 430.

17 Seng, "Fugitives and factotums," s. 137'de aynı sonuca varmıştır.

18 Yıldız ve Ahıskalı, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı sicil*, No. 999, s. 411-2.

ların durumunda ise kayıtlarda zaman zaman daha da yüksek fiyatlar bulunmaktadır.

Halil Sahillioğlu'nun o dönemin Bursa'sına ilişkin olarak gösterdiği gibi, Balkan seferlerinin tutsaklarının kadı kayıtlarında, satıldıkları, kaçmayı başardıkları ya da azat edildikleri için ortaya çıkmaları yaklaşık on yıl alıyordu. Azat çoğu kez, köle sahibinin tanıklar önünde yasal olarak bağlayıcı bir beyanında belirtilen, hatta bazen kadı sicillerine kayıtlı belgelendirilen (*mükâtebe*) bir hizmeti sağlamasından sonra gerçekleşiyordu. Ya da köle, sahibinin ölümü halinde sadık kölesinin özgürlüğüne kavuşacağı vaadinden (*tedbir*) yararlanabilirdi.¹⁹ Ama daha önce belirtildiği gibi, burada incelenen sicilde bu tür azatlarla ilgili yalnızca birkaç metin vardır.

Şeriatın Hanefi yorumu sözlü tanıklığa, yazılıya göre özel bir değer verdiğinden, ilkesel olarak köle sahibinin kölesini azat etmek için mahkemeye gitmesi gerekli olmamalıydı. Yasal açıdan, tanıklar önünde bir beyan yeterli olacaktı. Ancak *mükâtebe* ve *tedbir* büyük olasılıkla oldukça sık mahkemeye çıkmakla sonuçlanıyordu; ne de olsa bu vaatler köle sahibini bağlıyordu ve bu kişi tek başına sözünden dönemezdi. Muhtemelen bundan yaralanacak olan köle, zamanı gelince onu özgür bırakacak bu vadin mahkemede kaydını istiyordu. Bu kaygı köle sahibi *tedbiri* seçtiği zaman özellikle önemliydi, çünkü köle özgürlüğüne kavuştuğunda sahibi ölmüş olacaktı; öte yandan varisleri bu vasiyeti saymama eğiliminde olabilirlerdi. Aksine bir kanıt buluncaya kadar, belki zanaat üretimi, ticaret ya da tarımdaki yönetsel işlerin önemli nitelikler gerektirdiği, dolayısıyla da kölenin motivasyonunu için önemli olduğu zamanlarda *mükâtebe* ile *tedbir yöntemlerinin* daha sık uygulandığını önermek isterim.

ÜSKÜDAR'A GELİNDİĞİNDE: KAÇAK KÖLELER VE KÖLE AVCILARI

Daha da önemlisi, azat edildikten sonra özgür kalan kişinin yazılı bir belge edinmesi idi. Başka yerlerde olduğu gibi Üsküdar'da da kaçak bir köle yakalanıp, sahibine iade edildikten sonra ödenmesi gereken ve *müjde-i abd-ı abik* ya da *müjdegâne* denilen ödülü alan adamlar olmuştur. Çoğu kez *yavacı* ya da *yavecî* diye bilinen bu adamlar köle sandıkları kişileri tutukla-

¹⁹ Sahillioğlu, "Slaves," s. 53-9.

yıp, sahibi olduğu düşünölen kişilerden para istemeye fazlasıyla hevesliy-
diler. Yakalanan kişi, konumu belirleninceye kadar çok rahatsız koşullarda
tutulabilirdi. Örneğin, dört kaçak Kadıköy'ün yerel idarecilerinin (*amiller*)
hapishanesinden kaçtığı zaman, tutukeviden sorumlu adamlar "[kaçakla-
rın] hapisane kapısını kırdıklarını, zincirleri parçaladıklarını, hapishanenin
kilidini ve prangalarını tahrip ettiklerini" iddia etmişlerdi.²⁰ Özellikle de genç
ve tecrübesizseler, özgür kişiler padişahın "normal" uyrukları olduklarını
kanıtlamakta zorluk çekebilirlerdi. Örneğin olası köle diye tutuklanan Piyale
adlı genç bir adam talihliydi, çünkü aslında özgür bir kişi, bir taşra valisine
hizmet eden bir kapıcıbaşının hanesinde bir *illik* olduğunu gösterebilmişti.²¹
Piyale'nin özgür bir kişi olarak işverenine eşlik ettiği anlaşılmaktadır.

Yakalanan kaçak kölelerden esas olarak, bugün bizim polis işleri
dediğimiz işlere bakan, aynı zamanda eminlik görevini de üstlenmiş ola-
bilecek Üsküdar subaşı sorumluydu, ama daha az önemli bazı kişiler de
olaya dahil olabilirdi. Ayrıca bu kişiler tutuklanan kölelerin sahiplerinden
alınacak para için saldırgan bir rekabete girebilirlerdi: örneğin Yorgi oğlu
Matara adlı biri, aslında yakalama Çengelköy yakınlarında gerçekleştiği
halde iki kaçak köleyi İstavroz'da (bugünkü Beylerbeyi) bulduğunu iddia
etmiş, sonradan yalan söylediğini kabul etmek zorunda kalmıştı.²² Mah-
kemeye yanında bir diğer Ortodoks adam bulunan Matara, yerel alt düzey
idareciden (*amil*) korktuğu için bu yalanı söylediğini öne sürüyordu; ama
bu pek işine yaramamış, yalanı nedeniyle gene de cezalandırılmıştı. Muh-
temelen İstavroz'un *amili* köleleri bulanları, kendisine mali bir çıkar sağla-
yacak bir beyanda bulunmaları için tehdit etmiş ya da kandırmıştı.

Kaçakları yakalamaktan resmen sorumlu kişilerin yanı sıra, bu
yolla bir "voli" vurmaya çalışan özel kişiler de vardı. Geçimini, en azından
resmen, hayvan kiralayarak sağlayan Kiracı Yani adlı birinin, bir tür 16.

20 Bir *amil* vergi tahsildarı ya da bir vakfın görevlisi olabilirdi; karşı. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe
Ansiklopedik Lûgat*, s. 31. *Cabi*, vakıfların gelirlerini tahsilden sorumluydu. Age, no. 161, s. 121.

21 Age, no. 534, s. 233. XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanımlarıyla
Tarama Sözlüğü, s. 2062-3'te *illik* terimi, "bir ülkeye ya da hükümdara ait" olarak da tanımlanmaktadır;
Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, cilt 7, s. 2531 "başka yere evlendirilen bir kız gibi, başka yere
giden biri" tanımını vermektedir. *Illik* muhtemelen buradaki bağlamda bir taşralıya ya da güçlü bir
adamin hanesinin yöreden alınan bir mensubuna işaret etmektedir.

22 Age, no. 750 ve 751, s. 305-6.

yüzyıl kelle avcısı olarak ilave para kazandığı anlaşılmaktadır. Üsküdar kayıtlarından birinde bu adam iki köle yakaladığını ve şimdi sahiplerinden bir ödül beklediğini duyurmuştu. Ancak iki kişi, Yani'nin pazarlamaya çalıştığı adamların onlara ait olmadığını belirtmek için özellikle mahkemeye çıkmışlardı. Sonunda Rıdvan b Şaban adlı bir kişi de, belli ki Yani ile pazarlığını yaptıkları 50 akçelik *müjdegâne*yi ödemeyi reddetmişti. Ne yazık ki bu meselenin arka planını bilmiyoruz, ama sanki Yani, zamandaşlarının kendisinden uzak durmak için ellerinden geleni yaptıkları, pek de saygın olmayan bir kişi gibi görünmektedir. Bu hikâye ayrıca kaçan kölelerin, oldukça çok sayıda kaçak muhtemelen (henüz) İslam'ı benimsemediği halde yerel Hristiyanlardan mutlaka sempati bekleyemeyeceklerini de göstermektedir.²³

Ödül için başvuran kişiler fiilen Üsküdar'ın erkek toplumunun bir kesitini yansıtır –köle avcılığı söz konusu olduğunda, kadınlar ortalıkta görünmezler. Kaçan köleleri bulma ihtimali en yüksek kişiler açıktır ki zamanlarının çoğunu dışarda geçirenlerdi. Bazı vakalarda belgeler kaçakların bir bahçede ya da bağda bulunduğunu bile kaydetmişti. Çoğu kez 50 akçe tutarındaki *müjdegâne*yi talep edenler arasında yeniçeriler, asker adayları (*acemioğlanlar*), padişaha bahçıvan olarak hizmet eden kişiler olabilecek *bahçeoğlanları* ile sıradan köylüler ve kasabalılar vardı. Belirtildiği gibi, köle yakalayanlar arasında Ortodoks Hristiyanlara da rastlanıyordu. Padişahın bütün uyruklarının bu köle avını onaylayıp, onaylamadığını ya da böylesi bir davranışın hayırseverliğe aykırı olduğunu düşünen Müslüman veya Hristiyan kişiler olup olmadığını bilmememiz, Osmanlıların zihniyeti hakkındaki derin cehaletimizin bir göstergesidir.

KÖLE KAÇIRMA

Bir köle saygın bir hanede oldukça istikrarlı bir konum bulmuş olsa bile, İlyas b Abdullah'ın kaçırılmasında görüldüğü gibi, gene de gelip geçen kişilerin rastgele şiddetine maruz kalabilirdi. Bu adam, metinde hakkında hiçbir şey söylenmeyen ama herhalde mali durumu iyi bir kadın olan Rukiyye Hatun'a aitti. Gene de Kasım Ağa adlı bir subayın hizmetindeki

23 Age, no. 558 ve 559, s. 240.

Hayreddin Kethüda, İlyas'ı kaçırp, onu bir sefere katılmak için götürmekle kalmamış, kölenin giysilerini ve harçlığını da çalmıştı. Bu nedenle İlyas'ın elbiseleri çalmaya değır olmalıdır. Tutanakta kölenin taşıdığı para *harçlık* diye geçmektedir. Bir kölenin çaldığı para için bu terimin kullanılması pek muhtemel olmadığı için, İlyas'ın Hayreddin Kethüda ile karşılaşma talihsizliğine uğradığında meşru bir amaçla Üsküdar'da bulunduğunu var-sayabiliriz. Ayrıca, muhtemelen mahkemede yapılan beyan sadece İlyas'ın adının olası bir hırsızlık ve kaçma suçlamasından temize çıkarılmasına yaramıştı. Çünkü suçlu ortalıkta görünmüyordu ve köle en azından Üsküdar'a tek parça halinde dönebildiği için kendini şanslı saymalıydı.²⁴

Bir diğır kaçırma olayı son dakikada akamete uğramıştı: Eğriboz/Euboa Adası'nın Hamzaoglu Mahallesi'nde yaşadığı için Üsküdar'ın yabancıısı olan Ali b Rüstern adlı kişı, yörenin önde gelenlerinden Çavuş Hayreddin Bey'in kölesini onunla birlikte önce İstanbul'a, sonra da muhtemelen bilinmeyen bir yere gitmeye ikna etmişti.²⁵ Ancak Ali b Rüstern, kayıkçıya bir sarıklık tülbent vadederek tedarik ettiğı tekneye giderken, subaşı ile yerel bir zanaatkâr tarafından durdurulmuştu. Onların Ali'yi neden şüpheli bir tip diye gördüklerini bilmiyoruz; çünkü Ali'nin özenle açıkladığı gibi, kayıkçı ve köle önden gitmişlerdi, bu nedenle de subaşı onu durdurduğunda yalnızdı. Bütün bu olup bitenlerde Ali'nin bir suç ortağı vardı, ama belki de kaçmayı başardığı için kimliği bilinmemektedir. Ali'nin genç ve tecrübesiz köleye ne gibi vaatlerde bulunduğunu bilmek çok ilginç olacaktı, ama bu Üsküdar mahkemesinin ilgilendiğı bir konu değildi.

Bu kadar dramatik olmayan bir vakada, kaçırma işine kalkışanlar Karagöz adlı Ermeni bir başıbozuk ya da denizci (*levend*) ile padişahın bahçıvan birliğinden (*bostaniyan*) yeniçeri Mustafa'ydı. Karagöz sarhoş halde bir vakıf görevlisine (*cabi*) saldırmıştı; bu memur, en azından Üsküdar'da kaçak kölelerden sorumluydu.²⁶ İki adam *cabinin* götürdüğü tutukluyu elinden almışlardı; tutuklunun köle olup olmadığı belirsizdir. Belli ki bu macera bir sarhoşluk taşkınlığıydı, çünkü Karagöz mahkemeye getirildiğinde hâlâ sarhoştı ve uygunsuz konuşması, muhtemelen küfür etmesi engel-

²⁴ Age, no. 68, s. 92.

²⁵ Age, no. 758, s. 308.

²⁶ Age, no. 603, s. 254.

lenememişti. Mahkeme yeniçerinin de içip içmediğini kaydetmeyi tercih etmemişti; aynı şekilde Karagöz ile askerin kaçırmaya çalıştıkları tutuklunun nerede olduğu da meçhul kalmıştı.

KÖLE KADINLARIN KARŞILAŞTIKLARI HAYATİ TEHLİKELER

Gördüğümüz gibi, nüfusun önemli bir kısmını askerlerin ve diğer gelip geçenlerin oluşturduğu Üsküdar 1530'larda barışçıl bir yer değildi; bu durumda, azat edilmiş kişiler sık sık şu ya da bu biçimde kötü davranışlara maruz kalıyorlardı. Ancak köle kadın ve kızlar (cariyeler) muhtemelen herkesten çok tehlike altındaydılar. Örneğin, padişahın çeşnicibaşının İstanbul'dan Üsküdar'a bir grup köle dansöz (*çengi*) getirdiğini öğreniyoruz.²⁷ Anlaşılan adam bunu talimat almadan yapmıştı, çünkü Üsküdar subaşı kızlardan henüz reşit olmayan birini gözaltına almış ve durumu mahkemeye kaydettirmişti. Subaşı daha sonra çocuğun, gene hakkında hiçbir bilgi olmayan İstanbullu Kamer Hatun adlı birine ait olduğunu öğrenmişti. Metinde çeşnicibaşının kızı kaçırmış mı olduğu, yoksa Kamer Hatun'un kızı ona satmış mı olduğu da açıklığa kavuşturulmamıştır. Küçük çenginin geleceği konusunda akla ilk gelen senaryoların hiçbirisi iç açıcı değildir.

Yetişkin köle kadınlar da risk altındaydı: Ahmed b Abdullah adlı kişi, adı bilinmeyen bir köle kadın deniz kenarında çamaşır yıkarken onun başına vurmuştu. Kadının sahibi olan ve baba adı bilinmeyen Mahmud saldırganın bu eylemini mahkemede itiraf etmesini istemişti.²⁸ Ayrıntı verilmediği için Ahmed'in ırza geçme teşebbüsünde mi bulunduğunu, yoksa yoksul bir adam için belli bir değeri olacak çamaşırları mı çalmak istediğini bilemiyoruz.

Daha da dramatik bir vaka, Fatma adlı bir kız doğuran köle kadın Gülşan ile ilgiliydi.²⁹ Gülşan'ın sahibi Davud öldükten sonra varisleri mahkemeye giderek, küçük Fatma'nın onların (üvey) kız kardeşleri olmadığını iddia etmişlerdi; oysa eğer Davud kabul etseydi Fatma kızı sayılacaktı. Gülşan'ın, eski sahibinin kölelerinin tecavüzüne uğradığını, Fatma'nın muhtemelen bu olayın sonucu olduğunu itiraftan başka seçeneği kalma-

²⁷ Age, no. 52, s. 86.

²⁸ Age, no. 496, s. 222.

²⁹ Age, no. 183, s. 127.

mıştı. Gülşan'ın ifadesi gerek kendisi, gerekse kızı için birçok açıdan bir felaketti: namusunun kirletildiğini resmen itirafa zorlanmakla kalmamış, sahibinin de kabul ettiği gibi, ona bir çocuk doğurmuş bir köle kadın (*ümm-i veled*) statüsü iddiasını da yitirmişti. Bunun sonucu Gülşan bir *ümm-i veledin*, sahibinin ölümünden sonra otomatik olarak elde ettiği azat hakkından yararlanamayacaktı. Gülşan'ın kızı Fatma, Davud'un mirasçılarının herhalde olayı mahkemeye götürme amaçlarına uygun olarak miras hakkını kaybedecek, üstelik annesinin itirafı sonucu o da köle olacaktı. Oysa Davud onu nüfusu-na geçirseydi, kız özgür bir insan olarak doğacaktı.³⁰

Bir köle sahibi cariyesine, kendi ölümünden sonra özgür kalacağı sözünü verse bile (*tedbir*), realitede azat edilmek zor olabilirdi. Bu güçlüklerden biri, *tedbirin* bir vasiyetnameye eşit sayılmasından kaynaklanıyordu; ancak kimse mirasının üçte birinden fazlasını yasal varislerinden başkasına bırakamazdı.³¹ Dolayısıyla yasal varisler, kölenin değerinin şeriatın izin verdiği yüzde 33'ü aştığını iddia ederek azada karşı çıkabilirlerdi. Ya da alacaklılar kölenin konumunu göz ardı edip, ölen kişinin borçlarına karşılık olarak onu talep edebilirlerdi. Mustafa b Abdülaziz'in, mülkiyetindeki bir cariyeyi kendisine verme talebine Müslüman kadın Sultan bt İsa'nın yanıtının arka planında belki böyle bir ihtilaf yatıyordu: Sultan'ın beyanına göre bu kadın on beş yıl babasının bir *müdebberiydi*, yani onun ölümüyle azat edilecekti; buradan onun hiçbir koşulda başkasına verilemeyeceği iması çıkıyordu.³² Davacının, neden babasına değil de Sultan'a başvurduğu belli değildir, çünkü bu anlaşmazlığın meydana gelebilmesi için babanın hayatta olması gerekiyordu; belki adam bir şekilde ehliyetini yitirmişti.

Safer 942/Ağustos 1535'te, Üsküdar yakınlarındaki Samandıra'da yaşadığı anlaşılan Hüsam Bey b Abdullah, bir *tedbirin* geçerliliğine karşı çıkmak için daha ince bir yöntem bulmuştu. O dönemde bu kişi aynı yöreden Ahmed Bey b Abdullah adlı birinin yetim çocuklarına ait mirastan sorumluydu.³³ Geçmişte, belirlenmeyen bir tarihte, Minnet adlı bir adam

30 1800'lerde *ümm-i veled* olarak özgürlüğe kavuşmanın süregiden zorluklarına ilişkin bkz. Madeline Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, s. 179-81.

31 Joseph Schacht, *Introduction to Islamic Law*, s. 174.

32 Yıldız ve Ahıskalı, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı sicil*, No. 664, s. 274-5.

33 Age, no. 626, s. 262; no. 675, s. 277.

Ahmed Bey'in mirasının bir parçasını oluşturan Gülendam adlı bir cariye-yi satın almış, sonra kadına *tedbir* yoluyla azat vaadinde bulunmuştu. Bir zaman sonra Minnet ölmüş, Gülendam da özgürlüğüne kavuşmuştu. Ancak, rüştünü ispat etmemiş çocukların çıkarlarını korumak ve bu amaçla cariye için olası en yüksek fiyatı elde etmek için Minnet'in onu açık artırmayla satın alması gerekirdi. En azından Hüsam Bey b Abdullah'ın iddiası buydu; Hüsam şimdi kendisinin Gülendam'ı yetimlerin mirasından, anlaşıldığı kadarıyla açık artırmayla, yasal olarak satın aldığını söylüyordu. Minnet'in de, geçmişte bir zamanlar Ahmed Bey'in yetimlerinin mirasının denetiminden sorumlu olduğu için, bu kuralları bilmesi gerekiyordu; ama şimdi ölmüş bulunduğu için, duruşmanın ilk aşamasında merhum babası adına yanıt vermek üzere mahkemeye çıkan Minnet'in oğlu Mustafa, Ahmed Bey'in iddiasına nasıl karşı çıkacağı konusunda şaşırmış gibi görünmektedir.

Hüsam Bey kısa bir süre sonra bir adım daha öteye giderek, Minnet ile ona Gülendam'ı satan, adı verilmeyen kişinin, yetimlerin çıkarlarına zarar veren muvazaalı bir iş yaptığını söylediğinde, dava daha da karmaşılaşmıştı.³⁴ Hüsam Bey buna kanıt olarak fiyata da değinmişti ve güya 2500 akçe değerindeki bir cariye, 1700 akçeye satılmıştı; Hüsam Bey böylece Minnet'e yapılan satışın hileli, dolayısıyla da geçersiz olduğunu iddia ederek, asıl sahibi olduğu Gülendam'ın kendisine geri verilmesini bir kez daha talep ediyordu. Mustafa b Minnet buna yetimlerin mallarının yönetiminden sorumlu olan ve herhalde İran kökeni nedeniyle yalnızca "acem" diye tanımlanan kişinin ve o dönemde görevli kadının satışı onayladıkları yanıtını verdi. Mustafa'nın şimdi ifadelerini doğrulamak için tanıklar, belki de belgeler bulmak zorunda kaldığını söylemeye bile gerek yoktur. Bunu yapıp yapamayacağını bilmiyoruz, çünkü bu noktada araya arabulucular (*muslihun*) girmişti; rakip taraflar sık sık, eğer yasal kanıtları en iyi kalitede değilse mahkeme dışında anlaşmayı seçebilirlerdi. Bu son duruşmada hazır bulunduğu anlaşılan Gülendam, uzlaşmanın bedeli olarak Hüsam Bey'e 500 akçe ödemeye kabul etmiş

34 Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 696; ayrıca karşı. Schacht, *Introduction to Islamic Law*, s. 83.

ve Hüsam Bey çok sayıda tanığın önünde bu anlaşmazlıktaki tüm diğer iddialarından feragat etmişti.³⁵

21. yüzyıl okurları, Mustafa b Minnet ile Gülendam'a açılan davanın, ilginçtir ki Minnet'in varisi Mustafa'dan değil, Gülendam'dan daha fazla para alabilmek için yapılmış bir manevradan başka bir şey olup olmadığı soracaklardır; eğer kadın bu parayı ödeyemeseydi ne olacağı, söz konusu davanın birçok bilinmeyeninden biridir. Belirtildiği gibi, Minnet vasileri olarak yetimlerin mirasının yönetiminden sorumluydu ve onun ölümünden sonra oğlu Mustafa, Minnet'in hâlâ mirasçılara 14.500 akçe gibi yüklü bir miktarda nakit ve mal borcu olduğunu kabul etmişti.³⁶ Dolayısıyla Hüsam Bey'in para talebi –eğer mahkeme Gülendam'ı ona verseydi, kadını satacağı kuşkusuzdu– azat edilmiş kadının güç bela kurtuluşunun Ahmed Bey b Abdullah'ın mirasıyla ilgili genel bir hesaplaşmanın yalnızca bir parçası olduğuna işaret ediyordu: belki mirasçılardan biri rüştünü ispat etmek üzereydi.³⁷

Göründüğü kadarıyla arabulucuların son dakikada müdahalesi de mizansenin bir parçasıydı, çünkü kesin uzlaşmaya varılmadan bir iki gün önce, Gülendam Hüsam Bey'e 550 akçelik bir borcu olduğunu kabul etmişti: bunun 500'ü belirlenmeyen bir neden için, 50'si ise “yazılı bir şey” (*kitâb bahası*) içindi.³⁸ Kesin bilmemekle birlikte, 500 gümüş sikkenin, Gülendam'ın kısa süre sonra Hüsam Bey'e verdiği paraya karşılık geldiğini tahmin edebiliriz; daha sonraki anlaşmada sözü edilmeyen 50 akçe ise muhtemelen gerekli evrak işlerinin ücretiydi ve kadın bunu önceden ödemişti.

Bütün bu anlaşılması güç suistimallerine sahne olan Samandıra bir köyden başka bir şey değildi ve kadı sicilinde Ahmed Bey b Abdullah'ın mirasıyla ilgili kaydedilmiş olaylarda belirgin bir kırsal hava vardı. Örneğin, Hüsam Bey'in alacaklarını tahsil için temsilci atadığı Malkoç b Hamza da bir sorununu çözmek için kadıya çıkmıştı: bir köy çobanı kendisine ait ineklerden birini kurda kaptırmıştı ve zavallı çoban şimdi zararı tazmin

35 Yıldız ve Ahıskalı, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı sicil*, No. 675, s. 277-8.

36 Yıldız ve Ahıskalı, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı sicil*, No. 625, s. 262.

37 Age, no. 672, s. 276; no. 677, 678, s. 278; no. 679, 680, s. 279.

38 Age, no. 671, s. 276.

etmeye mahkûm olmuştu.³⁹ Ayrıca, hem daha önceden Gülendam davasında karşılaştığımız Mustafa b Minnet'in, hem de muhtemelen onun erkek kardeşi olan Mürüvvet b Minnet adlı bir adamın Ahmed Bey'in terekesine borçları vardı. En azından Mürüvvet zor durumdaydı, çünkü evini, bir yıl sonra geri almaya dair iştirâ hakkıyla yetimlere satmıştı –bu, faizli bir borcu gizlemek için sık kullanılan bir işlemi.⁴⁰ Ama bu tutarlar Minnet'in borcu olan ve daha önce değinilen 14.500 akçeye göre oldukça küçüktü; bu ufak borçların nedeni bilinmemektedir. Herhalde nakit paranın bol olmadığı bu kırsal ortam dikkate alındığında, Gülendam'ın 550 akçeyi bulabilmesi şaşırtıcıdır; kim bilir, belki de iyi bir evlilik yapmıştı ya da yapmak üzereydi.

Buna karşın, Hurşid adlı bir cariye'nin öyküsünde görüldüğü gibi, diğer köle kadınların bu miktarda bir parayı kazanmak için yıllarca çalışmaları gerekliydi.⁴¹ Bu kadın mahkemeye, kendini altı yıl için sözleşmeyle bağladığı Süleyman b Davud adlı bir adamla çıkmıştı. Niteliği belirtilmeyen bu uzun hizmet için, kadın 1000 akçe alacaktı. Vaka mahkemeye geldiğinde onun hizmet süresini henüz tamamlamadığı, ama sonuna yaklaştığı anlaşılmaktadır. Hurşid mahkemeye işverenin ona 203 akçe ödediğini, dolayısıyla hâlâ 797 gümüş sikke borcu olduğunu beyan etmişti. Süleyman b Davud bunu kabul etmiş, ama geri kalan parayı ne zaman ödemeyi düşündüğünü belirtmemişti. Hurşid'in, bu süreçte hiç ortalıkta görünmeyen sahibi, kadının kendisini kiralamasına ve parayı özgürlüğünü satın almak için kullanmasına izin vermiş olabilir; ama bu, Hurşid'in vakasını belgeleyen birkaç satırın iyimser bir yorumudur.

SONUÇ

1900'lerde ve 2000'lerde Üsküdar'ı bilen kişiler İstanbul'un bu kesimini, güçlü bir dükkân sahibi ve zanaatkâr bileşeni olan ve Müslümanlığı ağır basan bir orta sınıfın yaşadığı, bu açılardan daha kozmopolit Kadıköy ilçesinden ya da yakınlarındaki Kuzguncuk'tan çok farklı bir yer olarak tanırlar. Ancak 1500'lerin ortalarında Üsküdar sakinlerinin birçoğu gayrimüslim olan bir yerd; üstelik siciller o kadar çok "Abdullah oğlu"

39 Age, no. 673, s. 277.

40 Age, no. 69, 680, s. 279.

41 Age, no. 910, s. 363.

içerirler ki, Müslüman nüfusun büyük bir kesimini de yakın dönemde din değiştirenler oluşturmuş olmalıdır. Örneğin Gülendam'ın öyküsünde gerek ilk sahibi Ahmed Bey, gerekse onun sahibi olmak isteyen Hüsam Bey muhtemelen din değiştirmiş kişilerdi; "bey" sıfatları da onların, muhtemelen askeriyede başarılı bir kariyer yaptıklarına işaret etmektedir.

İmparatorluğun çok farklı kesimlerinden insanlar Üsküdar'dan gelip geçirdi; dönemin Osmanlı hükümetinin ise bu karışımı bir problem kaynağı olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu kaygı, sicilimizin neden İstanbul ile teması sağlayabilme izni verilmiş kayıkçıların bir listesini içerdiğini ve her kişinin adının yanına o kişinin kefilinin de eklendiğini açıklamaktadır.⁴² Sarık tülbendi için kaçırılmış bir köleyi Boğaz'ın öteki yakasına geçirmeyi göze alan kayıkçıya ne olduğu bir merak konusudur; çünkü yetkililer bu dönemde "onaylı" ve "yasadışı" geçişler arasında bir ayırım yapıyorlardı, ancak bu kararı hangi kıstaslara dayanarak verdiklerini henüz bulabilmiş değiliz.⁴³

1500'lerin başlarında köle sahipliği, yalnızca tarımda çalışan devlete ait –eski ya da halen– köle kişilerin bulunduğu küçük Üsküdar kasabasında değil, kuzeybatı Anadolu köylerinde de yaygındı. Dönemin terekelerinde kaydedilen maddi varlıkların, kırsal bir bağlamda beklenebileceği gibi oldukça mütevazı olduğu dikkate alınınca, bu durum özellikle kayda değerdir. Köylüler ve kasabalılar bir şekilde bir köle edindiklerinde, bu kişi muhtemelen onların en değerli varlığı oluyordu. Gülendam ister Hüsam Bey'in iddia ettiği gibi 2.500 akçe, isterse Minnet'in ona ödediği fiyatla 1.700 akçe değerinde olsun, Ahmed Bey b Abdullah'ın çocuklarına bıraktığı mirasın, eğer en değerlisi değilse bile en değerli bileşenlerinden biri olmalıdır.

Muhtemelen kölelere biçilen bu yüksek değerın nedeni kuzeybatı Anadolu'da yerleşimin seyrek olmasıydı. Unutmamalıyız ki, Fatih Sultan Mehmed Konstantinopolis'i aldıktan sonra yeni başkenti "İslambol"a insan getirmek için büyük çaba harcamıştı ve sur içi kentin 1500'lerin başlarında ciddi biçimde büyümesine karşın, Üsküdar çok küçük bir yer olarak kalmıştı; bölgedeki köylerin çoğunda yalnızca birkaç hane vardı. Belki bu durum,

42 Age, no. 1055, s. 432. 1700'lerde İstanbullu zanaatkarların ve işçilerin kabul edilebilir kefiller bulmaları giderek daha gerekli hale gelirken, 1500'lerde yetkililerin ancak özel vakalarda böylesi kefalet istediği anlaşılmaktadır.

43 Faroqi, "From anatolia to Istanbul and back again."

en azından kısmen, insanların neden hem erkek, hem de kadın köleleri kaçırmaya çalıştığını açıklamaktadır. Kadın köleler yeni bir kuşağın anneleri olabilecekleri için özellikle değerliydi. Bu çocuğu nüfusuna geçirip, “fazladan” bir çocuk edinmek mi istediği, yoksa çocuğu reddedip, böylece bir köle daha mı edinmeye karar vereceği köle sahibine kalmıştı. Gördüğümüz gibi talihsiz Fatma, annesi Gülşan’ın ölmüş sahibi Davud’un çocuklarına kalan mirasın bir parçası olduğundan, kaderi muhtemelen kölelik olmuştu.

Bu koşullar dikkate alındığında, ister doğrudan, isterse *mükâtebe* ve *tedbir* yoluyla bir köleyi azat edenler, ya şahsen ya da gelecekteki mirasçıları aracılığıyla dolaylı olarak ciddi bir fedakârlıkta bulunuyorlardı. Bu nedenle, bu yıllarda kölelerin ve eski kölelerin Osmanlı Müslüman toplumuyla tartışmasız olarak gerçekleşen bütünleşmesi kendiliğinden “oluvermiş” bir şey değildi, kendileri de çoğu kez zor koşullarda yaşayan büyük sayıda köle sahibinin hayırsever dürtülerine ya da “böylesi münasiptir duygusuna” dayanmıştı.

İster gerçekten kaçak köleler olsunlar, isterse sadece öyle oldukları varsayılın, Üsküdar hapishanesinde rahatsız ve tehlikeli koşullarda birkaç gün, hafta ya da ay geçiren insanlar da bu görece işgücü eksikliğinin kurbanıydılar. Köleler böylesine değerli olduklarından, kaçak bir köleyi yakalayan bir adama verilen ödül de büyüktü. Standart *müjdegâne* ödemesi olan 50 akçe karşılığında insan yünlü bir kaftan ya da iki büyük kova ya da üstünde oturmak için bir minder ile bir yorgan satın alabilirdi.⁴⁴ İnsanları bir köleyi yakalayıp, mahkemeye getirmeye iten şey çoğu kez bu tür gündelik ihtiyaçlar olmalıydı. Aynı zamanda, acı tecrübelerle belki de insanlığın genetik yapısının bir parçası olacak kadar yaygın olduğunu öğrendiğimiz o basit “kovalama” dürtüsünü de göz ardı etmemeliyiz.

44 Bu tahminler Ali Fakih’in tereke listesine dayanmaktadır: Yıldız ve Ahıskalı, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi* 9 Numaralı sicil, No. 965, s. 396-7.

18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA TUNUSLU FES SATICILARININ MACERALARI

Büyük kent ve kasabalar 1800'lerin sonu ve özellikle de 20. yüzyılda sağlık koşullarının iyileşmesinden önce, nüfuslarını yeniden üretmezlerdi. Bu olgu Batı ve Orta Avrupa'ya ilişkin olarak iyi belgelendirilmiştir ve 1800'lerin ortalarına kadar Osmanlı başkenti sakinlerinin maruz kaldıkları sayısız veba salgını dikkate alındığında, büyük olasılıkla İstanbul da aynı durumdaydı. Bunun sonucu 17. ve 18. yüzyıl kentleri, ancak her kuşakta bu açığı doldurmaya yeterli göçmen geldiği takdirde durumlarını koruyabilirlerdi. Birçok taşralı daha iyi bir yaşam umut ettiği için de, kentsel sahnede yeni erkekler ve daha az ölçüde yeni kadınlar düzenli olarak görünürdü.

Özellikle Roma, Byzantium, geç-ortaçağ Venedik'i ve 19. yüzyıl Londra'sı gibi imparatorluk başkentlerinin tümü göçmen elde etmiş, salgın ve yöresel hastalıkların yarattığı boşluklar çoğu zaman yalnızca birkaç yıl içinde kapanmıştı. Osmanlı İstanbul'una ilişkin nüfus verileri, Selanik, Şam ve Diyarbakır gibi taşra ticaret merkezlerine ilişkin olanlara göre daha az miktarda ve daha az güvenilir olsa da, muhtemelen bu kentte de durumun farklı olmadığı varsayılabilir. Başkent sakinlerinin ilk fiili sayımı 1844'te tamamlanmış ve bu tarihte memurlar 213.992 erkek kaydetmişlerdi –bu rakam yaklaşık yarım milyonluk bir nüfusa tekabül etmiş olabilir.¹ Bu tarihe gelindiğinde İstanbul artık, Osmanlı egemenliğinin tümüyle gerilemekte olduğu Balkanlar'dan çok sayıda mülteci ve göçmen alıyordu. Betül Başaran geriye giderek, 1700'lerin sonunda kentin yaklaşık 420.000 kişiyi barındırdığını hesaplamış, 1790'larda ise İstanbul'un tahıl tedarikine ilişkin verilere ulaşan Fransız hekim Antoine Olivier yarım milyonun üstünde bir nüfus tahmininde bulunmuştu.² 1700'lerin başları için, toplam nüfusla ilgili rakamlar konusunda şu ya da bu ölçüde bilgilerimizin üzeri-

1 Daniel Panzac, *La Peste dans l'Empire Ottoman*, s. 275-76. Bu bilgi Stanford Shaw, "The Population of Istanbul in the nineteenth century," s. 265-77'ye dayanmaktadır, bkz. s. 266.

2 Betül Başaran, "The 1829 Census," s. 53-72; Antonie (Antoine'in yanlış yazımı) Olivier, 18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul, s. 30.

ne bina edilmiş tahminlerle yetinmek zorundayız: Halil İnalıcık 300.000 dolayında bir rakam önermiştir.³ Ama Osmanlı sultanlarının başkentinde bu tarihte de iş ve belki de hayatın nimetlerinden küçük bir pay arayan, çok sayıda yeni gelmiş kişi yaşadığına ilişkin yeterli ölçüde dolaylı kanıt vardır.

GÜÇ AMA GENE DE YAYGIN: OSMANLI BAŞKENTİNE GÖÇ

Ne var ki 18. yüzyıl İstanbul'unda durum biraz çelişkiliydi. Belirtildiği gibi, Daniel Panzac'ın çığır açıcı çalışmasının kapsadığı yüz elli yılın doksan dördünde kentin nüfusunu kırıp geçiren veba salgınları dramatik kayıplara neden olmuştu.⁴ Gene de Osmanlı yöneticileri bu kıyımların neden olduğu boşluğu doldurmayla fazla ilgilenmiyorlardı; tersine onları ilgilendiren başkente göçü sınırlandırmak, hatta önlemektir. Bu kaygıyla –aynca Panzac'ın vardığı sonuçlarla ve bu yazarın sonuçlarını dayandığı epidemiyolojik literatürle– uyumlu olarak, 1730'da yeniçeri ağası İstanbul'un bir salgın hastalık merkezi olduğunu kaydetmişti. Veba çoğu kez buradan imparatorluğun diğer eyaletlerine yayılıyordu. Bu nedenle, nüfusu korumak için göçmenler engellenmeliydi: yeniçeri ağasının açıkladığı gibi, yeni gelenlerin birçoğu hastalığa İstanbul'un hanlarında ve bekâr odalarında yakalanıyor ve ölüyorlardı. Ayrıca, metin bize söylemese de, muhtemelen oldukça çok sayıda göçmenin başkente kısa süre için geldiğini ve memleketlerine döndüklerinde gittikleri her yere veba taşıyabileceklerini çok iyi biliyordu. Ancak yeniçeri ağası o gün ve o yer için politika belirlediğinden, acil tehlike geçtikten sonra devletin ne yapacağını bize söylememiştir.⁵

Öte yandan göçmenlerin vebasız yıllarda bile teşvik edilmediklerini biliyoruz. 1600'lerin sonlarından başlayarak ve tüm 1700'ler boyunca yetkililer göçmenlerin, kentin temel ihtiyaçlarını karşılayan hassas sisteme aşırı yük bindirebileceklerini biliyorlardı. Üstelik eğer çoğunlukla bekâr erkeklerden oluşan bu kalabalık aç kalırsa, yönetim karşıtı isyanlara katılabilirdi. İdareciler, farklı bir açıdan, İstanbul'un içinde ve çevresinde çok sayıda bostan sahibi bulunmasına karşın, kentsel nüfusun tahıl üretmediğini ve kent dolayındaki arazinin görece verimsiz olduğunu biliyor olmalıydılar. Bu nedenle kent sakinleri yiye-

3 Halil İnalıcık, "İstanbul," s. 224-48, bkz. s. 244.

4 Panzac, *La Peste*, s. 198.

5 Münir Aktepe, "İstanbul'un nüfus mes'elesine dair vesikalar," *Tarih Dergisi*, IX/13 (1958), s. 1-30, bkz. s. 10.

cek ihtiyacları için dış kaynaklara bağımlıydılar ve daha da önemlisi ordunun ve donanmanın ambarlarına buğday ve arpa katkısında bulunmuyorlardı.⁶

En azından kâğıt üstünde başkente göçmek isteyenlerin önünde ciddi engeller vardı. Ana yollarda barikatlar kurulmuştu; yolcuların burada işlerinin ne olduğunu belirtmeleri gerekiyordu ve geri çevrilmeleri çok muhtemeldi. Dilekçe sunmak ya da diğer resmi amaçlar için İstanbul'a gelebilecek köylülerin sayısı sınırlandırılmıştı; bir anlamda bu uyrukların şikâyetlerini doğrudan padişahın dikkatine sunma konusundaki geleneksel haklarının ihlaliydi.⁷ 1700'lerin her yerde hazır ve nazır bürokrasisi bize, Osmanlı başkentinin gerçek sakinlerinden olan ve birkaç ay için kentten ayrılan, ama şimdi dönmelerine izin verilmesi için komşularının tanıklığına gerek duyan kişilerin kayıtlarını bile birkararlıştır. Denetim ağı kesinlikle çok yoğun, ama göçmenlerin aradan sızabilecekleri, gerek yasal gerekse yasadışı boşluklar herhalde vardı. Eğer böylesi yasal boşluklar olmasaydı, seçkinlerden günlük ihtiyaçlarının karşılanmadığına ilişkin yakınmaları hemen duyardık. Aslında dönemin kadı sicilleri de, belki öncelikle Balkanlar'dan, ama Anadolu'dan da insanların gelmeye devam ettiğini göstermektedir.⁸

İstanbul'a meslekte ilerlemek için gelen oldukça sınırlı sayıda ulema dışında, Arap eyaletlerinden İstanbul'a göç edenler konusunda fazla çalışma yapılmamıştır.⁹ Ama tıpkı 18. yüzyılda Kahire'nin ticari nüfusunun kayda değer bir kesimini Türklerin oluşturması gibi, ulema dışında, Arapça konuşan çoğu tacir kişilerin de Osmanlı başkentine geldiğini varsaymak akla yakındır.¹⁰ Bu bölümde söz konusu tipin bir örneği, büyük bölümü Tunus'tan, yani Osmanlı söyleminde Mağribiler diye adlandırılan Kuzey Afrika'nın batısından gelen kişiler ele alınacaktır.

İSTANBUL'A BİR GÖÇ NEDENİ: KALİTELİ FES SATIŞI

Bu adamlar kuşak, hacıların giyimine uygun pamuklular (ihram) ve en önemlisi fes ticareti yapıyorlardı. II. Mahmud (yön. 1808-39) ulema

6 Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahirî Ticareti*, s. 1-85.

7 Aktepe, "İstanbul'un nüfus mes'elesine dair vesikalar."

8 Suraiya Faroqi, "Migration into eighteenth-century 'Greater Istanbul,'" s. 163-83.

9 Hala Fattah, "Representations of self and the other," s. 51-76.

10 Andre Raymond, *Artisans et commerçants*, cilt 2, s. 464-9.

dışındaki devlet çalışanları için bunu fes giymeyi zorunlu yaptığı için bu başlık özellikle Osmanlı egemenliğinin son yüzyılıyla ilişkilendirilir, ama aslında daha önceki dönemlerde de yaygındı. 18. yüzyılda fesler, İstanbul sokaklarında görülen değişik sarık çeşitleri için altlık işlevi görürdü. Bu sarıklar, bir işçinin düşük kaliteli keçeden bir altlığın çevresine aceleyle bağladığı pamukludan, saraylıların ya da taşra önde gelenlerinin resmi törenlerde giydikleri özenle hazırlanmış başlıklara uzanır ve tabii ki bizzat sultaninkine kadar çok değişik biçimlerde olurdu. Tacirler yoksulların bir fesi yıllarca kullanmayı becerdiklerini bilirlerdi, ama gene de talep büyüktü.

Fes (Fransızca'da *chéchias*) imalatının 1492 ile 17. yüzyıl başları arasında İspanya'dan sürüldükten ya da kaçtıktan sonra Tunus'a yerleşen kişiler tarafından geliştirildiği anlaşılmaktadır.¹¹ Bu sanayinin hangi somut koşullarda oturmuş hale geldiğine ilişkin hiçbir kanıt görülmediğinden, söz konusu zanaat daha önceki yıllarda da biliniyor olabilir. Araştırmacıların, Tunus fes imalatının İspanyol kökenli olduğunu, sadece teknik terimlerden bazılarının 1900'lerin başlarında bile İspanyolca olmasından çıkardıkları anlaşılmaktadır.¹² Üretim süreci karmaşıktı ve bir dizi zanaatkâr-girişimci tarafından kontrol edilen katı bir iş bölümünü gerektiriyordu: yoksul kadınlar yünü büküyor ve başlığı örüyorlardı, başlıklar sonra yıkanıyor ve en sonunda erkek keçeleştiricilere ve boyacılara iletiliyordu. Yüksek kalitede bir ürün için tüm bu işlemlerde ciddi uzmanlık gerekiyordu. Tamamlanma aşaması bazen ipek kordon ve püsküller takılmasını ve her zaman imalatçının işaretinin eklenmesini içeriyordu. Mamul ürünlerin korunması için özenli bir ambalaj gerekiyordu, çünkü varlıklı alıcılar üretim sürecindeki hatalardan ya da nakliyede kaba muamele görmekten kaynaklanan hasarı hemen fark edeceklerdi.

18. yüzyıldan itibaren Fransa'da imal edilen fesler Tunus'a ithal edilerek, yerli ürünle rekabete girişti, ama ithal feslerin kalitesi düşüktü ve gelen miktarlar yerel üreticilerin konumunu tehlikeye atacak kadar büyük değildi. 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında, Osmanlı piyasasında Toskana fesle-

11 Antonio Dominguez Ortiz ve Bernard Vincent, *Historia de los Moriscos*.

12 Lucette Valensi, "Islam et capitalisme," s. 376-400, bkz. s. 378; Fransız ve Arap kaynakları temelinde üretim sürecinin ayrıntıları için bkz. s. 377-80. Corinne Maitte, "Adapter les produits, jouer sur les marches," s. 1115-42, bkz. s. 1118-21. Ne yazık ki oldukça zor bulunan bu yapıtın bir kopyasını bana verdiği için Giorgio Riello'ya müteşekkirim.

ri de görüldü; bu kötü kaliteli feslerin başlıca müşterileri yoksullardı. Tunus feslerinin pazardaki egemenliği ancak 19. yüzyılda, tüm Osmanlı zanaatkârlarının giderek sanayileşen Avrupa ürünleriyle rekabet etmek zorunda kaldıkları ve taşra yetkilileri –bizim vakamızda Tunus’un beyleri– artık Fransa’nın diplomatik ve askeri baskılarına direnecek durumda olmadığına değışti.¹³

Yalnızca birkaç tip üstünde yoğunlaşan Fransız rakiplerinin aksine, Tunus zanaatkârlarının ürettiği çok geniş bir yelpazedeki feslerin arasında Osmanlıca ad taşıyan birçok tarz vardı. Bu belki de beylerin çok resmi kutlamalarda kullandıkları dilin Arapça değil, Osmanlıca olmasından kaynaklanıyordu; dolayısıyla Tunus’un yönetici seçkinleri için tasarlanan mallar çoğunlukla Türkçe terimlerle adlandırılmış olabilir. Türkçe terminolojinin benimsenmesinin bir diğer nedeni, çoğu Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezi eyaletlerinde yaşayan ve bu dili konuşan müşterilerin çokluğu olmalıdır. Lucette Valensi’nin yararlandığı kaynaklardan birinde çocuklar için tasarlanan *haremi* fesleri ile kadınlar için olanlar (*zenne*) arasında ayırım yapılmaktadır; ayrıca *orta* diye bilinen bir kalite ile *battal* ve *battal-battal* (işe yaramaz anlamında) diye bilinen kalitesiz tipler vardı. *Sarık* diye bilinen bir çeşit de, bir sarığı yerinde tutmak için özel olarak tasarlanmış olmalıdır.¹⁴

FESLERİN İSTANBUL’A İLETİLMESİ VE FİYAT BELİRLENMESİ

Halen başkent sakinlerinin ne zaman Tunus’tan fes ithaline başladıklarını bilmiyoruz: muhtemel bir tarih herhalde Tunus’un 1574’te Osmanlılar tarafından fethidir. Fes, 17. yüzyıl ortalarında bile muhtemelen yaygın biçimde kullanılmıyordu; bu, en azından fes terimi için geçerlidir. 1640’ta İstanbul’da satılan mallara ilişkin çok ayrıntılı bir sicilde ne festen, ne de imalat yeri olarak Tunus’tan söz edilir; insanlar bunun yerine normalde başlarına *börk*, *takye* ve *arakiyye* takarlardı.¹⁵ Dolayısıyla Tunus fesinin 17. yüzyılın daha geç bir zamanında, hatta belki 18. yüzyıl başlarında gelmesi, Osmanlı tüketicilerinin tacirlerin ve diğer yabancıların sık sık kaydettikleri muhafazakârlığına rağmen, modanın zaman zaman değıştiğinin bir kanıtı olabilir. Sultan III. Ahmed (yön. 1703-30) döneminde Kuzey Afrikalılar belli ki artık Haliç’in

13 Valensi, “Islam et capitalisme,” s. 386-7.

14 Age, s. 385.

15 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müesses ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, bkz. dizin.

kuzey kıyısındaki Galata'ya yerleşmişlerdi, çünkü Cemaziyülahır 1141/Ocak 1729'da, muhtemelen bir kethüda için bir atama beratı almışlardı; ancak bu tahsisin günümüze kalmış tek kaydı olan daha sonraki onay belgesinde bu nokta açıkça belirtilmemektedir. Öte yandan I. Mahmud (yön. 1730-54) ile III. Mustafa'nın (yön. 1757-74) ilk belgeyi onayladıklarını biliyoruz.¹⁶

Bu kaliteli, orta ya da battal-battal fesler İstanbullu müşteriye nasıl ulaşıyordu? Bu konuda Valensi'nin anlatısını dayandırdığı Fransız ve Arap kaynaklarının söyledikleri fazla bir şey yoktur; yalnızca iki kısa kayıta, Tunuslu fes yapıcılarının İstanbul'da bir şirketleri (*compagnie*) olduğu ve bunun Tunus'taki muhataplarının tüm Osmanlı topraklarında fes dağıtımını kontrol ettikleri söylenmektedir. Ancak, benim ve meslektaşlarımla son birkaç yıldır Osmanlı zanaatkarlarına –ve ikincil bir biçimde, 18. yüzyılda İstanbul'a göçe– ilişkin araştırmalarımız nedeniyle şimdi daha somut konuşmak mümkündür.¹⁷ Bursa ve İstanbul loncaları hakkında kanıt ararken, Osmanlı başkentine fes ve diğer dokumalar getiren tacirlerin faaliyetlerine ışık tutan ve lonca üyeliği ile İstanbul'a göç arasındaki bağlantı hakkında oldukça ilginç bazı sonuçlar çıkarılmasına izin veren üç resmi belge bulunmuştur.¹⁸

Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı başkentine ulaşan fesler “hazır giyim”di; bugüne dek İstanbul'da Tunus tarzı üretilmiş feslere ilişkin hiçbir kanıt göremedik, ama böylesi bir ticaretin –en azından küçük ölçekte– var olması oldukça mümkündür. Bu, fes ticaretiyle ilişkili ve İstanbul'da faal kişilerin üretici zanaatkâr değil, toptancı ve perakendeci olması anlamına gelmektedir ve oldukça yakın zamana kadar Osmanlı dünyasının ekonomik tarihçileri bunun gerçekten de temel bir fark olduğunu varsayıyorlardı.¹⁹

Bu bakış açısını benimseyen araştırmacılar için 15. ve 16. yüzyılların “klasik” Osmanlı yönetiminde, uzun mesafe tacirlerinin pazarın kaldıracağı

16 Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi, Maliyeden müdevver (MAD) bölümü 9983, s. 491 (1171/1757-8). Aslı ru'us-ı humayun sicillerinde kayıtlıydı.

17 Suraiya Faroqi ve Randi Deguilhem, ed., *Crafts and Craftsmen of the Middle East*.

18 MAD 9983, s. 491 ve 535'te (her ikisi de 1171/1757-8'den) iki metin kayıtlıdır; bu sicil, belli bir düzen olmadan, III. Mustafa'nın 1757'de tahta çıkmasından sonra onaylanan yüzlerce padişah fermanı içermektedir. Üçüncü metin 1180/1766-7 tarihli: MAD 9996, s. 27. Özel olarak Mağribilerin meselelerini ele alan bir sicil henüz bulamadığımızdan, araştırmacılar diğer konuları çalışırken tesadüfen buldukları şeylere bağlı kalmayı sürdürüyoruz.

19 Halil İnalıc, “Capital formation in the Ottoman Empire,” s. 97-140.

fiyatı talep etmelerine izin veriliyordu, ama zanaatkârlar hem diğer lonca üyelerinin, hem de pazar müfettişinin (*muhtesib*) sıkı denetimine tabiydiler. Kuramsal olarak üreticilere tanınan kâr marjı yüzde on, istisnai durumlarda yüzde yirmiydi. Zanaatkârların ekonomik yaşam fırsatlarına getirilen bu sınırlamaya, bir derviş ortamının tipik değerlerini benimseyerek tepki verdikleri düşünülüyordu: grup içinde eşitçilik, tevazu ve öbür dünya meselelerine vurgu, bu değerler sisteminin parçalarıydı. Tacirlerin kazanç hırslarına iyi gözle bakılmıyordu; hatta fazla zenginleşen bir lonca üyesi bazen loncadan atılabilirdi.²⁰ İnalçık ekonominin görece yüksek olduğu zamanlarda bile zanaatkârlara bu görüşleri atfetmişti, ama bu değerler sistemi daha önce Sabri Ülgener tarafından, üreticilerin tümüyle olmasa da büyük ölçüde dünya piyasasından tecrit oldukları, dolayısıyla hiçbir ekonomik büyüme potansiyellerinin bulunmadığı varsayılan Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönemlerindeki egemen koşullara referansla öne sürülmüştü.²¹

Bütün bunlardan bugün o kadar emin değiliz. Eunjeoung Yi, yakın tarihli iki tebliğde, hem lonca üyeliğinin özündeki eşitçiliği, hem de –en azından İstanbul ve 17. yüzyıl söz konusu olduğunda– zanaatkârlar ile uzun mesafe tacirleri arasındaki kesin ayrımı sorgulamıştır.²² Valensi de Tunus'un *chéchia* imalatçılarının bazı üretim faaliyetlerini ancak tüm meslek mensuplarının paylaştığı, önceden belirlenmiş yerlerde yapmak zorunda olmalarına ve her imalatçının önceden ayarlanmış bir yün kotası bulunmasına karşın, bu durumun üreticiler arasında kaba bir eşitlik bile sağlamadığını göstermiştir.²³ Dolayısıyla Yi'nin tezi İstanbul dışında ve 17. yüzyıl bağlamı ötesinde de geçerlidir. Bu noktanın kırk yılı aşkın bir süre önce açıkça belirtildiği Valensi'nin makalesinin Osmanlı uzmanları tarafından daha sık kullanılmamış olması talihsizliktir: bu da Arap ve Türk dünyaları tarihçileri arasındaki iletişimin sınırlı olmasının birçok örneğinden biridir.

20 İnalçık, "Capital Formation," s. 105.

21 Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*; bu 1951'de, yani muhtemelen birçok Türk üreticinin geç Osmanlı öncellerine göre dünya piyasasıyla çok daha az ilgili olduğu bir dönemde yayınlanmış bir kitabın revize edilmiş versiyonudur.

22 Eunjeoung Yi, "The supposed egalitarianism among guildsmen," ve "Guilds, merchants and 'egalitarianism.'" Yazarın, "Rich artisans and poor merchants? A critical look at the supposed egalitarianism in Ottoman guilds," yapıtı yakında çıkacaktır.

23 Valensi, "İslam et capitalisme," s. 385.

Ayrıca, konuya en azından kısmen zanaatkârların bakış açısını yansıtan kaynaklara dayanarak yaklaşan Yi'nin çalışması elimizdeki, ithal kumaşların kesinlikle idarece belirlenen fiyatlardan (*narh*) muaf olmadığını gösteren bazı birincil kaynaklarla tamamlanmaktadır.²⁴ Örneğin 1640'larda İstanbul kadısı, en azından yüzeysel olarak tıpkı nohut ya da demir çivi fiyatlarına yaptığı biçimde, *londrina* gibi ithal İngiliz yünlü kumaşlarının fiyatlarına da *narh* koymuştu. Bu düzenleme başta o dönemde kendi kumaşlarını perakende satmaya çalışarak, yerli rakiplerini öfkeliendiren Venedikli tacirler olmak üzere tüm ithalatçıları etkilemiş olmalıdır.²⁵

Ancak, Avrupalı ithalatçıların bu dönemdeki oldukça hacimli yazışmalarında, İstanbul'da ödenen fiyatların düşük düzeyine ilişkin şikâyetler görece önemsizdi. Bu nedenle, İstanbul kadılarının ve yardımcılarının, sırf tacirlere emir vermek için resmi güçlerini kullanırken, normalde fiyatları piyasa koşullarını düşünerek hesapladıklarını varsaymalıyız. Ya da, bu *narh*lı fiyatlar pekâlâ yalnızca saray ve üst düzey bürokratlar alım yaptığında uygulanmıştı; sıradan müşteriler ise çoğu zaman kendi pazarlıklarını yapmak zorunda kalmışlardı.²⁶ Her durumda bu farklı gözlemlerin tümü, en azından 17. yüzyılda uzun mesafe tacirlerinin ayrıcalıklarının şimdiye kadar sanıldandan daha önemsiz olduğuna ve en azından bazı zanaatkârların bizim düşünmeye alışageldiğimizden daha güçlü bir ticari zihniyete sahip olduklarına işaret etmektedir.

FESLERİN MÜŞTERİLERE DAĞITILMASI

18. yüzyıl ortasında İstanbul'a yerleşen Mağribilerin ya da Tunuslu tacirlerin faaliyetlerini bu arka plana göre incelemeliyiz. Bu kişiler bir lonca oluşturmuş ve tam da dönemin lonca mensuplarının davrandığı gibi davranmışlardı: diğer konular arasında, aralarından birinin lonca başı –Osmanlı deyimiyle *kethüda*– olmasına karar vermişlerdi; bu durumda *kethüdanın* bir Mağribi olması gerekiyordu. Burada olağan uygulamaya küçük

24. Mübahat Kütükoğlu, "1009 (1600) tarihli *Narh Defterine* göre İstanbul'da çeşitli eşya ve hizmet fiyatları," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9 (1978), s. 1-86; ayrıca *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 112-13 ve diğer yerlerde.

25. Gilles Veinstein, "Les marchands étrangers dans l'Empire Ottoman (XVIe-XVIIIe siècles): Questions de prix," *Merchants in the Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstein içinde, s. 47-62.

26. Cemal Kafadar, "When coins turned into drops of dew," s. 128.

bir farklılık getirilmişti, çünkü İstanbul'da, içlerinde göçmenler önemli bir rol oynasa bile diğer loncaların çoğunda kethüdanın belli bir kent ya da bölgeden olması gerekmezdi. Öte yandan İstanbul ve Bursa'dan bildiklerimize çok uygun bir şekilde, Mağribi lonca mensupları da sık sık kethüdalarıyla kavga ediyor ve onların görevden alınması için kadiya başvuruyorlardı. Genelde bunlar daha sonra güvendikleri birinin boşalan konuma atanmasını isterlerdi. İstanbul ve Bursa loncalarında eğer kethüda artık zanaatıyla uğraşmıyorsa, arkadaşları bazen onun görevden uzaklaştırılmasını isterlerdi; fes tacirleri de muhtemelen benzer bir kural uygulamışlardı, ama bugüne dek buna ilişkin belge bulunamamıştır.²⁷

İstanbul Mağribilerinin kethüdalarına yönelttikleri şikâyetler de, muhtemelen Valensi'nin yararlandığı Fransız kaynaklarında *compagnie* diye geçen bu grubun bir – ya da göreceğimiz gibi, zaman zaman iki– lonca gibi çalıştıklarını oldukça açık biçimde göstermektedir. Örneğin Kethüda Mehmed b Hacı Süleyman, karıştırlarının iddiasına göre “açgözlülüğü nedeniyle” şikâyetçilerin emtia stokunu oluşturan feslerin, *ihram* bezinin ve kuşakların dağıtımını bozmuştu.²⁸ Normalde kethüda ile lonca ihtiyar heyetinin, gümrük vergileri ödendikten sonra, bu malların dağıtımını ya doğrudan gümrük binasında ya da grubun muhtemelen bu amaç için kiraladığı bir depoda denetlemeleri gerekirdi. Burada fiyat da, herkesin gözü önünde belirlenirdi.

Dolayısıyla Mağribilere İngiliz yünlülere ithalatçılarından farklı davranılırdı, çünkü bu ithalatçılar yabancı oldukları için kendileri belirlenen narhta satmak zorunda olmayabilirlerdi, ama eğer müşterileri olan yerel kumaş tacirleri için bu narhlar bağlayıcıysa, ithalatçılar konulan narha, perakendecilere kâr marjı bırakmayacak kadar yakın fiyatlar talep edemezlerdi.²⁹ Ancak, Mağribilerin ithal ettiği mallar için narh olmadığı anlaşılmaktadır. Satıcılar ile alıcılar fiyat üstünde anlaştıkları zaman, satıcılar paralarını alırlardı; muhtemelen satıcılar Kuzey Afrika ile ticaret yapan tacirlerdi, ancak bunlar hakkında ne yazık ki hiçbir ayrıntıya sahip değiliz. Yeni satın alınan mallar ise

27 MAD 9983, s. 491. Bir lonca kethüdasının atanmasındaki karmaşık süreçle ilgili bkz. Halil İnalçık, “The appointment procedure of a guild warden,” s. 135-42.

28 MAD 9996, s. 535.

29 Uzun mesafe tacirlerinin muhtesibin kurallarından, dolayısıyla da narhtan muaf tutulması için bkz. İnalçık, “Capital formation in the Ottoman empire,” s. 98.

“hissedarlar” arasında dağıtılırdı. Şikâyetçiler bu terimle herhalde, üyelikleri nedeniyle grubun topluca edindiği malların ticaretinde bir hisse hakkı olan lonca ustalarını kastediyorlardı; bu İstanbul ve Bursa loncalarında da yaygınca bir uygulamaydı.³⁰ Loncaların muhtemelen çoğu zaman uyulan temel kural-larından biri, hiçbir ustanın meslektaşlarının hisselerine karışmamasıydı.³¹

Mehmed b Hacı Süleyman'ın, lonca üyelerine göre “açgözlülüktən” kaynaklanan suistimalleri anlaşılan göreve gelmesinden hemen sonra başla-mıştı: kethüda konumunun 15 kese akçe değerinde bir iltizam olarak yeniden tanımlanması için girişimde bulunmuştu.³² Bu davranış ek masraf yaratmış, kethüda da bunu lonca mensuplarının ödemelerini artırma bahanesi olarak kullanmıştı. Eğer lonca üyelerinin şikâyeti doğruysa, kethüda arkadaşlarına “yedi ya da sekiz” tutarında (herhalde gümüş kuruş kastedilmekteydi) fiyat biçilmiş malları dağıtmış, ama dokuz kuruş ödenmesini istemişti. Ayrıca ne esnaf, ne de tacirler haklarını alabilmişti ve kethüda kendi payına düşenden fazla mala el koymuştu. Kethüda açıkça belirlenmemiş yolsuzlukların yanı sıra, muhtemelen gerçek esnaf şikâyetçi olduğunda kendisini desteklemeleri için loncaya dışardan adam getirmekle de suçlanıyordu. Bu kendi başına ciddi bir muhalefete yol açmış olmalıdır, çünkü gerek lonca mensupları, gerekse bürokratlar zanaat ve ticaretin her zaman böylesi yabancılardan arınmış olması gerektiğine inanırlardı. Mehmed b Hacı Süleyman'ın bütün bunların üstüne, gümrük idaresini de dolandırdığı iddia ediliyordu –ama bu sonuncu-su, şikâyetçilerin seilmeyen kethüdaya karşı Osmanlı yönetimini daha hızlı önlem almaya ikna amacıyla yaptıkları bir abartma olabilir.

Bu şikâyetler lonca tarihçisi için şaşırtıcı değildir: Tunus'taki fes ima-latçıların yünlerini önceden belirlenmiş kotalara göre aldıklarını görmüş-tük. Bu düzenlemenin kethüdaya hile yapma fırsatı vermesi de iyi bilinen bir örüntünün parçasıdır. Ancak, beklentimizin aksine, Kuzey Afrika malları ithalatçıları, görüldüğü kadarıyla İstanbul'da fes imal etmedikleri ve ithal

30 Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City*, s. 48-51.

31 MAD 9996, s. 27.

32 Kethüda adaylarının ödemesi gereken atanma ücretleri için bkz. Mehmet Genç, “Ottoman industry in the eighteenth century,” s. 59-86, bkz. s. 62 ve Suraiya Faroqi, “Purchasing guild- and craft-based offices in the Ottoman central lands,” s. 123-46. Bir kese farklı miktarda akçeye eşitti; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt 2, s. 249'a göre 1688'de 1 kese 50 bin akçeye eşitti; 18. yüzyıl için herhangi bir rakam bulamadım.

ettikleri mallar başkent yetkililerinin narh uygulamasına tabi olmadığı halde –normalde yerel olarak üretilen mallara narh konulacaktı– kendilerini tacir (*bezirgân*) değil zanaatkâr (*esnaf*) olarak görmektedirler. Belki de burada ika-met eden Mağribilerin esnaf olarak konumları, onların kuşkusuz daha prestijli olan tacir sıfatını almalarını engelliyordu, ama bu konuda emin olmak zordur. Aslında Kuzey Afrika mallarını perakende satan bu kişiler –piyasa kontrollerine tabii zanaatkârlar için tipik olarak– ancak yüzde onluk bir kâr elde edebilecekleri konusunda resmen uyarılmışlardı.³³

Öte yandan uzak bir eyaletten göçmenlerin oluşturduğu bu loncada, İstanbul'un "sıradan" zanaat birliklerinden farklı bazı ayrıntılar da vardı. Birincisi, Tunuslu lonca üyeleri şeriat ve padişah fermanlarına aykırı biçimde davrandıklarında, cezaları aşırı durumlarda başka yerlerde de adet olduğu gibi sadece loncadan dışlanmak değil, kendi memleketlerine geri gönderilmektir.³⁴ Dolayısıyla Mağribilerin başkentteki varlığına ancak bir loncaya bağlı olmaları koşuluyla göz yumuluyordu; metnimiz bunu belirt-mese de, lonca üyeleri normalde birbirlerine kefil olacaktı.

İkincisi, ustalar hatalı kethüdalarının yaptıklarına ilişkin bir soruş-turma talep ettiklerinde, bunun gümrük emininin denetiminde yapılma-sını istemişlerdi. Hatta bir noktada lonca üyelerinden bir grup, bu kişinin dairesine gelip, mevcut kethüdanın görevden alınmasını ve Hacı Şa'ban b İdris adlı birinin onun yerine geçmesini istediklerini belirtmişti.³⁵ Kent dışından mal getiren ve bunlara gümrük vergisi ödeyen birçok başka lon-ca olmalıydı, ancak bildiğim kadarıyla normalde gümrük görevlilerinin/gümrük mültezimlerinin lonca içi anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapması istenmezdi. Kethüdanın davranışının araştırılmasını bir kadının denet-lemesi çok daha büyük bir ihtimaldi. Üstelik yeni adayın adını almak ve böylece atama sürecini başlatmak kesinlikle kadının görevleri arasında olacaktı. 1766-67'de, bir padişah fermanı Kuzey Afrikalı lonca mensup-larının uymaları gereken kuralları resmen yinelediğinde, lonca üyelerine anlaşmazlıklarını ilgili kethüdanın da hazır bulunacağı bir duruşma için İstanbul mahkemelerinden birine götürmeleri emredilmişti ve gümrük

33 MAD, 9996, s. 27.

34 Age.

35 MAD 9983, s. 535.

dairesine hiçbir şekilde değinilmiyordu.³⁶ Belki de lonca mensupları Hacı Şa'ban'ı önerdiklerinde, belli bir gümrük eminiyle dostça bir ilişki kurmuşlardı ve "normal kanalları kullanmak" onların esas kaygısı değildi.

Daha da önemlisi, şikâyetçiler sıkıntılarını Mehmed b Hacı Süleyman ile tartışmak istediklerinde, kethüdanın "loncaya gelmeyi" reddettiğini söylüyorlardı. Bu ifade Mağribilerin daha 1700'lerin ortalarında, toplanıp sorunlarını tartışabilecekleri bir binaya sahip olduklarını ima ediyordu; bu, 18. yüzyıl belgelerinde başka yerlerde sık görülmeyen bir özellikti.³⁷ Kethüdalar ve adamları böyle bir yerde, Osmanlı yönetimi kabul edilemez olduğunu ve fiziki cezalarla ilgili kararların ancak kadı tarafından verilebileceğini bildirdiği halde, itaatsiz zanaatkarları falakaya çekmeye kendi başlarına karar verebilirlerdi. Buradan, Mağribilerin loncasında bazı oldukça varlıklı üyeler olduğunu çıkarabiliriz, çünkü bir lonca binası inşa etmek ya da kiralamak pahalı olmalıydı; daha yoksul lonca üyeleri birinin atölyesinde, hatta bir kahvede buluşabilirlerdi.

Fes satışının geçim sağlamanın kötü bir yolu olmadığı, loncanın büyüklüğünden de belliydi. Özellikle de dükkâncılar ve *torbacılar* diye iki tür üye olduğundan, sayılar değişmektedir. Ben torbacı teriminin güncel sözlüklerde bir açıklamasını bulamadım; torbacılar muhtemelen pazarlarda, hatta sokak köşelerinde, değeri daha düşük mallar satıyorlardı; bu da onların dükkâncılara tabi ya da onlardan daha düşük rütbeli olarak tanımlanmalarını açıklamaktadır. Belki de torbacılar dükkâncılardan konsinye mal alıyorlardı. O dönemde açıkta çalışan satıcıları bir dükkâncıya havale etmek yaygın bir uygulamaydı; dükkân sahibi o zaman bu işportacıların davranışından bir dereceye kadar sorumlu olurdu. İstanbul köle tacirlerinin hanında dükkân sahipleri ile, müşterilerini avlunun çevresindeki galeride kabul edenler arasında açık bir fark vardı; Osmanlı başkentindeki birçok fırıncının da, ustanın ürünlerini sokaklarda pazarlayan kendine bağlı satıcıları bulunuyordu.³⁸

³⁶ MAD 9996, s. 27.

³⁷ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, cilt 2, s. 369-70'de loncayı, tam da bizim belgemizde görüldüğü gibi, yani daha yaşlı ve saygın ustaların toplandıkları, lonca içi görece küçük sorunları hallettikleri ve bazen de fiziki cezalar uyguladıkları bir yer olarak tarif etmektedir.

³⁸ S. Faroqi, "Quis custodiet custodes?", Eszter Andor ve Istvan Györgi Toth, ed., *Frontiers of Faith* içinde, s. 119-34 ve Salih Aynural, "The millers and bakers of Istanbul, 1750-1840," s. 153-94, bkz. s. 174-5.

1766-67'de Galata'daki fes satıcıları arasında 34 dükkân sahibi ve 39 torbacı, yani toplam olarak 73 satıcı vardı; asıl şehirde ise 51 lonca üyesi bulunuyordu, ama metin buradaki mütevazı torbacıların sayısını kaydetmemektedir. Böylece fes satıcısı toplamı, çoğunluğu Galata'da çalışan 124 Mağribi'ye ulaşmaktadır; belki de fes modası, herhalde denizden gelen yeniliklere özellikle açık olacak bu liman bölgesinde başlamıştı.³⁹ Kentin Anadolu yakasında fes satıcılarına rastlamamamızın nedeni, şu anda mevcut bilgilerin sınırlılığından ileri gelebilir; ama belki de fes giymek daha taşralı bir ortama henüz yayılmamıştı. Belgelerimizin 1757-58 tarihli birinde, kethüda yardımcısının (*yiğitbaşı*) önderliğinde Mehmed b Hacı Süleyman'ın suçları hakkında şikâyetle bulunan, Mağrip kökenli fes satan 120 zanaatkâra rastlıyoruz. Ayrıca, aynı belgede daha sonra kâtipler, gümrük emininin odasında 101 kişinin şikâyetçi olarak adlarını kayda geçirttiğini belirtmişlerdir.⁴⁰ Lonca adetine göre, çıraklar ve gündelikçi işçiler bu toplama dahil edilmeyecekti.

Galata limana bitişik olduğundan, fes satıcılarının birçoğu Osmanlı başkentinde oldukça uzun süre yaşadıkları halde, "yabancı" kökenlerinin hâlâ göze çarptığı anlaşılmaktadır. Belki de yetkililer Mağribileri kentin bu kesimine yerleşmeye teşvik bile etmişlerdi; burada, yerel inanışa göre eski bir İslam kuruluşu olan Arap Camii, 1475 yılı civarında bir 13. yüzyıl Katolik kilisesinden dönüştürülmüş, İspanya'dan gelip, Osmanlı başkentine yerleşen Müslüman mülteciler daha sonra buna el koymuşlardı.⁴¹

BÖLÜNEREK ÇOĞALMA EĞİLİMLERİ VE MALİ SUİSTİMALELER

Belki de, şehir içi iletişimin yavaşlığı dikkate alındığında, İstanbul'un her yöresine ve Avrupa yakasındaki banliyölerine yayılmış, yüz ila yüz yirmi beş kişinin idaresi zordu. Kişisel hırslar da burada bir rol oynamış olmalıdır. İstanbul Mağribilerine ilişkin üç belgemizden ikisi loncada bölünmelere değinmektedir; gerek Galata, gerekse İstanbul'da ayrı örgütler ya vardı ya da oluşturulma aşamasındaydı. Öte yandan bu girişime –hem de yoğun biçimde– muhalefet vardı. Çünkü, bir aşamada Mağribilerin kethüdası olan Galatalı

39 MAD 9996, s. 27.

40 MAD 9983, s. 535.

41 Hafız Hüseyin al-Ayvansarayi, *The Garden of the Mosques*, s. 355.

Hacı Kasım'ın karşıtları bize onun kendi bencil çıkarları için örgütü böldüğünü söylerler.⁴² Ama kethüda bu girişimine resmi onay almayı başarmıştı ve şikâyetçilere kayıtlarda herkesi kapsayan bir örgüt olmadığını, yalnızca Hacı Kasım'ın kethüdası olduğu bir Galata loncası bulunduğu söylenmişti.⁴³

Ancak sonraki yıllarda birleşik bir lonca doğdu. Nedeni ve nasılı bilinmese de, bu örgütün çok yaşamadığı kesindir, çünkü 1766-7'de bir kez daha bölündü. Bu sefer, metnimizde bir yerde Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'tan geldikleri, başka bir yerde sadece Tunus'tan gelen insanlar oldukları belirtilen Mağripli fes imalatçıları/satıcılarının kethüdası, görevi kötüye kullanmaktan azledilmişti.⁴⁴ Ama Hacı Süleyman adlı bu kişi yandaş grubunu koruduğu için, lonca mensuplarının tümünün yetkili olacak yeni bir kişi üstünde anlaşmaları mümkün olmadı. Sonunda Hacı Ömer b Mehmed Galata örgütünün başına geçerken, İstanbul'daki lonca mensupları, merkezi yönetimin de onayıyla, Hacı Yahya b Mehmed'i kethüda seçtiler. Şimdi bir kez daha Kuzey Afrikalı fes satıcılarının iki loncası vardı.

Böylesi resmi onaylamalar pahalıydı. 18. yüzyılda merkezi idare her zaman nakit sıkıntısı içindeydi ve bu nedenle, ellerinde asker maaşı almaya yarayan esame cüzdanı bulunabilecek kişilerden cüzdandan vazgeçmeye gönüllü olanları kethüda görevine atamak yaygındı.⁴⁵ Bu döneme gelindiğinde bu tür esame cüzdanların senet gibi dolaşımda olması dolayısıyla, askeri ilişkileri olmayan sıradan zanaatkârların da bunlardan edinmesi mümkündü. Bir kethüda adayının, lonca üyelerinin oluru aldıktan sonra –onların onayı olmadan uzun süre görev yapmayı bekleyemezdi– birkaç esame cüzdanı toplaması, sonra bunları maliyeye teklif etmesi olağandı. Eğer halen istediği konumda başka biri bulunuyorsa, o zaman eski görevlinin masraflarını tazmin etmesi ve maliyeden sorumlu memurlara değişimi çekici yapmak için fazladan cüzdan sağlaması gerekirdi.⁴⁶ Ancak Kuzey Afrikalıların uygulaması bir açıdan farklıydı, çünkü en azından 1757-8'de belgelenen vaka için kethüdanın hazineye vermesi gerekecek esame cüz-

42 MAD 9983, s. 491.

43 MAD 9983, s. 491; kayıtlar Haremeyn Muhasebesi dairesinde tutulurdu, bkz. Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivindeki ilgili bölüm.

44 MAD 9996, s. 27.

45 Genç, "Ottoman industry in the eighteenth century," s. 62.

46 Faroqhi, "Purchasing guild and craft-based offices."

danlarını edinen lonca üyelerinin kendileriydi. Bu cüzdanların toplam 60 akçe ettiği söyleniyordu.⁴⁷ Muhtemelen bu Kuzey Afrikalı göçmen grubunda sosyal birlik ruhu yerel zanaatkârlarda olduğundan daha güçlüydü, çünkü lonca üyeleri kendi seçtikleri kethüdayı göreve getirebilmek için mali fedakârlıklarda bulunmaya hazırdılar.

SONUÇ: İSTANBUL'DA YERLEŞMİŞ GÖÇMEN TUNUSLULAR

18. yüzyıl ortasında İstanbul'da fes ve diğer Kuzey Afrika malları dağıtımı hakkında ortaya çıkan nedir? Bu malları Tunus'tan ve diğer yerlerden başkente taşıyanların uzun mesafe tacirleri olduğu bellidir. Bu tacirler İstanbul gümrüğünden geçtikten sonra mallarını, gene Kuzey Afrikalı olan dağıtıcılara satıyorlardı. İki grup arasında ortaklık bağları olması mümkündür; bu da, Fransız kaynaklarının bir şirketten söz etmelerinin nedenini açıklayacaktır. Ama yerel dağıtıcılar, perakendeci kârlarını yüzde onla sınırlayan Osmanlı piyasa kurallarına bağlıydılar. Belki de İstanbul'a yerleşen bu Tunuslular aynı zamanda küçük çaplı da olsa imalatla uğraşan kişiler olarak kendilerini esnaf olarak görüyor ve yetkililerce de öyle addediliyorlardı.

Anlaşıldığı kadarıyla loncasının itibarlı bir üyesi olmak, bir Mağribi'nin İstanbul'da yasal olarak ikametinin önkoşuluydu; yetkililer her zaman yasadışı göç endişesi taşıdıklarından, kendi örgütünden dışlanan bir kişi geldiği eyalete geri gönderilmeyi bekleyebilirdi. Ancak, etkin biçimde çalışabilmek için Müslüman bir kethüdaya gerek duyduğu anlaşılan Hristiyanlardan oluşan bazı loncaların aksine, Kuzey Afrikalılar kendi toplumlarından biri tarafından yönetilme ayrıcalığına sahiptiler.⁴⁸ Bu hak görüldüğü kadarıyla lonca üyeleri için o denli önemliydi ki, yeni bir kethüdanın atanmasıyla ilgili masraflara mali katkıda bulunmaya hazırdılar: böylece başkentte konumlanmış ve sürekli yeni gelir kaynağı peşinde olan, çok sayıdaki askeri dışlayabilirlerdi. Aynı biçimde ancak Kuzey Afrikalı göç-

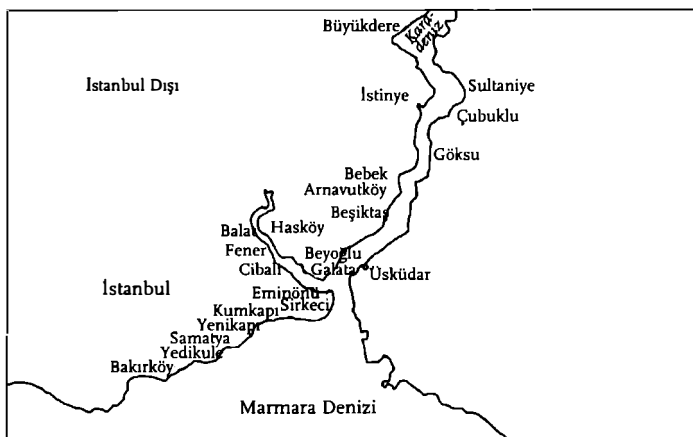
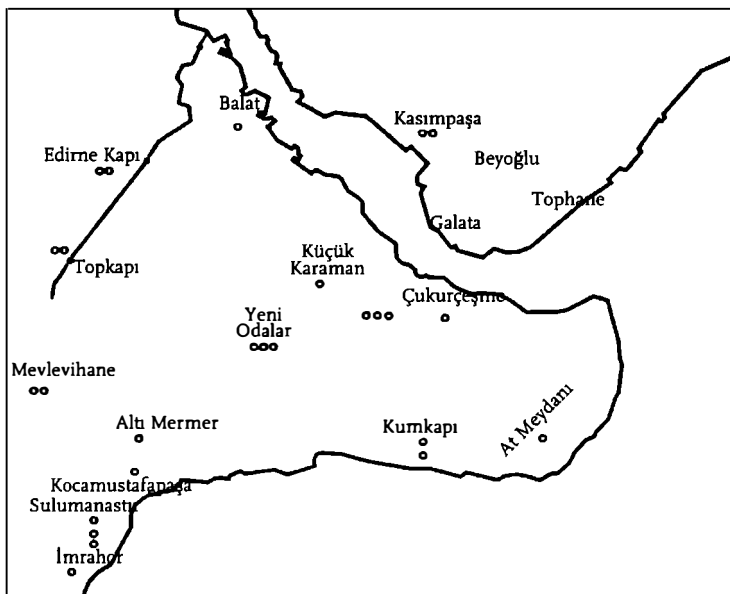
47 MAD 9983, s. 491. MAD 9983, s. 535'ten cüzdanları sağlayanların aslında bizzat zanaatkârlar olduğunu anlıyoruz.

48 III. Ahmed vakıflarına bağlı bir boyahanede faaliyet gösteren ve kethüdalarının tipik olarak Müslüman olduğu, Bursalı Ortodoks boyacılar tarafından oluşan bir lonca hak. Bkz. Suraiya Faruqi, "A builder as slave owner," s. 235-43.

menler ve belki de onların çocukları fes satıcıları loncasının üyesi olmayı umabilirlerdi.

Ayrıca, Mağribi fes satıcıları, esas olarak tacir olmaları ama gene de koşullara göre bir ya da iki loncada birleşmiş olmaları açısından ilginçtirler. Fes satıcıları –en azından bizim için– olağan dışı bir loncanın, yani büyük ölçüde tacirlerden oluşan bir örgütün başlıca örneğini oluştururlar; henüz, benzer bir durumdaki İstanbul bakkal ya da manavlarına ilişkin incelemelere sahip değiliz. Belki dağıtım sektöründe başarılı olanlar, ithalat işine girebilir ve böylece esnafıktan tacirliğe terfi edebilirlerdi. Henüz bilgilerimiz çok az da olsa, Tunuslular arasındaki bu tacir-esnaf ilişkisi, uzun mesafe tacirleri ile perakendeci dağıtımcılar arasındaki bağlantılara son dönemde ilginin artması nedeniyle önemli bir konudur.

Bu tür ilgi konuları dışında, lonca, hareketlilik ve seyahat üstüne çalışan tarihçiler de bu çerçeveye girmektedir. Çünkü İstanbul'daki Kuzey Afrikalıların anlattıkları hikâyeleri inceleyerek, göçün ve yeni gelenlerin kentsel dokuya katılımının, Osmanlı yetkililerinin kabul edebileceği bir biçimde nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi edinebiliriz. Osmanlı Devleti Mağribiler durumunda bir taşla iki kuş vurmayı başarmıştı, çünkü kentin yaşaması için vazgeçilmez olan göç, aynı zamanda seçici, koşullu ve kontrollüydü. Burada tek tek köylüleri, hatta belki de geldikleri bölgelerde ekilmemiş tarlalar bırakan köylü ailelerini değil, kendi memleketlerinde bile muhtemelen çoğunlukla kentli olan, herhalde zanaatkâr ve perakendecileri kapsayan bir ya da iki kent loncasının üyelerini buluyoruz. Merkezi idare muhtemelen Kuzey Afrikalıların, bize küçük bile görünse, özel ayrıcalıklarını sınırlamak için fırsat kollamaktaydı, ama gene de bu loncalara belli ölçüde bir özerkliğe ek olarak, kimin İstanbul'da kalacağını kontrol yetkisi verilmişti. Bir anlamda Osmanlı yetkilileri Venediklilerin onlardan çok önce yaptıkları şeyi yapmışlardı: güney Slavlarının ve Arnavut göçmenlerin kendi hayır kurumlarını (*scuole*) kurmalarına izin verilerek, yeni gelenlerin Venedik'le bütünleşmesi kolaylaştırılmıştı. Ancak Slavların ve Arnavutların, freskleri Vettore Carpaccio'ya ait kâğır *scuole*'si günümüze kalmışken, Kuzey Afrikalıların muhtemelen ahşap bir yapıda barınan loncası çoktan kaybolmuştur.

Harita 1. 1716'ya Hotin için işe alınan zanaatkarların yaşama yerleri, (Yeni Odalar'da-kiler dışında, han sakinleri dahil edilmemiştir)

- o 1-10
- oo 11-20
- ooo 21 ve üstü

BİR HAMLEDE HEM SINIRLARI, HEM İŞÇİLERİ KONTROL ETMEK: 1716'DA İSTANBUL'DAN HOTİN'E

G ünümüzün tarihçisi Osmanlı topraklarındaki göçlerle ilgilenirken bu olgunun değişik bakış açılarından çok farklı görüldüğünü kısa sürede anlayacaktır. Devletin perspektifinden bakıldığında padişahın uyrukları kendi çiftlik ve köylerinde oturmalı ve vergilerini ödemeliydiler. Buna karşılık Osmanlı topraklarında göçebelerle ve gezgin Sintiler ile Romanlar gibi geçimlerini göç ederek sağlayan çok daha küçük gruplar vardı. Devlettir her zaman belli bir kuşkuyla yaklaştığı bu insanlar sürekli hareket halindeydiler.

1600'lerin sonlarındaki daha sistematik iskân projelerinin genellikle başarısız kalmasına rağmen, 18. yüzyılın Osmanlı idarecileri göçebeleri çiftçiliğe geçmeye teşvik etti.¹ Ama 1700'lerde merkezi hükümetin göç konusunda en büyük kaygısı Anadolu göçbelerinin hareketi değil, daha çok Balkanlar ve Anadolu'dan genellikle köylü ya da kasabalı uyruklarının İstanbul'a göç etme eğilimiydi. Unutmamalıyız ki sıradan insanlar idarenin İstanbul'da gündelik malların fiyatları üzerindeki sıkı denetiminden yararlanabilirlerdi ve kent sakinlerinin, en azından Karadeniz bir Osmanlı gölü olarak kaldığı, 1768-74 Rus-Osmanlı Savaşına kadar tahıl tedariki konusunda kaygılanmalarına gerek yoktu.

18. yüzyılda İstanbul'a göç ve devletin bu hareketlere karşı koymak üzere tasarlanmış politikaları, "Osmanlı iç politikaları" diye adlandırabileceğimiz konunun ana bölümlerinden birini oluşturur. Ancak, belgeleri neredeyse münhasıran idarenin kaygılarına odaklanmış bir askeri ve bürokratik sistem durumunda, sıradan uyrukların motivasyon ve girişimlerini fark etmek kolay değildir. Çoğu kez göçmenlerin hareketlerinden ve motivasyonlarından çok, hükümetin göçü önleme çabaları hakkında bilgimiz vardır ve ilk konuyu incelemek için dolaylı kanıtlara

1 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü.

başvurmak zorunda kalırız, bu da merakımızı ancak belli sınırlar içinde tatmin eder.

Buradaki vakada, genç bekârların, çoğunlukla temelli olarak kentten uzaklaştırılmasının söz konusu olduğu bir projeye yoğunlaşacağız. Göreceğimiz gibi Osmanlı bürokratları bu adamlardan birçoğunu Arnavut olarak tanımlamaktadır; bu adlandırmanın kısa süre önce göç etmiş kişiler için yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, İstanbul'un Arnavut toplumunun toplumsal bütünlüğü ve kimliği hakkında çok az şey bildiğimizden, bir insanın ne zaman artık göçmen gibi görülmeyip, İstanbul'un hakiki bir sakini sayıldığını da bilmiyoruz. Yasalar –koşullara bağlı olarak– bir göçmenin artık kendi memleketine geri gönderilemeyeceği süreyi on ila yirmi yıl olarak belirlemişti. Ama İstanbul'un “fazla” nüfusunu azaltma kaygısı neredeyse bir tutkuya dönüştüğünden, bu sınırlara her zaman saygı gösterilip gösterilmediğinden emin olamıyoruz. Özellikle de genç erkekleri başkentten uzak bir inşaat projesine gönderme söz konusu olduğunda, kuşkusuz bu tür girişimler bürokrasinin zihninde kenti göçmen kökenli genç ve genellikle bekâr erkeklerden arındırmanın bir yöntemi olarak görülebilirdi. Farklı biçimde söylersek, burada tahlil edeceğimiz faaliyetin yüzeyi biraz kazındığında altından özellikle Arnavutların İstanbul'a “başına buyruk” göçü ortaya çıkmaktadır.²

İNŞAAT PROJESİ

Burada, bugün Ukrayna'da bulunan Hotin adlı, kuzeydeki önemli bir kaleyi ele alacağız. Osmanlının bakış açısından bu yerin inişli çıkışlı bir geçmişi vardı: 1620'lerin başlarında II. Osman (yön. 1618-22) buraya sefere çıkmış ama kaleyi alamamıştı; bu olumsuz deneyim onun yeniçerilere rakip bir ordu birliği oluşturma çabasına neden olmuş olabilir, ama girişim padişahın tahttan indirilmesi ve öldürülmesiyle sonuçlanmıştı.³ Ancak Hotin 1673'te düşmüş ve önce Osmanlı Padişahı IV. Mehmed'in (yön. 1648-87), sonra da Polonya-Litvanya Birliği'nin eline geçmişti. Osmanlılar 1676'da büyük bir güçle geri döndüler, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa kaleyi

2 Arnavut göçmenlerin elde edebilecekleri işlerin ve yetkililer üstünde bıraktıkları izlenimlerin bir tartışması için bkz., “Bathing business in Istanbul,” s. 142-68.

3 II. Osman ve politikaları hak. Karş. Baki Tezcan'ın yeni kitabı: *The Second Ottoman Empire*.

tahkim etti; ama Hotin sonraki yıllarda Eflak prenslerinin topraklarının bir parçasını oluşturdu. Osmanlılar 1711'de bir kez daha denetimi doğrudan ele geçirdiler, ama 1713'te Rus Çarı I. Petro kaleyi kısa bir süre için işgal etti. Bu son kesintinin ardından, Osmanlı Devleti 1716'da, belki de Fransız mühendisleri de işe katarak surları bir kez daha yeniledi: muhtemelen bu girişimin sonucunda dış surlar, dört kapı, iki hamam, iki büyük cami ve kalıntıları bugün de görülebilen bir kapalı çarşı inşa edildi.⁴ Hotin bu yenisinden yapımdan önce herhalde, onlarca yıl süren Balkan savaşları sonunda birçok diğer askeri ve sivil yapılarda olduğu gibi, yıkık dökük bir yerdi.

Yetkililerin 1716'da Hotin'de hangi binalarda ne gibi işler planladıklarını bilmiyoruz, çünkü herhalde projeyi ayrıntılı olarak anlatan, ayrıca tahmini masrafları da içeren *keşif defteri* henüz Osmanlı arşivlerinde bulunmamıştır. Ancak, anlaşıldığı kadarıyla sadece İstanbul'dan inşaatla ilgili mesleklerden 399 zanaatkâr görevlendirildiğine göre bu herhalde önemli bir projeydi ve kale hamamı ile su kanallarının yapım ve onarımıyla, surların bazı iç ya da dış yüzeylerinin taş kaplamasını içerdiği kesindi. Bu projede ayrıca, arkeologların "Türk yapımı" olarak belirlediği dış surların inşaatı da söz konusu olabilir. Görevlilerin kullandığı bazı odalarda ve belki yerel cami-de renkli bezemeler yapılacaktı, çünkü padişahın memurlarının Hotin'e göndermeye karar verdikleri işçiler arasında iki nakkaş da bulunuyordu. Ayrıca, sorumlu mimarlar şantiyede daha düşük nitelikli, büyük bir grup işçiyi işe almış olabilirler, ancak bu kişiler hakkında hiçbir bilgimiz yoktur.

Bu girişimin kaydedildiği Cemaziyülevvel 1128/Nisan-Mayıs 1716 tarihli küçük bir kayıt vardır; kayıt inşaat sürecinin erken bir aşamasını, İstanbul'dan inşaat işçilerinin işe alınmasını kapsar.⁵ Metnimiz mahkemesini Boğaz'daki Arnavutköy'e taşıyan Galata kadısının huzurunda yapılan bir duruşmayla ilgilidir; bu kayıta kadının kâtipleri zanaatkârların seyahat masraflarının (*harcırah*) ve yetkililerin daha önce bu adamlara söz verdiği üç aylık avansın resmen ödenmesini belgelemektedirler. Ancak ilgili tutar-

4 Hotin ile ilgili çok bilgilendirici makaleler *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Dariusz Kolodziejczyk), Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan *İslam Ansiklopedisi* (Aurel Decei) ve *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı (colin Heywood) yapıtlarında bulunabilir. Ayrıca, Türk Tarih Kurumu Türkiye dışındaki Osmanlı yapıları hakkında bir referans kitabı hazırlamaktadır; Bozkurt Ersoy (Ege Üniversitesi, İzmir) bu proje için Hotin'i incelemiştir. Yardımı için kendisine teşekkür borçluyum.

5 Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliyeden Müdevver (MAD), s. 1619.

lar, bu resmi zorunlu işçi göçü vakasını düzenleyen birkaç ustabaşının elinden geçmiş gibi görünmektedir; ayrıca, farklı yapıcı kategorilerine ödenen ücretler oldukça farklı olabileceğinden her işçinin günün sonunda ne kadar nakit aldığını bilmiyoruz. Ama resmi ücret ortalama ayda 1.215 akçe tutarındaydı, bu da o dönemde kullanılan standart para ile 10 kuruştan biraz fazlasına eşitti. İstanbul'da yapı işçilerine ödenen ücretlere göre, bu oldukça cömert bir miktardı, çünkü 1716'da bu kentte, ayda 30 gün çalıştıkları varsayılırsa –ki muhtemelen durum bu değildi– vasıfsız inşaat işçileri ayda 711 akçe, vasıflı ustalar ise 1.032 akçe alıyorlardı. Ne yazık ki Hotin'de fiyatların nasıl olduğunu ve bu soğuk iklimde işçilerin ne gibi ekstra ihtiyaçları olabileceğini bilmiyoruz.⁶ Standart seyahat masrafları ise, kişi başına 1.227 akçeydi, yani kabaca bir aylık ücrete karşılık geliyordu.

Paranın gerçekten zorunlu işe alınanlara ulaşmasını ve “idari masraflar” gibi bir başlık altında ustabaşlarının para kuşaklarını boylamamasını sağlamak için, duruşma muhtemelen zanaatkârlardan bazılarının yaşadığı Arnavutköy'de yapılmıştı. Kuşkusuz, “Arnavutköy” adı listelerimizde değiştirilen farklı zanaatkâr ikamet yerleri arasında geçmediği için, bu varsayımı kanıtlayamıyoruz.⁷ Daha fazla ayrıntı verilmeden “Arnavut” diye kayda geçen kişilerden bazılarının gerçekten de burada yaşamış olması muhtemeldir, çünkü aksi halde Galata kadısının Boğaz'da bu uzun yolculuğu yapmasının bir anlamı olmayacaktı. Her durumda, resmi bir doğrulamanın ardından, kısa süre sonra Hotin'e yola çıkacak işçilerin en azından bazıları kadının önünde her şeyin düzenli yapıldığına tanıklık etmişlerdi.

Belgelenen dava sırasında dönemin baş mimarı (*sermimaran-ı hasa*) Mehmed Ağa b Abdürrahman, o sırada Hotin komutanı olan Damad Mehmed Paşa'nın hizmetkârı Hasan Ağa ile yüzleşerek, ondan harcırah ve avans olarak 16.177,5 kuruş aldığını teyit etmesini istemişti. Kaydın sonunda, aynı Baş Mimar Mehmed tarafından hazırlanan ve zorunlu işe alınanların eline geçen söz konusu 16.177,5 kuruşun, daha önce akçe olarak hesaplanan miktarların toplamına eşit olduğunu doğrulayan bir belge bulunuyordu. Hotin'e gitmek üzere dokuz gemi hazırlanmıştı, ama metnimiz

6 Şevket Pamuk, *İstanbul ve diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, s. 71.

7 “Arnavutköy” sözcüğün bugünkü yazılış biçimidir.

adamların bunlara ne zaman ve nerede bineceklerini bize söylememektedir. Ne yazık ki kaydın her sayfasının üst ve alt kısımlarında ciddi hasar olması, yorum yapmayı bazen güçleştirmektedir.

KİŞİLERİN TANIMLANMASI: KÖLEDEN İŞÇİYE

Hotin onarım projesinin tam kapsamı belki arkeolojik araştırmalarla ortaya çıkacaktır.⁸ Ancak elimizdeki belgenin ilginçliği inşaat hakkında sağladığı bilgilerden çok, 1700'lerde Osmanlı yönetiminin oldukça uzak eyaletlerdeki resmi projelerde çalışmak üzere zanaatkâr işe alma biçimine ışık tutmasından kaynaklanmaktadır. Bu konu 16. ve 17. yüzyıllar için kapsamlı biçimde incelenmiştir, ama daha sonraki dönemlerde işe alma usulleri hakkında az şey biliyoruz.⁹

İşe alma meselesinin bugüne dek Tanzimat öncesi dönemi çalışan Osmanlı tarihçilerini fazla ilgilendirmeyen diğer bir yanı, yetkililerin zorla işe aldıkları kişilere göz kulak olma biçimleridir. Öte yandan bu konu gerek Osmanlıların, gerekse Avrupa'nın 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyıl tarihini inceleyenlerin şimdi ciddi biçimde ilgisini çekmektedir. Osmanlı yönetiminin (1839'da başlayan) Tanzimat döneminde ve daha sonra modernleşmesine ilişkin yakın tarihli çalışmalar Fransız, Rus, Habsburg, Prusyalı ve daha sonra Alman meslektaşlarına benzer şekilde, padişahın bürokratlarının da, en azından III. Selim (yön. 1789-1807) ve II. Mahmud (yön. 1808-39) dönemlerinde yaşayan İstanbul sakinleri hakkında bilgi edinmeyi iş edindiklerini göstermiştir.¹⁰ Bu girişim kesinlikle istatistik toplamayla sınırlı değildi: bürokrasi imparatorluk sakinlerinin hareketlerini "hükümdarlarının ve büyüklerinin" gerekli gördükleri amaçlarla sınırlamayı amaçlıyordu.

Denetim önlemlerinin hepsi yeni icat edilmemişti: Batı ve Orta Avrupa bürokrasisi daha geç ortaçağda şu ya da bu nedenle "aranan" kişileri tespit için teknikler geliştirmişti; bu amaçla kâtipler, hazırladıkları evraka kabaca bir fiziki görünüm tarifi de eklerlerdi.¹¹ Osmanlı görevlileri de aynı

8 Ya da mevcut olan, ama Rusça ve Ukraynaca okumadığım için benim gözden kaçırdığım yayınlar vardır.

9 Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972, 1979); Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power*, s. 232-3.

10 Cengiz Kırılı, "A profile of the labor force," s. 125-140; Betül Başaran, "Remaking the Gate of Felicity."

11 Valentin Groebner, *Der Schein der Person*; Jean-Pierre Gutton, *Etablir l'Identité - L'Identification des Français du Moyen Age à Nos Jours*. Bu makale ayrıca, yakın zamanda Boğaziçi Üniversitesinde 19.

şekilde insanları, 16. yüzyılın mühimme defterlerindeki birçok belgenin yazarının hoşlandığı ifadeyle, “isim ve resimleriyle” tanımlamak için 19. yüzyıl ortalarını beklemediler. Yerel bürokratlar sık sık çeşitli asi tipleri bu biçimde raporlama emri alırlardı. Ancak, bu dönemden padişahın ya da onun hizmetkârlarının hışmına uğrayan bireylerin ayrıntılı tarifini içeren herhangi bir belge bugüne dek bulunmuş değildir; dolayısıyla bu uygulama büyük ihtimalle çok yaygın değildi.

İlk bakışta *resim* terimi bize böyle bir izlenim verse de, 1500’ler, 1600’ler ve 1700’lerden belgelerin herhangi bir çizim içermediği kesindir. Muhtemelen çoğu durumda, idare sultanın bir inşaat projesinde çalışacak ya da saraya lüks mallar tedarik edecek belirli kişileri istediği zaman, yerel kadıya bu adların bir listesi gönderilirdi.¹² 1600’lerde ve 1700’lerde ancak bazı önde gelen hanelerin mensupları aile adı kullandığından, işe alma sürecinden sorumlu kadılar bazen çok sayıdaki Ahmed oğlu Mehmed’i ya da Nikola oğlu Kosta’yı birbirinden ayırt etmekte zorlanmış olmalıdırlar. Ne de olsa doğru kişilerin İstanbul’a ulaşmasını sağlamak bu memurların göreviydi. Kadılar büyük olasılıkla, normal davalardaki yaygın uygulamaya başvurup, ilgili kişilerin kimliklerini tanık ifadelerine dayanarak belirliyorlardı. Ancak, konumuna yeni atanmış ve/veya görev yaptığı yerde sevilmeyen bir kadının bazen kandırılması ve yanlış kişiyi göndermesi ihtimalini dışlayamayız. Bu durumlarda başkentteki üstleri genelde talihsiz kadının rüşvet aldığını varsaymaya hazırdılar. Bu suçlama belki bazen doğrudu, ama gerçek bir hata olasılığı da büyüktü.

Ayrıca, kadı seçtiği insanların gerçekten gidecekleri yere varmalarını nasıl garantileyecekti? Bazen merkezi idare istediği adamları yeni işyerlerine muhafız eşliğinde gönderirdi; diğer durumlarda zanaatkârların padişahın bürokratlarının onları göndermeyi uygun buldukları yerlere kendilerinin gittikleri anlaşılmaktadır.¹³ Süleymaniye Külliyesi’nin inşası sırasında, Osmanlı

yüzyılda Osmanlıda ülke içi pasaportlara ilişkin bir yüksek lisans tezi savunan Fatmanur Sarmast ile görüşmelere de çok şey borçludur.

12 Ahmed Refik (Altınay) (ed.) *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, s. 133’te halı imalatı zanaatı ustalarından bazılarının Kahire’den İstanbul’a taşınmasını buyuran bir padişah fermanı yayınlamıştır; memurların bu kişileri seçmesi kuşkusuz özellikle becerikli olarak tanınmalarından kaynaklanıyordu.

13 Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti*, cilt 2, s. 2.

başkentine taşınması emredilen zanaatkârlar ilgili belgelerde bazen kişisel adlarıyla görülürdü; bazı durumlarda ise memurlar yalnızca duvarcı ustaları ya da marangozların sayıları ile zanaatkârları şantiyeye getirmekten sorumlu kişilerin adlarını yazarlardı. Belli ki böylesi bir durumda söz konusu kişinin kimliğini belirlemek, bazen *mutemed* diye adlandırılan sorumlu kişinin göreviydi. Gayrimüslimler söz konusu olduğunda, sorumlu memurlar bazen işe alınan adamların o yıl için cizyelerini (kelle vergisi) ödediklerini gösteren makbuzu ellerinden alıyorlardı: muhtemelen zorunlu işçiler iki defa ödeme riskine girmeyeceklerdi. Adamlar gidecekleri yere vardıklarında bir kâtip herhalde elindeki listeye göre onları denetliyordu; en azından bazı durumlarda yolda ölen ya da sakatlanan kişilerin yerine yenilerini de ayarlıyor olmalıydı.¹⁴ Görevli memurun işyerine gelenlerin fiziksel özellikleri hakkında kaba bir fikri olması bile kuşkusuz onun işini kolaylaştırıcaktı.

Bu nedenle 1700'lere geldiğinde en azından bazı zorunlu işçi kayıtları yetkililerin işe göndermeyi uygun gördükleri zanaatkârların basit "sözel portrelerini" içeriyordu. Memurlar, görece çok sayıdaki kaçak kölelere ilişkin "aranyor" bildirilerini tariflerine model olarak alabilirlerdi; şimdi Üsküdar'ın kısmen yayınlanmış kadı sicillerinde kolayca ulaşılabilen, 16. yüzyıl başları ve ortalarından bazı sicillerde bu bildirilerden bulabiliyoruz.¹⁵ Bu metinlerde normalde söz konusu kölenin adına rastlamıyoruz; eğer adlar geçerse, bunlar daha önce İslamı benimseyen kişilerdir. Buna karşın kadı kâtipleri her zaman kaçığın etnik kökenini belirtmeye çalışırlardı. Öte yandan memurların bir kişinin Rus mu (Ukraynalı/Rus) yoksa Macar mı olduğunu nasıl öğrendiklerini aslında bilmiyoruz. Eğer mahkemeye teslim edilen köle Türkçe ya da Arapça konuşmuyorsa, bu soruya yanıt vermek zor olmalıydı.¹⁶ Dolayısıyla ihtiyatlı olup, bir hata payı bırakmak gerekir, ama kaçak köleler söz konusu

14 Görevli memur Süleymaniye şantiyesine uygun olmadıklarını düşündüğü için işten çıkarılan Bursalı işçilerin kısa bir listesi için bkz. age, cilt 2, s. 3.

15 Örneğin bkz. Kenan Yıldız ve Recep Ahıskalı, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, Rıfat Günelan, Mehmet Akman ve Fikret Sarıcaoglu, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*. Ayrıca bkz. Yvonne Seng, "Fugitives and factotums," s. 136-69; "A liminal state," s. 24-43.

16 Arapça, çoğu kez Anadolu'ya ya da İstanbul'a gelmeden önce Mısır'da ya da diğer Kuzey Afrika eyaletlerinde zaman geçiren Afrikalılar durumunda gündeme gelmiş olmalıdır –Afrikalılar kayıtlara tipik olarak "arap" diye geçiyorlardı.

olduğunda, kâtiplerin algısına göre etnik kökenin kişisel adlardan daha önemli bir kimlik işareti olduğunu belli bir güvenle söyleyebiliriz.

Ayrıca bu kayıtlarda insanlar uzun, kısa ya da orta yapılı olarak görünmektedir; göz rengi ile kaş biçimi de sık sık verilir. Kadı sicillerine çoğu kez topallık ya da sakat bir el gibi fiziksel kusurlar da giriyordu. Ancak, en azından Üsküdar kâtiplerini en çok ilgilendiren, kaçak adamların ne giydiğiydi; dolayısıyla bu 16. yüzyıl sicillerinin içerdiği listelerden pekâlâ alt sınıf erkeklerin “gardırobunu” çıkarmaya çalışabiliriz.

Halen yalnızca birkaç sayfasına basılmış olarak ulaşılabilen “*Evlad-ı kefare-i re'âyâ-yı Rumeli*” başlıklı sicillerde, kişisel tanımlamaların çok daha ayrıntılı bir biçimi bulunmaktadır.¹⁷ 17. yüzyıl başlarından bir belgede görülen oğlanlar ve gençler, yeniçeri adayı (*acemi oğlan/gilmân-ı acemiyân*) olarak padişahın ordusuna katılmaya gidiyorlardı; kayıtlar –bir Osmanlı bürokratinin Müslüman arkadaşlarının gayrimüslim geçmişini ayrıntılandırmasının az görülen bir örneği olarak– bu kişilerin hem doğum adlarını, hem de Müslüman olduktan sonra aldıkları adları içermektedir. Daha da ilginç olanı listede genç adamların annelerinin adlarının da görülmesi ve bu özel uygulamanın, acemi oğlanların kırsal kesimden Hristiyan olması kuralının bir istisnası olarak, oğullarını düzenli olarak yeniçerilere katılmaya gönderen Müslüman Boşnakları da kapsamasıdır. Askere alınanların kaç yaşında olduklarına ilişkin belli ki kesin bir bilgileri yoktu ve bu önemli bilgiyi kaydeden memurlar ilgili rakamların önüne “tahminen” yazarlardı. Osmanlı hükümdarlarına şantiyelerde ya da askeri seferlerde hizmet etmek için evlerinden ayrılmak zorunda kalan kişilere ilişkin diğer listelerde de yaşla ilgili, şu ya da bu ölçüde kesin bilgiler bulunmaz. Ama kim bilir, belki de şanslı bir günümüzde Mimar Sinan’ın devşirme kaydı da İstanbul arşivleri dediğimiz hazine binasında ortaya çıkacaktır!

Ayrıca, tanımlarda bu gençlerin boyuna yüksek ya da orta olarak değiniliyordu; ancak bazı devşirme sicilleri tam olarak yayınlandığında, yet-

17 Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, s. 349-51. Belgeler 101/1601-2 tarihlidir. Gilles Veinstein’a beni bu yayına yönlendirdiği için teşekkür ederim. Öztürk’ün yayınladığı sayfalarda adlarını gördüğümüz kişilerin hepsinin on dört ile on sekiz yaş arası gençler olması kayda değerdir. Eğer normal örnek buysa, daha önceki tarihçi kuşaklarının bazen önerdiği gibi, idare çocukların “evlerini ve ailelerini unutacak” kadar genç olmalarıyla hiç ilgilenmiyordu.

kililerin ortalamadan küçük gençleri askere alıp almadıklarını öğreneceğiz. Kayıt sürecinden sorumlu memurlar çocukların gözlerinin ve kaşlarının rengini de yazıyor ve kaşların birleşik mi, yoksa ayrık mı olduğunu belirtiyorlardı. Ancak tanımlama amacına en uygun şeyler, eğer yayınlanan sayfalar temsili nitelikteyse, bu kişilerin çoğunda bulunan yaralar ve derideki bozukluklardı. Ne de olsa bunlar herhalde çoban ve tarım işçisi olarak güç bir hayat yaşamışlardı ve daha delikanlı çağında bedenleri onlardan çoğunun muhtemelen maruz kaldığı zorlukların izlerini taşıyordu.

Toparlarsak: Üstünde çalışılacak bir varsayım olarak, 1500'lerde fiziksel tanımlama çabalarının başlıca kaçak kölelerle ve bizim terimin geniş anlamıyla siyasi olarak nitelendireceğimiz ihlaller nedeniyle "aranan" kişilerle ilgili olduğunu önermek isterim. Ayrıca, acemi oğlanlar özel bir dikkat çekmişlerdi, bunun nedeni belki de onların –kaçak kölelerden farklı olarak– kaçmak istediklerinde onları destekleyecek bir aileleri bulunmasıydı. 1700'lerin başlarında, daha büyük ve muhtemelen kendine daha güvenli bir bürokrasi çok daha geniş bir grubun yüzlerini tanımlamaya çaba harcamıştı. Örneğin memurlar, birazdan göreceğimiz gibi, Hotin'e gönderilen işçilerin yüz özelliklerini kaydetmeye çalışmışlardı. Ancak, kâtipler bedenlerini ayrıntılara böylesine dikkat ederek kaydettikleri adamların giydikleri elbiselere hiç ilgi göstermemişlerdi. Muhtemeldir ki zorunlu işçilerin normalde yedek birtakım giysileri olduğu halde, kaçak kölelerin yoktu. Yönetimin devşirmeler ile zorunlu işçilerin konumunu "köle gibi" gördüğünü de öne sürebiliriz, ama bu varsayım için kesin kanıt yoktur.

ZORUNLU İNŞAAT İŞÇİLERİNİN TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMESİ

1716 tarihli sicili derleyen görevliler, zorla işe aldıkları işçileri nasıl nitelendiriyorlardı? Bir yanda, marangoz ya da taşçı gibi bireysel zanaatlara işaret eden ifadeler kullanıyorlardı, bu insanlara topluca değindikleri zaman *amele* terimini tercih ediyorlardı. Usta diye tanımlanan bazı kişiler ile belki birkaç diğer insan dışında, Hotin projesi için işe alınanların çok becerikli uzmanlar sayılmadığını öne sürebiliriz. Usta sıfatıyla ayrılan kişiler arasında patlayıcılar için galeri ya da kuyu kazancılar (*lağmacı*), bir sondaj teçhizatı yapımcısı (*burgucu*), birkaç demirci, hamam yapımcılarından birisi ve iki camcı vardı.

Tablo 1. Hotin'e gönderilecek İstanbullu zanaatkârlar

Neccar (marangoz)	Hamamcı (tesisatçı)	Küfeki madenci	Taş kıncı	Camcı	Su yolcu	Nakkaş	Bıçkıcı	Lağımçı
		25	50	2	5	2	2	50
Kireç söndürücü	Testereci	Burgucu	Taş yontucu	Kaldırımcı	Demirci	Duvarcı	Sıvacı	Toplam
40	1	1	20	5	9	150	2	399

Tablo 1'de görüldüğü gibi işçilerin büyük çoğunluğu şu ya da bu biçimde duvar yapımıyla uğraşıyordu: zorunlu işçilerin yüzde 38'i taş ustasıydı ve gerekli taşı ve kireci hazırlayarak onlara yardım edecek 135 işçi vardı. Taşı ocaktan çıkararak, bunu kıran ve kullanılabilir parçalar haline getiren işçilerle kireç söndürücüler bir diğer yüzde 34'ü oluşturuyordu. Lağımçılara gelince, onların görevlerini tam olarak belirlemek zordur: çok basit anlamda bu 40 adam kalenin lağımalarını yapıyor olabilir, ama ayrıca ihtiyat asker olarak işlev görmüş ve Hotin'in bir gün düşman tarafından kuşatılması durumu için mayın karşıtı önlemler almış da olabilirler. Her durumda, toplamın yüzde 13'ü ile lağımçıların işgücünde önemli bir payı vardı. Marangozlar iskeleleri ve belki tavanları yapmış, 15 uzman hamamcı ile su yolcu hamamların inşaatında ya da onarımında görev almıştı.¹⁸

Metnimiz ücretlerin ve harcırahların ödenmesini belgelendirmenin yanı sıra, hem işçilere –muhtemelen onların şantiyeye gelmelerine– hem de ödenen paranın yerinde kullanımını sağlayan kişileri de kaydetmektedir. Ne yazık ki sicilin uğradığı hasar nedeniyle en ilginç ayrıntılardan bazıları kaybolmuştur. Ama gene de adları okunabilen tanıkların ve kefillerin kimliklerinin tahlili zahmete değer. İşe Arnavutköy'deki kadı mahkemesindeki işlemlerin tanıklarıyla başlayacağız. Gördüğümüz gibi bu duruşma baş mimarın, işçileri Hotin'e götürmekten sorumlu kişiye ücretleri ve harcırahları ödemesiyle ilgiliydi; zorunlu işçilerin en azından bazıları oradaydı ve paralarını şahsen almışlardı. Tanıklar arasında keresteciler loncasının kethüda yardımcısı (*yiğitbaşı-ı taise-i keresteci*) diye tanımlanan Ahmed Çelebi adlı biri ile mesleği kasaplık olan el-hac Halil de

¹⁸ Yavuz Köse'ye (Hamburg) sayfa 240'taki iki haritayı çizdiği için teşekkür ederim.

bulunuyordu. Ayrıca, askeri bir kişi olması muhtemel, *fahrülekran* unvanlı bir şahsiyet vardı. Başka şekilde söylersek, kefiller inşaatla ilgili loncaların dışından kimselerdi ve anlaşıldığı kadarıyla bu loncaların başları söz konusu duruşmada hiç görünmemişlerdi. Sicilin en sonundan proje için işe alınan 150 Arnavut taş işçisinin hepsinin birbirine kefil olduklarını, ayrıca loncalarının yiğitbaşı ile unvanları belirtilmeyen bazı adamların da onlara kefalet verdiğini öğreniyoruz.

Diğer zanaatkârların Hotin'e ulaşmasını sağlayanları incelediğimizde, benzer bir düzenlemeyle karşılaşyoruz; bir kez daha marangozların, taş yontucuların ve camcılarının yolculuğu için harcanan paraların doğru kullanımı yetkililerin başlıca kaygısıydı. Bu vakada ilgili loncaların kethüdaları ön plandaydılar. Ancak kethüdalar hemen hiçbir zaman adamları için tek başlarına garanti vermiyor, riski –bir kez daha herhangi bir unvan belirtilmediğine göre sıradan zanaatkâr olması gereken– bir dizi diğer kişiyle paylaşıyorlardı. Bu sayılan adların sonunda çoğu kez “ve sairleri” ibaresini görüyoruz; bu terim kefillerin tek tek belirtilemeyecek kadar çok sayıda olduğu anlamına gelebilir. Büyük olasılıkla kefil olmakla ilgili riskler tek bir kişinin üstlenemeyeceği kadar büyüktü; bu anlamda açık bir ifade olmamasına rağmen, diğer “güç” ya da “hassas” örneklerden de bilinen bir modele göre, söz konusu loncaların tüm üyelerinin birbirlerine kefil olmaları muhtemeldir.¹⁹

Hotin için işe alınan yetişkinlerin ve delikanlıların büyük çoğunluğu şu ya da bu mezhepten Hıristiyandı; sicilde hiçbir Yahudi yoktu. Müslümanlar çoğunlukla belli zanaatlarda kümelenmişlerdi: örneğin demircilerin tümü İslam dinindendi. Ocaktan taş çıkaran işçiler arasında da birkaç Müslüman görünüyordu. Tüm Müslüman olan nakkaşlar, camcılar ve burgucular ile su yolcular daha becerikli zanaatkârlar sayılmalıydılar; ama bunların daha yüksek ücret alıp almadıklarını söylemek mümkün değildir. Hesaplar ücretlerin ve harcırahların tümünü bir kefeye koyduğu için, ortalama harcırah hakkında bilgimiz olsa da, bu tutarın herkes için aynı mı olduğunu yoksa beceriye ya da kıdeme göre mi derecelendirildiğini bilmiyoruz.

¹⁹ Başaran, “Remaking the Gate of Felicity”de bu meseleleri 1700’lerin sonlarında İstanbul için tartışmıştı; bu konudaki kitabı yakında yayınlanacaktır.

Sicilimiz, padişahın özgür uyrukları hakkında bilgi verildiğinde adet olduğu üzere zorunlu işçileri kendilerinin ve babalarının adlarıyla tanımlamıştı. İkametgâh da önemli bir faktördü. İnsanlar İstanbul'daki bir handa ya da aynı kentte sıradan bir mahallede yaşayabilirlerdi; eğer bir hata payını kabul etmeye hazırsak han sakinlerinin, ya yeni göçmen oldukları ya da bir nedenle babalarının aile reisi olduğu evlerini terk ettikleri için, ailelerinden ayrı yaşadıklarını öne sürebiliriz. Burada oldukça önemli bir hata payını kabul etmemiz gerekir, çünkü erkek kardeşler ya da kuzenler birlikte evden ayrılabilirlerdi ve aynı şey bir adamla oğlu için geçerli olabilirdi. Dolayısıyla, sicilimizin aynı satırında aynı baba adına sahip kişileri bulduğumuzda, bunların kardeş olduklarını varsaymak makul olacaktır. Öte yandan konutu bir mahallede olan adamların ya evli oldukları ya da hâlâ babalarının hanesinin bir parçasını oluşturdukları için, kadınlar da dahil diğer aile üyeleriyle birlikte yaşadıklarını önerebiliriz.

Göründüğü kadarıyla, görevliler işçi alırken, aradıkları zanaatın mensuplarının ikamet etme ihtimallerinin yüksek olduğu bölgeler hakkında bilgi toplamışlardı. Aynı zanaattan ve/veya dinden kişilerin aynı ya da en azından komşu mahallede yaşamalarının yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Kasımpaşa'da, gemi yapımında iş bulabilecekleri tersanenin yakınlarında bir grup Ermeni marangoz kayda geçmişti. Diğer Ermeniler, 1641'e kadar patriklik kilisesi olan Surp Kevork/Sulu Manastır Kilisesi civarında yaşıyorlardı.²⁰ Büyük bir Arnavut taşçı grubu Çukurçeşme diye bilinen mahallede yaşıyordu; burası muhtemelen, Süleymaniye yakınlarında, 20. yüzyıl başı haritalarında görünen mahalleyle aynı yerdirdi.²¹ Üç demircinin üçü de Edirnekapi civarında yaşadığını söylüyordu, Ermeni taş yontucuları ise Atmeydanı civarındaki bölgede, sadece "Mevlevihane" diye adlandırılan bir yerde kümelenmişlerdi. Büyük olasılıkla bu söyledikleri yer Mevlevi tarikatının çoğu kez oldukça seçkin tekkelerinden biri değil, bugün hâlâ çok mütevazı bir mahallenin merkezi olan, İstanbul surlarındaki Mevlevihane kapısıydı. Kent sınırları dışında, bugün İstanbul'un oldukça varlıklı Bakırköy İlçesi olan Makriköy ya da Makrihörye diye bilinen köyde yaşayan Ermeni taş

20 Vağarşag Seropyan, "Kevork (Surp) kilisesi," s. 552-4.

21 Burada adı geçen yerler için karş. İrfan Dağdelen, ed., *Alman Mavileri*.

yontucuları da vardı. Ancak bütün bu vakalarda verilen “adreslerin” atölyelere mi yoksa konutlara mı ait olduğu belli değildir.

Atölyeleri, büyük alan gerektirdiği ve her zaman yangın tehlikesi olduğu için şehir merkezinden belli bir uzaklıkta olan kireç söndürücüler hakkında biraz daha fazla bilgi vardır. Bu tesislerin bazılarını Bizans surlarındaki Topkapı ve Edirnekapi diye bilinen kapılar civarında buluyoruz. Bir başka grup Boğaz kıyılarında, Çubuklu Köyü’nde idi; bazı kireç söndürücüler de henüz saptanamayan Umuryeri adlı yerleşimde faaliyet gösteriyorlardı. Bu vakada padişahın memurları işçileri, çalıştıkları atölyeyi (*kârthane*) yöneten ustanın adını söyleyerek tanımlamışlardı. Ne yazık ki, belgenin yazılma tarihinde Kristo, Kara Miho, Yani ve diğer bu tür atölye sahiplerinin faaliyette olup olmadığını bilmiyoruz; belki de bu kişiler çoktan ölmüşlerdi ve diğer girişimciler öncellerinin adlarını kullanmayı sürdürüyorlardı. Çıkarabileceğimiz tek sonuç, arşiv kaynaklarındaki gayretli aramalara rağmen, zanaatkar yaşamının birçok yönünün bizim için hâlâ kapalı bir kutu olduğudur.

Son olarak, bir handa ya da kışlada (*odalar*) yaşadıklarını ve/veya çalıştıklarını beyan eden çok sayıda adam vardı. Sicilin gördüğü hasar nedeniyle rakamlar yaklaşıktır, ama en az 150 adamın ya da toplamın yüzde 37’sinin çeşitli kent hanlarında yaşadığı oldukça açıktır. Bu adamların çoğu yeniçeri kışlalarının daha büyüklerinden biri olan Yeni Odalarda kalıyordu.²²

Tablo 2. Kent hanlarında yaşayan zorunlu işçiler²³

Kurşunlu Han	Mehmed Ağa hanı	Testereci	Papas Hanı	Gedikpaşa Tekneci Odaları
27	2	3	6	5
Hekimpaşa Hanı	Yeni Ddalar	Zincirli Han	Papas Hanı	Çatal Hanı
5	78	8	14	2

²² Karş. Necdet Sakaoğlu, “Yeni odalar,” s. 467-8.

²³ Yalnızca tek kayıtlı yolcu bulunan hanları buna dahil etmedim. Sıralanan binalar arasında sadece Zincirli Han, Kevork Pamukciyan’ın [“18. Yüzyılın Sonlarında İstanbul Hanları,” s. 119-23] derlediği 18. yüzyıl sonlarındaki İstanbul hanları arasında değinilen bir binaya tekabül etmektedir. Bu listede görünen bir Papasoğlu Hanı da, tablomuzdaki benzer adlar taşıyan iki binadan biri olabilir.

Hanların ve özellikle Yeni Odaların sakinlerinin birçoğu, aynı zamanda kayda Arnavut olarak geçmişti; belli ki, en azından Arnavut Hristiyanlar için yeniçeri kışlalarında şu ya da bu ölçüde geçici barınak bulmak mümkündü.

FİZİKSEL ÖZELLİKLER VE ETNİK KÖKEN

Kimlik saptama konusuna gelince, sicilimizi derleyen kâtiplerin bazı fiziksel özellikleri “vazgeçilmez” saydıkları belliydi. Resmi ilgi sakal ve bıyık üzerine odaklanıyordu; ilginçtir ki kolayca tıraş edilebilecek sakaldan daha kalıcı özellikler olan göz rengi ve kaş yapısı esas konu haline getirilmemişti. En azından 18. yüzyıl başlarında İstanbullu Hristiyanlar arasında tam tıraşlı olmak olağandı; buna karşın burada tarif edilen adamlar anlaşıldığı kadarıyla bıyıklarını hiç kesmemişlerdi. Öte yandan zorunlu işçilerin birçoğu o kadar gençti ki daha sakalları tam çıkmamıştı; kâtiplerimiz bu delikanlıları, rengini belirtmeden “taze bıyıklı” olarak kaydetmişlerdi. Bu delikanlılar zaman zaman *emred* ya da daha ender olarak *genç* diye de geçiyordu. Rengi fark edilebilir bir bıyığı olan kişiler ise sarışın, kumral, kara, kıvrılmış (muhtemelen kır düşmüş), nadiren de kır olarak tanımlanıyorlardı. Sakallar da aynı renklerle tarif edilmişti. İnsanlar normalde başlarına şu ya da bu türde bir başlık taktıklarından, saçları görülmediğinden saç rengi memurları ilgilendirmemişti.

Aynı meslek dalında bile aynı özellikleri paylaşan işçilerin çokluğu dikkate alınınca, bu yüz tarifleri uzun Hotin’e yolculuğunda kayıplara karışan bireyleri tespit etmeye çalışan kâtiplerin fazla işine yaramamış olmalıdır. Belki küçük grupların yoklaması sırasında yüz özelliklerinin sayılması sınırlı bir kolaylık sağlamıştı: ne de olsa, Hotin’e gönderilen zanaata dayalı grupların çoğu küçük olduğundan aynı özelliklere sahip olarak kaydedilen kişilerin sayısı da sınırlıydı. Bu nedenle, elde edilen sonuçlar pek etkileyici olmasa bile, görevli bürokratların fiziksel tarife girişmiş olmaları dikkat çekicidir.²⁴

Etnik köken ise, söz konusu adamlar Arnavut olduklarını söylediklerinde ya da yetkililer insanların bu özel etnik gruptan olduklarını

24 Gutton da [*Etablier l'Identite*, çeşitli yerlerde] erken modern Fransa’da kişisel betimlemelerin sınırlı yararlılıkta olduğunu vurgular.

düşündüklerinde çok önemli oluyordu. Böylesi durumlarda Müslümanlar adlarının “kafir”lerinkinden önce gelmesi ayrıcalığına sahip olmuyorlardı, oysa bu Osmanlı bürokratik kayıtlarında başka durumlarda genelgeçer bir uygulamaydı. Ayrıca, bu tarihte Arnavut eyaletlerinin İslamlaştırma süreci yıllardır sürdüğü halde, Hotin projesi için işe alınan Arnavutlar arasındaki Müslümanların sayısı oldukça kısıtlıydı. Kâtipler, hiç protokole bakmadan karşılaştıkları Müslümanları, Hristiyanlarla karışık olarak kaydetmekle yetinmişlerdi.

BAŞKENTİN “SAKINCALI” SAYILAN KİŞİLERDEN ARINDIRILMASI MI?

Eğer bu durumda Arnavut etnik kimliği ana mülahazaysa, bu olağandışı davranışın ardındaki dürtüyü aramamız gerekir. Gördüğümüz gibi, Osmanlı bürokrasisi normalde öncelik meselelerini ve Müslümanlığa ve Müslümanlara kamusal alanda gösterilen itibarı gerçekten çok ciddiye alırdı. Ama belki de İstanbul memurları başkente çalışmaya gelen, çoğu kez parasız pulsuz göçmenlere pek iyi gözle bakmıyor, hatta din değiştirmelerini de çok ciddiye almıyordu.²⁵ Kuşkusuz bu bir tahminden öte bir şey değildir.

Uzak Hotin’e gitmek üzere başkentten ayrılacak işçilerin yaşlarına baktığımızda, bir kez daha söz konusu adamların çoğunun fazla becerili olmadığı izlenimini ediniyoruz, çünkü 36 vakada ya da toplamın yüzde 9’unda işçiler *ergen (emred)* olarak tanımlanmışlardı ve yaşları nedeniyle kalifiye ustalar olamazlardı. Ayrıca, genç adamların “taze bıyıklı” olarak kayda geçtiği 70 vakamız daha vardır; bu da gençliğin ve buna bağlı olarak tecrübe ve eğitim eksikliğinin bir diğer göstergesidir. Ne yazık ki, sadece bu iki kategoriye toplamamız mümkün değildir, çünkü bazı kişiler hem taze bıyıklı olup, hem de *emred* olarak tanımlanabilirdi.²⁶ Bu veriyi dikkate alsak bile, Hotin’e gönderilen adamların neredeyse dörtte biri kendi zanaatlarında uzmanlaşamayacak kadar genç olmalıydılar.

25 1500’lerin sonlarında bile Osmanlı görevlilerinin İstanbul’da iş arayan Arnavutlar hakkında ciddi çekinceleri vardı: Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 271.

26 Kayıtlar 14 vakada *taze bıyıklı emred*’den söz eder; dolayısıyla 36+70=106; Eğer iki kere saymayı önlemek için bu çocukları dikkate almazsak, 106-14=92 bize 92 çocuk vermektedir; bu da toplam zorunlu işçilerin yüzde 23’üne karşılık gelir.

Öte yandan bazı durumlarda yetkililerin tamir edilecek kalelerin yakınlarındaki kasaba ve köylerden vasıfsız işçi tuttuklarını biliyoruz: örneğin 18. yüzyıl başlarında Niş'te Girit'ten bazı kalifiye zanaatkarlar gelmiş, vasıfsız işi ise oranın yerlileri yapmıştı.²⁷ Bu nedenle kendimize, bu işçilerin Osmanlı başkentinden gönderilmesi için başka nedenler olup olmadığını sorabiliriz: bu dönem boyunca idare İstanbul nüfusunun büyüklüğünden sürekli endişe duyuyordu, belki de görevliler bu işçilerden bazılarının geri dönmeyeceğini ummuş olabilirler. Ya da eğer dönerlerse, gerçek İstanbul sakini olduklarını kanıtlayacak tanık bulamayabilir ve böylece kentten temelli dışlanabilirlerdi.²⁸

Zorunlu işçiler arasında Arnavutların çokluğu, padişahın memurlarının zihninde "art niyet"ten kuşkulanan için bir diğer nedendir. 18. yüzyılda Arnavut bahçıvanlara, muhafızlara ve paralı askerlere başkentte sık rastlanırdı. Sicilimiz bu varlığı yansıtmaktadır: listede, Yovan Arnavud tarafından toplanan ve Yeni Odalar diye bilinen yeniçeri kıışlasında kalan 54 Arnavut taş işçisi vardı. Ayrıca, "işçi patronu" Dimitri Kalfa da 60 kadar işçi toplamıştı.²⁹ Kireç söndürücüler arasında da metinde Arnavut olarak tanımlanan dokuz kişi daha vardı, ancak kişisel adları dikkate alırsak, gerçek rakam daha büyük gibi görünmektedir. Resmi özete göre tüm projede 150 Arnavut taşçı söz konusuydu; kâğıt hasarı nedeniyle doğrulayamadığımız bu rakam, Hotin girişi için işe alınan tüm taşçıların yüzde 38'ine eşittir. Diğer mesleklerde de Arnavutlara sık rastladığımızı dikkate alırsak, Hotin'e gönderilen işçilerin yüzde 40-45'inin, çoğu Hristiyan olan Arnavutlar olduğunu tahmin edebiliriz.

Sicilimizde kolayca görülen diğer etnik grup Ermenilerdir, çünkü Arnavutların çoğu Ortodoks olduğu ve Rumlarla aynı Hristiyan adlarını paylaştıkları için, Rumları saptamak zordur. Ancak, Arnavut olmayanlar konu olduğunda yetkililer etnik kökenle hiç ilgilenmemişlerdi, bu nedenle şahıs adlarının bazen muğlak olan tanıklığına dayanmak zorundayız. Padişahın bürokratlarının Ermenileri Hotin'e göndermek için de özel

27 Suraiya Faroqhi, "Fifty years after the Conquest," s. 234-54, karş. S. 246-7.

28 Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar," *Tarih Dergisi*, IX, 13 (1958), s. 1-30.

29 Kâğıdın hasar görmesi nedeniyle bazı adlar okunamamaktadır; bu nedenle burada verilen rakamlar yaklaşıktır.

nedenleri olup olmadığını düşünebiliriz, ama şu anda bu sorunun yanıtlanabileceğini sanmıyorum.

Ayrıca, eğer zorunlu işçiler arasında handa yaşayanların çokluğuna, özellikle de Yeni Odalardan kişilerin yoğunluğuna bakarsak, yetkililerin fakir ve bekâr, dolayısıyla da başkent dışına yerleştirilmek için en iyi adaylar diye düşündükleri kişiler için hanları ve yeniçeri kışlalarını taradıklarını tahmin edebiliriz. Ancak, bir kez daha varsayımlardan öteye gitmek mümkün değildir, çünkü bu adamlardan bazılarının aslında başka yerlerde yaşadıklarını ve olası aday arayan memurların onları Hotin'e yapacakları uzun yolculuktan önce Yeni Odalarda topladıklarını da düşünebiliriz. Bu somut soruya asla kesin bir yanıt bulamayabiliriz, ama bir kez 18. yüzyılda nüfus denetim yöntemleri hakkında daha çok şey öğrendiğimizde, en azından tahminlerimizi halen elimizde olandan daha iyi kanıtlara dayandırabiliriz.

SONUÇ OLARAK

Denetim yöntemleri hakkındaki bu tartışma bizi bireylerin kimliğinin saptanması sorununa geri götürmektedir. Eğer Osmanlı yönetimi gerçekten de başkentten fakir, bekâr, Hristiyan ve özellikle de Arnavut sakinlerinin sayısını azaltmak istiyorsa, olası adayların saptanması, bir araya toplanması ve grup Hotin'e hareket ederken bazılarının kaçmasının önlenmesi gerekiyordu. Büyük olasılıkla kimlik tespit işlemleri hâlâ ilkel düzeydeydi ve o eski, birbirine kefil olma kurumu olmadan işlemeyecekti; gördüğümüz gibi bu tür resmen zorunlu kefaletler yalnızca zorunlu işçileri değil, gerek Hristiyan gerekse Müslüman, İstanbul'un çok sayıda yerlisini de sıkıca bağlıyordu. Lonca kethüdalarının ve diğer etkin ustaların zorunlu işçilere –tümüyle önlenmesi herhalde mümkün olamayacak– kaçışları hoşgörülebilir sınırlarda tutmak için baskı yaptıklarını tahmin edebiliriz. Belki bir gün kaçan inşaat işçilerini ve onların kefillerinin ödemesi gereken tutarları gösteren kayıtlar da buluruz. Belgemizi ayrıca, bundan seksen ile yüz yıl sonra, III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde, başkent sakinlerinin resmi denetimlerini pekiştirecek olan kitlesel listelerin erken bir örneği olarak da görebiliriz.³⁰

30 Kırılı, "A profile of the labor force;" Başaran, "Remaking the Gate of Felicity."

Ama Osmanlı uyruklarını ve onların ilgilerini çalışan bir tarihçi için belgemizin yanıtladığından daha çok soru yarattığını kabul etmeliyiz. Zorunlu askerlikle ilgilenen araştırmacılar çoğu kez bu girişimi zımni bir sözleşme olarak görmüşlerdir: 19., 20. ve 21. yüzyıllarda genç ve çok genç olmayan adamlar bu askere alma çağrısına uymuşlardır. Ancak, örneğin Birinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi bazı koşullarda bu insanlar sözleşmeyi geçersiz sayıp kaçmış, hatta isyan etmişlerdir. Diğer kaygılar arasında savaşın uzunluğu, erzakın kötü ve yetersiz miktarda olması, savaşın yürütülme biçiminden hoşnutsuzluk veya belki daha da belirleyici olarak savaşın sonucundan umutsuzluk, askerleri bu “zımni sözleşme”nin artık hükümsüz kaldığını düşünmeye teşvik edebilir.³¹ Varsayımsal olarak, Osmanlı seçkinlerinin bizim Arnavut ve diğer inşaat işçilerimize uzaklardaki Hotin’e kadar muhafızlık edecek büyüklükte bir kuvvetleri olmadığından, 1700’lerin başlarında da benzer bir “zımni sözleşme” elde edilmiş olmalıdır. Ancak elimizde kaçan ve belki de eşkıyaya katılan işçilere ilişkin bir kanıt, hatta daha da iyisi onları buna yöneltten dürtünün bir kaydı olmadığı sürece, erken modern dönemi çalışan bizlerin, halen geç Osmanlı tarihi yazımında kökten bir yeniden gözden geçirmeye yol açmakta olan devlet-toplum ilişkileri konusundaki çalışmanın bir benzerini yapmamız mümkün değildir.

³¹ Bu konuya dikkatimi çeken Mehmet Beşikçi’ye müteşekkirim: *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012).

ÜÇÜNCÜ AYRIM
YERLERİNDE KALANLAR

Harita 2. 18. yüzyıl ortalarında İstanbul'un helva imalatçıları, Kaynak: Profesör Murat Güvenç, İstanbul Şehir Üniversitesi.
(Bu haritayı hazırlayan Profesör Murat Güvenç ve ekibine, özellikle Sevil Şeten'e yürekten teşekkürler.
Engin Akarlı, "Gedik: implements, mastership, shop usufruct and monopoly among Istanbul artisans," s. 223-32.

HELVA SATMAK: 18. YÜZYIL ORTALARINDA İSTANBUL

Seyahat eden zanaatkârları ve seçkin olmayan diğer kişileri tartıştıktan sonra, aynı şehrin sınırları içinde doğan, çıraklık yapan, mesleklerinde usta olan ve sonunda orada ölen çok sayıda kentliye de bakmamız gerekir. Bu insanlar kent nüfusunun herhalde önemli bir kısmını oluşturuyorlardı, ama en azından büyük bir göçmen bileşeni olan İstanbul'da fiilen çoğunluk olup olmadıklarını bilmiyoruz. Görece daha bol belge olması nedeniyle, burada Osmanlı başkentine odaklanacağız.

Daha 18. yüzyılda bile İstanbul devasa bir alana yayılmıştı: Anadolu yakasındaki Üsküdar'ın doğu ucundan, kentin batı sınırını oluşturan Bizans surlarına ulaşmak için birkaç saatlik bir yolculuk gerekliydi. Üstelik Sultan III. Ahmed'in (yön. 1703-30) Üsküdar'ın karşısındaki sahilde konumlanan Beşiktaş'taki yazlık sarayı tercih etmesinden, ayrıca aynı bölgede hanım sultanların yalılarının yapılmasından sonra, Boğaz'daki banliyö yerleşimleri hızla artıyordu. Dolayısıyla, Beşiktaş'tan başlayıp, Galata ve henüz üstünde köprü olmayan Haliç üzerinden, tarihi yarımada'nın¹ içinden Marmara Denizi'ne doğru giderek, İstanbul'u bir baştan ötekine geçmek, fırtına, sis ya da kar yolcunun ilerlemesine engel olmasa bile, epey zaman alırdı. Ne de olsa, 17. yüzyıl gezgini Evliya Çelebi seyahatnamesinin büyük bir cildini İstanbul'a adayarak, onu kendi içinde bir dünya diye tanımlamıştı.²

Bu bölümde İstanbul ve banliyöleri içinde böyle yolculuklara yoğunlaşacağız; çalışmamız, doğdukları kentten hiç ayrılmayan zanaatkârların bile, gene de oldukça çok hareket ettiklerini ve böylelikle içinde yaşadıkları ve çalıştıkları küçük mahallelerin ötesinde bir kent duygusu geliştirdiklerini gösterecektir. Bunu yapmak için biraz olağandışı bir kaynağı, İstanbul helva imalatçılarının muhtemelen lonca ustalarının dükkân açmalarına izin verecekleri yerleri belirlemek üzere yaptıkları gezintilerinin kaydını

1 Bu ifade eski kent merkezine değinmenin standart biçimi haline gelmiştir.

2 Evliya Çelebi, cilt I.

kullanacağız. Ustalar, o dönem için tipik bir ifadeyle dükkânları için uygun “gedik”leri arıyorlardı.

GEDİK KURUMU VE BUNUN DEVLET KAYITLARINA GİRİŞİ

18. yüzyıldan itibaren, başta İstanbul’dakiler olmak üzere Osmanlı lonca mensuplarının tabi oldukları talimatnamelerin giderek çok daha ayrıntılı hale geldiği eskiden beri bilinmektedir. Tarihçiler bu süreci 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşının zor zamanlarına ve III. Selim (yön. 1789-1807) ile II. Mahmud’un (yön. 1808-39) felaketler getiren yıllarına oturtma eğiliminde olmuşlardır. Aslında, kurallar III. Ahmed (yön. 1703-30) döneminde bile daha kısıtlayıcı hale gelmişti. Bu tarihte artık birçok zanaatkârın bir dükkân açmadan önce belirli bir yerde belli bir zanaat uzmanlığını icra etme hakkını resmen alması gerekiyordu –mesleklerini kendi seçtikleri yerlerde nadiren icra edebilirlerdi. Bu uygulamalar paketi ya da modern bir tarihçinin gediği tarifıyla “haklar demeti” bir tür mülkiyet olarak addedilirdi: lonca yaşamının sıradan bir özelliği haline gelen gedik, ustaların ve oğullarının çıkarlarını korurdu. Aynı şekilde, lonca üyesi olmayanların (*ecanib*) alana girmesi giderek güçleşti.³

Kuşkusuz lonca üyesi olmayanlara karşı bu tip kurallar 17., hatta 16. yüzyılda da bilinmiyor değildi, ama görüldüğü kadarıyla yaygın şekilde uygulanmıyordu ve kâr hevesindeki zanaatkârlar kuralların arkasından dolaşarak kendilerine yeni fırsatlar yaratmada oldukça hünerliyidiler.⁴ Ama bu yaratıcılık belli ki giderek daha çok meslek örgütü, şu ya da bu loncaya üye zanaatkârların dükkân açabilecekleri yerlerin sayısını resmen sınırlandı-ğında getirilerin azalmasına neden oluyordu –öte yandan gedik için ikincil pazar diye adlandırılan uygulama bu gelişmenin etkisini kısmen gideriyordu.⁵ Söz konusu gelişmenin nedenleri hâlâ tartışılmaktadır: 1750’lerden sonra artan ekonomik sıkıntılar bunun baş nedeni olabilir; ama 1720’ler ve 1730’lar birçok zanaat için orta düzeyde bir büyüme zamanıydı ve tarihçiler Osmanlı başkentinin daha varlıklı sakinleri arasında artan bir tüketim

3 Engin Akarlı, “Gedik: a bundle of rights and obligations for Istanbul artisans and traders,” s. 166-200.

4 Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul*, s. 113-125. Katılımı sınırlamaya çalışan daha erken loncalara referans için bkz. Halil Inalcık, “Capital formation in the Ottoman Empire,” s. 97-140.

5 Onur Yıldırım ve Seven Ağır, “Gedik: a concept too many.”

eğilimini gözlemlemişlerdi.⁶ Pazarlar genişlediğinde, lonca mensuplarının dışardan kişilerin girişinden daha az endişe duymaları beklenirdi; ne var ki, bugünkü bilgi düzeyimizde, bundan emin olmak güçtür.

Bu bağlamda bizi ilgilendiren Zilkade 1143/Kasım-Aralık 1731'de yeni gedikler oluşturan helva imalatçılarıydı. Bu yeniliğe değinen metin helvacı gediklerini kısa süre önce tahta geçen Sultan I. Mahmud (yön. 1730-54) ile ilişkilendirdiğine göre, bu loncanın en etkin ustaları yeni kısıtlamanın kabulü için III. Ahmed'in tahttan indirilmesi ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın öldürülmesinden sonraki karışık ortamdan yararlanmış olabilirler.⁷ Her durumda gedik oluşturulması tümüyle yeni bir şey değildi ve İstanbul'un diğer bazı loncaları daha III. Ahmed zamanında aynı süreçten geçmişlerdi. Bugüne dek gediği oluşturan ve I. Mahmud'un adını taşıyan belgenin aslı bulunamamıştır, ama elimizde III. Mustafa'nın (yön. 1757-74) bu fermanı teyit eden bir belgesi var.

Unutmamalıyız ki, bir padişahın ölümü ya da tahttan indirilişi, halefinin onaylamaması halinde, onun tüm buyruklarını geçersiz kılardı ve yeni padişahın bürokratları çoğu kez zamanı gelince böylesi bir onay çıkarırlardı. 18. yüzyıl ortalarında artık böyle yeniden çıkarılan fermanların büyük, özel sicillere kaydedilmesi olağan bir uygulama olmuştu ve örneğin III. Mustafa'nın bu sicili çok değerli bir bilgi deposudur.⁸ Sultan Mahmud'un halefi III. Osman (yön. 1754-57) daha önce selefinin buyruğunu onaylamış ve durum kayda geçmişti; bürokratların "onay zincirinin kırılmamasını," ilgili fermanın yeni tahta geçmiş bir hükümdar tarafından yeniden çıkarılması için önemli bir önkoşul olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

LONCACI TEKELLERİ

Ayrıca, helvacı gediklerinin Sultan III. Mustafa tarafından onaylanması, 1750'lerde başkent helvacılarının "iş tariflerini" belirleyen bir dizi fermanla bağlantılıdır.⁹ Bu bir kez daha yıllarca süren bir destana dönüştü.

6 Shirine Hamadeh, *The City's Pleasures*.

7 1730 olayları hakkındaki ana çalışma hâlâ Münir Aktepe, *Patrona İsyanı*'dır; ancak 1950'lerden bu yana yeni bir çalışmayı istemeye yeter miktarda bilgi ortaya çıkmıştır.

8 Başbakanlık Arşivi- Osmanlı Arşivi, Maliyeden müdevver 8MAD) 9983, s. 190, Safer 1171/Ekim 1757 tarihli.

9 Ahmet Kal'a vd. (ed.), *İstanbul Külliyyatı*, cilt 1, s. III-2 ve 241-2.

Sultan III. Mustafa'nın 1172/1759'da baklava satmanın helvacılara mahsus olduğunu ve çörekçilerin bu tatlıyı üretme hakkı olmadığını onaylaması, görüldüğü kadarıyla daha önce uyulmak yerine genellikle ihlal edilen bir dizi padişah fermanının son adımıydı.¹⁰

Anlaşmazlığın ilk kez 1136/1723'te, iki çörekçinin dükkânlarında ve sokakta baklava satmaya başlayıp helvacıları kızdırmalarıyla resmi kayıtlara geçtiği anlaşılmaktadır.¹¹ 1139/1726-7'de mesele hâlâ çözüme kavuşmamış, anlaşıldığı kadarıyla hükümdarın bir buyruğu bile hayata geçmemişti. Bu nedenle helvacılar dönemin padişahından tuğralı, resmi bir ferman talep ettiler; anlaşılan bu aşamada çörekçiler nihayet boyun eğmişlerdi. En azından, padişahın 1140/1727-8'de ikinci buyruğunu vermesinden sonraki tarihli bir şikâyet hakkında bilgimiz yoktur. III. Ahmed 1730'da tahttan indirildikten sonra, I. Mahmud ve III. Osman onun buyruğunu onayladılar. Gerek helvacılar, gerekse yetkililer tarafından yasadışı sayılan benzer bir rekabete, revani üreten ve adı verilmeyen bir loncanın üyeleri sebep olmuştu. Bu kişiler yalnızca helvacıların tekeline tecavüz etmekle kalmamış, helvacılar loncasının talimatnamesinde kesinlikle yasaklanan bir faaliyete girişerek mallarını sokakta satmışlardı.¹² 1153/1740'ta I. Mahmud'un bir fermanı revani imalatının helvacıların tekelinde olduğunu saptamış ve bir kez daha onun emri III. Osman ve III. Mustafa tarafından onaylanmıştı.

Osmanlının bürokratik usulleri konusunda bizden daha bilgili olan dönemin insanlarına hitap eden ve günümüze kalan belgeler bizi birkaç yanıtlanmamış soruyla baş başa bırakmaktadır. İki çörekçinin İstanbul kadısının, hatta bizzat padişahın buyruklarına karşı çıkabileceklerini sanmalarına acaba devlet aygıtında bir torpillerinin olması mı yol açmıştı? Belgelerimizin birinde, bunu hazırlayan memur emirlere uymayı reddeden adamlardan bazılarının *askeri*, yani Osmanlı devlet aygıtı mensubu olduklarını iddia ettiklerini belirtmişti; bu bağlamda bu kişilerin yenici ya da diğer bir milis birliği mensubu olmaları mümkündür. Askerlerin özel

10 1600 yılı dolaylarından bir baklava tarifi için bkz. Suraiya Faroqi, "Food for feasts," s. 197-208.

11 Çörek için karş. Salih Aynural, İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahirî Ticareti ve Mehmet Demirtaş, *Osmanlıda fırıncılık: 17. Yüzyıl*.

12 Kal'a vd. (ed.), *İstanbul Ahkâm Defterleri*, cilt 1, s. 239.

ayrıcalıklar talep ettikleri ve bazen isteklerini desteklemek için fiziki güç kullandıkları bilinmektedir.

DÜKKÂNI NEREYE AÇMALI: EYÜP, GALATA, ÜSKÜDAR VE SAHİLDEKİ KÜÇÜK YERLEŞİMLER

Başka bir açıdan bakınca, İstanbul helvacılarının gediklerini oluştur-
ran belge, satıcıların bundan böyle kamuya meşru biçimde helva sunabile-
cekleri yerleri sıraladığı için özel bir değer taşır. Helva günlük bir ihtiyaç
maddesi olmadığından, helvacı dükkânlarının her gün çok sayıda insanın
geçtiği yerlerde konumlandığını varsayabiliriz: böylece tek tek müşteriler
fazla satın almasalar da, esnafın hayatta kalmasına yetecek kadar satış ola-
caktı. Böylesi yerler arasında kent kapıları ile büyük hanların girişleri ve
kuşkusuz genç erkeklerin öğretmenlik ve kadılık mesleklerine hazırlandık-
ları çok sayıdaki medrese vardı. 1750 yılı dolaylarında hangi medreselerin
faal olduğunu kesinlikle bilmediğimiz için, helvacılarımızın, 20. ya da 21.
yüzyıllardaki meslektaşları gibi okul civarlarını çekici bulduklarını açık
biçimde gösteremiyoruz. Ancak gene de bu bağlantı muhtemel görünmek-
tedir: ne de olsa helvalar, yetişkinlerden çok daha fazla gençlere cazip gelir.

Kısacası, listemizin 18. yüzyıl ortalarında İstanbul'un "popüler
nokta"larından birçoğunu kapsadığını varsayabiliriz. Ayrıca listeden bunu
hazırlayanın ya da hazırlayanların başkentte dolaşarak ilgili yerleri şahsen
denetledikleri izlenimi edindiğimiz için, bu metni aynı zamanda –ihtiyatla–
18. yüzyılda Osmanlı anakentinde dolaşan bir gezginin, belki daha geç bir
Evliya Çelebi'nin geçtiği yolları gösteren bir metin olarak da yorumlayabiliriz.

Eğer bu varsayımlar doğruysa, İstanbul'un –çoğunlukla erkek-
nüfusunun yoğunlaştığı yerler başlıca İstanbul surları içinde konumlan-
mıştı, ama en ilginç yerleri sona saklamak için, surların dışındaki yerleşim-
lerden başlayacağız. İdari açıdan eski Bizans surlarının dışındaki binalar,
başlıca bir ziyaret yeri olarak bilinen Eyüp ilçesinin bir parçasını oluşt-
ruyordu. Eyüp ayrıca kaymak satan dükkânlarıyla ünlüydü; kadınların bu
dükkânlara sık gittikleri anlaşılmaktadır, ama 981/1573 tarihli bir ferman
bu uygulamayı yasaklamıştı.¹³ Eyüp ilçesinde iki helvacı dükkânı vardı, bir

13 Ahmed Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 40-41.

üçüncüsü ise yakındaki bir yerleşim olan Çömlekçiler'de bulunuyordu. Büyük bir Yahudi nüfusu olan Hasköy'de üç helvacı dükkânı vardı: kendimize bu mahallenin 19. yüzyılda –en azından bazı zamanlarında– olduğu gibi, varlıklı gayrimüslimler arasında popüler olmaya başlayıp başlamadığını sorabiliriz.¹⁴ Ne yazık ki, burada hiç Yahudi helvacı var mıydı bilmiyoruz: helvacılıkla uğraşan lonca üyelerinin adları ne zaman kayıtlarımızda görünse, bunlar sadece Müslüman adlarıdır. Oysa Yahudilerin perhiz kuralları, herhalde müşterilerinin ayın ihtiyaçlarını bilen helvacılar gerektiriyordu.

Görece yoksul Kasımpaşa Mahallesi'nde de üç helvacı aktifti; bunun nedeni belki de kimi işçilerin tersanede uzun saatler çalışırken oyalanma için ve bir ek enerji kaynağı olarak tatlı satın almalarıydı. Galata'nın merkezinde ise bir helvacı ünlü Mimar Sinan'ın yaptığı Mehmed Paşa Camii civarındaki, Azapkapı diye bilinen kapının yakınlarında dükkân açmıştı. Bir diğer helva imalatçısı Yeşildirek Hamamı'nın müdavimlerine hitap ediyordu.¹⁵ Arap Çarşısı diye bilinen bir yerdeki dükkân muhtemelen şimdi Arap Camii diye bilinen eski kilisenin yakınlarındaydı; bir diğer helvacı da Kürekçi/Kürkçü kapısında konumlanmıştı.¹⁶ Galatasaray, saray içoğlanları için bir okul işlevi görüyordu ve belki de burada kalanlar biraz harçlıkları olduğunda helva sipariş ediyorlardı. Bir diğer helvacı Yeni Cami denilen bir caminin yakınında dükkân açmıştı; bu, 1913-14 haritasında, daha sonra Banque Ottomane'nın inşa edildiği bölgede, Yeni Valide Camii olarak görülen yapı olmalıdır.¹⁷ Yeni Cami bölgesinden birkaç adım ötedeki Karaköy kapısında bir diğer helvacı vardı; diğer iki helvacı ise sandık yapıcılara ait olarak bilinen (Sa[n]dukçular) ve muhtemelen bir han olan bir yapıya yerleşmişti. Bu sayım, Galata sur içinde dokuz helva dükkânı olduğunu göstermektedir ve bu İstanbul'a göre mütevazı bir sayıdır; surların ötesinde, bugünkü Beyoğlu/Pera'daki villalar ise bu tür hiçbir dükkâna çekici gel-

14 Örneğin zengin Ermeni Banker Mıgırdıç/Mkrdich Cezayirliyan'ın 1852'de iflas ettiği tarihte Hasköy'de, konut olarak kullandığı anlaşılan bir villası vardı: M. Erdem Kabadayı, "Mkrdich Cezayirliyan or the sharp rise and sudden fall of an Ottoman entrepreneur," s. 281-91, bkz. s. 290.

15 20. yüzyıl başlarında hamam artık ortada yoktu, ama Mehmet Paşa Camii yakınlarında hâlâ onun adını taşıyan bir sokak bulunuyordu. Bkz. İrfan Dağdelen, ed., *Alman Mavileri*, cilt II, Föy H9/1.

16 1913-4 haritası Karaköy/Galata'da hem bir Kürkçüler, hem de bir Kürekçiler Sokağı göstermektedir: Dağdelen, ed., *Alman Mavileri*, cilt II, Föy H9.

17 Age.

memiştir. Belki de o bölgede yaşayan çok sayıdaki yabancıların bu konudaki damak zevkleri farklıydı.

Galata surları dışında, Boğaz'daki bazı yerleşimler birkaç helva imalatçısını yaşatacak nüfusa sahiptiler. Tophane'de iki helvacı vardı, biraz daha kuzeyde, Boğaz'a yakın bir dükkân ile Çavuşbaşı ve Fındıklı'da dükkânlar olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸ Fındıklı'da muhtemelen yoğun yerleşim bitiyordu, çünkü Dolmabahçe Sarayı ile camisi ancak bir yüzyıl sonra yapılmıştı. Öte yandan, daha kuzeydeki Beşiktaş ve Ortaköy köyleri ile küçük Yeniköy kasabasının sakinleri kendi yerel dükkânlarından helva satın alabilirlerdi; muhtemelen ilk iki yerde İstanbul zenginlerinin ve padişah ailesi mensuplarının yalılarının yakınlığı, helvaya talebin bir kısmını açıklıyordu.¹⁹

Boğaz'ın Asya yakasında tek önemli yerleşim hâlâ Üsküdar'dı ve bu kasabanın sakinlerinin sınırlı bir talep yarattıkları anlaşılmaktadır: iskelede bir, Yeni Cami'nin girişinde bir, Büyük Hamam'ın içinde ya da yakınlarındaki iki helvacıya ek olarak, Atpazarı'nda ve Toptaş Mahallesi'nde birer dükkân vardı. Son dönemlerde büyümesine rağmen, 18. yüzyılın ortalarında Üsküdar hâlâ küçük ve görece yoksul görünmektedir.

DÜKKÂNI NEREYE AÇMALI: TARİHİ MERKEZ

Kent içi hareketliliği ve sosyalleşmeyle ilgilenen tarihçi için, İstanbul sur içi ana ilgi odağıdır, çünkü 98 dükkândan 66'sı ya da toplamın üçte ikisi Bizans surlarının içinde ya da hemen önünde bulunuyordu. Sıralama merkezi Ayasofya ve metnimizde Atmeydanı olarak geçen Sultanhmet mahalleriyle başlıyordu. Belgemizi hazırlayan kişi buradan yokuş aşağı, Marmara Denizi'ne doğru yürümüş görünüyordu. Dikilitaş'ı, yeni tamamlanan Nuruosmaniye Camii dolayındaki Tavukpazarı'nı ve 1913-14 haritalarında görünmeyen Irgatpazarı'nı geçmişti.²⁰ Sonra sırada Marmara Denizi'ne ve Kumkapı'ya yakın, Gedikpaşa vardı. Sıralama sonra batıya

¹⁸ Belki de hazırlayan bu bölgedeki Boğazkesen diye bilinen sokağı kastetmek istemiştir.

¹⁹ Ortaköy hak.: Minna Rozen, "Public space and private space, s. 331-46;" Beşiktaş için bkz. Tülay Artan, "Beşiktaş sarayı."

²⁰ Tavukpazarı için bkz. Dağdelen, ed., *Alman Mavileri*, cilt II, Föy H6. Dikilitaş diye bilinen birkaç sütun olmasına rağmen, Tavukpazarı'nın yakınlığı burada bugünkü Çemberlitaş'ın kastedildiğine işaret etmektedir: bkz. Semavi Eyice, "Dikilitaş" ve Erdem Yücel, "Dikilitaşlar," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3 içinde, s. 51-3.

ilerliyordu; belgemizin hazırlayıcısını şimdi kara surlarına doğru yürürken hayal edebiliyoruz: Nişanca, Langa ve Davudpaşa'nın her birinde birer, Samatya'da ise iki helvacı vardı. Bir helvacının dükkânını deniz ve kara surlarının birleştiği Yedikule kapısında açmış olması şaşırtıcı değildi. Padişahın hazinesinin bir kısmı bu kalede saklandığından muhafızlar ve garnizon askerleri iyi müşteriler olmalıydı; ayrıca 1800'lerin başlarına kadar çoğu kez savaş zamanları bu kalede tutulan elçilik personeli vardı. Mirahor/İmrahor ile Koca Mustafapaşa'da da helva dükkânları bulunuyordu.

Yazar(lar)ımızın yolu bu noktadan sonra, Silivrikapı'dan başlayıp, daha sonraki haritalarda görünmeyen ve Mimar Çarşısı diye bilinen, iki tarafında dükkânlar sıralı bir sokaktan geçip, Topkapı'ya doğru kara surlarını izliyordu. Bu üç yerdeki helvacıları sıraladıktan sonra yazar Topkapı'da surlardan sapıyordu. Şehremini'de ve Macuncu Çarşısı'nda –bu ikincisi 1913-14 haritasındaki Macuncu Mahallesi'yle aynı yer olmalıdır– duruyor, önce aynı yoldan geri giderek yerel mahkeme dolayında bir diğer helva imalatçısını kaydettiği Davutpaşa'ya, sonra da Sultan Bayezid'in büyük külliyesine (günümüzde Beyazıt, iki helvacı) doğru ilerliyordu. Bir sonraki mevki Halıcılar köşküydü; günümüzde Halıcılar Haliç'in kuzeyinde bulunmaktadır, ama belgemizde değinilen yer 1913-14 haritasında Halıcılar-Etmeysan olarak bilinen bölgeyle aynı olabilir. Bu ikinci yer, bir Bizans kilisesinden dönüştürülen Kilise Camii'nden fazla uzak değildir.²¹ Oradan Aksaray (iki helvacı) uzak değildir ve kayıtcımız buradan Divanyolu'na sapmıştır.²² Bugün İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yakınında bulunan Koska'da bir diğer helvacı konumlanmıştır. Koska daha sonra helva ve diğer “geleneksel tatlılar” satan ve bugün de varlığını sürdüren, tanınmış bir dükkâna adını verecektir. Bir diğer helvacı, Edebiyat Fakültesinin karşısında hâlâ, en azından kısmen, var olan Simkeşhane yakınlarında dükkân açmış olduğundan, bu bölgede helvacılar olağandışı bir yoğunluk gösteriyorlardı. Buna karşın, tacirlerin ve müşterilerin talebinin yüksek olmasını bekleyeceğimiz Kapalıçarşı'daki iki bedesten dolayında helvacı olmaması ise dikkat

21 Hem macuncu, hem Halıcılar için bkz. Dağdelen, ed., *Alman Mavileri*, cilt II, Föy 17. Kapalıçarşı yakınlarında bir diğer macuncu olmasına karşın, kentin coğrafyası Halıcılar yakınlarındaki yerin kastedildiğini düşündürmektedir.

22 Maurice Cerasi, *The Istanbul Divanyolu*.

çekicidir.²³ Belki de Sultan Bayezid Camii yakınlarındaki gediklerden biri bedesten müşterilerine de hizmet sunuyordu.

Ancak listemizin yazarı bir kez eski İstanbul'un bu ticari merkezine ulaştıktan sonra, muhtemelen o bölgedeki bütün gedikleri kaydettiği için Divanyolu'ndan Ayasofya'ya doğru gitmemişti. Bunun yerine kuzeye doğru Mercan'a, oradan da Eski Saray'ın (*Saray-ı atik-i mamure*) yakınlarına ilerlemişti. Bu ikinci yerde dükkân işleten helvacıdan, bir zamanlar hizmet ettikleri padişahlar öldükten sonra bu saraya gönderilen harem kadınlarının alışveriş yaptığını tahmin edebiliriz.²⁴ Kabaca eski Harbiye Nezareti ile bugünkü İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin olduğu yere tekabül eden saray bölgesinden, kayıt tutucumuz Vezneciler'e, oradan da işlek Şehzadebaşı Caddesi'ne devam etti; hemen köşeyi dönünce Vefa'ya, batıya doğru birkaç adım atınca da bugün belediyenin bulunduğu Saraçhane'ye gelmişti.²⁵ Bu yerlerin her birinde birer gedik olduğundan, bu bölge dükkân ve potansiyel müşteri açısından, yakınlardaki Aksaray-Koska yoğunlaşmasıyla rekabet içindeydi.

Listemizi hazırlayan kişi sonra Saraçhane'den Fatih'e ilerlemiş ve her biri bir gedik içeren Büyük Karaman ile Küçük Karaman'dan geçerek, sonunda kara surlarına varmıştı. 1600'de Büyük Karaman bir pazar yeri olduğundan, yüz elli yıl sonra da muhtemelen aynı biçimde kullanılıyordu.²⁶ Bir diğer helvacının dükkân açtığı Odalarbaşı denen semtin nerede olduğu tam bilinmemektedir. 1913-14'te büyük Fatih Külliyesi'nin yanından geçen bir Karaman Sokağı vardı ve bir sonraki aşamayı, yani Sarıgözel'i (bir gedik) 20. yüzyıl başlarından haritalarda tespit etmek zor değildir; dolayısıyla, Odalarbaşı da çok uzakta olmamalıdır.²⁷ Anlatının yazarı sonra kara surlarına doğru geri dönmüştü: kaydettiği ilk gedik, daha sonra Eski Alipaşa olan, Alipaşa'daydı; buradan Karagömrük ve Acıçeşme'ye ilerlemişti.²⁸ Söz konusu

23 Halil İncalcık, "The hub of the city," s. 1-17.

24 Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power*, s. 175.

25 Çağatay Uluçay, "İstanbul Saraçhanesi ve Saraçlarına Dair Bir Araştırma, s. 147-64; Suraiya Faroqi, "Urban space as disputed grounds," s. 219-34.

26 Mehmet Canatar, ed., *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 314, 316. Küçük Karaman'ın konumu için bkz. Cerasi, *Divanyolu*, s. 37'deki 2. Harita.

27 Dağdelen, ed., *Alman Mavileri*, cilt II, Föy L8.

28 Age, cilt II, Föy I.

yerlerden kara surları uzak değildi ve yazar surlara Edirnekapı'da ulaşmıştı (bu yerlerin her birinde birer dükkân vardı). Araştırmacımız Tekfur Sarayı diye bilinen Bizans sarayının kalıntıları yakınındaki Eğrikapı'ya devam ederek, oradan Sultanhamamı'na varmıştı; ancak burası, Eminönü'nde Yeni Cami yakınlarındaki, aynı adı taşıyan ve daha iyi bilinen yerle karıştırılmamalıdır.²⁹ Adı Lonca gibi görünen ve belki de bir zamanlar İstanbul'un çok sayıdaki loncalarından birinin merkezinin bulunduğu bir semtten geçen yazar, Balatkapısı'na ulaşmış ve buradan Balat'ın merkezine girmişti. Bir sonraki durak, adını kantar imal eden zanaatkârlardan alan Kantarcılar'dı; kayıt tutucumuz buradan Haliç'e doğru ilerleyerek, Odunkapısı'ndaki bir gedigi kaydetmişti.³⁰

Liste bundan sonra biraz karışmaktadır, çünkü hemen sonra Tahtakale'deki iki dükkânı görüyoruz; her iki helvacı muhtemelen, şimdi olduğu kadar o zaman da büyük ölçüde ticari olan bu hareketli semtte çok sayıda müşteri buluyordu, ama Tahtakale, Balat-Fener bölgesinde değil, Yeni Cami yakınlarındadır. Sultan Selim'deki bir sonraki durak İstanbul'un coğrafyasına daha uygundur. Yazarın buradan Haseki'ye doğru devam ettiği tahmin edilmektedir; bir kez daha bu durak yerel coğrafyaya uymamaktadır, çünkü modern haritalarda bulunan Haseki adlı tek bölge çok daha güneydedir. Ayrıca Unkapanı ile Ayazmakapısı'nın, daha kuzeybatıda, Balat'a bitişik olan Fener'den önce ziyaret edilmemesi gerekiyordu.³¹ Tüm bu semtlerde birer helvacı vardı. İki gedigi olan Küçükmustafapaşa'yı geçtikten sonra, kayıt tutucumuz nihayet bugünkü Eminönü'ne varmıştı: onun kaydettiği Balıkpazarı (bir gedik) Birinci Dünya Savaşından hemen önceki yıllarda hâlâ varlığını sürdürüyordu ve diğer durağı olan Hocapaşa günümüz haritalarında görülmektedir. Alacahamam'da ya da yakınlarında iki dükkân bulunuyordu; 1913-14 haritamız Sultanhamam yakınlarında, garip adlı bir "Alacahamam Camii" gösterdiğinden, yazarımız belli ki hâlâ

29 Bu, 1913-4'te Kariye Camii yakınlarından geçen Sultanhamam Caddesi üstünde ya da yakınlarında olmalıdır: age, cilt III, f6y 10.

30 Bütün bu yerlerde tek bir gedik kaydedilmişti. Age, cilt III, F6y L11'de bir Lonca Caddesi görülmektedir. Odunkapısı'nın konumu için bkz. Barış Kıbrıs, ed., *İstanbul: City of Dreams*, s. 95.

31 "Mahkemenin altında" konumlanmış bir gedik daha vardı; ancak listemizin bu bölümündeki kanışıklık nedeniyle, hangi mahkemenin kastedildiğini saptamak olanaksızdır.

aynı bölgede dolaşıyordu.³² Hocapaşa'dan Ayasofya'ya birkaç dakikalık bir yürüyüşle ulaşılabilirdiğinden, farazi kayıt tutucumuzun şimdi sur içi kentin tam bir turunu tamamladığını söyleyebiliriz.

ÖZETLERSEK

Bu helvacılar listesi bize zanaatların dağılımı, kent hareketliliği ve iletişim hakkında ne söylemektedir? Sur kapılarının lonca mensuplarımızın müşteri bulmayı umdukları yerler olduğu açıktır: 98 dükkândan dokuzu belirgin bir şekilde bir kapı yakınındaydı; Fener ve Unkapanı'ndakilerin de bir kapıya çok yakın olması çok muhtemeldir.³³ Gerek kara surlarındaki, gerekse Haliç'e bakan kapılar popüler yerlerdi, ama Marmara Denizi kıyısındaki surlar İstanbul'un helvacıları arasında fazla ilgi uyandırmamış ve helva satıcıları tipik olarak dükkânlarını biraz uzakta açmışlardı. Ne de olsa eski Theodosius Limanı alüvyonla dolduktan sonra burası ihmal edilmiş bir bölge olarak kalmıştı. Kara surları civarındaki alanda yoğun bir yerleşim olmadığından, bu kapılardan her gün hanlara ve pazarlara gitmek üzere geçen cepler, sebze tacirleri ve diğer malzeme tedarikçileri herhalde helvacıların müşterilerinin önemli bir bölümünü oluştuyordu: dönüş yolunda ceplerinde biraz para olan bu adamlardan bazıları müsriflik edip kendileri ve aileleri için bir parça helva almış olmalıydılar.

Diğer yoğunlaşma bölgeleri bir yanda Kapalıçarşı ile Aksaray arasındaki bölge, öte yanda Fatih Külliyesi mahallesiydi; bölgedeki çok sayı okulun öğrencileri ve diğer kurumların hizmetlileri helvacıları buraya çelemiş olmalıdır. Ayrıca, şehir dışından gelenlerin ziyaret ettiği ve yeni modalara görece açık, ticari bir bölge olan Haliç sahilinde de dikkat çekici bir gedik yoğunlaşması vardı: görüldüğü kadarıyla İstanbul'un ilk kahvehaneleri de bu bölgedeydi.³⁴

Aynı zamanda, helvacıları bulmayı bekleyeceğimiz, ama hiç helvacı olmadığı anlaşılan yerlerin bazıları da kayda değerdir: örneğin, Osmanlı başkenti sakinleri yazları kent civarındaki çok sayıda kırdaki vakit geçirdik-

32 "Ketenciler içinde"nin nerede olduğunu saptayamadım; helvacı dükkânı muhtemelen kentin bu kesiminde çok sayıdaki hanlardan birinin içindeydi.

33 Galata: Azapkapı, Kürekçi kapısı; İstanbul: Silivrikapı, Topkapı, Edirnekapi, Eğrikapı, Balatkapı, Odunkapısı, Ayazmakapısı.

34 Ekrem Işın, *Coffeehouses as Places of Conversation*, s. 199-208.

lerinde, helva satıcıları için mevsimsel bir fırsat doğmalıydı. Ancak lonca sokak satışlarını resmen yasakladığı için, helvacıların kırları fazladan biraz para kazanma olanağı olarak değerlendirmedikleri anlaşılmaktadır. Kuşkusuz, bu yasağa gerçekten uyup uymadıklarını söylemek de zordur. Belki bu piknik alanlarının kaygısız havası, gezgin helva satıcılarını da etkilemişti. Hamamların civarında yalnızca altı helvacı dükkânı bulunması da ilginçtir, çünkü bu yerlerin özellikle de hamama sosyalleşmek için gelen kadınlar arasında potansiyel müşteri yaratacağı açıktır. Bu çekingenlik için halen iyi bir neden düşünemiyorum.

Tartışmamız yalnızca küçük bir başlangıçtır: İstanbul'da icra edilen tek tek mesleklere ilişkin çalışmaların sayısı arttıkça, umarız diğer meslekler için de dağılım haritaları oluşturabiliriz. Bazı dükkân türlerinin birbirleriyle uyumlu olup olmadığını saptamak özellikle yararlı olacaktır: şerbet ya da kahve içen insanlar helva sipariş etmek isteyecekler, dolayısıyla şerbetçilerin ve kahvehanelerin yakınlarında helvacılar dükkân açacaklardı. Gayrimüslim helvacılara referansların olmaması da düşünmeye değer bir konudur: eğer bu meslek sadece bir Müslüman uzmanlık alanıysa, Yahudiler ve Hristiyanlar Müslümanlardan mı satın alıyorlardı, yoksa helva tüketimiyle ilgili değiller miydi?

Burada incelenen türden daha fazla liste elimize geçerse, İstanbul sakinlerinin kentte dolaştıkları zaman hangi yolları ve buluşma yerlerini kullandıklarını da daha iyi anlama ihtimalimiz olacaktır. 18. yüzyılda Aya-sofya'dan hareket eden bir gezgin dört ana yol arasında seçim yapabiliirdi. Marmara Denizine paralel mahallelerden geçerek Yedikule'ye kadar ilerleyebilirdi; ancak ticaret merkezine uğramadığı için bu yolun diğerleri kadar popüler olmadığını tahmin edebiliriz. Öte yandan bir kez buraya varıldığında, en azından bir helvacı için çekim noktaları vardı, çünkü eski bir Bizans manastırı olan Koca Mustafa Paşa Tekkesini ziyaret edenler, ziyaretin dini kısmı bittikten sonra onun mallarından satın alabilirlerdi. İkinci hat Sultan Bayezid Külliyesi'nden ve Aksaray'dan geçip, kara surlarındaki Topkapı'ya gidiyordu; civardaki –şimdi hepsi yıkılmış– yeniçeri kışlalarının bu bölgede dükkân açan helvacılara müşteri sağladığını hayal edebiliriz. Üçüncü bir yol eski sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın oldukça görkemli, sütunlu ve

iki tarafı dükkân dizili sokağı yaptırdığı Şehzadebaşı'ndan geçiyordu –burası 19. yüzyılın ve 20. yüzyıl başlarının ünlü Direklerarası'ydı.³⁵ Yol buradan genç müşterileriyle Fatih medreselerinin yanından geçip, kara surlarının diğer bir büyük kapısı olan Edirnekapı'ya devam ediyordu.

Son olarak, uygun bir yer arayan bir helvacı Haliç'i izleyerek Balat ve Eyüp'e kadar gidebilirdi. Haliç kıyıları karadan ve belki daha da önemlisi denizden harekete olanak sağlıyordu, ayrıca kolları Yedikule, Topkapı ve Edirnekapı'ya giden Divanyolu vardı. Haliç'in trafik ve iletişimde bir rol oynadığı kuşkusuzdu, ama bu bölgeye odaklanan çok sayıda İstanbul panoramasının açıkça gösterdiği gibi ve ayrıca bu bölgede iş yapan ziyaretçilere görüldüğü haliyle, Osmanlı başkentinin imajını da biçimlendiriyordu –muhtemelen aynı şey kent sakinleri için de geçerliydi. Haliç'e açılan kapıların yakınlarında tacirler, öğrenciler ve nakliye işçileri, değişik iskelelere giderken biraz durup, helva yemiş olabilirler.

35 Bir rekonstrüksiyon için bkz. Cem Kozar ve Işıl Ünal, *Hayalet Yapılar/Ghost Buildings*, s. 76-89.

18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA UCUZ DOKUMA YAPIM VE SATIŞ YERLERİ: BİR ALIŞVERİŞ KILAVUZU

Bu bölümde, 18. yüzyılda Osmanlı başkentinde yaşayanların mevcut alandan nasıl yararlandıkları hakkında daha iyi bir fikir edinebilmek için İstanbul zanaatkârlarının, bu örnekte ucuz dokumaların imalatçı ve özellikle satıcılarının konumlanmasına ilişkin çok sayıdaki veriyi kullanacağım. Bu günlük malların alım ve satımı Kapalıçarşı çevresindeki merkezi ticari mahalleyle sınırlı mıydı, yoksa kentin diğer kesimlerindeki müşterilere daha yakın dükkânlar da var mıydı? Osmanlı yönetimi, kendi inisiyatifleriyle satışların artmasına olanak sağlayacağını umdukları yerler bulmaya çalışan zanaatkârlara nasıl bir tepki veriyordu?

Osmanlı zanaatkârlarıyla ilgili çalışma yapan araştırmacılar uzun zamandır 18. yüzyılda, eskiden böyle bir zorunluluğu olmayan daha fazla meslek dalına zorunlu iş yerleri (gedikler) dayatma doğrultusunda uzun vadeli bir eğilim olduğunu biliyorlar. Bu süreçte 1720'lerin sonu ile 1730'ların başlarında, diğer bir ifadeyle III. Ahmed'in (yön. 1703-30) son yılları ile I. Mahmud (yön. 1730-54) döneminin başında önemli bir aşama gerçekleşti.¹ Neyse ki şimdi basılı olarak mevcut olan o yıllardan bir İstanbul kadı sicili, çok sayıdaki İstanbul meslek alanının ve bu meslekleri icra edenlerin şimdi dükkânlarını konumlandıracakları yerlerin listelerini içerdiği için bu süreci belgelemiştir. Aslında bu ciltteki hemen tüm belgeler esnaf ve zanaatkârlarla ilgilidir. Bu nedenle, o sırada başkentteki lonca mensuplarının faaliyetlerini düzenlemek için geniş, kapsamlı ve sistematik bir proje olduğunu ve bu projede kentsel mekândaki konuma özellikle öncelik verildiği sonucunu çıkarıyoruz.² Bu projenin neden başka bir zamanda değil de 1720'lerde ve 1730'larda büyük kaygı konusu olduğu yanıtız bir sorudur, ama nedeni ne olursa olsun kadı sicillerinin bütün bir cildini, bırakalım

1 M. Akif Aydın vd., ed., *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*.

2 Belki İstanbul'un (23 ya da 25 no.lu) mahkemelerinin yayınlanmamış sicillerinde daha da fazla malzeme bulunmaktadır.

mütevazı zanaatkârların meselelerini herhangi bir tek konuya hasretmek oldukça olağandışı olduğundan bu girişim siyasi gündemde önemli bir yer tutmuş olmalıdır.

Geçmişte tarihçiler gedğin yaygınlaşması için, 18. yüzyıl sonlarında birçok zanaatkârın dükkânını kiraladığı vakıfların gelirlerini artırma çabalarını vurgulayan açıklamalar bulmaya çalışmışlardır. Vakıf idarecilerinin artan mali talepleri karşılamak üzere, kiralari yükseltmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Zanaatkârlar da buna tepki olarak şiddetli siyasi ve ekonomik krizin hayatta kalmayı bile zorlaştırdığı bir dönemde kira artışlarını önlemeye çabalamış olabilirler. Bir mesleği belirli, belgelendirilmiş bir yerde icra hakkını babadan oğula, hatta kıza geçecek bir mülkiyete dönüştürmek, işleyen bir strateji olarak görünmüş olabilir.³

Ancak bir kez gediklerin yaygınlaşmasının 1760'larda başlayan ekonomik krizden önceki bir tarihe dayandığı ortaya çıkınca, bilim insanları daha kapsamlı açıklamalar aramışlardır. 18. yüzyılın sonraki yıllarında meydana gelen ekonomik kriz kuşkusuz katkıda bulunan bir faktör olabilir, ama 1730 ayaklanmasından sonra tahtında hâlâ kendini güvende hissetmeyen I. Mahmud'un, potansiyel rakiplerin sayısını sınırlamaya daima meraklı olan zanaatkârlara boyun eğmesi de inandırıcıdır. Padişah yeni gediklerin oluşturulmasına bu nedenle izin vermiş olabilir.⁴

Ancak şimdi kimi mesleklerin, kadınların ve diğer bürokratların desteğiyle daha III. Ahmed zamanında gedik sistemini benimsediğini öğrendiğimiz için bu açıklama da yeterince kapsayıcı değildir. Halen, 1683-99 ve 1715-18'in yıkıcı savaşlarından sonra en azından imparatorluğun merkezi eyaletlerinde yeniden denetim sağlama çabası içindeki dönemin Osmanlı padişahlarının bu denetimi kolaylaştırdığı için yeni gedikler oluşturulmasını destekleme eğiliminde olduklarını varsayabiliriz. Unutmayalım ki, dönemin idaresi İstanbul'un büyüklüğü konusunda her zamankinden daha fazla telaşlıydı ve göçmenleri asıl ikamet yerlerine geri göndermeye

3 Engin Akarlı, "Gedik, implements, mastership, shop usufruct and monopoly," s. 223-32; Suraiya Faroqhi, *Artisans of Empire*, s. 120-1.

4 Suraiya Faroqhi, "Selling sweetmeats and traversing the capital: Istanbul halva manufacturers in the mid-eighteenth century," Matthias Kappler ve Vera Costantini, ed., *Sûzûât-i müelleffe. Contaminazioni e spigolature turcologiche*, (Crocetta del Montello: Terra Ferma, 2010 içinde, s. 165-76, bkz. s. 166. Bu kitapta tekrar basılmıştır.

uğraşıyordu.⁵ Onaylı bir dükkânda iş bulamayan ya da şahsen bir gedik edinemeyen zanaatkârlar, kentten uzaklaştırılacak ilk adaylardı; ne var ki, sürekli yeni belgeler ortaya çıktığından bu varsayım ancak daha fazla bilgi edinilinceye kadar geçerlidir.

1720'lerin ve 1730'ların lonca mensupları iyi davranışlarına kefil olacak kişiler göstermek zorundaydılar.⁶ Yetkililer zaman zaman kefilleri çağırır ve sorumlu oldukları kişilerin kurallara bağlı kalmalarını, örneğin resmen belirlenenlerden daha yüksek fiyat talep etmemelerini sağlamaları için uyarırlardı. Çoğu kez bir meslekteki tüm gedik sahiplerinin birbirlerine kefil olmaları gerekirdi; bu düzenleme loncada birliği sağlarken, aynı zamanda karşılıklı denetimi artırır ve lonca kurallarından sapmaları zorlaştırırdı ve buna teknik yenilikler de dahildi. Kriz dönemlerinde yaygın olan böylesi karşılıklı kefaletlerin,⁷ "normal" zamanlarda da geçerli bir uygulama haline geldiği anlaşılmaktadır.⁸

Bazı vakalarda 1726-38'in kadı sicillerindeki kayıtlar şu ya da bu loncanın benimsediği "mesleki kuralları" da içerir; bu kurallara *nizam* adı verilirdi.⁹ Birçok durumda ilgili metinler oldukça kısadır ve söz konusu ustaların mesleklerini nasıl icra etmeleri gerektiğine ilişkin kısıtlı bir fikir verir. Lonca ustalarının çırak ve kalfalarını, kuşkusuz mevcut çok daha fazla kural hakkında sözlü olarak bilgilendirdiklerini tahmin edebiliriz; zanaatkârların pek çoğu okuma yazma bilmediğinden böylesi bir düzenleme akla yakındır. Muhtemelen sorumlu memurlar mesleğin kıdemli temsilcilerinden, en önemli diye düşündükleri kuralları belirtmelerini istemişlerdi. Padişahın kâtipleri bazen bu beyanları lonca üyelerinin listesinden bağımsız olarak, ya metnin kenarına ya da ayrı bir madde halinde kaydetmişlerdi. Bu ekler bireylerle ilgili olabilir: örneğin bir sabun satıcısının, resmi uyarıdan sonra yalnızca sabun satacağına ve müşterilerine bal-

5 Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bazı Vesikalar," s. 1-30.

6 Diğer birçok kişiyle birlikte at hamalları da bu durumdaydı; bkz. Aydın vd., ed., *İstanbul Mahkemesi* 24 Numaralı sicil, s. 43.

7 Karş. Betül Başaran'ın yakında çıkacak 1800 dolayında İstanbul'a ilişkin çalışması: yazara metnini okumama izin verdiği için teşekkür ederim.

8 Aydın vd., ed., *İstanbul Mahkemesi* 24 Numaralı sicil, s. 84.

9 Ahmet Kal'a vd, ed., *İstanbul Külliyyatı*, cilt 1, *İstanbul esnaftarihi*.

mumu teklif ederek, balmumu satıcılarının alanına tecavüz etmeyeceğine söz verdiğini öğreniyoruz.¹⁰

İSTANBUL HALKININ BÜYÜK BÖLÜMÜNÜN İHTİYACI OLAN DOKUMALAR: ABA-CILAR VE PAMUKLU TİCARETİ

Osmanlı zanaatkârlarını çalışan herkes dokuma mesleklerinin özel bir yeri olduğunu bilir, çünkü 18. yüzyıl İstanbul konutlarında fazla mobilya yoktu ve basit ahşap yapıları eve dönüştüren yastık kılıfları, yatak örtüleri, perdeler ve kilimlerdi. Dolayısıyla 1960'lerden bu yana Osmanlı tarihçileri dokuma mesleklerini farklı yönleriyle inceleyerek, Bursa ve daha az ölçüde Ankara ile Arap dünyası şehirleri üstünde yoğunlaşmışlardır.¹¹ Ancak, belki "saray kalitesinde" ipekli ve brokarlar dışında, İstanbul üreticileri daha az ilgi uyandırmıştır; bilim insanlarının bu zanaatları ihmal etmelerinin nedeni belki de normalde onların ürünlerinin yalnızca yerel pazara gitmesi ve bölgelerarası ticaret nesneleri olmamasıydı.¹²

İstanbul pazarının, 1700'ler sonları ve 1800'ler başlarında dört ile beş yüz bin kişiye ulaşan büyüklüğü dikkate alındığında, ben bu ihmalin haklı olmadığını düşünüyorum; bu nedenle burada farklı, görece ucuz "büyük kitleler için üretilen" dokumaların satıcılarını –ve bazen de imalatçıları– tartışacağız.¹³ Bunlar *bezzaz* (genellikle pamuklularda uzmanlaşan kumaş satıcıları), *abacılar*, *iplikçiler* ve *dimi* diye bilinen kaba pamuklu bir kumaşın belki imalatçıları, ama kesinlikle satıcıları olan *dimiciler* denilen meslek dallarından kişilerdi. Tek bir *alacacı*'nın da (çizgili ya da karışık iplikli kumaş yapan/satan) dahil olduğu bu dört mesleğin başında, bir kethüda ile yardımcısı yiğitbaşı vardı. Dolayısıyla, farklı uzmanlıklarına rağmen bu esnaf/zanaatkârlar idari açıdan aynı örgütün parçasıydılar.

10 Aydın vd., ed., *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı sicil*, s. 42.

11 Bursa'ya ilişkin birkaç örnek: Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*; Halil İnalçık, "Bursa and the Commerce of the Levant," s. 131-47; Murat Çizakça, "Price history and the Bursa silk industry," s. 247-61; Haim Gerber, "Social and economic position of women in an Ottoman city," s. 231-44 ve *Economy and Society in an Ottoman City*.

12 İstanbul'da 18. yüzyılda ipekli imalatına ilişkin olarak karış. Faroqi, "Keeping artisans in their places, or how to run a guild and sell its product," Türkçeye Dürrin Tunç tarafından çevrilmiş ve Filiz Özmen, ed., *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, 2 cilt (İstanbul: Yapı ve Kredi, 2010) içinde basılmıştır: cilt 1, s. 328-95.

13 İstanbul nüfus rakamları hakkında yakın tarihli bir tartışma için karış. Betül Başaran, "The 1829 Census," s. 53-72.

Kayıtlardaki 286 abacının dükkânlarında müşteriler, köylülerin ve çobanların giydikleri kumaşa benzer, basit bir yünlü olan abayı bulabilirlerdi; ne yazık ki kadı kâtipleri bize bu kumaşların, o dönemde ilgili zanaatların yaygın olduğu Filibe'den mi (bugünkü Plovdiv) İstanbul'a getirildiğini söylemezler.¹⁴ 58 bezzaz ise pamuklularını Bursa ya da Manisa'dan getiriyor olmalıydı.¹⁵ Abacıların ve bezzazın arasında, dimiciler denilen çok daha küçük bir gruba rastlarız; bu dokumayı yapan/pazarlayan 29 kişi vardı. Daha önce belirtildiği gibi, dimi denizcilerin iç çamaşırlarında kullanılan ve daha 1600'de belgelenmiş, ucuz bir pamuklu kumaştı; şu anda, diminin *bogası* ya da *beledi* gibi diğer ucuz pamuklulardan ne farkı olduğunu söylemek zordur.¹⁶ Ayrıca 40 da iplikçi vardı. Dört alt grubu olan bu birleşik loncanın 414 mensubunun 179'u Müslüman ve çoğunluğu Ortodoks olmak üzere 245'i gayrimüslimdi.

ZOR DURUMLAR

En azından İstanbul'da, yünlü kumaş satıcıları aynı zamanda terzi-lik de yapar ve önemli miktarlarda aba ve bogası kullanırlardı; bogası muhtemelen astarlıktı. Bu iş için tıpkı "meslekten" terziler gibi *destgâh* (tezgâh) ve ısıtılan ütüler kullanırlardı; bu durum bu aletlerin kullanımının kendi ayrıcalıkları olduğunu düşünen terzileri öfkeliyordu.¹⁷ Ancak dükkânları kara surlarının yakınında, yani merkezi ticari bölgede değil, mütevazı mahallelerde olan abacılar buna, en eski zamanlardan beri "Bulgar ve Arnavutların" giydikleri şalvar, yelek ve urbaları dikmek için bu aletleri kullanmalarına izin verildiği yanıtını verdiler. Daha önce kaydedildiği gibi, abacıların iddiasını dile getiren kethüda abacıların yalnızca bir parçası olduğu, büyük bir loncadan sorumluydu; onun dört zanaatın başı olarak rolü, gücünü de artırmış olabilir. Ayrıca, abacıların dışardan da güçlü destekleri vardı: çünkü 1700'lerin başlarında birçok dokuma zanaatının bulunduğu

14 Nikolay Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeler," s. 1-36. Ayrıntılı sicil DVD'ye kaydedilmiş ve yayınlanan kadı sicilinin arkasına eklenmiştir, ancak sicil Filibe'ye ilişkin bir kayıt içermemektedir.

15 1700'lerin sonundan Bursalı bir bezzazın faaliyetlerine ilişkin olarak karış. Suraiya Faroqhi, "Surviving in difficult times: the cotton and silk trades in Bursa around 1800," *Bread From The Lion's Mouth; Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities* içinde, ed. Suraiya Faroqhi, Berghahnbooks, Newyork-Oxford, 2015.

16 Mine Esiner Özen, "Türkçede Kumaş Adları," s. 291-340, bkz. s. 311.

17 Aydın vd., ed., *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı sicil*, s.289-90.

Bitpazarının kethüdasına ek olarak, kılıç ve tabanca imalatçıları ile *oturakçı* denilen ve çeşitli elden düşme malları satan bir grup da, abacıların iddialarını doğrulamıştı.¹⁸ Şu ya da bu malın imalat hakkını tartışan iki loncanın dışındaki kişilerin bu meseleler üstüne fikir belirtmesi oldukça alışılmadık bir durumdu; belki de abacıların giysilerini diktikleri “Bulgar ve Arnavutlar” sıradan tacir ya da işçi değil, askeriyeden adamlardı. Her durumda abacılar kendilerini bu özel müşterilerle sınırlayacaklarına ve tüm diğer giysi imalatını terzilere bırakacaklarına söz vermek zorunda kalmışlardı.

Sicilimiz bezzaz ile iplikçilerin nasıl çalıştıkları konusunda fazla bilgi vermemektedir. Ancak, iplik eğiricilerinin ham pamuğun fiyatının yüksekliğine ilişkin, idarenin çok ciddiye aldığı bir şikâyetleri nedeniyle, “dul ve yetimler” olarak tanımlanan iplik eğiricilerinin işledikleri pamuğu nasıl temin ettikleri hakkında biraz bilgimiz vardır.

Ne yazık ki günümüze kalan metinler, mamul ürünü pazarladıklarını düşündüğümüz iplikçilerle değil, ham pamuğu temizleyen, yani malzemeyi iplik eğiricilerine bile ulaşmadan işlemden geçiren hallaçlarla ilgilidir. Bu nedenle belgeler bize tacirlerle işçiler arasındaki ilişki konusunda kesin bir şey söylememektedir. Yüksek fiyatlar konusundaki şikâyetle inisiyatifi iplik eğiricileri aldığına göre, bunlar muhtemelen kendi hesaplarına çalışıyorlardı; diğer bir deyişle pamuklarını piyasadan almaları gerekiyordu. Ama eğer “dullar ve yetimler” onlara mal tedarik edenlerle bir “eve iş” düzenlemesi içindeyseler ve iki tarafı bağlayan sözel anlaşmalar iplik eğiricilerini kendi ham maddelerini temin etmekten sorumlu tutuyorsa, o zaman onların da pamuk fiyatlarını bildikleri düşünülebilir. Ya da tacirler, kârları ham pamuğun yüksek fiyatı ile iplik için konulmuş düşük narh arasında sıkıştığı için, işçilerine ancak çok küçük bir ücret ödeyebileceklerini iddia etmiş olabilirler.

Ham pamuk İstanbul’a batı Anadolu’daki Akhisar ve Kırkağaç ile Rumeli’den, özellikle de Gelibolu ve Serez’den gelirdi.¹⁹ Ancak Gelibolu

¹⁸ *Oturakçı*’nın sözlük anlamı “emekli”dir, ama İstanbul oturakçılarıyla ilgili bir mahkeme vakasında, onlar açık artırmada her tür malı, özellikle de ölenlerin geride bırakukları eşyaları satın alan kişiler olarak görülürler. Dolayısıyla oturakçılar, miras kayıtlarında çok sık değinilen, “padişahın [yani kamusal] pazarlarındaki” satışları yapan kişilerdir. Elden düşme koşum takımları görüldüğü kadarıyla oturakçıların alışverişlerinde ana kalemlerden biri idi. Bkz. age, s. 325.

¹⁹ Age, s. 85-9. Ham pamuk kaynakları arasında metinde geçen Savur denilen yeri ben saptayamadım. Bir diğer sorun “pamuk ferman”ında (*penbe fermani*) ve bu meseleyle ilgili diğer metinlerde belirtilen

pamuğu düşük kaliteliydi ve bu nedenle tacirlerin bunu kent dışına satmalarına izin verilirdi; tüm diğer durumlarda ise bunu yapmak için ya hallaçlar kethüdasından ya da kadıdan (metin bunu belirlememektedir) özel bir izne ihtiyaçları vardı.

Tacirlerin yeni gelen pamuğu, İstanbul'un merkezinde Haliç'e yakın, bir zamanlar Venedikliler tarafından kullanılan alanın içinde eski bir ticari bölge olan Balkapanı Hanı'na getirmeleri gerekiyordu.²⁰ Hallaçlık mesleğini tartışan belge, onların masraflarını listelemektedir: narha göre hallaçlar bir kantar ham pamuğa 14,25 kuruş ödüyorlardı; bu da bir *vakiyye/vukkiye/okka*'nın (1,28 kg) bedelinin 38,5 akçenin biraz üstünde olması demekti. Zanaatkârların daha sonra binada çalışan bir dizi hizmetliye para ödemeleri gerekliydi; bu masraflar dahil edildiğinde bir kantara 46 akçe ödüyorlardı. Hallaçların emekleri karşılığında sekiz akçe almalarına izin veriliyordu, bu tutar 38,5 akçenin yüzde 17'sinin biraz üstündeydi. Osmanlı zanaatkârlarının tipik olarak yaptıkları iş karşılığında yüzde 10 ile 20 arası almalarına izin verildiğinden, hallaçlara görece cömert davranılmıştı. Bunun karşılığında pamuğu tüm yabancı maddelerden arındırmak için üç ya da dört kez temizleyeceklerine söz vermek zorundaydılar.

Görevliler bir okka temiz pamuğun 54 akçeye satılmasıyla, iplik eğiricilerinin sorunlarının çözüldüğünü sanmışlardı: ama aşırı iyimser düşünmüş olabilirler, çünkü yeni düzenleme işlenmemiş pamuğun toptan fiyatını 15'ten 14,25 kuruşa düşürerek, yalnızca yüzde beşlik bir indirim sağlamıştı. Üstelik bu indirim gerçekten dokumacılarca hissedilmiş miydi, yoksa Balkapanı Hanı'nın hallaçları ve hizmetlilerince "yutulmuş" muydu, söylemek zordur.

UCUZ DOKUMALAR NEREDE BULUNUR

İstanbul'da, New York'ta olduğu gibi, bugün bile bazı faaliyetler belli yerlerde kümelenmiştir; birçok zanaatkârın mesleğini ancak diğer lonca mensuplarının dükkânlarının da olduğu belli yerlerde icra edebilmesinin karşılıklı denetimleri çok kolaylaştırdığı 1700'lerde aynı şey daha da

tarihlerin hep 1038/1628-9 olmasından kaynaklanmaktadır; ancak bu konunun öncesi ve sonrasındaki metinler 1138/1725-6 tarihini taşıdığından, bunu bir kâtip hatası olarak görüyorum.

20 Bu yapıyla ilgili karş. Aygül Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü*.

geçerliydi. Gene bugün olduğu gibi insanlar dükkânı olmayan sokak satıcılarından, yani günümüzün işportacılarından daha ucuz mal alabilirlerdi: kadı sicilleri, mallarını kaldırıma yaydıkları için bu adamları *yaymacı* diye adlandırıyordu. 1700'lerin başlarında bu satıcılar mesleklerini, o zaman bile gidiş geliş engellediklerinden, kamuya açık sokaklarda icra edemezlerdi.²¹ Üstelik, kira ve gayrimenkul işgaliyle ilgili vergiler ödeyen dükkân kiralıcıları genelde bu tip satıcıların kendi işyerleri önünde fiyat kırmasına iyi gözle bakmazlardı. Muhtemelen belli dokumaların ticaretini yapan sokak satıcıları mallarını, bir battaniye ya da kilim üstüne yayılmış olarak nerede satacakları konusunda aralarında anlaşıyorlardı; bu yer bir cami avlusu, bir pazar yeri ya da –yasadışı olarak– kamuya açık bir sokak olabilir. Bu gezginliklerinden ötürü sicilde adı geçen yaymacıların, dükkân sahibi zanaatkar ya da tacirler söz konusu olduğundaki normal uygulamanın aksine belirli bir yerleri yoktu. Ancak kadı kâtipleri bu mütevazı insanlar arasında bile ciddi bir uzmanlaşmaya dikkat etmiş ve sokak satıcılarını iplikçi, dimici ya da abacı olarak kaydetmişlerdi.

Abacılar ve bezzazlar için en popüler yer, 1700'lerin başlarında farklı kullanımlar için dönüştürüldüğü anlaşılan (eski) bitpazarıydı. Burada ve çevresinde 103 kişinin dükkânı vardı, ancak dokuma satıcılarının bitpazarı alanını neden, ne zaman ve nasıl tekellerine aldıkları belirsizdir.²² 20. yüzyıl başlarında Goad'ın haritası Kapalıçarşı'nın Beyazıt Meydanı girişi yakınında bir "Bitpazarı Sokağı" kaydetmişti, ama *Alman mavileri* bu isimde bir yer içermiyordu.²³ Evliya Çelebi bile, elden düşme mal satıcılarının hilelerinden söz etmesine karşın, İstanbul zanaatkarlarının kapsamlı tarifinde bu yere pek değinmediği için burası hakkında çok az şey bilinmektedir.²⁴ Bu aşamada tek söyleyebileceğimiz, 1700'lerin ortalarında İstanbul'un bitpazarının muhtemelen Kapalıçarşı'nın içinde ya da civarında, Yeni Han

21 Aydın vd., ed., *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı sicil*, s. 194.

22 Belki de bu yerdeki tacirler elden düşme mal satıyorlardı, ama buna çok ihtimal vermiyorum, çünkü bu alandaki tacirler tüm diğer yerlerde ticaret yapan meslektaşlarından önce buradaydılar. Zamanla öğreneceğiz.

23 İrfan Dağdelen, ed., *Charles Edward Goad*, 14 no.lu harita.

24 Evliya Çelebi, cilt 1, s. 135,334. Ayrıca bkz. "Bitpazarı" maddesi (editörler heyetince yazılmıştır), *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 8 cilt (İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), cilt 2, s. 249-50.

diye bilinen yapının yakınında olduğudur. Ne yazık ki söz konusu han 1600'de İstanbul vakıflarına hizmet eden binalar arasında olmadığı gibi, 18. yüzyılda Ermeni kaynaklarında kaydedilmiş hanlar arasında da yoktur.²⁵ 20. yüzyıl başlarında Goad'ın haritalarında birkaç Yeni Han kaydedilmiştir ve aralarında seçim yapmak zordur. Galata'nın da kendi bitpazarının olması karışıklık ihtimallerini daha da artırmıştır.²⁶

Bezzazların kiraladığı dükkânların çoğunun (eski) bitpazarının içinde olmasına rağmen, bazı satıcılar müşterilerini bu yerin ya da binanın içinde değil, yakınlarında kabul ederlerdi. Anlaşıldığı kadarıyla belirli bir yapıda yer bulamayan zanaatkarların/tacirlerin işlerini söz konusu hana ya da pazara yakın (*der-kurb*) dükkânlarda sürdürmeleri, diğer meslek dalarında da yaygındı. Bitpazarı örneğinde "yakınlardaki" esnaftan üçü abacı ve Ermeniydi; bitpazarının içinde Müslümanlar çoğunlukta idi, ama burada da birkaç Ermeni vardı.²⁷ Öte yandan iki Müslümanın dükkânı da "*der-kurb-ı bitpazarı*" (Bitpazarı yakınında) olarak kaydedilmişti; üstelik bunlardan biri bey unvanı taşıdığı için, önemlice bir kişi olmalıydı.²⁸ Halen bu dağılımın nasıl meydana geldiğine karar vermek için, dokuma mesleklerindeki toplumsal ilişkiler hakkında bilgimiz çok azdır; söz konusu rakamlar epey küçük olduğundan, belki de belirleyici faktör şanstı.

Zindankapı/Zindankapısı diye bilinen yer 24 dükkânla o kadar popüler değildi. En azından bunun bugünkü Galata Köprüsü'nün Eminönü tarafında, şimdi Zindankapı olarak bilinen Bizans kapısının kalıntıları yakınlarında olduğunu kesinlikle biliyoruz.²⁹ Bu mahallede abacılar çoğunlukta idi; (eski) bitpazarından farklı olarak burada iki yanında dükkânlar

25 Ahmet Kal'a vd., ed., *İstanbul Külliyyatı: İstanbul Ahkâm Defterleri*, cilt 1 *İstanbul esnaf tarihi*, s. 205; Kevork Pamukciyan, "18. Yüzyılın Sonlarında İstanbul Hanları," s. 119-23. 121. Sayfada bir Büyük Yeni Han görüyoruz, ama bu han 1761'de yapılmıştı.

Mehmet Canatar, ed., *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009 (1600) Tarihli*, s. 672'de Bodrum Hanı civarında olabilecek bir Bitpazarı'na yalnızca tek bir kez değinilmektedir.

26 Dağdelen, ed., *Charles Edward Goad*, 30 no.lu harita.

27 İstanbul Bilgi Üniversitesinden meslektaşım Arus Yumul'a, Ermeni olabilecek adları tasnif ettiği için teşekkür ederim.

28 Aydın vd., ed., *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı sicil*, s. 218.

29 Bölgenin 1400'lerde ve 1500'lerdeki durumunun tartışması için bkz. Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, s. 188-9. 1400'lerin sonlarında bölgede bazı dükkân ve depolar vardı, ama görüldüğü kadarıyla abacı yoktu.

sıralanmış sokakları Müslüman meslektaşlarıyla paylaşanlar Ermeni ustalar değil, Ortodokslardı. Ancak 1760'lara gelindiğinde, Ortodoks abacıların dükkânları çoğu kez kapının dışında, Haliç ile surlar arasındaki fazla kentleşmemiş bölgede bulunurken, Zindankapı'nın Ortodoks ustalarıyla bir anlaşmazlıkta lonca kethüdalarının yardımına gelen Müslüman abacılar (eski) bitpazarı bölgesini tercih ediyorlardı; oysa burası daha önceleri abacıların değil, bezzazın tercih ettiği bölgeydi.³⁰ Bu tarihte Zindankapı yakınlarında artık hiç Müslüman abacı olup olmadığını bilme olanağımız yoktur; her durumda, eğer varsalar bile anlaşmazlığa katılmamışlardı.

Dimicilerin kimi bazı abacıların da bulunduğu Haliç'teki Ayazmakapısı yakınlarında dükkân açmıştı; diğerleri kentin farklı kesimlerine yayılmış, hatta bazıları seyyar satıcı olmuştu. Pamuklu ve yünlü ticareti söz konusu olduğunda Ayazmakapısı, hiçbir Müslüman ya da Yahudinin dükkân açmadığı, tümüyle Hristiyan bir kesimdi. Üstelik bu bölgedeki dokuma tacirlerinin hemen hepsi Ortodokstu; ancak dükkâncılardan birinin adı Martin'di, bu da Batılı bir aziz tarafından yaygınlaştırılan ve daha çok Katolikler (ve Protestanlar) tarafından kullanılan bir isimdi. Bu kişinin Galata'nın küçük, ama eski Katolik cemaatinden ya da batı Balkanlar'dan İstanbul'a iş aramak için gelen göçmenlerin torunlarından biri olması mümkündü; Katolikliğe dönmüş bir Ermeni olması da bir ihtimaldir. Balmumcu'da dükkân açan diğer tekstil tacirlerinin tümü iplik işindeydi ve çoğu Müslümandı.³¹

Ucuz dokuma satıcılarının çoğu kara surları civarını tercih etmişti, çünkü bunları Karagümrük, Çukurbostan, Edirnekapi, Yedikule, Ayvansarayı ve Topkapı gibi yerlerde buluyoruz. Karagümrük'te altı abacı vardı, aynı sayıda esnaf Çukurbostan'da dükkân açmıştı; muhtemelen bu adamların

30 Kal'a vd., ed., *İstanbul esnaf tarihi*, s. 347. Anlaşmazlık lonca kethüdası ile onun Müslüman çevresinin, ölen bir Hristiyan lonca mensubunun, dükkânındaki mallar da dahil, gediğine el koyma ve bunu yeni gelen birine satma girişiminden kaynaklanıyordu. Ancak ölen adamın kardeşi, mirasçısı olarak, ölen kardeşinin dükkânındaki malların gediğin bir parçası olmadığı, dolayısıyla da onun yasal mirası olduğuna ilişkin daha önce bir karar almıştı.

31 Bugünkü Balmumcu, Beşiktaş'ın bir parçasıdır ve bu nedenle burada kastedilen yer olamaz. Ancak, muhtemelen 1800 dolayında kurulan, Unkapanı'ndaki Şazeli Tekkesi Balmumcu olarak da bilinirdi; dolayısıyla sicilimizin kâtiplerinin sözünü ettikleri yer belki de burasıydı: bkz. Baha Tanman'ın "Şazeli Tekkesi" makalesi, s. 138-9.

tümü Ortodokstu.³² Edirnekapi'daki 11 abacının hepsi –büyük olasılıkla Ortodoks-Hıristiyandı. Bu bölgenin ucuz yünlü ticareti için elverişli olmasının nedeni belki de Balkanlar'dan koyun sürüsü getiren celeplerin birçoğunun buraya gelmesi ve bir kez paralarını aldıktan sonra kepenek satın almaya niyetlenmesiydi. Yedikule'de de 14 dükkân vardı ve tümü muhtemelen Ortodoks abacıları. Buna karşın Topkapı ve Ayvansaray'ı daha az önemliydi.

Dükkânları kent hanlarında olan dokuma satıcıları farklı bir kategori oluştururlar: örneğin, Ali Paşa Hanı, Kilihan, Suluhan ve Katırhan'da ya da bunların yakınında pamuklu ve iplik tacirleri bulunuyordu.³³ Sayılar hemen her zaman küçük olduğundan, bu dükkânlardan bazıları muhtemelen varlıklarını, bu hanların nüfusunun çoğunluğunu oluşturan tacir ve zanaatkârların zaman zaman yeni gömleğe ihtiyaç duymalarına borçluydular. İplik tacirleri ise, belki terzilere ve 1726-38 kadı sicilinde derlenmiş belgelerde hiçbir rol oynamayan, ama varlıklarından kuşku duyulamayacak dokumacılar (*cüllah*) mal satıyorlardı.

Kent içinde, Vezneciler abacıların çok sevdiği bir semtti: buradaki 17 esnafın tümü Hıristiyandı ve adları Balkan kökenlerine işaret ediyordu. 1730'da öldürülen sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın külliyesi yakınlarındaki bu bölgede oldukça görkemli bir dükkânlar sokağında (*arasta*) toplanmış çok sayıda dükkân vardı. Bölge 17. yüzyılda ticari açıdan çok önemli değildi, çünkü ne 1600 yılından vakıflar sicili ne de Evliya Çelebi burası hakkında fazla bir şey söylemezler. Ama belki de bir grup göçmen abacıyı buraya çeken tam da bölgenin yeniliğiydi; bunlar ilk müşterilerini Direklerarası'nda çalışan inşaat işçileri arasında bulmuş olabilirler.³⁴

İbrahim Paşa Hamamı dolaylarında dokumacı dükkânlarının yoğunlaşması ise oldukça gizemlidir: burada hepsi muhtemelen Balkanlar'dan gelmiş Ortodoks Hıristiyan oldukları anlaşılan sekiz abacı ile bir

32 Tümü de karasurları yakınında bulunan, üç büyük açık Bizans sarnıcı Çukurbostan olarak bilinirdi: bkz. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 8, s. 112. Kâtiplerin bunların hangisini kastettiklerini bilmiyorum. "İyi bir adres" olarak Karagümrük için bkz. aynı ansiklopedideki ilgili madde, cilt 4, s. 452-3 (yazan: İlber Ortaylı).

33 Bu hanlar M. Sadettin Fidan'ın, *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları*'nda görülmemektedir; bu nedenle ya artık yok olmuşlardır ya da adları değişmiştir. Ağır (*İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, s. 1712de) Kahir Hanı'nın artık mevcut olmadığını teyit eder.

34 Duygu Göçmen, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa Külliyesi/Complex Direklerarası," s. 76-89.

dimiciyi görüyoruz. Ne yazık ki bir hamam yaptırmış olabilecek o kadar çok İbrahim Paşa vardır ki burayı kesin olarak belirleyemiyoruz. Olası bir aday Saraçhane semtinde, II. Bayezid (yön. 1481-1512) döneminde yıldızı parlayan ve 899/1493-4'te ilgili bir belge (*vakfiyye*) hazırlatan bir paşaya ait külliyenin hamamıdır. İstanbul'da bir cami ve bir medrese, Kastamonu'da ikinci bir medrese ve İznik'te bir cami yaptıran bu kişi, merkezi İznik'te olan, ama 1500 yılı dolaylarından sonra talihi dönen eski vezir ailesi Çandarlızade'nin bir mensubuydu.³⁵ Eğer gerçekten de kâtiplerin sözünü ettikleri bina buysa 1950'lerde yıkılmış olduğu için ayrıntılara giremiyoruz; ancak yakın tarihli bir bilgisayar kurgulaması görünümünü hakkında bize bir fikir vermektedir.³⁶ Burada abacıların yoğunluğu için tek düşünebildiğim gerekçe, ticaret merkezi Saraçhane'den ve çok sayıda öğrencinin bulunduğu Fatih Sultan Mehmed'in büyük külliyesinden bir taş atımı mesafede olmasıdır. Muhtemelen bu öğrenciler düzenli aralıklarla yeni paltoya ihtiyaç duyuyorlardı.

Surların dışında, yedi abacının Üsküdar'da dükkânı vardı; nüfusu denizci olan Boğaz'daki Yeniköy iki abacı ve iki dimici barındırıyordu. Ama bitpazarı bölgesi dışında, ucuz dokumalarda en hareketli alışveriş merkezi Haliç'in kuzeyinde, Tophane'de, Galata'da ve özellikle deniz kıyısındaki Yağkapanı'nındaydı. Eğer 1900 dolayındaki Yağkapanı adlı sokağın konumu geçerli bir göstergeyse, bu bölge Galata ile Unkapanı Köprüsü'nün ortasındaydı; Galata'nın kapalı çarşısı Yağkapanı Sokağı'nda olduğuna göre, bu sokak yerel ticaret mahallesinin merkezinde bulunmalıdır.³⁷ Belli ki bu bölgede yalnız kantarcılar ve yağhaneler değil, önemli sayıda abacı da vardı. Öte yandan bölgenin aba ticaretinde bir merkez haline gelmesi herhalde yakın dönemde olmuştur: Evliya Çelebi'nin, Galata'nın 1600'lerin ortalarındaki durumunu yansıttığı anlaşılan betimlemesinde, yalnızca küçük minaresi olan, Yağkapanı Camii adlı sıradan bir cami ile bununla bağlantılı zeytinyağı dükkânlarına değinilmektedir. Abacıların kentin her yöresindeki

35 Canatar, ed., *İstanbul Vakıfları*, s. 135; ayrıca bkz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 8'de "Çandarlı" maddesi, s. 208-10 (yazan: Münir Aktepe).

36 Soner Özışık, "Çandarlı İbrahim Paşa Hamamı/Çandarlı İbrahim Pasha Hamamı," Kozar vd., *Hayaletil Yapılar* içinde, s. 54-63.

37 Dağdelen, ed., *Charles Edward Goad*, 26 no.lu harita, ayrıca bkz. 24 no.lu harita öncesindeki "Plan dizini."

varlıklarına ilişkin fiilen hiç bilgisi olmadığı anlaşılan Evliya, bu bölgedeki abacılar hakkında da bir şey söylemez.³⁸ O dönemde Zindankapı'da gözlemlediğimize benzer şekilde, Yağkapanı Mahallesi'nin sokakları da, dükkânları yan yana olan en az 66 Müslüman ve Hıristiyan tarafından paylaşılmıştı. Bu kadar büyük sayıda dükkân olması, herhalde kentin bu kesiminde konumlanmış abacıların Galata'nın ötesinden de alıcı çekmesi anlamına geliyordu: ilk akla gelen limanı ziyaret eden denizci nüfustur. Talebin bir kısmı da, işe giderken yağmurdan ve soğuktan korunmaya ihtiyaç duyan Kasımpaşa tersanesi işçilerinden geliyordu.

SONUÇ OLARAK

20. ya da 21. yüzyıl kent araştırmaları uzmanları ile Tanzimat öncesi İstanbul tarihçileri arasında işbirliği hâlâ çok azdır. Proto-istatiki çağ denilen ve Osmanlı dünyası söz konusu olduğunda 1500 ile 1800'lerin sonları arasını kapsayan dönemle ilgilenen bilim insanları, yakın geçmiş üstüne çalışan kent araştırmaları uzmanlarının alışılageldiği verilere sahip değildir. Üstelik, istatistiki işleme uygun veri bulmak zor olduğundan, Osmanlı toplumsal tarihi üstüne çalışan kişilerin çoğu mevcut malzemeleri en iyi biçimde kullanmalarını sağlayacak eğitimden yoksundur.

Ancak, potansiyel istatistiki ilgi konusu birçok Osmanlı belgesinin Latin harfleriyle basılması bunların bilgisayarda işlenmesini mümkün kılacağından bu durum değişebilir; belgelerin standart Arap harfleriyle yayınlanması da, bir kez insanlar koordinasyon için gerekli çabayı harcamayı göze aldıklarında aynı amaca hizmet edebilir. Bu nedenle çağdaş kent araştırmaları uzmanları ile Osmanlı toplumsal tarihçilerinin birbirlerinin çalışmalarına daha yakından bakması yararlı olacaktır.³⁹ Bu bölüm bu doğ-

38 Evliya Çelebi, cilt 1, s. 211, 334. Belki bu cami, Kapalıçarşı'dan denize doğru birkaç adım ötede olan ve Goad haritasının Maktul İbrahim Paşa'ya atfettiği binayla aynıdır.

39 Bu proje, 19. ve 20. yüzyıllarda İstanbul işletmelerinin haritasını çıkarmak için Murat Güvenç, Eda Yücesoy il e kentsel ve bölgesel planlama çalışan bir grup genç araştırmacının büyük çaplı girişimlerine çok şey borçludur. Onların çalışması ve Cengiz Kırılı ile Betül Başaran'ın İstanbul sakinlerinin 1800'den hemen önce ve sonra listelenmesine ilişkin incelemelerinden etkilenerek, bu projeye "bağlantı kurmaya" çalıştım: Suraiya Faroqhi, "Selling sweetmeats and traversing the capital," s. 165-76. 1800 dolayındaki yıllar için Cengiz Kırılı ve Betül Başaran önemli katkılarda bulunmuşlardır: Cengiz Kırılı, "A profile of the labor force," s. 125-40; Betül Başaran, "Remaking the Gate of Felicity."

rultuda mütevazı bir adım olarak amaçlanmıştır.

İstanbul'un her yerinde müşterinin ucuz pamuklu ve yünlüler bula-bileceği birçok yer olması kayda değerdir. Eski Bitpazarı ile Galata'nın Yağ-kapanı semtinin öne çıkan konumda olmasına rağmen, açıktır ki ne lonca mensupları ne de bürokratlar bu metarlardaki ticareti kentin bir ya da iki kesiminde yoğunlaştırmaya çalışmamışlardı. Muhtemelen abacılar, dimi-ciler, bezzaz ve iplikçiler insanların her gün kullandıkları ucuz dokumaları sundukları için, bu malları satanların müşterilerine mümkün olduğunca yakın olmaları mantıklıydı.

Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada çalışması konusunda ise, bazı Hristiyanların Müslümanların egemenliğindeki bir yerde iş yap-masının normal olduğu (eski) bitpazarı gibi büyük iş alanlarında bu "karış-manın" mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Zindankapı ve Yağkapanı'nda da hem Müslümanların, hem Hristiyanların çalıştığını görüyoruz. Bu iki vaka-da kaydı yapan memurların Zindankapı ve Yağkapanı dokuma tacirlerini dine göre değil, bize oldukça keyfi gözüken bir düzende listelemesi ilginçtir; belki dükkânları sokaktaki sıralamalarına göre kaydetmişlerdi. Eğer kâtipler gerçekten bu biçimde davranmışsa Ahmed Yanaki ile, Mehmed de Angeli ile komşuydular.⁴⁰

Öte yandan kimi pazar ve sokaklarda dini ayrımcılığa doğru hafif bir eğilim görülmektedir ve bu olgu daha az önemli yerlerin özelliğidir. Bura-larda yalnızca tek bir dinden kişileri buluyoruz; ama şimdiki bilgilerimizin sınırlılığı nedeniyle bir taraftan ayrımcılığa, diğer taraftan "karışma" yönelik eğilimlerin kalıcı özellikler mi olduğunu ve 1700'lerin başlarında geçmişte olduğundan daha çok ya da daha az belirgin mi olduklarını söyleyemiyoruz.⁴¹

Halen zaman içinde dükkân yerlerindeki değişimin bir haritasını çıkaramıyoruz ve bu boşluk tartışmamızın başlıca zayıflığını oluşturmaktadı-r. Çünkü zaman içinde değişim, tarihçinin işinin özüdür. Ancak dokuma mesleklerinin coğrafi dağılımının görece sabit unsurlarını, elli ya da yüzyıl içinde derin bir değişiklik gösterenlerden ayırdığımız zaman, halen sapt-

40 Aydın vd, ed., İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 218.

41 Muhtemelen daha önceki dönemlerde çok dinli olan bazı loncaların 1800'lerde dine göre yeniden düzenlendikleri anlaşılmaktadır; Yahudilere ilişkin bir vaka için karş. Minna Rozen, "Boatmen's and fishermen's guilds in nineteenth-century İstanbul," s. 72-93.

maya çalıştığımız 18. yüzyıl başlarındaki örüntülerin önemini değerlendirebileceğiz. Somut terimlerle, dokuma ticareti açısından daha önce atıl olan sur içi (eski) bitpazarı, Vezneciler ya da Galata'nın Yağkapanı semti gibi bazı bölgelerin 1600'lerin ortası ile 1720'ler arasında neden ve nasıl ucuz kumaş alım satım merkezi haline geldiklerini bulmak bizim için değerli olacaktır. Eğer 1760'lara gelindiğinde eskiden pamuklu tacirlerinin bölgesi olan yerde çok sayıda abacı bulunduğu gerçekten doğruysa da, belirli bir yere bağlı gediklerin varlığı esnafın başka yerlere gitmesini engellememiş, yalnızca süreci güçleştirmiş olabilir.

Abacıların durumunda, (eski) bitpazarı ya da Galata'nın Yağkapanı semti gibi yerlere yerleşim belki göçten kaynaklanmıştı. 1700'lerin başlarında İstanbul'da iş yapan ve daha önce var olan yerlere intibakı zor bulan, gerek Müslüman gerekse Hıristiyan çok sayıda Filibeli abacı olması muhtemeldir. Verilerimizin bazılarının bize verdiği ticari semtlerde dine göre ayrım doğrultusundaki "ılımlı eğilim" izleniminin, 19. yüzyılı niteleyecek daha dramatik yeniden yapılanmanın habercisi olup olmadığını da düşünebiliriz. Bu tür incelemeler bizi oldukça uzun süre meşgul edecektir ve birçok sürprizin bizi bekliyor olması çok olasıdır.

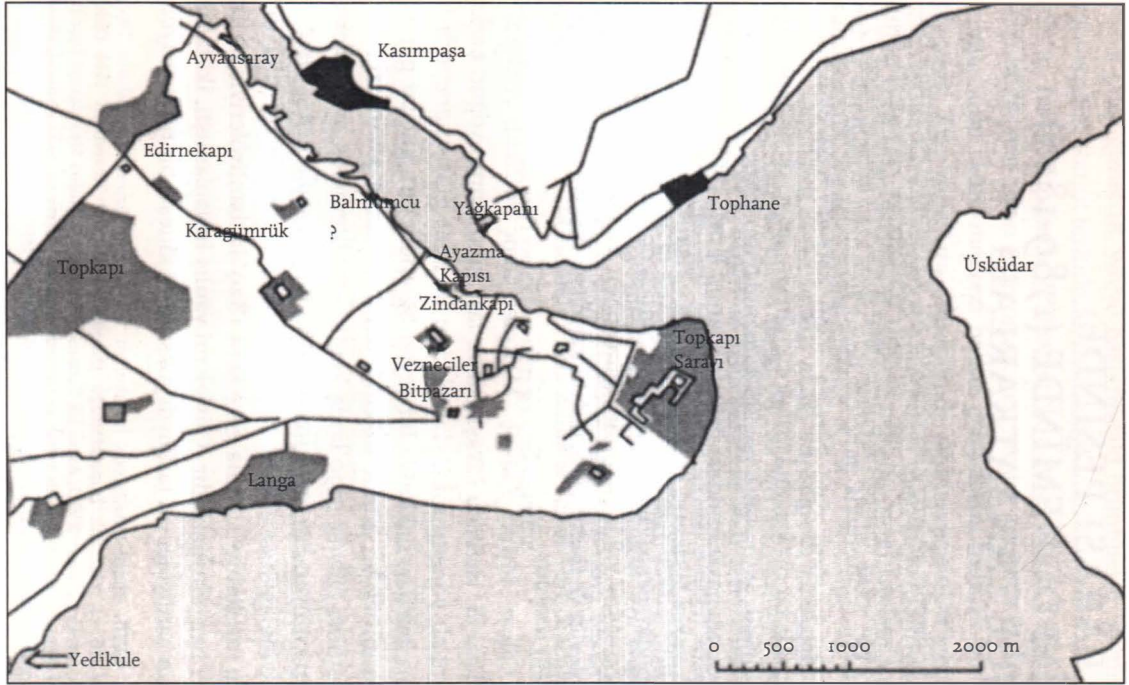
EKMEK PARASI PEŞİNDE: III. SELİM DÖNEMİNDE (1789-1807) İSTANBUL ZANAATKÂRLARI

Bu son bölümde, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın ilk yıllarında İstanbul'da zanaatkârların ve diğer yoksul kentlilerin çektikleri zorluklara ilişkin, çoğunlukla genç bir bilim insanları kuşağınca yapılan araştırmaları tartışacağım. Son yıllarda, çoğu hâlâ tez aşamasında olan oldukça çok sayıda bu tür çalışma ortaya çıktığı için, geçici de olsa bir sentez yapmaya çalışmanın zamanının geldiği kanısındayım. Böyle bir girişim bir yandan da Osmanlı başkentindeki halk ayaklanmalarına yol açan dürtülerin ekonomik mi, yoksa siyasi mi olduğu sorusuna ilişkin bazı sonuçlar çıkarmaya olanak sağlayacaktır. Bu sorun bizim burada doğrudan konumuz olan III. Selim'in on sekiz yıllık dönemini aşmaktadır ve Osmanlı merkezinde uzun vadede devlet ve toplum arasındaki karmaşık ilişkiyi anlamamıza katkıda bulunacağı umulur.

Lütfi Güçer, Münir Aktepe, Mehmet Genç ve Salih Aynural'ın çalışmalarından, 18. yüzyılda savaşların ve iase sıkıntısının yoğun baskısı altındaki Osmanlı yönetiminin, yiyecek arzı ile kent nüfusu arasında bir denge sağlama çabaları hakkında bir şeyler öğrendik.¹ Bu güç bir görevdi. İstanbul halkının tek bir günde tükettiği tahıl miktarına dayanarak, Fransız gezgin Antoine Olivier 1790'larda kentte –muhtemelen banliyöleriyle birlikte– yarım milyondan fazla insan yaşadığını hesaplamıştı.² Osmanlı arşivi belgelerine gelince: Betül Başaran yakın dönemde bir dizi ilgili nüfus kaydını incelemiştir; buna göre kent 1829'da, banliyöleriyle birlikte 360 bin kişiyi barındırmaktadır. Olivier mi yanlış hesaplamıştı, iki tahmini dahil edilen banliyöler mi farklıydı yoksa kent kitlesel bir nüfus kaybına

1 Lütfi Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," s. 397-416 ve "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," s. 79-98; Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'alesine Dâir Bazı Vesiklar," s. 1-30; Mehmet Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri," s. 113-30; Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti ve "The millers and bakers of Istanbul,"* s. 153-94.

2 Antonie (metinde aynen) Olivier, 18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul, s. 30.

Harita 3. Ucuz dokumaların satıldığı yerler (1720-30'lar)

mı uğramıştı –ne yazık ki bu bilinmemektedir. Her durumda (Antoine Olivier’den özür dileyerek söyleyelim) Trakya tarımsal kaynaklarının kısıtlılığı ve seyre elverişli su yolları bulunmadığı için Anadolu’nun içlerinden ya da Balkanlar’dan tahıl nakliyatının pahalılığı dikkate alındığında, bu nüfus rakamları kentin yakın hinterlandından sağlanan tahılla yaşamaya yetmeyecek kadar büyüktü.³

İSTANBUL’UN ZANAATKÂR NÜFUSUNUN SAYIMI, DENETİMİ VE AZALTI MAS I

Kabaca söylersek, padişah yönetimi sorunu iki yönlü ele alıyordu: bir yandan başkentin nüfusunu sınırlayıp, hatta azaltarak, öte yandan ise tahıl kaynaklarını ve tahılın kent tüketicilerine sağlanma biçimini sıkı sıkıya denetleyerek. Bu çabalardan birincisi bize İstanbul sakinlerinin sayısını belirlemeyi amaçlayan, görece büyük sayıda resmi kayıt bırakmıştır. İdare, çoğunlukla yetişkin erkeklerle ilgili ama bazı durumlarda kadın ve çocukları da kapsayan bu veriler temelinde, hangi erkeklerin işi ya da başka bir meşru uğraşı olmadığını saptamayı ve bunları “memleketlerine” geri göndermeyi umuyordu. İstanbul’dan bu biçimde çıkarılan kişilerin taşrada geri gidecek evleri olup olmadığı tartışılmadığı için bilinmemektedir. 1792’de padişah, buralarda yaşayan kişilerin gerçek öğrenci olup olmadığını belirlemek için medreseleri bile taratmıştı; eğer değillerse herhalde kendi kasaba ve köylerine geri gönderileceklerdi.⁴ III. Selim’in tahtta olduğu bunalım yıllarında, görevliler müşterisi olan bazı zanaatkârları bile “ihtiyaç fazlası” saymışlardı. Dolayısıyla, bazı koşullarda işi olan zanaatkârlar bile İstanbul’dan çıkarılabilirlerdi.⁵

Ancak, günümüze kalan belgeler bir zanaatkârın hangi kıstaslara göre “fazla” sayılacağını belirtmezler; belki de talihsiz adamın, zanaatkârların tipik olarak faaliyette bulundukları arastadaki komşuları, müşterisi az diye onu ihbar etmişlerdi. Lonca kethüdalarına ve/veya meslektaşlarına ters düşen kişilerin kentten sürülmek için ilk adaylar olduğunu da tahmin edebiliriz. Ne de olsa, lonca arkadaşları onları İstanbullu hemşerilerinin refahına hiç katkıda bulunmayan kişiler olarak idareye ihbar edebilirlerdi.

3 Betül Başaran, “The 1829 Census,” s. 53-72 ve “Remaking the Gate of Felicity.”

4 Mübahat Küttükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 68-9 ve diğer yerlerde.

5 Cengiz Kırli, “A Profile of the Labor Force,” s. 125-40.

Gene de, sürülen kişilerden kaçının fiilen kentten ayrıldığını ve eğer ayrıldıysa, gerçekten de bir daha geri gelip gelmediğini bilmiyoruz. Göçmenler çoğunlukla genç adamlar olduğundan, bunlardan epeycesi kırlardan gidip, böylece 18. yüzyıl belgelerinde o çok öne çıkan ana yol denetimlerinin çevresinden dolaşmanın yöntemini bulmuş olmalıdır. Ayrıca, soyadı ve sistematik nüfus kaydı olmadığı için, göçmenlerin izini sürmek herhalde zordu: bu adamlardan bazılarının padişahın görevlilerince yakalanıp kayda geçirildiği kesindi, ama diğerleri, örneğin İstanbul'un sur içinden Galata, Eyüp/Haslar Kazası veya Üsküdar'a geçip ya da bunun tersini yapıp yakalanmaktan kurtulmuş olabilirler. Buna ek olarak normalde sürülmeye tabi olmayan, genellikle Tunus'tan gelen fes ithalatçı ve satıcıları gibi göçmen kategorileri vardı: bu kişiler tanım itibarıyla göçmendiseler ama varlıklarına göz yumuluyordu.⁶ Genel olarak, 18. yüzyılın çok sayıdaki veba salgını, herhangi bir resmi eylemden daha etkili bir nüfus azalmasına neden olmuş gibi görünmektedir. Unutmayalım ki, 1700 ile 1850 arasındaki yüz elli yılın doksan dördünde İstanbul'da veba vardı.⁷

Öte yandan Cengiz Kırılı ile Betül Başaran haklı olarak, 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başları sicillerinde İstanbul sakinlerine ilişkin eksikliklere değil, bu sicillerin sağladığı olumlu verilere yoğunlaşmışlardır. Özellikle Kırılı'nın çalışması algılarımızda ciddi değişikliğe yol açmıştır: birincisi Kırılı, en azından tezi için kendi çalıştığı bölgelerde, yani bir tarafta Hasköy ve Eyüp ile öte yanda Boğaz'ın batı kıyılarındaki köylerde, dine ya da mezhebe göre bir işbölümü olmadığını göstermiştir. Görüldüğü kadarıyla insanlar mesleklerini daha çok bölgesel geleneklere göre seçiyorlardı: İstanbul'a aynı kentten ya da bölgeden göçen gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler, çoğu kez aynı zanaatı icra ediyorlardı.

Bu gözlem önemlidir, çünkü başkentte aynı bölgeden gelenler arasında oluşan bağların (hemşerilik) dini ayrımları aşabileceğini ima etmektedir: yeni göçmenler ancak kendilerinden önce gelenler onları çırak olarak almayı kabul eder ve/veya ilgili loncaya girişlerini bir şekilde kolaylaştırırlarsa belli bir zanaatta tutunabilirlerdi. Ne de olsa, 1700'lerin sonlarında

6 Suraiya Faroqhi, "Immigrant tradesmen as guild members," s. 187-207 [bu kitapta bkz. Dokuzuncu Bölüm].

7 Daniel Panzac, *La Peste dans l'Empire Ottoman*, s. 117.

artık yeni gelen birinin belli bir yerde zanaat icra edebilmesi için, “bir haklar ve yükümlülükler demeti” olarak zarif bir biçimde tanımlanan, bir *gedik* edinmesi gerekiyordu.⁸ 1800’e gelindiğinde bu gediklere çoğu kez akrabalar alınıyordu. Eğer dine göre katı bir işbölümü gerçekten norm olsaydı, Müslüman ustaların İstanbul’da gedik arayan gayrimüslim hemşerilerini destekleyeceklerini ya da bunun tersinin olacağını düşünmek zordur. Aksine, Müslümanların bu tip bir yardımı yalnızca diğer Müslümanlara vermesini, değişik gayrimüslim cemaatlerin mensuplarının da aynı şeyi yapmasını beklerdik. Belli ki 1800 yılı dolayında Osmanlı dünyasının etnik-dini ayrımlarını aşan bağlar vardı.

Kuşkusuz Kırılı’nın incelediği sicillerde belgelenen semtler tam da kentin merkezinde olmadıkları için, Kapalıçarşı çevresindeki bölge ya da Galata ile kıyaslanamaz. Bu nedenle İstanbul’un dış bölgelerinde küçük zanaatkârlar için doğru olanın “zengin” kuyumcu, kürkcü ya da ipekli imalatçıları için de geçerli olduğunu otomatik olarak varsaymamalıyız.⁹ Ama gene de Hasköy, Eyüp ve Boğaz’ın batı kıyısı köylerinde önemli sayıda tarımdışı işyeri bulunuyordu: tam olarak söylersek, 1.711 adet. Ancak, tahmin edeceğimiz gibi, bu bölgede faal dükkânlar ve atölyeler çoğu kez, özellikle gıda ve eğlence alanlarında, yerel nüfusun günlük ihtiyaçlarına hizmet ederlerdi.¹⁰ Örneğin kahvehaneler en sık rastlanan işletmelerdi ve kayıtlarında on beş ya da daha fazla işçi çalıştıran “büyük” işyerleri yalnızca fırınlardı.

Kırılı, kayıtlarında belgelendirilen 4.367 usta, çıрак ve işçinin yaklaşık dörtte birinin çalıştıkları dükkânlarda yaşadığı doğrultusunda ilginç bir gözlemde daha bulunmuştur. Normalde İstanbullu zanaatkârların ve esnafın, belki mekân olarak yakın, ama eğer olmazsa “ticari merkez”den ayrı mesken mahallelerinde kalmasını bekleriz. Aklımıza acaba bu yoldan mekân masrafından tasarruf eden zanaatkâr ve esnafın önemli bir kısmının, çoğu durumda dükkân sahibinin genç, bekâr akrabası olan ve zamanla söz konusu işleri üstlenmek üzere hazırlanan yeni göçmenler olup olma-

8 Engin Akarlı, “Gedik: a bundle of rights and obligations.” S. 166-200.

9 18. Yüzyılda İstanbul Kürkçüleri için karış. Markus Koller, “The Istanbul Fur market in the 18th century,” s. 115-30.

10 Kırılı, “A Profile of the Labor Force.” Burada zanaatlar ve dükkâncılıkla ilgilendiğimiz için, sayıları 100’ün üstündeki bahçeyi ayrı bir işletme olarak ele almadım.

dıkları sorusu geliyor. En yoksul zanaatkârlardan bazılarının ailelerini, muhtemelen son derece sıkıntılı koşullarda barındıran gecekondu yapılmış olmaları da mümkündür.

İdari nedenler denebilecek gerekçelerle İstanbul'dan uzaklaştırılan kişiler dışında, bir tür ceza olarak başkentten sürülen kişilere de bir göz atmamız gerekir. Osmanlı yönetiminin "siyasi cephaneliği"nde belli kişilerin, padişahın hizmetkârlarının onların yerleşmesini istediği yerlere sürgün edilmesi kuşkusuz her zaman vardı ve bu önlem bazen tefecileri cezalandırmak için kullanılırdı.¹¹ Ayrıca, en azından 16. yüzyıldan beri görevden alınan vezirleri, bazen Trakya'daki malikânelerine, ama bazen de Rodos ve Kıbrıs gibi daha uzak yerlere sürmek standart bir uygulamaydı. Bu kişilerden bazıları sonunda geri gelmeyi başarmışlardı; ama III. Selim'in kültürlü ve hatip danışmanı Ebubekir Ratib dahil, başkaları için sürgün yalnızca idamın ilk adımıydı.¹²

Ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru, sağduyudan çok parası olan İstanbulluların adi madenlerden altın yapabileceğine inandıran üçkâğıtçılar gibi, alt sınıftan suç işlemiş kişileri de sürgüne göndermenin oldukça yaygın bir uygulama haline geldiği görülmektedir.¹³ Bu tip kişiler çoğu kez Bursa'ya sürülüyordu; gerçi kent İstanbul'dan çok uzak değildi, ama geçimini sağlayan kişiyi kaybetmek çoğu zaman aileyi perişan ediyordu. Bursa kadı sicillerine göre sürülen adamların ve/veya ailelerinin merkezi idareye bir an önce affedilmeleri için verdikleri dilekçelerde standart gerekçe buydu. İstanbul'dan bu yöntemle uzaklaştırılan insanlara ilişkin elimizde bir rakam yoktur, bu nedenle de bir ceza olarak sürgünün gerçekten İstanbul sakinlerinin sayısını azaltıp azaltmadığını bilmiyoruz. Ama dönemin bir diğer yaygın cezası olan kalebentlikte de sanıkların İstanbul'dan uzaklaştırılması söz konusu olduğundan, padişah yönetimi bu cezaların başkent nüfusunu en azından geçici olarak azaltmak gibi bir ek avantajı bulunduğunu düşünmüş olabilir.¹⁴

11 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 230-3.

12 Stanford Shaw, *Between Old and New*; Abdullah Uçman, "Ebubekir Ratip Efendi'nin Nemçe Seyahatnamesi," s. 155-60.

13 Bursa sicili B100, folyo 75b. No. 272 (1204/1789-90).

14 Neşe Erim bu meseleleri incelemiştir, kendisine bana sağladığı bilgiler için teşekkür ederim.

Yönetimin İstanbul'a ilişkin politikasının ikinci yönü yiyecek, özellikle de buğday ve arpa tedarikini güvenceye almaktı ve III. Selim'in yazılarından kapsamlı biçimde yararlanan Salih Aynural bu konuyu kavramamıza büyük katkıda bulunmuştur.¹⁵ 18. yüzyılın ikinci yarısında padişahların dönemin sadrazamları tarafından kendilerine gönderilen belgelere, eski dönemlerde adet olduğu gibi kısa bir hatt-ı hümayûn yerine, oldukça uzun yorumlar yazmaları olağandı. Bunun sonucu, Selim'in selefi I. Abdülhamid'in (yön. 1774-89) ve III. Selim'in fikirleri hakkında, 16. ve 17. yüzyıl padişahlarınıninkilere göre çok daha fazla şey biliyoruz.¹⁶ Hatt-ı hümayûnlara ek olarak, III. Selim'in yaverinin günlüğü de yayınlanmış ve bize bu hükümdarın günlük adetleri hakkında bir fikir edinme olanağı sağlamıştır.¹⁷

III. Selim'in hatt-ı hümayûnlarından Aynural'ın aynen naklettiği alıntılara göre, padişah dönemin iktisadi gerçekliklerine tümüyle hâkim gibi görünmemektedir.¹⁸ Çünkü padişah sık sık tebdili kıyafet yaptığı gezintilerde karşılaştığı ekmeklerin kötü kalitesi üzerine yorum yaparken, tüm emirlerine rağmen ciddi bir görünür iyileşme olmadığından yakınmaktadır. Kabahatli değirmenci ve fırıncılara verilen ağır cezalar bile durumda önemli bir iyileşme sağlamamıştır. Muhtemelen ticari yaşamdan –bugün de dahil– hiçbir zaman eksik olmayan vurgunculuğun dışında, bu durumdan nesnel koşullar, özellikle savaş ve Balkan yerleşimlerine kırcalı eşkıyalarının sürekli saldırıları da sorumluydu. Doğal olarak başkent değirmenci ve fırıncıları bu olaylardan kaynaklanan darlıklara söz geçiremezlerdi ve yasal olarak da ekmek sağlamak zorunda olduklarından herhalde ürünlerine her türlü yabancı maddeyi katıyorlardı.

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu önce 1787-92, sonra da 1806-12 yıllarında Rusya ile savaştıydı; bu nedenle tahıl gemileri Karadeniz'de sefere çıkamıyor, bazen de giderek güçlenen Rus donanmasına

15 Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti* ve "The millers and bakers of İstanbul."

16 Enver Ziya Karal, ed., *III. Selim'in Hatt-ı Hümayunları – Nizam-ı Cedit*.

17 [Ahmed Efendi], *Ruzname: III. Selim'in Sır Kâtibi Ahmed Efendi tarafından tutulan Ruzname*.

18 Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, s. 137 ve diğer yerlerde. Aynural, "The millers and bakers of İstanbul"da Sultan Selim'in yorumlarından birkaçının İngilizce çevirileri bulunmaktadır.

esir düşüyordu. Ayrıca, başkente tahıl esas olarak Eflak ve Boğdan'dan geliyordu ve bu bölgeler çoğu kez düşman ordularının tehdidi ya da işgali altındaydı. Önemli miktarlarda buğday sağlayan Makedonya'ya gelince: en azından 1807'de, Osmanlılar kısa bir süre için İngiltere ile savaşa tutuştuğlarında ve bir İngiliz donanması Çanakkale Boğazı'ndan geçip, hatta İstanbul'u tehdit ettiğinde, buradan yapılan taşımalar da kesintiye uğramış olmalıdır.¹⁹ Ayrıca, şimdi çok ilgi çekici bir Chicago tezinin konusu olan Kara Feyzi gibi Balkan eşkiya elebaşlarının talancı saldırıları da, toprağın işlenmesine herhalde büyük sekte vurmuştu.²⁰ Emek ürünlerinin yağmalanabileceğini öngören üreticiler, muhtemelen ettikleri araziye azaltıyor, kaldırdıkları hasadı da saklıyorlardı.²¹

18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında, önce 1792'de Fransa'da monarşinin kaldırılmasını, sonra da I. Napoléon'un seferlerini izleyen savaşlar bütün Akdeniz bölgesinde tahıl fiyatlarında keskin bir yükselişe neden oldu. Kuşkusuz kimi üreticiler bu konjonktüre işledikleri araziye artırarak yanıt verdiler: örneğin, daha önce oldukça ücra bir bölge olan güneybatı Anadolu, muhtemelen bölge dışında da alıcı bulan tahıllar yetiştirmeye başladı. Bu yıllarda Antalya Limanı kayda değer düzeyde faaldi; tahıl ticaretinden bir gelir olmadan her tür ticari malın alımının nasıl finanse edilebileceğini anlamak zordur, çünkü kârlı portakal ve limon üretimi çok daha geç bir tarihte başlayacaktı.²² İyi bilindiği gibi o tarihte hâlâ Osmanlı padişahlarının uyruğu olan Yunanlı deniz taşımacıları servetlerini, en azından kısmen, İngiliz donanmasının Fransız deniz taşımacılarını Akdeniz'den çıkarıp attığı bir dönemde buğday ve arpa nakliyatı yaparak edinmişlerdi.²³ Kuzey Afrika'da bile daha önceki korsanlık faaliyetleri Akde-

19 Ubeydullah Kuşmâni, Ebubekir Efendi, *Asiler ve Gaziler*, s. 40-1.

20 Tolga Uğur Esmer, "Religion and rebellion."

21 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarındaki olaylar yakın dönemde birkaç yetenekli genç araştırmacının ilgisini çekmiştir; bunlar arasında 2007'de Harvard Üniversitesinde *sened-i ittîfak* hakkında bir tezi savunan Ali Yayıoğlu da bulunmaktadır. Yakın dönemde doktorasını alan (Sabancı Üniversitesi, İstanbul) Aysel Danacı ise Kabakçı Mustafa İsyanını (1808) incelemiştir. Ayrıca bkz. aynı yazarın *Asiler ve Gaziler*'e önsözü, s. 7-27. Başak Tuğ'un, New York Üniversitesindeki doktora tezini (2009) temel alan, Selim döneminde kadınlara yönelik şiddete ilişkin çalışması yakında yayınlanacaktır.

22 Suraiya Faroqhi, "Ondokuzuncu Yüzyılın Başlarında Antalya Limanı," s. 1461-71 ve "Exporting grain from the Anatolian southwest," s. 293-317.

23 Traian Stoianovich, "The conquering Balkan Orthodox merchant," s. 234-313.

niz’de çok sayıda savaş gemisi bulunması nedeniyle giderek sorunlu hale geldiği için kendilerine alternatifler arayan gemi sahipleri tahıl ticaretine yönelmişlerdi. Barış sağlandıktan sonra (1815) bu deniz taşımacılarının Marsilya’ya gelmesi yasaklanmıştı, ama güney Fransa’daki sabun fabrikalarının savaşa rağmen çalışmaya devam etmelerini sağlayan, Kuzey Afrika’dan petrol ve soda otu bitkisi sevkiyatlarıydı.²⁴

Büyük olasılıkla ihracata ayrılan tahıl yalnızca yeni açılan tarlalardan elde edilen ürün değildi. İstanbul’da sağlanabilecek fiyatlarla uluslararası pazardaki fiyatlar arasındaki uçurum giderek büyüdükçe, normalde Osmanlı başkentine giden tahılın bir kısmı da padişahın topraklarından dışarı gidiyor olmalıydı. Osmanlı donanmasının küçüklüğü ve imparatorluğun Akdeniz sahillerinin uzunluğu dikkate alındığında, yasadışı tahıl ticaretinin cazibesine kapılan kişileri caydıracak kadar çok sayıda kaçakçı yakalamak neredeyse imkânsızdı.

Dönemin siyasi konjonktürünün bir parçası olan bu olaylar, aynı zamanda yapısal sorunlarla da ilişkiliydi. Sonunda İstanbul’a gönderilecek tahıla ödenen fiyatlar çoğu kez piyasa düzeyinin çok altındaydı.²⁵ Alıcı Osmanlı Devleti olunca (*mübayaa*), ödeme neredeyse sembolik olabiliyordu. Tarih yazımında bu duruma çoğu kez Osmanlı devlet aygıtının, belki de İstanbullu tüketicinin perspektifinden bakılmıştır: bu mantık yürütmeye göre orduların ve Osmanlı başkentinin yeterli miktarda ekmek ve diğer ihtiyaç maddeleri alabilmesi için devletin piyasaya egemen olması şarttı.

Ancak, Mehmet Genç’in Osmanlı savaş finansmanının zararlı etkilerine ilişkin savını, sanayi sektöründen tarım sektörüne genişletmenin zamanı herhalde artık gelmiştir.²⁶ Genç, savaş zamanlarında devletin düşük fiyatlı emtia talebinin silah sektöründe hızlı bir gelişmeye engel olduğunu göstermiştir; oysa silah sektöründeki hızlı büyüme, büyük çaplı bir savaşta halkın ihtiyaç duyduğu malları üreten sektörde ortaya çıkan ani gerilemeyi dengeleyebilirdi. 18. yüzyıl savaşları eski dönemlerdeki gereksinimlerden çok daha ötede kaynağa ihtiyaç gerektirdiğinden, sonuç iktisadi yaşamın bütün dallarında uzun vadeli bir gerileme dönemi olmuştu. Tarım

24 Daniel Panzac, *Barbary Corsairs*, s. 212-14.

25 Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, s. 5-16.

26 Mehmet Genç, “Osmanlı Ekonomisi ve Savaş,” *Yapıt*, 49, 4 (1984), s. 52-61; 50, 5 (1984), s. 86-93.

sektöründe üreticiler barış koşullarında bile devlet baskısına tabiydiler; dolayısıyla bu koşullarda yatırımın çok sınırlı olduğunu ve bir kez Osmanlı Devleti'nin talebi karşılanınca, geriye fazla bir şey kalmadığını varsaymak makuldür. Karadeniz kıyısındaki bölgelerin tarımsal ekonomilerinin savaşın baskısıyla karşılaştığında fazla rezervleri yoktu, bunun sonucunda da İstanbul'a gönderilebilecek tahıl miktarlarında çarpıcı bir azalma olmuştu.

Dönemin Avrupalı gözlemcileri sık sık İstanbul çevresinde top-
rağın Boğaz kıyıları dışında fazla işlenmediğine işaret etmişlerdir. III. Selim'in çağdaşlarından Antoine Olivier'in fikrince İstanbul'un Avrupa'daki hinterlandında tarım öylesine sınırlıydı ki, eğer bir anakent yakınlarında olduğunu bilmeseydi, kendisini kırsal bir alanda ya da ıssız bir küçük kasabanın yakınlarında sanacaktı.²⁷ Olivier'nin aşırı oryantalizm kokan birçok ifadesi olduğu kuşkusuzdur; öte yandan –en azından coşkulu derviş törenleriyle karşılaşmadığı sürece– yerel Müslümanlara büyük sempatisi vardı. Bu nedenle onun işlenmemiş ya da kötü işlenmiş tarlalarla ilgili söylediklerinin gerçekten de tarımda yatırım eksikliğine işaret ettiğini tahmin ediyorum. Ayrıca, Halil İnalcık yıllar önce sermaye oluşumunun “Osmanlı ekonomisi”nin zayıf noktası olduğuna işaret etmişti –16. yüzyılda doğru olan, kaynak talebi çok daha büyük olan 18. yüzyıl için daha da geçerliydi.²⁸

III. Selim ve danışmanlarının yaşamı İstanbullular için öylesine zorlaştıran yiyecek krizinin hangi yönlerinin farkında olduklarını söylemek zordur. Osmanlı seçkinlerinin makro-ekonomik sorunlarla fazla ilgilenmediklerini belirtmekle yetinmek yerine, Sultan Selim'in İstanbul değirmenci ve fırıncılarına neredeyse bir saplantı haline gelen ilgisini, ekonomik değil, daha çok siyasi bir mantığa dayandırıldığını varsayabiliriz. Belki de kusurlu fırıncıların sert cezalandırılması doğrultusundaki buyruklarının, diğer zanaatkârlarla birlikte fırıncıların birçoğunun da yeniçerilerle bağlantılı olması, Selim'in ise bu birlikleri yavaş yavaş devre dışı bırakarak, yerlerine kendi nizam-ı cedit ordusunu getirmeye çalışmasıyla bir ilgisi vardı. Aynı zamanda tüketiciler uygun nitelikte ekmek bulmakta

27 Olivier, 18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul, s. 62.

28 Halil İnalcık, “Capital formation in the Ottoman Empire,” s. 97-140.

zorlandıklarında, öfkesi muhtemelen daha çok değirmenci ve fırıncıları hedef alıyordu: meşrulaşmaya fazlasıyla ihtiyacı olan Sultan Selim'in aynı söylemi kullanması akla yakındı.

ZANAATKÂR DÜNYASINA GERİ DÖNERSEK:

YENİÇERİ MUHALEFETİNİN ARDINDA NE OLABİLİRDİ?

Padişahın projeleri ne olursa olsun, İstanbul'un zanaatkâr ve küçük tacirleri için herhalde en önemlisi, artık gıda maddeleri temin edebileceklerinin kesin olmamasıydı. III. Selim ve danışmanları için bu büyük bir siyasi sorun yarattı: imparatorluğun adaletinin bir unsuru, padişahların ve vezirlerin "yoksul uyrukların" geçinebilmelerini sağlama yükümlülüğüydü.²⁹ Sonuç olarak işsizlerden vergi alınamazdı. Şimdiye dek incelenen birincil kaynaklar bu konu üstünde fazla durmasalar da, zanaatkâr ve perakendecilerin çoğu zaman yoksulluk içinde yaşadıklarını ve birincil dertlerinin ekmek parası olduğunu unutmamalıyız.

Kısa süre önce Aysel Danacı Yıldız tarafından modern Türkçeye çevrilen ve yayınlanan Ubeydullah Kuşmâni ile Ebubekir Efendi'nin yapıtlarına kısa bir bakışın, bu noktayı daha açıklığa kavuşturacağını umuyorum. Yıldız önsözünde, benim düşünce biçimime çok uygun olarak, III. Selim dönemi üstünde çalışan tarihçilerin, sanki o dönem insanların başka endişelenecek meselesi yokmuş gibi, nizam-ı cedide gereğinden fazla odaklandıklarını söylemektedir.³⁰ Öte yandan Yıldız'ın yapıtlarını düzenlediği iki yazarın bile başta savaş olmak üzere siyasi olaylarla ilgilenmeleri ve uzun uzun Selim'in yardımcılarının kişisel niteliklerini ve nizam-ı cedidin uygun olup olmadığını tartışmaları kayda değerdir. III. Selim'in ve özellikle de talihsiz padişahın aşağı yukarı tümüyle rüşvetçi maiyetinin yeminli düşmanı olan Ebubekir Efendi'nin dahi İstanbul'un küçük esnafının ve zanaatkârlarının geçimlerini sağlayıp sağlayamadıkları hakkında söyleyecek çok az şeyi vardır. "Vaka-yı Selimiye"nin ya da Sultan Selim'i tahttan indiren 1807'deki Kabakçı Mustafa İsyanının bu gayri resmi anlatılarında bile zanaatkârların ve loncalarının arka planda kalması gerçekten de dikkat çekicidir.

29 Metin Kunt, "Derviş Mehmed Pşa," s. 197-214.

30 Ubeydullah Kuşmâni, Ebubekir Efendi, *Asiler ve Gaziler*, s. 7-8.

Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk, İstanbul şantiyelerinde gerçek ücretleri etkileyen uzun vadeli eğilimleri inceleyerek, 1800 dolayındaki yıllara damgasını vuran krizin yeni bir yönünü ortaya çıkardılar.³¹ Özmucur ile Pamuk'un derledikleri ve tahlil ettikleri veriler gerçek ücretlerin 18. yüzyılın ikinci yarısında düştüğünü, 1770'lerde ise dip noktasına ulaşıldığını açığa çıkarmaktadır. Öte yandan III. Selim dönemi de büyük bir iyileşme sağlamamıştır. Bu kayıplar, ustalara göre vasıfsız işçilerde çok daha belirgindir: bu kayda değer bir durumdur, çünkü 16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl boyunca ustaların gerçek ücretleri işçilerinininkine göre daha fazla düşmüştü. Onların uğradığı bu talihsizliği gelecekte olacak şeylerin bir habercisi olarak görebiliriz, çünkü 19. yüzyılda ustaların "piyasa değeri" –en azından uzun vadede– yanlarında çalışanların elde edebilmeyi umdukları gelire göre bir kez daha yükselmişti.

Kuşkusuz inşaat sektöründeki uzmanlaşmış zanaatkarlar ile vasıfsız işçilerin gelirlerinin, bir bütün olarak İstanbul'un zanaat dünyası için ne ölçüde tipik olduğunu söyleyemiyoruz: inşaat sektöründeki tüm konjonktürel iniş çıkışların iş piyasasının diğer kesimlerinde olup bitene doğrudan karşılık geldiğini otomatik olarak varsayamayız. Savaş koşullarında kamusal inşaatlar, kuşkusuz cephanelikler ve istihkâm işleri dışında hızla azalacaktır. Gene de, neredeyse sürekli bir siyasi krize rağmen, III. Selim döneminde kamusal inşaat projelerinin sayısının az olmadığı dikkat çekicidir: günümüz standartlarında bile devasa bir yapı olan Selimiye kışlasının yanı sıra, padişah ciddi büyüklükte bir külliye, kız kardeşi de oldukça ayrıntılı bir yalı yaptırmışlardı. Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi kıyılarındaki müstahkem mevkiilerin yenilenmesi, her ne kadar İngiliz donanmasını engellemeye yetmediyse de çok sayıda zanaatkar için iş sağlamış olmalıdır: Selim düzeninin baş düşmanı Ebubekir Efendi, biraz da zevkle, bunları kullanılır hale getirecek olan görevlinin beceriksizliği nedeniyle idam edildiğini kaydetmişti.³² Dolayısıyla yapı ustaları ile işçilerinin Selim döneminin en azından bazı yıllarında iş bulabildiklerini varsayabiliriz.

31 Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire," s. 293-321.

32 Ubeydullah Kuşmâni, Ebubekir Efendi, *Asiler ve Gaziler*, s. 40-45, 98-103.

Özmucur ile Pamuk'un önemli analizine dayanarak, III. Selim'e isyan eden yeniçerilerin salt kör bir tutuculuktan hareket etmediklerini, ama en azından kısmen geçim kaynaklarını korumak için mücadele ettiklerini önermek isterim. Yeniçeriler ve onların yardımcıları (*yamaklar*) muhtemelen bir kez nizam-ı cedit tam olarak devreye girdiğine, pek iyileşme işareti göstermeyen bir düşük gerçek ücretler döneminde hayatta kalabilmek için önemli ayrıcalıklarını –bunlar küçük bile olsa– yitirmekten korkuyorlardı. Belki de yamakların “yeni düzen” ordusuna dahil edilecekleri söylentisinden o denli öfkelenmelerinin nedeni bu korkuydu. Büyük olasılıkla Kabakçı Mustafa Ayaklanmasını başlatan adamlardan birçoğu işçi olarak geçimini sağlıyordu ve belki de iki yakalarını bir araya getirememelerinin sorumluluğunu nizam-ı cedide yüklüyorlardı.

Ebubekir Efendi'nin, tahttan indirilen padişahın çevresinden alınan kanlı intikama ilişkin anlattıklarında, yüksek rütbeli görevlilerin vahşice öldürülmelerinin gerekçesi olarak halkı ezip servet biriktirmiş olmaları daima zikredilmiştir. Ancak yazar, Laz yamakların isyanı başlatmadan önce sivil halka saldırıdan ve yağmadan kaçınacaklarına yemin ettiklerini vurgular –ayrıca, yeniçerilerin ortalığı kasıp kavurduklarında çoğu kez yöredeki gayrimüslimleri hedef almalarına karşın, yamaklar açıkça bu kişilere de zarar vermemeye ant içmişlerdi.³³ İsyanıcılar Galata'da karaya çıktıklarında da yerel zanaatkârlara korkmaları için bir neden olmadığı ve dükkânlarını açabilecekleri konusunda güvence vermişlerdi.³⁴ Eğer doğruysa bu öykü loncaların örgütlü olarak Kabakçı Mustafa Ayaklanmasında yer almadıklarını göstermektedir, ancak bazı zanaatkârların, askeri kimliklerine zanaatkâr kimliklerinden daha çok değer verdikleri için isyana katıldıklarını tahmin edebiliriz.

İNTİKAM, YOLSUZLUK VE GURUR

Ebubekir Efendi'nin tüyler ürpertici bir ayrıntıyla anlattığı vahşi cinayetler, Annemarike Stremmelaar'ın 1703'teki “Edirne vakası”na ilişkin Leiden tezinde tartıştığı cinayetlere oldukça benzemektedir.³⁵ Stremmelaar tahlilinde, erken modern Avrupa'da kalabalıklar üstüne çalışan tarihçilerin

33 Age, s. 53 ve 114.

34 Age, s. 54 ve 115.

35 Annemarike Stremmelaar, *Justice and Revenge in the Ottoman Rebellion of 1703*.

geliştirdiği kategorileri, özellikle de William Beik'in 17. yüzyıl Fransa'sında kentsel kalabalıklara egemen olan "intikam" motifini kullanır.³⁶ Dört Osmanlı vakayinamesine odaklanan yazar, hangi grubun kime ve hangi sırayla ne yaptığını belirleyerek işe başlar. Stremmelaar çalışmasının ikinci aşamasında, kaynaklarının belirttiği grup eylemlerini yorumlamak için bu kanıtlardan yararlanır.

Araştırmaların daha geç bir aşamasında 1703 ya da 1730'da eski yüksek rütbeli kişilerin aşağılanması ve öldürülmesi ile 1807'de, Ebubekir Efendi'yi çok sevindirdiği anlaşılan eylemlerin karşılaştırılması ilginç olabilir. Ubeydullah Kuşmâni'den farklı olarak, Ebubekir nizam-ı cedide karşı ayaklanmaya çok olumlu gözle bakmıştı; bu nedenle daha sonraki kuşakların onun yaptığını Kuşmâni'nin, tümüyle karşıt bir konumu savunan "vaaz"ıyla birleştirmeleri oldukça ironiktir. Ebubekir'in bu coşkusunun bir nedeninin, bu tür bir şeyin 1730'dan beri hiç olmaması ve yazarın kendi yaşamında bir daha buna benzer bir şeyi görmeyi beklememesi olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Dolayısıyla, bu olaylar döneminde yaşayan biri görüldüğü kadarıyla anlattığı türden tasfiye hareketlerinin arada sırada olması gerektiğini düşünüyor, ayrıca 1730 olayları ile 1806'dakileri karşılaştırmayı anlamlı buluyordu. Ama, potansiyel ilginçliğine rağmen, böylesi bir girişim bizim şimdiki projemizin bir parçası değildir.

İlk bakışta Ebubekir'in değersiz görevlilere hak ettikleri cezanın verilmesine yaptığı vurgu, benim yiyecek krizi ve düşük gerçek ücretlere vurgumla çelişkili gözükmemektedir. Ama belki de çelişki yalnızca görünüştedir, çünkü insanlar kriz ve ekonomik güçlük zamanlarında günah keçileri ararlar; III. Selim'in maiyetindeki birçok kişinin yolsuzluğu ve birbirlerine karşı entrikaları da onları kolay hedefler yapmıştı. Ebubekir'in diğer temel suçlaması, gururdu: en nefret ettiği kişilerden birine *ekin iti* deniyordu, çünkü bir tarladan geçen köpekler kurumuş ekinler hassas burunlarını çizmesin diye başlarını havada tutarlar.³⁸ Ben bir kıtlık ortamında yolsuzluk ve gurura tahammül etmenin daha güç olduğunu ileri sürüyorum. Yolsuzluk tahammül edilmez görünüyordu, çünkü yozlaşmış görevliler "küffar"a kar-

³⁶ William Beik, *Urban Protest in Seventeenth-Century France*.

³⁷ Ubeydullah Kuşmâni, Ebubekir Efendi, *Asiler ve Gaziler*, s. 56 ve 117.

³⁸ Age, s. 39-44 ve 98-104.

şı savaş yürütmek ya da başkent nüfusunun sıkıntılarını hafifletmek için kullanılması gereken kaynaklara haksız yere el koyuyorlardı.

Ebubekir, görüldüğü kadarıyla yüksek rütbeli kişilerin hizmetkârlarından nefret etmesi ve onları patronlarından bile daha çok lanetlemesi ilginçtir.³⁹ Belki bu önde gelen kişilerin ve kuşkusuz padişahın şahsının bir nebze meşruiyetleri hâlâ vardı; Ebubekir'in, çok sivri dilli olmasına rağmen, Sultan III. Selim hakkında kişi olarak fazla söyleyecek lafı olmaması dikkat çekicidir, ama hizmetkârlar taraf değiştirip, yüksek rütbelilerin yağmasından bir pay almayı başaran “değersiz kişiler”di. Durum böylesine vahimken, bu felaketten sorumlu olabilecek kişilerin hâlâ, buğday tarlasındaki köpek gibi başlarını havada tutmaya devam ettiklerini görmek özellikle asap bozucuydu.

YA HAREKET? BİR SONUÇ GİRİŞİMİ

Bir başka açı da düşünmeye değerdir. Sultan Selim'in pek başarılı olmayan askeri reformlarını ve onun tahtına –ve sonunda hayatına– mal olan ayaklanmayı incelerken, Osmanlı başkentine farklı göç biçimlerini dik-kate almamız gerekir. Bu göçün bir kısmı, yakın geçmişte olduğu gibi kente insanların geliyor olması anlamında “gerçek”ti. Ancak, bazı potansiyel göç-menlerin, İstanbul'daki yiyecek darlığını öğrenip başkente yerleşme projelerinden vazgeçtiklerini ya da en azından bunu ertelediklerini farz edebiliriz.

Ayrıca padişah, yayınlanan yorumlarının gösterdiği gibi, çok gerçekçi bir gözlemci değildi: dolayısıyla onun yorumlarına çok kuşkuyla yaklaşmak gerekir. Sonuç olarak Cengiz Kırılı ve Betül Başaran 18. yüzyıl sonlarında İstanbul'da nüfus artışına ilişkin hiçbir somut kanıt olmadığına işaret etmişlerdir; seçkinlerin “kontrol edilemeyen artış” kaygıları, Osmanlı hükümetinin kent nüfusunu besleme yeteneğinin azalmasını yansıtmaktan başka bir şey değildir.⁴⁰ Bu nedenle gerçek göçe ek olarak hayali bir göç olduğunu da öne sürebiliriz.

Öte yandan Sultan Selim'in İstanbul'un başındaki tüm dertleri göçe atfetmesi kesinlikle yeni bir şey değildi, çünkü daha 1700'lerin başlarında bile padişahlar ve vezirler yeni gelenler için denetimler başlatmışlardı. Bazı

39 Age, s. 55 ve 117.

40 Betül Başaran ve Cengiz Kırılı, “Preliminary observations on Istanbul's artisans during the reign of Selim III.”

durumlarda denetim noktaları ve muhafızlar, taşralı uyrukların geleneksel olan hükümdara dilekçe verme hakkını güçleştirmiş olabilir; ne yazık ki, henüz III. Ahmed ve ardıllarının bunun sonucu meşruiyetlerini yitirip yitirmediklerine karar vermemize olanak sağlayacak kaynakları bulamadık. İstanbul'da İslam hukuku ve ilahiyat okumak isteyen genç adamlar –ki, 18. yüzyıla gelindiğinde kadı ya da medrese hocası olabilmenin tek geçerli yolu artık buydu– burada bir medreseye kaydedilmelerini sağlayacak kefaleti bulmakta çoğu kez zorlanmış olmalıdırlar. Büyük kentin eski sakinlerinin ise, yüzyılın ortalarında bazen geçici bir uzaklaşmadan sonra evlerine dönmek için dilekçe verdiklerini görüyoruz. Bu insanların İstanbul'a gelebilmeleri için başkentte konutları olduğuna ilişkin tanık göstermeleri gerekiyordu. Bazı vakalarda bu koşul gerçekten çok sıkıntılı olmalıydı: eğer bir İstanbullu bir süre için kent dışındaysa ve yolun üstüne dikilen muhafızlar geçmesine izin vermeden önce tanık istiyorlarsa, o kişinin gerekli bilgileri sağlayacak komşularına ulaşması kolay olmayacaktı. 1742 tarihli iki belge, bazı miras meselelerini halletmek için Edirne'yi ziyaret eden sıradan bir ailenin ne gibi engelleri aşması gerektiğini göstermektedir: önce mahalle imamı ile komşuları kadının önünde tanıklık etmişler, sonra kadı onlara bir ilam vermiş, padişahın memurları da ilam temelinde bir *yol hükmü* (seyahat izni) hazırlamışlardı. Bütün bu zahmetin yanı sıra herhalde harç ödenmesi de gerekmişti.⁴¹

Bürokratik işlemlerden belki daha çok haberdar olan tacirler, daha yola çıkmadan önce kadıdan, tanıklarla desteklenmiş bir belge almış olabirler, ama bu işlem de muhtemelen zahmetli ve pahalıydı. Büyük olasılıkla Osmanlı uyrukları zamanla bu güçlülere alışmışlardı, ama bundan hoşlandıklarını düşünmek zordur.

Sultan III. Selim ve danışmanları ise meseleye oldukça farklı bakıyorlardı. Onların gözündeki İstanbul nüfusu, çok sayıda yeniçerileri ve diğer milis gruplarının üyeleriyle, yiyecek tedariki problemi ve de askeri isyanların en azından pasif zanaatkâr desteği alması nedeniyle, sonsuz bir sorun kaynağıydı. İstanbul'a gelişi güçleştirmek ve devletin sakıncalı bulunduğu

41 Ahmet Kal'a vd, ed., İstanbul Külliyyatı: İstanbul Ahkâm Defterleri, cilt II, İstanbul'da Sosyal Hayat I, s. 14-15.

kişileri sürmek, denetimi bir ölçüde elde tutmanın başlıca araçlarıydı. Ama Kırılı ve Başaran'ın işaret ettiği gibi, padişah ve görevlileri bu hedef doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda üzerine "erken modern merkezileştirmesini" inşa ettiği sayım prosedürlerini canlandırıp, rafine ettiler ve bunu yaparken, modern avaturları bugün bile bizimle olan, 1800'lerin "istatistik devleti"ni başlattılar.⁴²

42 Bu fikri Başaran ve Kırılı'nın "Preliminary observations on Istanbul's artisans" makalesine borçluyum.

OSMANLI BAŞKENTİNE GELİŞ: BİLMEDİĞİMİZ KİMİ EKSİKLER

Bu kitapta mekânsal hareketliliğin farklı biçimlerine ve daha küçük bir ölçüde de olsa, bazı görece hareketsizlik vakalarına baktık. Konteynerlerin olmadığı bir çağda, sınırlı miktarda malın hareket edebilmesi için, çok sayıda insanın uzun ya da kısa mesafelerde seyahat etmesi gerekiyordu. Örneğin Bursa'nın dokuma üreticileri ya da Tunuslu fes imalatçıları ürünlerini, alım gücünün çoğalma eğiliminde olduğu İstanbul'a götürmeleri için tacirlere güveniyorlardı. Bazı yakın tarihli araştırmalar taşralı üreticilerin ulaşabileceği başka pazarlar da olduğuna işaret etmiştir, çünkü araştırmacıların geçmişte pek itibar etmemelerine rağmen Osmanlı eyaletleri arasında birçok doğrudan bağlantı bulunuyordu.¹ Bunun sonucu ticari trafiğin tümü mutlaka İstanbul'dan geçmiyordu, eyaletten eyalete ticaretin de belli bir önemi vardı. Gene de, mültezimlerin her yıl imparatorluk hazinesine büyük miktarlarda para gönderdiği gerçeği değişmemektedir; bu hazine de, seçkin hanelerin bu gelirin en az bir kısmını harcadıkları Osmanlı başkentindeydi. Sonuç olarak taşralıların tedavüldeki sikkeyi büyük miktarlarda yeniden kazanması gerekiyordu, yoksa gelecek vergi döneminde gerekli kaynakları olmayacaktı.²

Bu nedenle İstanbul'a Balkan kentlerinden, Tunus'tan ve kuşkusuz bu kitapta ele alınmayan diğer taşra kentlerinden büyük sayılarda insan geliyordu. Başkente gelen ziyaretçilerin amacı mal satmak olduğu kadar, dilekçe sunmak ya da bir hami bulmaktı. Yolculukları şu ya da bu derecede sorunsuz geçenler arşivlerde fazla iz bırakmadılar; bunun bir istisnası, en azından 18. yüzyılda İstanbul'a izinsiz girişleri önlemesi amaçlanan yollara kurulan barikatları aşmak için bir geçiş belgesiydi. Diğer yolcuların, Osmanlı başkentinde kamusal davranışı yönlendiren kuralları bilmedikleri için başları derde girmiş olmalıydı. Ya da tecrübesizlikleri nedeniyle, geçmişte ve günümüzde büyük kentlerin tümünde olduğu gibi İstanbul'da da olan soygunculara ve

1 Alan Mikhail, "An irrigated empire," s. 569-90.

2 Christopher A. Bayly, *Rulers, Townsmen and bazaars*, s. 63.

diğer suçlulara kolayca kurban olmuşlardı.³ Osmanlı başkentine gelen diğer ziyaretçiler ise, kara ve deniz yolculuğunun zorlukları hastalıklara karşı dirençlerini azalttıktan sonra, kalabalık hanlarda kalırken hastalanmışlardı. Tarihçiler insan ve mal hareketlerini uzun zamandır incelemektedirler, ama sürekli yeni kaynaklar ortaya çıkmaktadır ve büyük olasılıkla bu konu bilim insanlarının gündeminde daha uzun süre kalacaktır.

İSTANBUL'DAN DIŞARI İNSAN VE MAL HAREKETİ: BİLMEDİĞİMİZ DİĞER ŞEYLER

Bugüne dek şu ya da bu nedenle İstanbul'dan dışarı çıkan kişiler hakkında çok daha az şey bilinmektedir ve ne yazık ki onlar bu çalışmada da görünmemektedirler. Ancak dışarı göç edenler de hem sayıları, hem de toplumsal konumları açısından belli bir ilgi konusudur. Her yıl epeyce çok sayıda insan kamu görevlerindeki iktidar mevkilerine atandıkları için, hane halkıyla birlikte İstanbul'dan ayrılmış olmalıdır: belli bir önemdeki göreve getirilen kişi de yüksek statüsünü normal olarak maiyetinin ve kendisine bağımlı kişilerin sayısı ile sergilerdi. Biraz daha düşük statüdeki bu tip insanların taşınmalarını nasıl düzenledikleri hakkında fazla bilgimiz yoktur, çünkü muhtemelen herkes bir haminin atanmasını sağladığı mevkide çok uzun süre kalamayabileceğini biliyordu. Bu kişi bir kez mevkisini yitirince, herhalde tüm hane halkı İstanbul'a dönecekti, çünkü yeni bir atama için ancak devlet merkezinde kulis yapılabilirdi. Örneğin, taşrada bir kadılık görevine atanan adamın maiyeti bu durumda ne yapardı? Aca-ba hem seyahat masraflarını azaltmak, ama aynı zamanda döndüklerinde İstanbul'un kalıcı sakinleri olduklarını ispat edebilmek için ailelerini İstanbul'da mı bırakırlardı?

Ayrıca önde gelen kişilerin ve ailelerinin şehir dışına göçünde maddi varlıkların taşınması da söz konusu olmalıydı. En azından Osmanlı bürokrasisinin üst düzeylerinde, atananlar yanlarında birkaç lüks kalem de götürmüş olmalıydılar, çünkü bir Macar ya da doğu Anadolu kalesinde İznik yapımı tabaklar ya da üstü renkli lale motifleriyle süslü, kaliteli deriden bir yemek tepsisi bulmak kolay değildi. Osmanlı devlet memur-

3 Sofroni von Vratsa, *Leben und Leiden des sündigen Sofroni*, s. 6-8.

larının birçoğu taşrada gidecekleri yere vardıktan sonra, muhtemelen yerel nüfusun gözünde itibarlarını artırmak için İstanbul'dan lüks mallar sipariş etmiş olmalıdırlar; ama bu konuda elimizde fazla bir kanıt bulunmamaktadır.

Ticari olmayan yolculuklarda yalnızca insanların değil, metaların da hareketi kuşkusuz daha çok incelenmeye muhtaç bir konudur. Bu bağlamda donanımları görece iyi belgelendirilmiş olan padişah elçileri özel ilgi çekecektir, çünkü uluslararası ilişkilerin “yeni tarzda” incelenmesi kültürel temaslara özel bir vurgu yapmaktadır. Bu diplomatların gönderildikleri kentlerde Osmanlı elçilerinin teçhizatının çoğu kez belli bir merak uyandırdığını, böylece de özellikle dokumalar konusunda bir öykünmeyi teşvik ettiğini tahmin edebiliriz. Unutmayalım ki Mustafa Hattî'nin Maria Theresa'nın Osmanlı ipeğinden bir elbise giymesine ilişkin yazdıkları, dönemin sanatçılarından Jean Etienne Liotard'ın Maria Theresa ile kızlarından birini “Türk kıyafetiyle” gösteren resminin sağladığı kanıtı teyit etmektedir.⁴ Ayrıca, padişah elçilerine çoğu kez merkezi hazineden değerli eşyalar veriliirdi. Bunların yabancı bir sarayda elçilerin iyi görünmelerini sağlayacağı umulurdu; ama söz konusu eşyaların maliyeti göz önüne alındığında, elçilerin İstanbul'a döndüklerinde bunları geri vermeleri gerekirdi; elçiler bazen elçilik raporlarında bu değerli eşyalara değinmişlerdir.

Öte yandan, bazı elçiler yanlarında ne götüreceklerine karar verirken, kendi seçimlerini yapmış ve bunların parasını kendileri ödemiş olabilirler. Örneğin Ebubekir Ratib Viyana'ya giderken yanında yalnızca iyi birer müzisyen olan hizmetkârlarını değil, Osmanlı müzik aletleri de götürmüştü.⁵ Şimdilik padişahın elçilerinin yola çıkmadan önce ne gibi düzenlemeler yaptıkları hakkında çok az şey biliyoruz; kuşkusuz günümüze kalan kayıtların bazıları yalnızca önemsiz şeyler içerebilir. Ama gerek diploması, gerekse lüks tüketim üstüne çalışan tarihçiler biraz sabırla 18. yüzyıl Osmanlı elçilik kayıtlarında ilgi çekici şeyler bulacaklardır.

4 İsmi bilinmeyen yazar, Die Welt der Habsburger/Maria Theresa in Turkish dress “Not without my janissary.” http://www.google.de/search?q=maria+theresa+in+turkish+dress&rls=com.microsoft.de:IE:Address&ie=UTF-8&oe=UTF-8&sourceid=ie7&rlz=117ADBF_de&redirese=&ei=MDIRUe6tKoTAtAbJooDoBA.

5 Ebubekir Ratib Efendi, *Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi*.

Osmanlı seçkinleri olduğu kadar, padişahların sıradan uyrukları da eğer Müslümanlar Mekke'ye hacca gider ve sağ salim dönmeyi başardıkları uzun ve tehlikeli yolculuğun hatırası olarak çoğu kez dostlarının ve akrabalarının hoşuna gidebilecek birkaç armağan ya da anmalık getirirlerdi. Bazıları ayrıca Mekke'den kumaş da getirirlerdi; bunlar muhtemelen hac sırasında giyilmesi zorunlu olan ve bir gün kefenleri olacağını düşündükleri dokumalardı. Osmanlı kentlerinin toplumsal tarihi için son derece temel bir kaynak olan terekeler incelenirken, bir Mekke yolculuğunun daha fazla "izini sürmek" ilginç olabilir.⁶ Haccı, bazen önceden ölmüş, üçüncü bir kişi adına yapan kişiler için düzenlenen sertifikalar esas olarak söz konusu kişilerden biri özenli bir belge sipariş edecek kadar zenginse ilgi çekmiştir. Belki Vakıflar İdaresi arşivleri memleketlerine bu tip, ama o denli özenli olmayan belgelerle dönen, daha mütevazı kişilerin kayıtlarını da içermektedir.

Muhtemelen Hristiyanlar ya da Yahudiler de Kudüs'ü ziyaret ettiklerinde dini ve bazen maddi değeri olan eşyalar getiriyorlardı, çünkü bugün çeşitli müzelerde görülen Kutsal Kabir Kilisesinin oldukça lüks modellerini, varlıklı Hristiyanlar sipariş etmiş olmalıydılar. Çeşitli "Kudüs hatıralarını" incelemek çok ilginç olacaktır. Üstelik insanlar yalnızca değişik kalemleri getirmekle kalmıyorlar, en azından 18. yüzyılın varlıklı Ermenileri, Kudüs'teki Aziz Yakup Manastırına yerleştirilmiş, üzerlerinde bağışı yapan kişinin ve aile mensuplarının adları ile bazı dini resimler bulunan çini levhaların gösterdiği gibi kutsal kente bir şeyler de götürüyorlardı.⁷ Bağışçıların bu kalemleri, çini uzmanlarının çoğunun Ermeni olduğu Kütahya'dan hazır mı getirdikleri, yoksa bu tür siparişleri Kudüs'ün yerel zanaatkarlarına mı yaptırdıkları araştırılmaya değer bir konudur. Ne var ki Rumca, Ermenice, Ladino ve İbranice kaynakları bilmeden, hele de kilise ve sinagog depolarına ulaşmak için çoğu kez vazgeçilmez nitelikteki toplumsal ilişkilere sahip olmadan, bu konuda ayrıntıya girebilmek imkânsızdır.

6 Gilles Veinstein, "Les pelerins de La Mecque," s. 63-71.

7 Garo Kürkman, *Toprak, Ateş, Sır: Tarihsel gelişimi, atölyeleri ve ustalarıyla Kütahya çini ve seramikleri*.

Ayrıca, Osmanlı topraklarına gelen çok sayıda köleye çok az ilgi gösterilmiştir, ama yakın dönem araştırmacıları sürekli yeni kaynaklar bulduklarından, gelecekte önemli soruların en azından bazılarını yanıtlayabileceğiz. Özellikle de 18. yüzyıla gelindiğinde köle sahibi olmak çoğunlukla bir seçkinlik işareti olduğundan, kölelerin birçoğu herhalde İstanbul'a gelmişti. 1500'lerde durum oldukça farklıydı, çünkü bu dönemde askerlerin büyük seferlerden sonra satacak o kadar çok kölesi olurdu ki, varlıklı bir köylü bile köle emeği kullanabilirdi. Üsküdar yakınlarındaki Samandıra'dan Gülendam'ın maceraları, 1520'lerde oldukça mütevazı kişilerin de değerli bir cariyeye sahip olabileceğini göstermektedir.

Köle erkek ve kadınların birçoğu aslında savaş esiriydi. Bunlar arasında Habsburgların, Venedik'in, daha sonraları Rusya'nın hizmetindeki savaşta tutsak edilen askerlerin yanı sıra, aileleriyle birlikte birçok köylü de vardı. Elimizdeki verilerin çoğu öykü niteliğinde olmasına rağmen bunlardan bazıları ilgi çekicidir. 17. yüzyıl başları için ise elimizde Johann Wild'ın anıları bulunmaktadır. Nurembergli bir asker olan Wild esir düşüp köle olmuş, sonradan bu konuyu geçiştirmeye çalışsa da İslamiyeti benimseyerek Mekke'ye gitmiş ve sonunda Kahire'de hizmetinde olduğu bir subay tarafından azat edilmişti. Sonunda da ülkesine dönen bir elçinin maiyetine katılarak memleketine ulaşmıştı.⁸

Osmanlı askerleri, eğer ailesi para ödeyecek durumda birini yakalayacak kadar talihliyseler, fidye olarak düşük ücretlerini artırıyorlardı.⁹ Fidyeyi bulamayacak kadar fakir olan tutsaklar soluğu köle pazarında alıyordu; ama bazı vakalarda köleler öylesine değerli görülmüştü ki, sahipleri onları fidye ya da satıştan daha kârlı bir yatırım olarak görerek ellerinde tutmuşlardı. Bu tür durumlar özellikle, marangozlara ve gemi yapımında usta diğer zanaat-kârlara talebin çok yüksek olduğu Kuzey Afrika'da meydana geliyordu –muhtemelen bazı köle sahipleri sadece bunları kiralayarak para kazanıyorlardı.

Bu kitapta özellikle Afrikalı kölelerle ilgilenmedik, ama gördüğümüz gibi bu kişiler zaman zaman 16. yüzyıl Üsküdar'ında ortaya çıkıyor-

8 Johann Wild, *Reyssbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604*.

9 Geza David ve Pal Fodor, ed., *Ransom Slavery along the Ottoman Borders*.

lardı. Üsküdar'a nasıl geldiklerini bilmediğimiz bu insanlardan bazıları, muhtemelen Afrikalı kölelerin Anadolu'ya göre daha yaygın olduğu Mısır'da bir süre bulunan tacirler ya da memurlarca satın alınmış olabilirler. Zengin memurların padişahın sarayına sunmak ve böyle cömert bir jestle mesleklerinde ilerlemek umuduyla hadım edilmiş genç köleler satın almış olmaları mümkündür.¹⁰ 16. yüzyıl sonlarında, batı Anadolu kırsalında yerel eşrafın çiftliklerinde çalışmak zorunda kalan birçok Afrikalı köle ve azatlı vardı; bunlar planladıkları bir şenlik için para toplamaya kalkıştıklarında, belki de katkıda bulunmakta cimri davranan veya hiç para vermeyen varlıklı kişilerin gözünü korkuttukları için, başlarını belaya sokmuşlardı.¹¹

Bunlara ek olarak Tatar akıncıların bugünkü Rusya ve Ukrayna'dan aldıkları çok sayıda esir vardı. Kesin rakamları bulmak zor ama Dariusz Kolodziejczyk, Slav ve Osmanlı kaynaklarına dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'na 1500 ile 1700 yılları arasında yaklaşık iki milyon Slav kökenli kölenin girdiğini önermiştir.¹² Bu kitapta biz daha önce batı Anadolu'da yaşayan ve Üsküdar bölgesinden geçtiklerinde kadı kayıtlarında Rus diye tanımlanan köleleri ele aldık. Bu kişilerden bazıları İstanbul'a varmadan önce sahip değiştirmişler ve eğer kaçma riski var diye adları çıkmışsa da belki birkaç kez bir sahipten ötekine satılmışlardı. Gene de bir bütün olarak, tutsakların imparatorluğun kuzeybatı sınırlarından başkente hareketi, kendi iradesi dışındaki hareketliliğin gelecekte daha derinlemesine araştırmamız gereken bir diğer yönüdür.

Haliç'in tersanesinde çalışanlar ve padişahın kadırgalarındaki kürekçiler İstanbul'a giren bir diğer köle tipidir ve bu çalışmada tartışılmamıştır. Burada özgürlüğünü elde edip, memleketine dönmeyi başaran eski bir tutsağın anıları özellikle ilgi çekicidir, çünkü 1580'lerde İstanbul'da olan Brettenli Michael Heberer'in mesleği arşivcilikti ve yazar kitabına maceralarıyla ilgili çok sayıda belge eklemişti.¹³ Bu kaynaktan tersanenin

10 Jane Hathaway, *Beshir Agha: Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem*.

11 Suraiya Faroqi, "Black slaves and freedmen celebrating," s. 205-15.

12 Dariusz Kolodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, s. XIV.

13 Johann Michael Heberer von Bretten, *Aegyptiaca Servitus*. Claudia Ulbrich (Freie Universität, Berlin) halen bu yapıt üzerine bir çalışma yapmaktadır [*Osmanlı'da Bir Köle; Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588* (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003)].

kürekçileri kışın beslemediğini ya da en azından hayatta kalmaya yetecek kadar yiyecek tahsis edilmediğini öğreniyoruz. Bunun sonucu olarak kürek mahkûmları kentte ufak tefek işler buluyor, muhafızlar da bu uygulamaya göz yumuyor, hatta tutsakların kazançlarından bir pay talep edebilecekleri için destekliyorlardı; ayrıca muhtemelen bu adamları gelecek yaz sefere çıkabilmeleri için belli bir düzeyde sağlıklı tutmaları gerekiyordu. En azından 18. yüzyılın kürek mahkûmlarına ilişkin arşiv kaynakları da vardır ve bu belgelerden birini bir yayıncı bulmuştur.¹⁴

(HEMEN HEMEN) HİÇ BELGELENMEYEN GÖÇMENLER

Seçkin kişiler, tacirler, hatta köleler çoğu kez belgelerde bir tür iz bırakmışlardır, ama unutmamak gerekir ki İstanbul'a göç edenler arasında bunlar muhtemelen azınlıktaydılar. Görmüş olduğumuz gibi bir kadıya ya da bir taşra idarecisine görev yapacağı yere giderken eşlik eden ve eğer şanslıysalar sonunda efendileriyle birlikte başkente geri dönen çok sayıdaki hizmetkâr hakkında şu anda hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Ayrıca İstanbul'a hiçbir kayıt bırakmadan giren ya da çıkan seçkin kişiler; güm-rük memurlarıyla ya da katırcılarla hiçbir anlaşmazlığa düşmeyen tacirler; özellikle de İstanbul'un kimlikleri nispeten belirsiz bırakan ortamı içinde belki de bir tacirin hamalı ya da uşağı olarak saklanmayı başaran kimi kaçak köleler de bulunmalıdır. Çünkü büyük olasılıkla İstanbul'da kaçak köleler, müflis borçlular ve başka insanlardan oluşan bir tür "yeraltı dünyası" vardı ve bunlar yeni gelen birine istihdam olanakları hakkında bilgi verebilirlerdi; öte yandan aynı ortamdan başka kişiler de bir ücret karşılığında bir kaçağı yetkililere ihbar edebilirlerdi –görmüş olduğumuz gibi 16. yüzyıl başlarında Üsküdar'da köle avcıları da az değildi.¹⁵ Hemen hemen hiç belgelenmeyen göçmenler arasında köylerinden kaçan köylüler muhtemelen en büyük grubu oluşturunyorlardı: en azından 1770'lerden önce, İstanbul toplumunda belki seyyar meyve satıcısı ya da yoğurtçu olarak kendilerine bir yer bulmuş kişiler hiçbir zaman yetkililerin dikkatini çekmeden evlenebilir, vergilerini ödeyebilir ve ölebilirlerdi.

¹⁴ Rinaldo Marmara, ed., *İstanbul Deniz Zindanı*.

¹⁵ Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul*.

SONUÇ OLARAK

Bu hareketlerden nasıl bir anlam çıkarabiliriz? Bence ilk adım göçmenlerin, özellikle İstanbul'a gidenlerin davranışına siyasi ve dolayısıyla tarihsel bir perspektiften bakmakla ilgilidir. Padişahlar ve vezirler 1400'lerin sonlarında ve muhtemelen 1500'lerin başlarında İstanbul'u yeniden meskûn hale getirmek ve görkemli saraylarla vakıfları finanse edecek bir ticaret merkezine dönüştürmek istiyorlardı.¹⁶ Ama daha 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı yetkilileri kentin aşırı kalabalıklaşmasından, köylülerin topraktan ayrılmasıyla tarımın zarar görmesinden ve büyük ölçüde terk edilmiş köyleri nedeniyle bunları yöneten seçkin kişilerin gelirlerinin azalmasından endişe duymaya başlamışlardı. 1600 yılı dolaylarındaki ücretli asker isyanlarına kuraklık ve kötü hasatlar eşlik ettiği –ve belki de isyanlara kısmen bunlar neden olduğu– için, köylüler açısından İstanbul'a kaçarak vergi tahsildarından kurtulmak herhalde özellikle çekici olmuştu.

Bu nedenle IV. Murad (yön. 1623-40) çok sayıda uyruğunun hayatı ve refahı pahasına “düzeni yeniden kurma” çabasıyla, yetkililerin “fazla” olarak gördüğü kişileri İstanbul'dan uzaklaştırmak amacıyla sistemli bir dizi girişim başlattı.¹⁷ 1700'lere gelindiğinde bu kaygının, en azından başkentle ilgili olarak resmi politikalara egemen olduğu ve özellikle medrese öğrencisi olabilecek genç bekâr erkeklerle, ama aynı zamanda zanaatkârlar ya da tacirler için çalışan hamal ve hizmetlilere odaklanıldığı anlaşılmaktadır. Henüz kanıt bulamamış olmamıza rağmen, Osmanlı yönetiminin 18. yüzyıl başlarında başta Arnavutlar olmak üzere genç erkekleri İstanbul'dan uzaklaştırma amacıyla uzak inşaat projelerine zorunlu işçi olarak gönderdiğinden kuşku duyuyoruz. Büyük muharebelerin çoğunun, o zamana kadar büyük ölçüde İstanbul'a yiyecek temin eden Balkan topraklarında geçtiği 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı meseleleri daha da zorlaştırdı. Dolayısıyla yetkililer padişahın uyruklarının hareketlerinin denetimini yalnızca bir kamu düzeni sorunu değil, siyasi yaşamları için bir ön koşul olarak görmeye başladılar.

Betül Başaran ile Cengiz Kırılı'nın gösterdikleri gibi, 1700'lerin sonlarında Sultan III. Selim (yön. 1789-1807) ve danışmanları bir adım daha

¹⁶ Halil İnalcık, “The hub of the city, s. 1-17.

¹⁷ Krand Andreasyan, “Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi, s. 45-54.

öteye gittiler. İstanbul'u "sakıncalılar"dan temizlemek kuşkusuz hâlâ güçlü bir dürtüydü, ama aynı zamanda ve yeni bir devlet uygulaması olarak başkent nüfusunu yetkililerin gözünde "görünür" ve "tanınabilir" hale getirmek, artık kendi başına bir amaç olmuştu.¹⁸ Seçkin olmayan kişilerin, daha küçük ölçülerde olsa da Osmanlı seçkinlerinin hareketliliğinden ancak bu siyasi çerçeveyi akılda tutarak bir anlam çıkarabiliriz.

18 Cengiz Kırılı, "A profile of the labor force," s. 125-40; Betül Başaran, "Remaking the Gate of Felicity."

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

- Abû 'l-Fadl, *The Akbar Nama of Abu-l-Fazl*, çev. Henry Beveridge, 3 cilt (yeniden basım Delhi: Ess Ess Publications, 1977).
- [Ahmed Efendi], *Ruzname: III. Selim'in Sır Katibi Ahmed Efendi tarafından tutulan Ruzname*, ed. Sema Ankan (Ankara: TTK, 1993).
- Aktepe, Münir, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'alesine Dâir Bâzı Vesikalar," *Tarih Dergisi*, IX, 13 (1958), s. 1-30.
- al-Ayvansarayî, Hafız Hüseyin, *The Garden of the Mosques, Hafız Hüseyin al-Ayvansarayî's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman Istanbul*, çeviren ve notlayan Howard Crane (Leiden: E. J. Brill, 2000).
- [Altunay], Ahmed Refik, *On altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1935), s. 40-41.
- [Altunay], Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)* (yeniden basım, İstanbul: Enderun, 1988).
- Aydın, M. Akif ve diğ. (editörler), *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/1726-1738)* (İstanbul: ISAM, 2010).
- Barkan, Ömer Lütfi, Enver Meriçli ile, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri I* (sonrakiler yayınlanmadı) (Ankara: TTK, 1988).
- Barkan, Ömer Lütfi "Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar" *Tarih Vesikaları* 1, no. 5 (1942), 326-40; 2, no. 7 (1942), 15-40; 2, no. 9 (1942), 168-77.
- Beydilli, Kemal, İsmail E. Erünsal, "Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711) (142 sayfa belge ile birlikte)" *Belgeler*, XXII, 26 (2001-2002), s. 1-182.
- Binark, İsmet ve diğ. (editörler), *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) 2 cilt* (Ankara: T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994).
- Busbequius, Augerius Gisleinius, *Legationis turcicae epistolae quatuor*, ed. Zweder von Martels, Hollanda diline çeviren Michel Goldsteen (Hilversum: Verloren, 1994).
- [Ca'fer Efendi], *Risâle-i mi'mâriyye, an early-seventeenth-century Ottoman treatise on architecture*, çeviren ve yorum Howard Crane (Leiden: E.J. Brill, 1987).
- Canatar, Mehmet, ed., *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009 (1600) Târihli* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2004).
- Crane, Howard, Esra Akın ve Gülru Necipoğlu (editörler), *Sinan's Autobiographies: Five sixteenth-century texts* (Leiden: E. J. Brill, 2005).
- Çolak, Songül, ed., *Viyana'da Osmanlı Diplomasisi (Zülfikâr Paşa'nın Mükâleme Takriri)* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007).
- Dağdelen, İrfan, ed., *Alman Mavileri: 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları*, 3 cilt (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2006, 2007).
- Dağdelen, İrfan, ed., *Charles Edward Goad'ın İstanbul Sigorta Haritaları* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2007).

- de Vos, Lambert, *Das Kostümbuch von Lambert de Vos: vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat des Codex Ms. or. 9 aus dem Besitz der Staats- und Universitätsbibliothek Bremen*, 2 cilt., ed. H. A. Koch (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1991).
- [Ebû Sehîl Numân Efendi], *Molla und Diplomat, Der Bericht des Ebû Sehîl Nu'mân Efendi über die österreichisch-osmanische Grenzziehung nach dem Belgrader Frieden 1740/41*, çeviri, giriş yazısı ve notlar Erich Prokosch (Graz, Viyana, Köln: Verlag Styria, 1972).
- [Eubekir Ratib], *Eubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi*, ed. Abdullah Uçman (İstanbul: Kitabevi: 1999).
- Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, 10 cilt (İstanbul, Ankara: İkdâm ve diğerleri: 1314/1896-97'den 1938'e).
- [Evliya Çelebi], *Im Reiche des Goldenen Apfels, des türkischen Weltenbummlers Evliya Çelebi denkwürdige Reise in das Gaurenland und in die Stadt und Festung Wien anno 1665*, çeviren ve yorum Richard F. Kreutel, Erich Prokosch ve Karl Teply (Viyana: Verlag Styria, 2. Basım, 1987). Bu basım elçi Mehmed Paşa'nın raporunu da içermektedir.
- Evliya Çelebi, *Ins Land der geheimnisvollen Func, Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ Çelebi Reise durch Oberägypten und den Sudan nebst der osmanischen Provinz Habeş in den Jahren 1672/73*, çeviren Erich Prokosch (Viyana, Graz, Köln: Styria, 1994).
- Evliya Çelebi b Dervîş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsyonu –Dizini*, c. 1, ed. Orhan Şaik Gökyay ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995).
- Evliya Çelebi b Dervîş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsyonu –Dizini*, c. 2, ed. Zekerya Kurşun, Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999).
- Evliya Çelebi b Dervîş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsyonu –Dizini*, c. 9, ed. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 2005).
- Evliya Çelebi b Dervîş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsyonu –Dizini*, c. 1, ed. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006).
- Gerlach, Stephan, *Tage-Buch dervon zween Röm. Kaysern an die ottomanische Pforte abgefertigten Gesandtschaft* (Frankfurt a. M., Zünners, 1674).
- Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, 2 cilt, giriş yazısı ve notlar Kemal Beydilli, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008).
- Güler, Mustafa, ed., *Zülfikâr Paşa'nın Viyana Sefâreti ve Esâreti: Ceride-i Takrîrât-ı Zülfikâr Efendi [1099-1103/1688-1692]* (İstanbul: Çamlıca, 2007).
- Günalan, Rıfat, Mehmet Akman ve Fikret Sarıcaoğlu (editörler), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971/M. 1562-1563)* (İstanbul, 2010).
- Kal'a, Ahmet, ve diğ. (editörler), *İstanbul Külliyyatı: İstanbul Ahkâm Defterleri*, 10 cilt (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997-98).
- Kelemen, Mikes, *Briefe aus der Türkei*, çeviren ve ed. Gyula Zathureczky, Sybille Baronin Manteuffel-Szőege, Thomas von Boyay, Antal Szerb (Graz, Viyana, Köln: Styria, 1978).

- Kuşmâni, Ubeydullah, Ebubekir Efendi, *Asiler ve Gaziler: Kabakçı Mustafa Risalesi*, ed. Aysel Danacı Yıldız (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007).
- Kütükoğlu, Mübahat, "1009 (1600) tarihli Narh Defterine göre İstanbul'da çeşitli eşya ve hizmet fiyatları" *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9 (1978), 1-86.
- Marmara, Rinaldo, *İstanbul Deniz Zindanı*, (İstanbul: Denizler Kitabevi, 2005).
- Mehmed Efendi, *Le paradis des infidèles, Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence*, Gilles Veinstein'in önsözüyle (Paris: François Maspéro, 1981).
- Mehmed Emni, *Mehmed Emni Beyefendi (Paşa)'nın Rusya Sefâreti ve Sefâret-nâmesi*, ed. Münir Aktepe (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974).
- Moralı Seyyid Ali efendi ve Seyyid Abdürrahim Muhibb efendi, *Deux ottomans à Paris sous le Directoire et l'Empire, Relations d'ambassade*, çeviri, giriş yazısı ve notlar Stefanos Yerasimos, (Le Méjan: Actes Sud, 1998).
- Mustafa Hattî Efendi, *Viyana Sefâretnâmesi*, ed. Ali İbrahim Savaş (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999).
- [Nahîfî Mehmed Efendi], *Mubadele – An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, çeviren ve yorum Norman Itzkowitz ve Max Mote (Chicago, Londra: The University of Chicago Press, 1970).
- Olivier, Antonie (sic Antoine için), *18. yüzyılda Türkiye ve İstanbul* (İstanbul: Kesit, 2007).
- Schiltberger, Johannes, *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren 1394–1427*, çeviri ve ed. Ulrich Schlemmer (Stuttgart: Thienemann, 1983).
- Schweigger, Salomon, *Eine Neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, giriş yazısı Rudolf Neck (yeniden basım Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1964).
- Schweigger, Salomon, *Zum Hofe des türkischen Sultans*, seçilmiş bölümler, ed. Heidi Stein (Leipzig: FA Brockhaus, 1986) [Sultanlar Kendine Yolculuk, çeviren Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004 ve 2014)].
- Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-1821)]*, 2 cilt ed. Ziya Yılmaz (İstanbul: Çamlıca, 2008).
- [Şehîdî Osman], "Şehîdî Osman Efendi Sefernâmesi," ed. çeviren ve yorum Faik Reşat Unat, *Tarih Vesikaları I* (1941-42), tıpkıbasım 1, 66-80, tıpkıbasım 2; 156-59; tıpkıbasım 3, 232-40; tıpkıbasım 4, 303-20; tıpkıbasım 5, s. 390-400.
- Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi Mür'it-tevârih* ed. Münir Aktepe, 2 cilt (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976, 1978).
- Tezcan, Nuran, Robert Dankoff, *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası: Dürr-i bi-misil-i ahbâr-ı Nil* (İstanbul: YKY, 2011).
- Thévenot, Jean, *Voyage du Levant*, giriş yazısı ve ed. Stefanos Yerasimos (Paris: Maspéro, abridged edition, 1980) [Thévenot Seyahatnamesi, sunuş yazısı ve notlar Stefanos Yerasimos, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009 ve 2014)].
- Uçman, Abdullah, "Ebubekir Ratip Efendi'nin Nemçe Seyahatnamesi," *Tarih ve Toplum*, 69 (1989), s. 155-60.
- Kenan, Yıldız ve Recep Ahıskalı (editörler), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942/M. 1534-1536)* (İstanbul, 2010).

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Abou-Khatwa, Noha, "Ottoman Art (1517-19th Century)," *The Treasures of Islamic Art in the Museums of Cairo* içinde, ed. by Bernard O'Kane (Kahire, New York: The University of Cairo Press, 2006), s. 187-262.
- Ağır, Aygül, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü* (İstanbul: İstanbul Araştırmalar Enstitüsü, 2009).
- Agoston, Gábor, "Ottoman Warfare in Europe 1453-1826" Jeremy Black ed., *European Warfare, 1453-1815* içinde (Basingstoke: Macmillan, (1999), s. 118-44 ve 262-63.
- Agoston, Gábor, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Akarlı, Engin, "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly among Istanbul Artisans, 1750-1850" *Wissenschaftskolleg-Jahrbuch* (1985-86), s. 223-32.
- Akarlı, Engin, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840," *Law, Anthropology and the Constitution of the Social, Making Persons and Things* içinde, ed. Alain Pottage ve Martha Mundy (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 166-200.
- Akdağ, Mustafa, *Celâli İsyanları 1550-1603* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1963).
- Aksan, Virginia H., *An Ottoman Statesman in War and Peace, Ahmed Resmi Efendi 1700-1783* (Leiden: E.J.Brill, (1995).
- Aksan, Virginia, "Ottoman Political Writing, 1768-1808," *International Journal of Middle East Studies*, 25 (1993), s. 53-69.
- Aksan, Virginia, "Ottoman Sources on Europe in the Eighteenth Century," *Archivum Ottomanicum*, 11 (1986-88), s. 5-16.
- Aktepe, Münir, "Çandarlı" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), c. 8, s. 208-10.
- Aktepe, Münir, "Dürri Ahmed Efendi'nin İran Sefareti," *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, I (1967), s. 1, 56-60; 2, 60-63; 3, 64-66; 4, 60-62; 5, 53-56; 6, 82-84.
- Aktepe, Münir, *Patrona İsyanı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1958).
- Arbel, Benjamin, "Operating Trading Networks in times of War: A sixteenth-century Venetian patrician between public service and private affairs," *Merchants in the Ottoman Empire* içinde, ed. Suraiya Faruqi ve Gilles Veinstein (Leuven: Peeters, 2008), s. 23-34.
- Arbel, Benjamin, *Trading Nations, Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean* (Leiden: E. J. Brill, 1995).
- Arens, Meinolf, *Habsburg und Siebenbürgen 1600-1605, Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband* (Köln, Weimar, Viyana: Böhlau, 2001).
- Arkan, Zeki, "Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta) *Profesör Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1991), s. 279-307.
- Arten, Tülay, "Arts and architecture," *The Cambridge History of Turkey* c. 3 içinde (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 408-80 [*Türkiye Tarihi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011 ve 2014), c. 3, s. 475-553]

- Artan, Tülay, "Beşiktaş sarayı" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, içinde, 8 cilt (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, (1993-1995).
- Atasoy, Nurban ve Julian Raby, *Iznik, the Pottery of Ottoman Turkey* (İstanbul, Londra: Türkiye Ekonomi Bankası ve Alexandria Press, 1989).
- Atıl, Esin. *The Age of Süleyman the Magnificent* (Washington DC, New York: National Gallery ve Harry N. Abrams Inc., 1987).
- Aynur, Hatice, "Ottoman Literature," *The Cambridge History of Turkey* c. 3 içinde (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 481-520 [Türkiye Tarihi, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011 ve 2014), c. 3, s. 555-596]
- Aynural, Salih, "The Millers and Bakers of Istanbul, 1750-1840," *Crafts and Craftsmen of the Middle East, Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean* içinde, ed. Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (Londra: Tauris, 2005), s. 153-94.
- Aynural, Salih, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001).
- Bağcı, Serpil, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Yayınları, 2006).
- Barkan, Ömer Lütfi, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* I, 1, 29-74; I, 2, 198-245; I, 4, 397-447.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, 1-4 (1949-50), 524-69; XIII, 1-4 (1951-52), 56-78; XV, 1-4 (1953-54), 209-37.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Cami ve İmaret-i İnşaatı*, 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972, 1979).
- Barker, Thomas M., *Double Eagle and Crescent: Vienna's second Turkish siege and its historical setting* (Albany: SUNY Press, 1967); Almanca çevirisi yazar tarafından gözden geçirildi: *Doppeladler und Halbmond: Entscheidungsjahr 1683*, çev. Peter ve Gertraud Broucek (Graz, Viyana, Köln: Verlag Styria, 1982).
- Barta, Gábor, "Die Anfänge des Fürstentums und erste Krisen," Béla Köpeczi ve diğ. (editörler), *Kurze Geschichte Siebenbürgens* içinde, çev. Zoltán Szász ve diğ. (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1990), s. 243-51.
- Bartl, Peter, *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und Osmanischem Reich, Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert* (Wiesbaden: Albanien-Institut und Otto Harrassowitz, 1974).
- Bartolomé ve Lucile Bennassar, *Les Chrétiens d'Allah, l'histoire extraordinaire des renégats, XVIe-XVIIe siècles* (Paris: Perrin, 1989).
- Başaran, Betül ve Cengiz Kırılı, "Preliminary observations on Istanbul's artisans during the reign of Selim III (1789-1808)" Suraiya Faroqhi'nin editörlüğünü yapacağı "Ottoman Artisans through the Ages" içinde (Oxford, New York: Berghahn Books, yayınlanacak).
- Başaran, Betül, "Remaking the Gate of Felicity: Policing, Social Control and Migration in Istanbul at the End of the Eighteenth Century 1789-1793," 2 cilt., yayınlanmamış doktora tezi, (The University of Chicago, 2006).

- Başaran, Betül, "The 1829 Census and Istanbul's Population during the late 18th and early 19th Centuries," *Studies on Istanbul and beyond: The Freely Papers* c. 1. İçinde, ed. by Robert Ousterhout (Philadelphia: The University of Pennsylvania Press, 2007), s. 53-72.
- Beik, William, *Urban Protest in Seventeenth-century France. The Culture of Retribution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).
- Berkes, Niyazi, "İbrâhîm Müteferrika" *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, c. III içinde: s. 996-98.
- Beşikçi, Mehmet, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012).
- Beydilli, Kemal, *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien, Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik* (Münih: Dr. Rudolf Trofenik, 1974).
- Bisaha, Nancy, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004).
- "Bitpazan," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde, 8 cilt (İstanbul: T. C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994).
- Boralevi, Alberto, "Western Anatolian Village Rugs and Ottoman Silk Textiles," Nazan Ölçer ve diğ. (editörler), *In Praise of God, Anatolian Rugs in Transylvanian Churches 1500-1750* içinde, (İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi, 2007), s. 103-11.
- Bostan, Idris, *Adriyatik'te Korsanlık: Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler, 1575-1620* (İstanbul: Timaş, 2009).
- Bracewell, Catherine Wendy, *The Uskoks of Senj, Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic* (Ithaca, Londra: Cornell University Press, 1992).
- Braudel, Fernand, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, 3 cilt (Paris: Armand Colin, 1979).
- Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2 cilt (Paris: Librairie Armand Colin, 1966).
- Carboni Stefano, ed., *Venice and the Islamic World, 828-1797* (New Haven, Londra: Yale Univ. Press, 2007).
- Cerasi, Maurice, *The Istanbul Divanyolu* (İstanbul: Orient Institut der DMG, 2004). Çelik, Şenol, "Türk Fethi Sonrasında Kıbrıs Adasına Yönelik İskân Çalışmaları," *Kaf Dağının Ötesine Varmak, Festschrift in Honor of Günay Kut, Essays Presented by her Colleagues and Students*, 3 cilt içinde, ed. Zehra Toska, *Journal of Turkish Studies* 27, 1-3 (Cambridge MA: Dept. of Near Eastern Languages and Literatures, Harvard University, 2003), c. 1, s. 263-304 [Divanyolu, çeviren Ali Özdamar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006 ve 2014)].
- Concina, Ennio, *Fondaci, Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna* (Venezia: Marsilio Editori, 1997).
- Conze, Eckart, Ulrich Lappenküper ve Guido Müller (editörler), *Geschichte der internationalen Beziehungen: Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin* (Köln, Weimar, Berlin: Böhlau, 2004).
- Costantini, Vera, "Alternative paths towards the age of mercantilism: The project of the 'scala di Spalato' [Split] and early 17th century Venetian trade policy," 6 Temmuz 2011'de Venedik'te düzenlenen "Stato da Mar" sempozyumu içinde http://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/arhistory/news/stato_da_mar_poster_final.pdf (erişim 15 Ağustos 2012).
- Çizakça, Murat, "Incorporation of the Middle East into the European World Economy," *Review* 8, no. 3 (1985), s. 353-78.

- Çizakça, Murat, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650," *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, ed. Huri İslamoğlu-Inan (yeniden basım Cambridge, Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme, 1987), s. 247-61.
- Çizakça, Murat, *A Comparative Evolution of Business Partnerships, the Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives* (Leiden: E. J. Brill, 1995).
- Çizakça, Murat, "Sixteenth-Seventeenth-Century Inflation and the Bursa Silk Industry: A Pattern for Ottoman for Industrial Decline?" yayınlanmamış doktora tezi, University of Pennsylvania, University Microfilms vasıtasıyla elde edilebilir (1978). Colley, Linda, *Captives* (New York: Random House, 2002).
- Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1960).
- Dankoff, Robert, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi* (Leiden: E. J. Brill, 2004).
- Dávid, Géza ve Pál Fodor (editörler), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe The military confines in the era of Ottoman conquest* (Leiden: Brill, 2000).
- Dávid, Géza, *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary* (İst, Isis Press, 1997).
- Dávid, Géza ve Pál Fodor (editörler), *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (early fifteenth - early eighteenth centuries)* (Leiden [ve diğ.], Brill, 2007).
- Davis, Nathalie Zemon, *Trickster Travels, A Sixteenth-Century Muslim between Worlds* (New York: Hill and Wang, 2006).
- Decei, Aurel, "Hotin" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı 1993)
- Delivorrias, Angelos, *A Guide to the Benaki Museum* (Athens: Benaki Museum, 2000).
- Demetz, Peter, *Prague in Black and Gold, Scenes from the Life of a European City* (New York: Hill and Wang, 1997).
- Demirtaş, Mehmet, *Osmanlıda Fırıncılık: 17. yüzyıl* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008).
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 27. baskı, ed. Aydın Sami Güneyçal (Ankara: Akaydın Kitabevi, 2007).
- Duchhardt, Heinz, *Balance of Power and Pentarchie, 1700-1785* (Paderborn: F. Schöningh, 1997), s. 248.
- Džaja, Srećko M., *Königsmacht und Nationalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina: Voremanzipatorische Phase 1463-1804* (Münih: Oldenbourg, 1984).
- Eickhoff, Ekkehard, *Venedig, Wien und die Osmanen, Umbruch in Südosteuropa 1645-1700* (Stuttgart: Klett-Cotta, 2. basım 1988).
- Erdem, Y. Hakan, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909* (New York: St. Martin's Press, 1996) [Osmanlı'da Köleliğin Sonu, çeviren Bahar Tırnakçı (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004 ve 2013)]
- Erder, Leila T. "The Making of Industrial Bursa," yayınlanmamış doktora tezi, Princeton Univ., 1976.
- Erefe, İklil, "State and society in the marketplace: A study of late fifteenth-century Bursa" yayınlanmamış doktora tezi, (Harvard University, 2009).
- Ergenç, Özer, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar" *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar...*, içinde, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1975), s. 86-97.
- Ergene, Boğaç, "Costs of Court Usage in the Seventeenth- and Eighteenth-Century Ottoman Anatolia: Court Fees as Recorded in Estate Inventories," *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 45,1 (Leiden: Brill, 2002), s.20-39.

- Ergene, Boğaç, "Evidence in Ottoman Courts: Oral and Written Documentation in Early-Modern Courts of Islamic Law," *Journal of the American Oriental Society*, 124:3 (Haziran-Eylül 2004 sayısı, Ocak 2006'da yayınlandı), s. 471-92.
- Ergin, Nina, "Bathing business in Istanbul: A case study of the Çemberlitaş Hamamı in the seventeenth and eighteenth centuries" *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination* içinde, ed. Nina Ergin (Leuven, Paris, Walpole MA: Peeters. 2011), s. 142-68.
- Erim, Neşe, "Trade, Traders and the State in Eighteenth Century Erzurum," *New Perspectives on Turkey* 5-6 (1991), s. 123-50.
- Erimtan, Can, *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey* (Londra: I. B. Tauris, 2008).
- Esmer, Tolga Uğur, "Religion and Rebellion: The Cultural Practices of Christian and Muslim Nobles in Ottoman Bulgaria, c. 1750-1839" yayınlanmamış doktora tezi, (University of Chicago, 2009).
- Establet Colette ve Jean-Paul Pasqual, *Ultime voyage pour la Mecque: les inventaires après décès de pèlerins morts à Damas vers 1700* (Şam, Suriye: Institut Français d'Études Arabes de Damas: 1998).
- Establet, Colette ve Jean-Paul Pasqual, "Café et objets du café dans les inventaires des pèlerins musulmans vers 1700," *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales* içinde, ed. Michel Tuchscherer (Kahire: IFAO, 2001), s. 153-60.
- Ettinghausen, Richard, "Die bildliche Darstellung der Ka'aba im islamischen Kulturkreis," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 86-87, NF 11-12 (1932-4), s. 111-37.
- Eyice, Semavi, "Elçi Hanı," *Tarih Dergisi*, XXIV (1970), s. 93-130.
- Eyice, Semavi, "Çukurbostan," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde, 8 cilt (İstanbul: T. C. Kültür Bakanlığı and Tarih Vakfı, 1994) c. 8, s. 112.
- Eyice, Semavi, "Dikilitaş" ve Erdem Yücel, "Dikilitaşlar," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1993-95), c. 3, s. 51-53.
- Fabris, Antonio, "Un caso di pirateria veneziana: la cattura della galea del bey di Gerba (21 ottobre 1584)," *Quaderni di Studi Arabi*, 8 (1990), 92-111.
- Fabris, Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica*, 32 (2000), 9-32.
- Fabris, Maria Pia Pedani, "A Seventeenth Century Muslim Traveller in Paris," *Quaderni di Studi Arabi*, 13 (1995), 227-36.
- Fabris, Maria Pia Pedani, "The Ottoman Empire and the Gulf of Venice (15th-16th c.)," *CIÉPO XIV. Sempoziyumu Bildirileri* (Ege Üniversitesi, İzmir 18-22 Eylül 2000) içinde, ed. Tuncer Baykara (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004), s. 585-600.
- Fabris, Maria Pia Pedani, ed., *Inventory of the Lettere e Scritture Turchesche in the Venetian State Archives* (Leiden: E. J. Brill, 2010).
- Fabris, Maria Pia Pedani, ed., *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato, c. XIV Costantinopoli Relazioni inedite (1512-1789)* (Padua: Bottega di Erasmo, 1996).
- Fabris, Maria Pia Pedani, *I "Documenti turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia* (Roma: Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici, 1994).
- Fabris, Maria Pia Pedani, *In nome del Gran Signore, Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia* (Venedik: Diputazione Editrice, 1994).

- Fabris, Maria Pia Pedani, "Turkish Raids in Friuli at the End of the Fifteenth Century," *Acta Viennensia Ottomanica* içinde, ed. Markus Köhbach, Gisela Prohazka-Eisl ve Claudia Römer (Akten des 13. CIEPO – Sempozyumu, 21- 25. Eylül 1998), Viyana: Institut für Orientalistik, 1999, s. 287-91.
- Fabris, Maria Pia Pedani, *Venezia porta d'Oriente* (Bologna: Il Molino, 2010).
- Farooqi, Naim Rahman, "Mughal-Ottoman Relations: A Study of Political and Diplomatic Relations between Mughal India and the Ottoman Empire, 1556-1748," yayınlanmamış doktora tezi, (University of Madison/Wisc).
- Farooqi, Suraiya, "Notes on the Production of Cotton Cloth in Sixteenth and Seventeenth-Century Anatolia," *Journal of European Economic History* (Rome) 8, no. 2 (1979), s. 405-17.
- Farooqi, Suraiya, "Ondokuzuncu Yüzyılın Başlarında Antalya Limanı" in *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c. 2 (Ankara: TTK, 1981) s. 1461-71.
- Farooqi, Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting 1520-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).
- Farooqi, Suraiya, *Men of Modest Substance, House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).
- Farooqi, Suraiya, *Herrscher über Mekka. Die Geschichte der Pilgerfahrt* (Münih: Artemis, 1990).
- Farooqi, Suraiya, "Black slaves and freedmen celebrating (Aydın, 1576)," *Turcica*, XXI-XXIII (1991), s. 205-215.
- Farooqi, Suraiya, *Pilgrims and Sultans* (Londra: I. B. Tauris Press, 1994), s. 100-01.
- Farooqi, Suraiya, "Bursa at the Crossroads: Iranian Silk, European Competition and the Local Economy 1470-1700," aynı yazar, *Making a Living in the Ottoman Lands* içinde (İstanbul: The Isis Press, 1995), s. 113-48.
- Farooqi, Suraiya, "The Business of Trade: Bursa Merchants of the 1480s," *Making a Living* içinde, (İstanbul: The Isis Press, 1995), s. 193-216.
- Farooqi, Suraiya, "Migration into Eighteenth-Century 'Greater Istanbul' as Reflected in the Kadi Registers of Eyüp" *Turcica*, 30 (1998), s. 163-83.
- Farooqi, Suraiya, "From the slave market to Arafat: Biographies of Bursa women in the late fifteenth century" *Turkish Studies Association Bulletin*, 24 (2000), s. 3-20.
- Farooqi, Suraiya, "Quis Custodiet Custodes? Controlling Slave Identities and Slave Traders in Seventeenth and Eighteenth Century Istanbul" *Frontiers of Faith*, içinde, ed. by Eszter Andor ve István Györgi Tóth (Budapeşte: Central European University ve European Science Foundation, 2001), s. 119-34.
- Farooqi, Suraiya, "A Builder as Slave Owner and Rural Moneylender: Hacı Abdullah of Bursa, Campaign mimar," yeniden basım, *Stories of Ottoman Men and Women, Establishing Status, Establishing Control* içinde, (İstanbul: Eren, 2002) s. 95-112.
- Farooqi, Suraiya, "A builder as slave owner and rural moneylender between collective workshops and private homes: places of work in eighteenth-century Bursa," *Stories of Ottoman Men and Women, Establishing Status, Establishing Control* içinde, (İstanbul: Eren, 2002) s. 235-243.
- Farooqi, Suraiya, "Female costumes in late fifteenth century Bursa," aynı yazar, *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status Establishing Control* içinde (İst. Eren Publications, 2002), s. 63-74.
- Farooqi, Suraiya, "Ottoman Attitudes towards Merchants from Latin Christendom before 1600," *Turcica*, 35 (2002), 69-104.

- Faroghi, Suraiya, "Ottoman Views on Corsairs and Piracy in the Adriatic," *The Kapitan Paşa's Province* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou (Resmo: University of Crete Press, 2002), s. 357-70.
- Faroghi, Suraiya, "Urban Space as Disputed Grounds: Territorial Aspects to Artisan Conflict in Sixteenth to Eighteenth-Century Istanbul" *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* içinde (İstanbul: Eren, 2002), s. 219-34.
- Faroghi, Suraiya, "Between Collective Workshops and Private Homes: Places of Work in Eighteenth-Century Bursa," aynı yazar, *Stories of Ottoman Men and Women, Establishing Status Establishing Control* içinde (İstanbul: Eren, 2002), s. 235-43.
- Faroghi, Suraiya, "Bosnian merchants in the Adriatic," *Ottoman Bosnia, A History in Peril* – this publication has also appeared as *The International Journal of Turkish Studies* içinde, 10, 1-2, ed. Markus Koller ve Kemal Karpat (Madison/Wisc.: Center of Turkish Studies, 2004), s. 225-39.
- Faroghi, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around it, 1540s to 1774* (Londra: I. B. Tauris, 2004) [*Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, çeviren Ayşe Berktaş, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007)].
- Faroghi, Suraiya ve Randi Deguillhem (editörler), *Crafts and Craftsmen of the Middle East, Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean* (Londra: I. B. Tauris, 2005).
- Faroghi, Suraiya, "Exporting Grain from the Anatolian Southwest: the Power and Wealth of Tekeli-oğlu Mehmed Ağa and his Magnate Household" *Provincial Elites in the Ottoman Empire* içinde, ed. Antonis Anastasopoulos (Resmo: University of Crete Press, 2005), s. 293-317.
- Faroghi, Suraiya, "Der osmanische Blick nach Osten: Dürri Ahmed Efendi über den Zerfall des Safawidenreichs 1720-21" *Wahrnehmung des Fremden, Differenzserfahrungen von Diplomaten in Europa (1500-1648)* içinde, ed. Michael Rohrschneider ve Arno Strohmeyer (Münster/Almanya: Aschendorff, 2007), s. 375-98.
- Faroghi, Suraiya, "Food for Feasts: Cooking Recipes in Sixteenth- and Seventeenth Century Anatolian Hostelrys (imaret)" *Feeding People, Feeding Power, Imarets in the Ottoman Empire*, içinde, ed. Amy Singer, Christoph Neumann ve Nina Ergin (İstanbul: Eren, 2007), s. 197-208.
- Faroghi, Suraiya, "Purchasing Guild- and Craft-based Offices in the Ottoman Central Lands," *Turcica*, 39 (2007), 123-46.
- Faroghi, Suraiya ve Gilles Veinstein (editörler), *Merchants in the Ottoman Empire*, (Leuven: Peeters, 2008).
- Faroghi, Suraiya, "An Ottoman ambassador in Iran: Dürri Ahmed Efendi and the collapse of the Safavid Empire in 1720-21" aynı yazar, *Another Mirror for Princes: The Public Image of the Sultans and its Reception* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2008), s. 165-87.
- Faroghi, Suraiya, "Die Osmanen und die Handelswege der Adria," *Balcani occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo/ Der westliche Balkan, der Adria-raum und Venedig (13.-18. Jahrhundert)* içinde, ed. Gherardo Ortalli ve Oliver Jens Schmitt (Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009), s. 373-87. İngilizce versiyonu: "The Ottomans and the trade routes of the Adriatic," aynı yazar, *Another Mirror for Princes: The Public Image of the Sultans and its Reception* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2008), s. 249-66.
- Faroghi, Suraiya, "Fifty years after the Conquest: Eighteenth-century Reforms in Ottoman Crete," *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete 1645-1840* içinde, ed. Antonis Anastasopoulos (Resmo: University of Crete Press, 2008), s. 243-54.

- Faruqi, Suraiya, "Honour and Hurt Feelings: Complaints Addressed to an Ottoman Merchant Trading in Venice" *Merchants in the Ottoman Empire* içinde, ed. Suraiya Faruqi ve Gilles Veinstein (Leuven: Peeters, 2008), s. 63-78.
- Faruqi, Suraiya, *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (Londra: I. B. Tauris, 2009), s. 120-121 [*Osmanlı Zanaatkarları*, çeviren Zülal Kılıç, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011)].
- Faruqi, Suraiya, "Immigrant Tradesmen as Guild Members, or the adventures of Tunisian fez-sellers in eighteenth-century Istanbul," *The Arab Lands in the Ottoman Era: Essays in Honor of Caesar Farah* içinde, ed. Jane Hathaway (Minneapolis: Center for Early Modern History, 2009), s. 187-207, (bu kitapta çevirisi basıldı s. 224-239).
- Faruqi, Suraiya, "Materielle Kultur und -zuweilen- gesellschaftliche Werte: Das Europabild in den Berichten osmanischer Gesandter des XVIII. Jahrhunderts," *Strukturelle Zwänge –Persönliche Freiheiten. Osmanen, Türken, Muslime: Reflexionen zu gesellschaftlichen Umbrüchen, Gedenkbund zu Ehren Petra Kapperts* içinde, ed. Hendrik Fenz (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2009), s. 81-103, (bu kitapta çevirisi basıldı s. 70-93).
- Faruqi, Suraiya, "From Anatolia to Istanbul and back again: Travelers and sojourners in mid-sixteenth-century Üsküdar," *From Byzantium to Istanbul: 8000 Years of a Capital* içinde, sergi kataloğu, koordinasyon Koray Durak (İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi, 2010), s. 278-89.
- Faruqi, Suraiya, "Lezzetli Yiyecekler ve Onları Elde Etmenin Yolu: Osmanlı Toplumunda Özel Ama Saraya Ait Olmayan Yiyecekler ve İçecekler," çeviren Seda Erkoç, *Yemekte Tarih Var: Yemek Kültürü ve Tarihçiliği* içinde, editörler Ayşegül Avcı, Seda Erkoç ve Elvan Otman (İstanbul: Tarih Vakfı, 2013) s. 77-89.
- Faruqi, Suraiya, "Surviving in difficult times: the cotton and silk trades in Bursa around 1800," *Bread From The Lion's Mouth; Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities* içinde, ed. Suraiya Faruqi, (Newyork-Oxford: Berghahnbooks, 2015).
- Fattah, Hala, "Representations of Self and Other in two Iraqi Travelogues of the Ottoman Period," *International Journal of Middle East Studies*, 30/1 (1998), s. 51-76.
- Fidan, M. Sadettin, *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları*, (İstanbul: İst. Ticaret Odası Yayınları, 1st, 2009).
- Findley, Carter, "Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing Reform in Istanbul?" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LXXXV (1995), s. 41-80.
- Fisher, Alan, *The Crimean Tatars* (Stanford: Hoover Institution Press, 1978).
- Fisher, Alan, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970).
- Fleischer, Cornell, "Royal authority, dynastic cyclism and 'ibn Khaldunism' in sixteenth-century Ottoman letters" *Journal of Asian and African Studies* 18 (1983), 198-220.
- Fleischer, Cornell, "Alqās Mirzā" *Encyclopedia Iranica*, cilt 1 içinde, tıpkıbasım 9, s. 907-09.
- Fleischer, Cornell, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafā Āli (1541-1600)* (Princeton: Princeton University Press, 1986).
- Fodor, Pál, "Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungs-ideologie (Im Spiegel der Târih-i Beç kralı)" *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2000), s. 45-70.
- Gabriel, Albert, *Une capitale turque, Brousse-Bursa*, 2 cilt (Paris: De Boccard, 1958).

- Genç, Mehmet, "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş," *Yapıt*, 49, 4 (1984), 52-61; 50, 5 (1984), 86-93; Fransızca çevirisi için: "L'économie ottomane et la guerre au XVIIIème siècle," *Turcica*, XXVII (1995), s. 177-96.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri," *Ahilik ve Esnaf: Konferanslar ve Seminer, Metinler, Tartışmalar* içinde (editör belirtilmemiş) (İstanbul: yayıncısı yok, 1986), s. 113-30.
- Genç, Mehmet, "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics, and Main Trends", *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950* içinde, ed. Donald Quataert, Albany, 1994, s. 59-86.
- Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700," *International Journal of Middle East Studies*, 12 (1980), s. 231-44.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Kudüs: Hebrew University, 1988).
- Göçek, Fatma Müge, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century* (New York, Oxford, Washington: Oxford University Press ve The Institute of Turkish Studies, 1987).
- Göçmen, Duygu, "Neşehirli Damad İbrahim Paşa Külliyesi/Complex Direkterarası," Cem Kozar, İşil Ünal, ve diğ., *Hayalet Yapılar/Ghost Buildings* içinde (İstanbul: PATTU, 2010), s. 76-89.
- Goffman, Daniel, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650* (Seattle: Washington University Press, 1990).
- Goffman, Daniel, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002). [Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300 - 1700 (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004 ve 2014)]
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Rákóczi Ferenc II. ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar Mültecileri," *Türk-Macar Kültür Münasebetleri* içinde, s. 1-17.
- Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture* (Londra: Thames & Hudson, 1971).
- Groebner, Valentin, *Der Schein der Person: Steckbrief, Ausweis und Kontrolle im Europa des Mittelalters* (Münih: C. H. Beck, 2004).
- Güçer, Lütfi, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un laşesi için Lüzumlu Hububahn Temini Meselesi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11, 1-4 (1949-50), s. 397-416.
- Güçer, Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 13, 1-4 (1951-1952), 79-98.
- Gutton, Jean-Pierre, *Etablir l'identité - L'identification des Français du Moyen Age à nos jours* (Lyons: PUL, 2010).
- Hagen, Gottfried, *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit. Entstehung und Gedankenwelt von Katib Celebis Gihannüma*. (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2003).
- Hamadeh, Shirine, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century* (Seattle, Londra: Washington University Press, 2008).
- Hammer, Joseph von-[Purgstall], *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa . . .* (Budapeşte: Hartleben, 1818).
- Hanna, Nelly, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* (Syracuse NY: Syracuse University Press, 1998).
- Hathaway, Jane, *Beshir Agha, Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem* (Oxford: Oneworld Publications, 2005). [Hacı Beşir Ağa, Osmanlı Sarayının En Ünlü Harem Ağası (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2014)].
- Herzig, Edmund, "The Rise of the Julfa Merchants in the Late Sixteenth Century," *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society* içinde, ed. Charles Melville (yeniden basım Londra: I. B. Tauris, 2009), s. 305-22.

- Heywood Colin, "Hotin/Khotin," *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı (Leiden: Brill, 1971).
- Howard, Deborah, *Venice & the East: The impact of the Islamic world on Venetian architecture 1100 – 1500* (New Haven, Londra: Univ. of Yale Press, 2000).
- İşıkse, Güneş, "La politique étrangère dans la seconde moitié du XVIe siècle: le cas du règne de Selim II" (1566-1574) yayınlanmamış doktora tezi, EHESS, 2012.
- İşin, Ekrem, "Coffeehouses as Places of Conversation," *The Illuminated Table, the Prosperous House, Food and Shelter in Ottoman Material Culture* içinde, ed. by Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann (İstanbul: Orient-Institut, 2003), s. 199-208.
- İnalçık, Halil, "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3 (1960), 131-47.
- İnalçık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History*, XXIX, no. 1 (1969), 97-140.
- İnalçık, Halil, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East," *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, ed. by M.E. Yapp (Londra, Oxford: Oxford University Press, 1975) s. 195-217. İnalçık, Halil, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Erkek Maliyetinin Rolü," *Gelişme Dergisi*, özel sayı Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar (1979-80), 1-65. İnalçık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337.
- İnalçık, Halil, "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul," *International Journal of Turkish Studies* (Madison, Wisc.), I, 1 (1979-80), s.1-17.
- İnalçık, Halil, "The Appointment Procedure of a Guild Warden (Kethudâ)," *Festschrift Andreas Tietze, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* (1986), 135-42.
- İnalçık, Halil, "İstanbul" *The Encyclopedia of Islam* içinde, 2. bs. (Leiden: E. J. Brill, 1990), c. 4, s. 224-48.
- Jobst, Kerstin S., "Vision und Regime. Die ersten Jahrzehnte russischer Krimherrschaft" *The Crimean Khanate between East and West (15th-18th Century)* içinde, ed. Denise Klein (Wiesbaden/Germany: Harrassowitz, 2012), s. 211-27.
- Jomier, Jacques OP, *Le mahmal et la caravane égyptienne des pèlerins de la Mecque (XIIIe-XXe siècles)* (Kahire: IFAO, 1953).
- Kabadayı M. Erdem, "Mkrdich Cezarliyan or the sharp rise and sudden fall of an Ottoman entrepreneur," *Merchants in the Ottoman Empire* içinde, ed. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstein (Leuven: Peeters, 2008), s. 281-91.
- Kafadar, Cemal, "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination in the Sixteenth Century," yayınlanmamış doktora tezi, McGill University, Montreal, 1986.
- Kafıdar, Cemal, "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima," *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986), Raiyyet Rûsumu adıyla da yayınlandı, *Essays presented to Halil İnalçık*, s. 191-218.
- Kafadar, Cemal, "Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri," *Eyüp: Dün / Bugün*, 11-12 Aralık 1993 içinde, ed. Tülay Artan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), s. 50-61.
- Kangal, Selmin ed., *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in the 15th-19th Centuries* (İstanbul: TC. Kültür Bakanlığı, 1999).

- Karahasanoglu, Selim, "Osmanlı tarih yazımında "Lale Devri:" Eleştirel bir değerlendirme," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 7 (bahar/yaz 2008), s. 129-42.
- Karal Enver Ziya, ed., *III. Selim'in Hatı-ı Hümayunları - Nizam-ı Cedit - (1789-1807)* (Ankara: TTK, 1946).
- Karamuk, Gümeç, Ahmet Azmi Efendis *Gesandtschaftsbericht als Zeugnis des osmansichen Machtverfalls und der beginnenden Reformära unter Selim III.* (Bern: Herbert Lang, 1975).
- Kawatoku, Mutsuo, "Coffee Trade in the al-Tur Port, South Sinai," *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales* içinde, ed. Michel Tuchscherer (Kahire: IFAO, 2001), s. 51-68.
- Kernal Beydilli, "Ignatius Mouradghea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan)," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34 (1984) s. 247-314.
- Kenan, Seyfi, ed., *Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat Karşılaşma ve Etkileşim/The Ottomans and Europe: Travel, Encounter and Interaction* (İstanbul: İSAM, 2010).
- Khan, Nur Sobers, "Slaves without shackles: Labour and manumission in the Galata court registers 1560-1572," yayınlanmamış doktora tezi, Cambridge University.
- Kıbrıs, Barış, ed., *İstanbul: City of Dreams. Views of Istanbul from the 17th to 20th Century...* (İstanbul: Pera Müzesi, 2008).
- Kiel, Hedda Reindl, "East is East and West is West; and sometimes the twain did meet: Diplomatic gift exchange in the Ottoman Empire," *Frontiers of Ottoman Studies* içinde, 2 cilt, ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki ve Rhoads Murphey (Londra: I. B. Tauris, 2005), c. 2, s. 113-25.
- Kırlı, Cengiz, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul," *International Labor and Working Class History*, 60 (2001), s. 125-40.
- Kißling, Hans-Joachim, "Zur Geschichte der Rausch- und Genußgifte im Osmanischen Reiche," *Südost-Forschungen*, XVI, (1957), s.342-56.
- Köhbach, Markus, *Die Eroberung von Fülele durch die Osmanen 1554* (Viyana: Böhlau, 1998).
- Koller, Markus, "The Istanbul Fur Market in the 18th Century," *Living in the Ottoman Ecumenical Community* içinde, ed. by Vera Costantini ve Markus Koller (Leiden: E. J. Brill, 2008), s. 115-30.
- Koller, Markus, *Eine Gesellschaft im Wandel: Die osmanische Herrschaft in Ungarn (1606-1683)* (Stuttgart: Franz Steiner, 2010).
- Kołodziejczyk, Dariusz, "Hotin/Khotin" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: Diyanet Vakfı, 2000).
- Kołodziejczyk, Dariusz, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century), An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents* (Leiden: E. J. Brill, 2000).
- Konyalı, İbrahim Haklı, *Abide ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, 2 cilt (İstanbul, 1976).
- Köpeczi, Béla, "II. Ferenc Rákóczi," *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri* (31 Mayıs-3 Haziran 1976) içinde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul: yayıncısı yok, 1976).
- Kozar, Cem ve Işıl Ünal, *Hayalet Yapılar/ Ghost Buildings* (İstanbul: Pattu, 2011).
- Kreischmayr, Heinrich, "Ludovico Gritti, eine Monographie," *Archiv für österreichische Geschichte*, 83 (1896), s. 3-85.
- Kumrular, Özlem, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni: Türk Korkusu, Halil İnalcık'ın Önsözüyle* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008).

- Kunt, Metin, "Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice," *Turcica*, 9, 1 (1977), s. 197-214.
- Kurat, Akdes Nimet, *İşveç Kırılı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü, 1943).
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkler ve İdilboyu (1569 Astarhan seferi, Ten-İdil kanalı ve XVI.-XVII. yüzyıl Osmanlı-Rus münasebetleri)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1966).
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983).
- Kütükoğlu, Mübahat, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* (İstanbul: TUSOKTAR, 2000), s. 68-69 ve başka yerlerde.
- Lane, Frederic C., *Venice, A Maritime Republic* (Baltimore MD: Johns Hopkins University Press, 1973).
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (2. basım, Oxford: Oxford University Press, 1968).
- Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe* (Londra: Norton, 1982).
- Louhichi, Sourmaya, *Das Verhältnis zwischen der osmanischen Zentralgewalt und der Provinz Tunesien: Versuch einer zusammenhängenden Deutung der osmanischen Herrschaft in Tunesien während des 16. und 17. Jahrhunderts* (Saarbrücken, VDM Verl. Dr. Müller, 2008).
- Mack, Rosamund, *Bazaar to Piazza. Islamic Trade and Italian Art 1300-1600* (Berkeley, Los Angeles, Londra: University of California Press, 2003). [Doğu Mali Batı Sanatı; İslam Ülkeleriyle Ticaret ve İtalyan Sanatı 1300-1600 (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005)]
- Mackie, Louise W., "Ottoman Kaftans with an Italian Identity," *Ottoman Costumes: From Textile to Identity* içinde, ed. Suraiya Faruqi ve Christoph Neumann (İstanbul: Eren Publications, 2004), s. 219-30.
- Maclean, Gerald, *The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580-1720* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006).
- Maitte, Corinne, "Adapter les produits, jouer sur les marchés. La fabrication des chéchias, XVIIIe-XXe siècles," *Wool, Products and Markets (13th-20th century)* içinde (Padua: CLEUP Coop Libreria Editrice Università di Padova, 2004) ed. Giovanni Luigi Fontana ve Gérard Gayot, s. 1115-42, bkz. s. 1118-21.
- Matthee, Rudolph P., *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver 1600-1730* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).
- McCabe, Ina Baghdiantz, *The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750)* (Atlanta: The Scholars' Press, 1999).
- Mikhail, Alan, "An irrigated empire: the view from the Ottoman Fayyum," *International Journal of Middle East Studies*, 42 (2010), s. 569-590.
- Miller, Gifford H., ve diğ., "Abrupt onset of the Little Ice Age triggered by volcanism and sustained by sea-ice/ocean feedbacks," *Geophysical Research Letters*, doi:10.1029/2011GL050168. <http://www.agu.org/pubs/crossref/pip/2011GL050168.shtml> bu siteye 25 Ekim 2012'de şu adresten ulaşıldı http://en.wikipedia.org/wiki/Little_Ice_Age.
- Murphy, Rhoads, "Forms and Expression of Individuality in Ottoman Society," *Turcica*, 34 (2002), 135-70.
- Museum für Kunsthandwerk, Frankfurt/Main, *Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit* (Recklinghausen/Germany: Aurel Bongers, 2. basım 1985).

- Necipoğlu, Gülru, *Architecture, Ceremonial and Power, The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge MA: The Architectural History Foundation and MIT Press, 1991), s. 175.
- Neumann, Christoph, "The Russian Experience: Necati Efendi in Captivity," yayınlanmamış metin.
- Neumann, Christoph, *Das indirekte Argument, Ein Plädoyer für die Tanzimat vermittelt der Historie, Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Ta'rih* (Münster, Hamburg: Lit Verlag, 1994).
- Nouzille, Jean, "Bonnaval Pacha, soldat et homme d'état européen du siècle des Lumières (1675-1747)," *Actes du 7e colloque international d'histoire militaire, 1982* (Manhattan/Kansas, 1984), s. 148-70.
- Nouzille, Jean, *Histoire des frontières, L'Autriche et l'Empire ottoman* (Paris: Berg International, 1991).
- Orhonlu, Cengiz, "İstanbul'da Kaykçılık ve Kayk İşletmeciliği," Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* içinde yeniden basıldı, ed. Salih Özbaran (İzmir, 1984), s. 83-103.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1963).
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1967).
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım üzerine Araştırmalar*, ed. Salih Özbaran (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984).
- Ortaylı, İlber, "Karagümrük "Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi içinde, 8 cilt (İstanbul: T. C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994) c. 4, s. 452-53.
- Ortiz, Antonio Dominguez ve Bernard Vincent, *Historia de los Moriscos, Vida y tragedia de una minoría* (Madrid: Revista de Occidente, 1978).
- Ottokar Freiherr von Schlechta Wssehrd, "Walachei, Moldau, Bessarabien, die Krim und Asow usw" *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* [Viyana], 40, 15 (1862), s. 550, 562-68.
- Özcan, Abdülkadir, "Humbaracı Ahmed Paşa" *İslam Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: Diyanet İşleri, 1998), c. 18, s. 351-53.
- Özen, Mine Esiner, "Türkçede Kumaş Adları," *Tarih Dergisi* 33 (1980-82), 291-340.
- Özışık, Soner, "Çandarlı İbrahim Paşa Hamamı/Çandarlı İbrahim Pasha Hamam," Cem Kozar, Işıl Ünal ve diğ., *Hayalet Yapılar/Ghost Buildings* içinde (İstanbul: PATTU, 2010), s. 54-63.
- Özmucur, Süleyman ve Şevket Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914," *The Journal of Economic History*, 62, 2 (2002), 293-321.
- Öztürk, Melda Yaman ve Nuray Ertürk Keskin, "Is reaya so different from the (sic) serf? A comparative analysis of the relations of production in the Ottoman Empire and feudal Europe" http://www.unileipzig.de/~eniugh/congress2011/fileadmin/eniugh2011/dokumente/East_and_West_yamanozturk_erturkkeskin_2011-03-31.pdf (erişim tarihi 24 Temmuz 2012).
- Öztürk, Said, *Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi* (İstanbul: OSAV, 1996).
- Paci, Renzo, *La "scala," di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento* (Venedik: Deputazione di Storia Patria per le Venezie, 1971).
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 cilt (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, yeniden basım 1971).

- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000).
- Pamukciyan, Kevork, "18. Yüzyılın Sonlarında İstanbul Hanları," Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları* içinde yeniden basıldı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002), s. 119-23.
- Panzac, Daniel, *Barbary Corsairs: the End of a Legend 1800-1820*, çev. Victoria Hobson ve John T. Hawkins (Leiden: E. J. Brill, 2005).
- Panzac, Daniel, *La peste dans l'Empire ottoman, 1700-1850* (Louvain: Éditions Peeters, 1985), s. 117.
- Papakostantinou, Katarina, "The Pondikas merchant family from Thessaloniki, ca. 1750-1800," *Merchants in the Ottoman Empire* içinde, ed. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstein (Leuven: Peeters, 2008), s. 133-50.
- Papo, Gizella Nemeth ve Adriano Papo, *Ludovico Gritti, Un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la corona di Ungheria* (Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2002).
- Parlaur, İsmail, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987).
- Philliou, Christine M., *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution* (Berkeley, Los Angeles, Londra: University of California Press, 2011).
- Planhol, Xavier de, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: nomadisme et vie paysanne* (Paris: Librairie Adrien Maisonneuve, 1958).
- Preto, Paolo, *I servizi segreti di Venezia, Spionaggio e controspionaggio al tempo della Serenissima: cifrari, intercettazioni, delazioni, tra mito e realtà* (Milano: EST, 1999).
- Proceedings of the World Congress on Engineering 2008 Cilt II, WCE 2008, Temmuz 2 - 4, 2008, Londra, U.K.: [http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9764&html=ages_detail_e.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9764&html=ages_detail_e.html&layout=web) Access through: http://www.iaeng.org/publication/WCE2008/WCE2008_pp1268-1272.pdf (her ikisi için de erişim tarihi 23 Temmuz 2012).
- Quataert, Donald, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914," *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, s. 284-99.
- Quataert, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).
- Raymond, André, *Artisans et commerçants au Caire, au XVIIIe siècle*, 2 cilt (Şam: Institut Français de Damas, 1973-74), c. 2, s. 464-69.
- Raymond, Anita Gonzalez, *La Croix et le Croissant, les inquisiteurs des îles face à l'Islam 1550-1700* (Paris: Éditions du CNRS, 1992).
- Ricci, Giovanni, *Ossessione turca in una retrovia cristiana dell' Europa moderna* (Bologna: Società editrice Il Mulino, 2002).
- Rizvi, Saiyid Athar Abbas, *Muslim Revivalist Movements in Northern India in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Agra: Agra University ve Balkrishna Book Co., 1965).
- Roosen, William, "Early Modern Diplomatic Ceremonial: A Systems Approach," *The Journal of Modern History*, 52,3 (1980), s. 452-76.
- Rostagno, Lucia, *Mi faccio Turco, Esperienze ed immagini dell' islam nell' Italia moderna* (Roma: Istituto per l'Oriente C. A. Nallino, 1983).
- Rozen, Minna, "Public Space and Private Space among the Jews of Istanbul in the Sixteenth-Seventeenth Centuries," *Turcica*, 30 (1998), s. 331-346.

- Rozen, Minna, "Boatmen's and Fishermen's Guilds in Nineteenth-Century Istanbul," *Mediterranean Historical Review*, 15, 1 (2000), *Seafaring and the Jews*, s. 72-93.
- Rozen, Minna, *A History of the Jewish Community in Istanbul, the Formative Years, 1453-1566* (Leiden: E. J. Brill, 2002).
- Sabev, Orlin, (Orhan Salih), *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746): Yeniden Değerlendirme* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006).
- Sahillioglu, Halil, "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the late 15th and early 16th Centuries," *Turcica* 17 (1985), 43-112, aynı yazar, *Studies on Ottoman Economic and Social History* içinde yeniden basıldı (İstanbul: IRSICA, 1999), 105-74.
- Said, Edward, *Orientalism* (New York: Random House, 1978);
- Sakaoglu, Necdet, "Yeni Odalar" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), c. 7, s. 467-68.
- Salzmann, Ariel, "A Travelogue Manqué? The Accidental Itinerary of a Maltese Priest in the Seventeenth-Century Mediterranean," *A Faithful Sea: The Religious Culture of the Mediterranean, 1200-1700* içinde, ed. Adnan A. Husain ve Katherine E. Fleming (Londra: One World, 2007).
- Salzmann, Ariel, "The Age of Tulips: Confluence and conflict in early modern consumer culture," *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922, an Introduction* içinde, ed. Donald Quataert (Albany, N.Y. SUNY Press, 2000).
- Salzmann, Ariel, *Vita e avventure di un rinnegato* (Venedik: Centro internazionale della grafica di Venezia, 1992).
- Scaraffia, Lucetta, *Rinnegati, Per una storia dell' identità occidentale* (Bari: Laterza, 1993).
- Schacht, Joseph, *Introduction to Islamic Law* (Oxford: The Clarendon Press, 1965).
- Sella, Domenico, "Crisis and Transformation in Venetian Trade," *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* içinde, ed. Brian Pullan (Londra: Methuen & Co Ltd., 1968), s. 88-105.
- Seng, Yvonne, "The Üsküdar Estates (*tereke*) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524" yayınlanmamış doktora tezi, The University of Chicago, 1991.
- Seng, Yvonne, "Standing at the Gates of Justice: Women in the Law Courts of Early Sixteenth Century Üsküdar, İstanbul," *Contested States: Law, Hegemony and Resistance* içinde, ed. by Susan Hirsch ve Mindie Lazarus-Black (New York: Routledge, 1994), s. 184-206.
- Seng, Yvonne, "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century İstanbul," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 39, 2 (1996), s. 136-69.
- Seng, Yvonne, "A Liminal State: Slavery in Sixteenth Century İstanbul," *Slavery in the Islamic Middle East* içinde, ed. by Shaun Elizabeth Marmon (Princeton: Marcus Wiener, 1999), s. 24-43.
- Seropyan, Vağarşag, "Kevork (Surp) Kilisesi" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), c. 4, s. 552-54.
- Sestini, Domenico, *Voyage dans la Grèce Asiatique, à la péninsule de Cyzique, à Brousse et à Nicée, avec des détails sur l'histoire naturelle de ces contrées* (Londra ve Paris: Leroy, 1789).
- Shaw, Stanford J. *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1971).
- Shaw, Stanford, "The Population of İstanbul in the Nineteenth Century," *International Journal of Middle East Studies*, 10 (1979), s. 265-77.

- Sievert, Henning, *Zwischen arabischer Provinz und Hoher Pforte: Beziehungen, Bildung und Politik des osmanischen Bürokraten Râğib Mehmed Paşa (st.1763)* (Würzburg/Germany: Ergon, 2008), s. 123-29.
- Steinherr, Irène Beldiceanu, "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XIX, 3 (1976), s. 233-313.
- Steinherr, Ömer Lütfi, "Türkiye'de 'Servaj' var mı idi?" *Belleten*, 20, 78 (1956), s. 237-46.
- Stoianovich, Traian, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *The Journal of Economic History*, XX (1960), s. 234-313.
- Stoianovich, Traian, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *The Journal of Economic History*, XX(1960), s. 234-313.
- Stoye, John, *The Siege of Vienna* (yeniden basım: Edinburgh: Birlinn, 2000, ilk basımı 1964).
- Stoye, John, *Marsigli's Europe* (New Haven. Londra: Yale University Press, 1994).
- Stremmelaar, Annemarike, *Justice and Revenge in the Ottoman Rebellion of 1703* (Leiden: 2007).
- Szakály, Ferenc, *Ludovico Gritti in Hungary, 1529-1534. A Historical Insight (sic) into the Beginnings of Turco-Habsburgian Rivalry* (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1995)
- Şirin, İbrahim, *Osmanlı İmgelerinde Avrupa* (Ankara: Lotus, 2006).
- Tamdoğan, Işık, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi," *Osmanlılarda Asayiş, Suç ve Ceza, 18.-20. Yüzyıllar içinde*, ed. Noémi Lévy ve Alexandre Toumarkine (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, t.y. aslında 2007), s. 80-95.
- Tanman, Baha, "Şazeli Tekkesi" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde, 8 cilt (İstanbul: T. C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994) c.7, s. 138-39.
- Temimi, Abdeljelil, *Le gouvernement ottoman et le problème morisque* (Zaghuan: CEROMDI, 1989).
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
- Tezcan, Hülya, "Döşemede Tarih: Sakız Adasının Osmanlı İpekçileri," *Ev Tekstili Dergisi* 2, no. 7 (1995), s. 10-15.
- Thomas, Lewis V. *A Study of Naima*, ed. Norman Itzkowitz (New York: New York University Press, 1972).
- Todorov, Nikolay, "19.cu Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* XXVII, 1-2 (1967-68), s. 1-36.
- Toledano, Ehud, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840-1890* (Princeton: Princeton University Press, 1982).
- Toledano, Ehud, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East* (Seattle: University of Washington Press, 1998).
- Toledano, Ehud, *As if Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East* (New Haven: Yale University Press, 2007).
- Topkapı à Versailles, *Trésors de la Cour ottomane* (Paris: Réunion des Musées Nationaux und AFAA, 1999).
- Turan, Şerafettin, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1961).
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1963-1982).
- Uluçay, Çağatay, "İstanbul Saraçhanesi ve Saraçlarına Dair Bir Araştırma," *Tarih Dergisi* III, 5-6 (1951-52), s. 147-64.

- Umut, Hasan, "İsmail Gelenbevi at the Engineering School: The Ottoman experience of European science through logarithms" yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, http://www.google.de/search?hl=de&source=hp&q=osmanlilarda+logaritma&gbv=2&oq=osmanlilarda+logaritma&gs_l=hp.12...1438.9359.0.12375.22.18.0.4.4.0.187.1530.171.18.0...0.0...1c.pO128crZZRc (erişim 12 Ağustos 2012).
- Unat, Faik Reşat, *Osmanlı Seyirleri ve Sefaretnâmeleri*, tamamlamalar ve ed. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968).
- Ülgener, Sabri, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet dünyası* (İstanbul: Der Yayınları, 1981).
- Valensi, Lucette, "Islam et capitalisme: production et commerce des chéchias en Tunisie et en France aux XVIIIe et XIXe siècles," *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, XVII (1969), s. 376-400.
- Vatin, Nicolas, "Aux origines du pèlerinage à Eyüp des sultans ottomans," *Turcica* 27 (1995), s. 91-100.
- Vatin, Nicolas, "Une affaire interne: le sort et la libération de personnes de condition libre illégalement retenues en esclavage," *Turcica*, 33 (2001), s. 149-90.
- Veinstein, Gilles, "Les marchands étrangers dans l'Empire ottoman (XVIe-XVIIIe siècles): Questions de prix," *Merchants in the Ottoman Empire* içinde, ed. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstein (Leuven: Peeters, 2008), s. 47-62.
- Vitz, Evelyn Birge ve Arzu Öztürkmen (ed.), *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, (Turnhout: Brepols, 2014).
- White, Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* (New York: Cambridge University Press, 2011).
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1963-1977).
- Yerasimos, Marianna, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesinde Yemek Kültürü: Yorumlar ve Sistematiğin Dizin* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011).
- Yérasimos, Stéphane, *Les voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe - XVIe siècles), Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991).
- Yeşil, Fatih, "Looking at the French Revolution through Ottoman Eyes: Ebubekir Ratib Efendi's Observations," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 70/2 (2007), s. 283-304.
- Yeşil, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Katibi Ebubekir Ratib Efendi (1750-1799)* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2011).
- Yi, Eunjeong, "The Supposed Egalitarianism among Guildsmen: Rethinking the 'Ottoman Economic Mind' in the Context of Seventeenth-century Istanbul Guilds," 29. Deutscher Orientalistentag, Barrieren-Passagen'a sunulan bildiri, 20.-24. Eylül 2004, Halle/Saale, FRG.
- Yi, Eunjeong, *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul, Fluidity and Leverage* (Leiden: E. J. Brill, 2004).
- Yi, Eunjeong, "Guilds, Merchants and 'Egalitarianism' in Seventeenth-century Istanbul," 10th International Congress of the Social and Economic History of Turkey, the Mediterranean and the Ottoman Empire'a sunulan bildiri 28 Eylül- 1 Ekim 2005, Venedik.
- Yıldırım, Onur ve Seven Ağır, "Gedik: A Concept too Many," Suraiya Faroqhi'nin editörlüğünü yapacağı "Ottoman Artisans through the Ages" içinde (Oxford, New York: Berghahn Books, yayınlanacak).

- Yılmaz, Gülay, "The Economic and Social Roles of Janissaries in a Seventeenth Century Ottoman City: The Case of Istanbul," yayınlanmamış doktora tezi. (McGill University, 2011.)
- Zilfi, Madeline, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
- Zimmermann, T. C. Price, *Paolo Giovio: The Historian and the Crisis of Sixteenth-century Italy* (Princeton: Princeton University Press, 1995).
- Zürcher, Erik Jan, "The Rise and Fall of 'Modern' Turkey: Bernard Lewis's Emergence Fifty Years On," *The Young Turk Legacy and Nation Building: from the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* içinde (Londra: I. B. Tauris, 2010), s. 41-54.

- Aba/abacı(lar) 278, 281-285, 288
 Abaza(lar) 197
 Abbas I (Şah) 175
 Abdülhamid I (Sultan) 107, 295
 Abdülhamid II (Sultan) 206
 Abdürrahim Muhibb Efendi 7, 29, 89-93
 Acem tüccar(lar)ı 167
 acemioğlan(lar) 13, 215, 248-249
 Acıçeşme 269
 Adriyatik 21, 30, 134, 137-138, 142
 Afrikalı/arap köleler 128, 193, 196, 310-311
 Ağras 186
 Ahmed I (Sultan) 160
 Ahmed III (Sultan) 7, 11, 16, 68, 70, 83, 92, 113-115, 117, 119, 228, 239, 261-264, 274-275, 304
 Ahmed Bey b Abdullah (köle sahibi) 218-220-222
 Ahmed Çelebi (kerestecilerin yiğitbaşı) 250
 Ahmed Çelebi b Sinan (tanık) 139
 Ahmed Emin b Mustafa (Çorumlu köle sahibi) 195
 Ahmed Cevdet Paşa (tarihçi) 7, 75
 Ahmed Efendi (Dürri, Osmanlı Elçisi) 7, 83
 Ahmed Efendi (Hacı Salih b) 9, 186
 Ahmed Efendi (Hacı Piri b Seyyid) 9, 155
 Ahmed Paşa (Humbaracı) bkz. Bonneval, Marki de (Humbaracı Ahmed Paşa)
 Ahmed Resmi Efendi 7, 49, 60-66, 68-69, 86-87, 92, 108
 Akdeniz 21, 25, 97-98, 100, 134, 148-149, 172, 296-297
 Akhisar 212, 279
 Aksaray 268-269, 271-272
 Akşehir 203
 Aktepe, Münir 71, 289
 alaca/alacacı 186, 277
 Alacahamam 270
 Alagöz Bey 195, 199, 203
 Alexander VIII (Papa) 52
 Ali (Kara, katırcı) 202
 Ali b Hasan (kayıkçı) 201-202
 Ali b Rüstem (köle kaçırma sanığı) 216
 Ali Fakih 223
 Ali Paşa Hanu 284
 Alipaşa/Eski Alipaşa (semt) 269
 Amasya 13, 174, 203-204
 amil(ler) 214
 Amsterdam 86
 Ankara 15, 135, 139-140, 158, 197, 277; tiftiği 21, 139-140, 147
 Anıalya 296
 Arafat 155, 161
 Arap Camii 236, 266
 Arap Çarşısı 266
 arasta(lar) 27, 163, 284, 291
 Arbel, Benjamin 95
 Arnavut(lar) 15, 33, 240, 242, 244, 251-252, 254-258, 278-279, 313
 Arnavutköy 38, 243-244, 250
 askeri 9-10, 19, 24-25, 44-45, 49, 51, 53-54, 64, 74, 76, 84, 86-88, 96, 101, 103, 108, 112, 117, 131, 170, 211, 228, 238-239, 241, 243, 248, 251, 264, 301, 303-304
 astar/astarlık 124, 186, 278
 Astrahan 84
 Atasoy, Nurhan 167
 Atneydanı 252, 267
 Atsız, Bedriye 49
 attar 163
 Augustus (Saksonyalı) 53-54
 Avusturya 40, 42, 57, 65, 80, 82, 87, 93, 98, 116, 184; Veraset Savaşı (1740-48) 60, 62, 67
 Ayasofya 267, 269, 271-272
 Ayaş 139-140
 Ayazmakapısı 270-271, 283, 290
 Aynural, Salih 289, 295
 Ayvansaray 283-284, 290
 Azapkapı 266, 271
 azat(lar) 10, 32, 166, 168, 172, 192-196, 202, 206-208, 213, 217-220, 223
 Aziz Efendi (Giritli, Osmanlı elçisi) 9, 89

bac 162
 Bağdat 160
 baklava 264
 Balat/Balatkapısı 38, 270-271, 273
 Balkan(lar) 18, 21, 24-25, 98, 139, 192, 212-213, 224, 226, 241, 283-284, 291, 295-296, 306, 313; savaşları 243; seferleri 213
 Balmumcu 283, 290
 Barkan, Ömer Lütfi 170, 211
 Başaran, Betül 224, 251, 276-277, 286, 289, 292, 303, 305, 313
 Başbakanlık Arşivi/Osmanlı Arşivi 47-48, 113, 117, 147, 190, 206, 237, 243, 289
 Bayyera 58, 62, 80
 Bayezid (Şehzade) 106
 Bayezid b Yusuf (sekiz kayık sahibi işletmeci) 198-199
 Bayezid I (Yıldırım, Sultan) 172
 Bayezid II (Sultan) 118, 172, 198, 268-269, 272, 285
 bedesten(ler) 34, 162-163, 191, 268-269
 Beik, William 302
 beledi 185-186, 278; yapıtlar 185
 Belgrad 12, 48, 52-53, 55, 58, 82, 196; Antlaşması 48, 56, 58, 81
 Benaki Müzesi (Atina) 179-181
 Bender 16, 114-115
 beng ü bade 123
 Berlin 9, 49, 64, 68, 86-87, 89, 92
 Beşiktaş 38, 261, 267, 283
 Beşir Ağa (Darüssaade Ağası) 133
 Bayezid Camii 269
 Beydilli, Kemal 47, 52, 87
 beygirci 204
 Beyoğlu 38, 266
 bezirgân 234
 bezzaz/bezzaziye 163, 172, 186, 277-279, 281-283, 287
 1715-18 Savaşı 8, 60, 275
 1768-74 Savaşı 84, 107, 119, 241, 262, 313
 Bisaha, Nancy 76

bitpazar(lar)ı 279, 281-283, 285, 287-288, 290
 bogası (astarlık) 187, 278
 Boğaz 32, 128, 197, 199, 202, 204-205, 210, 222, 243-244, 253, 261, 267, 285, 292-293, 298
 Bohemya 61-63, 109-110
 Bolu 193, 197
 Bombaci, Alessio 144-145
 Bonaparte, Napoléon 89-90, 296
 Bonneval, Marki de (Humbaracı Ahmed Paşa) 9, 96, 116-117
 Bor 186
 Bornu 193, 196
 Bosna 135-136
 Bosna-Hersek 139
 bostancı 11
 Boşnak(lar) 21, 193, 196-197, 209, 212, 248; tacirler 138, 143, 148
 boyacılar 178, 183, 227, 239
 boyama 178, 189
 boza 129, 172
 broker 159, 178, 277
 Budapeşte 22, 88
 Buğdan 24, 33, 52, 84
 Bursa 8-9, 31-32, 129, 162, 166-189, 193, 201-202, 205, 213, 229, 232-233, 239, 277-278, 294, 306
 Busbecq, Ogier Ghiselin de 13, 42, 75, 79
 bürokratik reformlar 85
 bürümcük 185
 Büyük Karaman (Fatih'te mahalle) 269
 cabi 214, 216
 camcı 249-251
 Caraffa (Kont) 51
 cariyeler 10, 217-219, 221, 310
 Celâli İsyanları 175-176
 celeb 271, 284
 chechia (fes) 98, 227, 230
 Cidde 157-159
 ciltçi 123
 cizye 247
 Colley, Linda 73

Cristianos nuevos (Yeni Hıristiyanlar) 97
cüllah (dokumacı) 284
çadır üreticileri 126
Çanakkale Boğazı 296, 300
çavuş(lar) 15, 130, 136, 140
Çavuşbaşı (semt) 267
Çengelköy (semt) 190, 214
çengi 217
çeşnicibaşı 217
çevirmenler 29
Çin 158, 162; malları 159, 184; porselenleri/
fincanları 158-159
Çiştîyye (Babürlü tarikatı) dervişleri 105
çörekçi(ler) 264
Çubuklu (semt) 38, 253
Çukurbostan (semt) 283-284

Da

Dalmaçya 30, 134
Damga vergisi (yerel dokumalarda) 171, 175
Davis, Nathalie Zemon 148
Davudpaşa (semt) 268
defterdar(lar) 203
demir/demirci(ler) 86, 127, 154, 173, 231, 249-252
demirhindi (şerbet) 129
Denizli 186
derviş(er) 95, 104, 105, 230, 298
devşirme 13, 23-24, 248-249
Dicle 87
Dilara bint Abdullah (köle sahibi) 195
dimi/dimici 277-278, 281, 283, 285, 287
din alimleri 74, 82, 102, 108, 124, 130, 132, 157
diplomatik armağanlar 59, 176
diplomatik protokol 78
Direklerarası 10
Diyarbakır 8, 174, 203, 224
Dubrovnik 143
dutluk 170, 177, 188
Düyun-u Umumiye 188

Eb

Ebu Sebil Numân Efendi (Osmanlı elçisi) 8, 48,
55-57, 60, 66, 81-82, 92

Ebubekir b Abdullah (ipekli dokumacısı) 183
Ebubekir Ratib Efendi (Osmanlı elçisi) 8, 29, 35,
42, 44, 47, 49, 64-69, 87-88, 90, 294, 299-
302, 303, 308
ecanib 262
Edirne 13, 113, 115, 139-140, 304; vakası 301
Edirnekapi 38, 252-253, 270-271, 273, 283-284,
290
Eflak 52, 55, 84, 296
Eğrikapı 270-271
Ekber (Humâyûn Şah'ın oğlu) 104-105
El Büşşerât ayaklanması 97-98
Elçi Hanı 41
elektör 58, 62-63
Elkas Mirza (Şah İsmail'in oğlu) 8, 96, 106-107, 118
Emin/eminlik 209, 214, 234-236
Eminönü 38, 270, 282
Engizisyon 101-102, 104
Erdel/Transilvanya 8-9, 29, 39, 82, 96, 110-113, 117
Ermeni(ler) 13, 22, 74, 90, 141, 166-167, 175, 183-
184, 188, 216, 252, 256, 266, 282-283, 309
Erünsal, İsmail 47, 52
Erzurum 174
Eski Saray 269
Esmer, Tolga Uğru 296
esnaf 34-35, 120-123, 233-234, 238-239, 265, 274,
277, 282, 283-284, 288, 293, 299
esrâr ma'cunu 129
Establet, Colette 31, 159, 163-165
eşitlik 231
Eugene (Savoy Prensi) 53-54, 116-117
Evliya Çelebi 8, 23, 25, 28, 30-31, 48, 71-72, 79, 82,
86, 91, 93, 120, 123, 130, 153, 156-158, 160,
162, 261, 265, 281, 284-285, 286
Eyüp (semt) 34, 128, 167, 192, 265, 273, 292-293

fa

falaka 235
Fatih Külliyesi 269, 271, 273, 285
Fatma bint Alagöz (köle sahibi) 195
Fatma (Köle Gülşan'ın kızı) 9, 217-218 223
Fazıl Ahmed Paşa (sadrızam) 242

Fa

Felipe II (İspanya kralı) 98, 142
Fener 38, 270-271
Ferdinand I (Habsburg İmparatoru) 13, 42, 75, 79, 109-110
Ferenc II Rakoczi (Erdel Prensi) 9, 96, 112-114, 117-118
fes 98, 227-229, 232, 236, 238; imalatçıları 227, 229-230, 234, 237, 294, 306; satıcıları 13, 33, 224, 227, 229-230, 232, 235-237, 239, 292
Fındıklı (semt) 267
Fırat 87
fırın/fırıncı 125, 130, 236, 293, 295, 298-299
Filibe 191, 278
fişekçiyan 125, 132
Floransa 8, 144, 149
fondaco 21
Fondaco dei Turchi 135
Francis Stephen (Lorraine, imparator) 58
Fransa/Fransız 9, 12, 16, 29, 50-51, 53, 58, 62-63, 65-68, 70, 72-73, 83, 86-87, 90-91, 93, 98, 101-102, 111-114, 116, 136, 144-145, 170, 184, 188, 224, 227-229, 232, 238, 245, 254, 289, 296-297; Cumhuriyeti 9; Devrimi 29, 44, 65; mühendisler 243
Frederick II (Prusya kralı) 56-57, 62-64
Frengistan 127, 168
Friuli 134
futa 183

Ga

Gabela (Neretva üstünde) 139-141, 143
Galata 34, 38, 192, 199, 207, 229, 236-237, 243-244, 261, 265-267, 271, 282-283, 285-288, 292-293, 301
Galatasaray 266
Gezbe 193, 210
gedik(ler) 27-28, 34, 262-263, 265, 269-271, 274-276, 288, 293
Gedikpaşa (semt) 253, 260, 267
Gelibolu 279
Genç, Mehmet 233, 289, 297
Girit 145, 256; Savaşı 24, 50

Gritti, Alvise (Ludovico) 7, 108-109, 111
Gritti, Andrea 7, 108
Güçer, Lütfi 289
Gülendam (azat edilmiş cariyeye) 9, 219-222, 310
gülistani kemha 18
Gülşan (köle kadın) 9, 217-218, 223
gümrük 162, 175, 232, 234-235, 238, 312; emini 234-236
Habsburg 9-11, 13, 16, 20-23, 29, 39-51, 53, 55-69, 71-72, 75, 79-82, 87-88, 98, 103, 109-113, 116-117, 137, 164, 196-197, 245, 310
hac (Kudüs) 15
hac (Mekke) 10, 18, 22-23, 30-31, 95, 104, 120, 122, 130, 141, 153-157, 159-162, 164, 204, 206, 309
hac kervanı 22, 31, 122, 130, 164
hac vekâletnamesi 155
hacı(lar) 22, 26, 28, 106, 130, 153-155, 157, 159-161, 163, 203, 227
Hagios Ioannes Prodromos Manastırı (Serez) 180
Halep 125-126, 168, 174, 186
Halıcılar-Etneydanı 268
Haliç 34, 128, 229, 261, 268, 270-271, 273, 280, 283, 285, 311
Halil b Halil (esnaf) 185
Halil (el-hac, kasap) 250
hallaçlar 279-280
ham ipek 31-32, 167, 169, 173-177, 183-184, 188-189
ham pamuk 279-280
hamam 161, 190, 194, 243, 249-250, 266-267, 272, 284-285
Hamedan 23
Hamner-[Purgstall], Joseph von 184-185, 187
han(lar) 25, 27, 34, 38, 161, 166, 171-172, 192-193, 202, 225, 236, 252-254, 257, 265-266, 271, 280-282, 284, 307
haracgüzâr 143
harcırah 243-244, 250-251
harir-i şehri (ham ipek) 183
Hasköy 128, 266, 292-293

Ha

havai fişek 125-126, 132, 161
 hayal 80, 88
 hayyâl üstâdları 130
 Heberer, Michael 12, 311
 helva 34, 261-273; dükkânları 266, 268; imalatçısı 34, 260-261, 263, 266-268
 hemşehri/hemşerilik 24, 291-293
 Herberstein, Leopold Graf von 53
 Hermannstadt 82
 Hristiyanlar 21-22, 26, 33, 45, 47, 52, 66, 75, 77, 97, 100, 102, 108, 111, 122, 134-135, 137-138, 140-141, 149, 153, 180, 192, 194-195, 200, 215, 239, 248, 251, 254-257, 272, 283-284, 286-288, 309
 Hicaz 104-106, 155-160, 163
 Hidayet Çavuş (Osmanlı elçisi) 79
 Hindistan 9-10, 20, 68, 83, 104-106, 127, 168
 Hint prensleri 159
 Hintli tacirler 159, 165
 hissedar 233
 hizmet kentleri 167
 Hocaşâ (semt) 270-271
 Hollanda 51-52, 77, 112, 116
 Hotin 33, 38, 241-245, 249-251, 254-258
 Howard, Deborah 149
 Humâyûn Şah 9-10, 104, 106
 humbaracı 10, 117
 Humus 10
 Hurşid (kölekadın) 194, 221
 hüccet 55, 209
 Hüsam Bey b Abdullah 218-220, 222
 Hüseyin Şah (İran Şahı) 7, 83
 Hvace Mehmed b Mustafa (Sivrihisarlı tacir) 139
 Hvace Muhiyeddin (Edirneli tacir) 139

In

Innocentius XI (papa) 52
 Isfahan 106, 122, 175
 Itzkowitz, Norman 71

ib

İbni Haldun 13, 62
 İbrahim b Durmuş (tacir) 203

İbrahim Müteferrika 9-II, 43, 103
 İbrahim Paşa (Damad, Nevşehirli, sadrazam) 7, 10, 76, 212, 263, 272, 284-285
 İbrahim Paşa (Makbul ve Maktul, sadrazam) 7, 109, 286
 İbrahim Paşa (vali) 125
 İbrahim Peçevi 158
 İlyas b Abdullah (köle) 215-216
 İmrâhor (semt) 38, 268
 İnalcık, Halil 225, 230, 298
 İngiltere 63, 83, 112, 170, 296
 iplikçi 277-280, 281, 287
 İran 7-9, 12-14, 24, 28, 31, 59-60, 68, 83, 95-96, 99-100, 106-107, 118-119, 141, 145, 158, 162, 166-167, 174-175, 183, 192, 219; Ermenileri 175; ipeği 166, 169, 175-177, 183
 iskele 30, 143, 190, 199, 267, 273
 İslam 16, 55, 66, 70, 74-76, 82, 97, 99, 101-106, 130, 148-149, 153, 156-157, 161, 192-193, 207, 215, 236, 247, 251, 255, 304, 310
 İsmail I (İran Şahı) 8, 106, 174
 İsmail Ebu Takiyye (Suriyeli tacir) 10, 20
 İsmail Gelenbevi (matematikçi) 74
 İspanya 51, 94-95, 97-98, 113, 118, 142, 227, 237; Veraset Savaşı 112
 İstanbul 8, 10-13, 17, 20, 23-25, 27-28, 32, 34-35, 41, 43-44, 46-47, 49, 51, 56, 58-59, 67, 69-70, 72, 74-75, 79, 83-85, 88-89, 92, 97-98, 106-111, 115, 117, 120, 122-133, 135-138, 140, 142-143, 147, 155, 158-159, 162, 165-168, 170-172, 176, 179, 190-195, 198-202, 205, 207-208, 210, 212, 216, 217, 221-246, 248, 250, 252-257, 261-304, 306-308, 310-314; kadısı 231, 264, 274
 İtalya 29, 101, 116, 134, 148-149, 175
 İzmir 184
 İzmit 112, 167, 190
 İznik 159, 173, 180, 285, 307; çinileri 159

Ja

Jan Sobieski (Polonya kralı) 50
 Janos Zapolya (Macaristan kralı) 10, 109-111

Joseph I (imparator) 53, 58
Joseph II (imparator) 22, 60

Ka

Kabakçı Mustafa isyanı 14, 296, 299, 301
Kâbe 12, 155, 158-159; **örtüsü** 122, 131-132
kadı 9, 24-25, 177-178, 183, 196, 198, 200, 220, 231-232, 235, 243-244, 246, 250, 264-265, 280, 304, 307, 312; **katipleri** 177, 192, 197-198, 247, 278, 281; **sicilleri** 32, 34, 55, 74, 99, 109, 117, 164, 166, 174, 177, 179, 190-192, 203-204, 207-209, 211, 213, 220, 226, 247-248, 274, 276, 278, 281, 284, 294, 311
Kadıköy 201, 214, 221
kadınlar 124-125, 169-170, 178-179, 188, 227
kâfir(ler) 41, 65, 87, 91, 102, 111, 127, 141, 192, 255
Kafkaslar 99, 127
Kahire 10, 13, 20, 30-31, 106, 120-133, 155-157, 159-160, 168, 226, 246, 310; **dilencileri** 130; **eşek sürücüleri** 127, 189
kahve 125, 128-129, 157-159, 162, 272; **fincanları** 157-159; **ticareti** 128, 157
kahvehane 79, 128-129, 157, 161, 271-272, 293
Kalabalık Olayı 16, 115
Kâmrân (Babür'ün oğlu) 10, 104
Kandıra 9
Kapalıçarşı 34, 41, 268, 271, 274, 281, 286, 293
kapalı 171-172
Karacasu 186
Karadeniz 25, 38, 84, 197-198, 241, 295, 298
Karagömrük (semt) 269, 283-284, 290
Karaman 141, 186; **Beyliği** 211
kârhane 253
Karl V (imparator) 42
Karl VI (imparator) 63, 116
Karl XII (İsveç kralı) 16, 96
Karlofça Antlaşması 39, 75
karşı-reformasyon 21, 39, 103, 111
Kasımpaşa (semt) 38, 252, 266, 286, 290
Katerina II (Rus imparatoriçesi) 84, 96, 107
kâğıtçılar 21, 31, 189, 202-205, 312
Kâtip Çelebi 11

kayıklar 32, 127, 191, 198-201, 204-205, 216, 222
kefil 33, 198, 222, 234, 250-251, 257, 276
kervansaray 172
keşif defteri 243
kethüda 13, 33, 124, 191, 201, 216, 229, 232-239, 250-251, 257, 277-280, 283, 291
Kıbrıs 24, 98, 135, 142, 294; **Savaşı** 137
Kırım 8-10, 89, 94, 106-108; **Hanlığı** 107; **Tatarları** 107, 197
Kırkağaç 279
Kırlı, Cengiz 286, 292-293, 303, 305, 313
kızıl elma 72
Kızıldeniz 10, 158
kireç söndürme 250, 253, 256
kitapçı 123
Koca Mustafa Paşa Tekkesi 272
Kocaali eyaleti 190
Kocamustafapaşa (semt) 38, 268
Kolodziejczyk, Dariusz 311
korsanlar 21, 31, 97, 137, 197, 296
Koska 268-269
köle 194-195, 206-208, 211, 223; **avcılığı** 197, 213, 215, 312; **emeği** 310
Kreutel, Richard 71
Kudüs 14, 22, 26, 141, 153, 309
Kumkapı (semt) 38, 267
kumkuma 154
Kurat, Akdes Nimet 115
kuşak 124, 184, 186, 227, 232, 244
kutni 173, 180, 182, 185
Kutsal İttifak 53
Kutsal Kabir Kilisesi 153, 309
Kutsal Roma İmparatorluğu 62-63, 68
kuyumcu 9, 121, 293
küçük buz çağı 19, 46
Küçük Karaman 38, 269
Küçük Kaynarca Antlaşması 7, 77, 108
Kütahya 11, 120, 309
lağımçılar 249-250
Lale Devri 76, 92

Langa 268, 290
Leipzig (panayırları) 22
Leopold I (imparator) 52, 79, 112, 116
Leopold II (imparator) 60
Levant Şirketi 175
levend 216
Lewis, Bernard 41-42, 72-74
Liotard, Jean Etienne 308
Lolin, Francesco Giustinian 144
lonca 13, 33-34, 120-123, 127-128, 130-132, 177-180, 191, 229-230, 232-240, 250-251, 257, 261-264, 266, 270-272, 274, 276, 278-280, 283, 287, 291-292, 299, 301
Londra 41, 89, 175, 224
Louis XIV (Fransa kralı) 29, 50-51, 53, 68, 112, 144-145
Lyons 170

Macaristan 7, 10, 24, 29, 39-40, 43-44, 51, 62, 67-68, 94, 106, 109-112, 117, 164, 166, 196, 212
Maclean, Gerald 73
maddi kültür 70, 77, 79-82, 85-86, 91-93
Mağribi 226, 229, 232-237, 239
mahkeme 18, 25, 33, 101, 191-192, 194-196, 198-201, 203, 209, 212-221, 223, 235, 243, 247, 250, 268, 270, 274, 279
mahmel 155
Mahmud I (Sultan) 11, 58, 67, 229, 263-264, 274-275
Mahmud II (Sultan) 11, 89, 226, 245, 257, 262
Makriköy (semt) 252
Maltepe (semt) 211
Manisa 8, 55, 278
marangoz 121, 247, 249-252, 310
Maria Theresa (imparatoriçe) 22, 56-64, 67-68, 308
Marranolar 95, 99
Marsigli, Luigi Ferdinando (kont) 116
Marsilya 70, 113, 184, 297
meddah 79-80, 128

Medine 166
medrese 81, 92, 157, 171, 190, 211, 265, 273, 285, 291, 304, 313
Mehammed Zilli (Derviş, Evliya Çelebi'nin babası) 121
Mehmed I (Sultan) 171
Mehmed II (Fatih, Sultan) 34, 79, 190, 198, 209-210, 222
Mehmed IV (Sultan) 242
Mehmed Ağa b Abdürrahman (baş mimar) 244
Mehmed Ağa Hanı 253
Mehmed Ağa (mimar) 11-12, 24
Mehmed Ata'ullah Efendi (Şanizade) 14, 75
Mehmed b Hacı Süleyman (kethüda) 12, 232-236
Mehmed b Mustafa (köle sahibi) 212
Mehmed Efendi (Yirmisekiz) 16, 70-71, 76-77, 83, 89-90
Mehmed Paşa (Damad, Hotin komutanı) 244
Mehmed Paşa (Kara) 10, 43, 48, 71-72, 79
Mehmed Paşa (Rum, sadrazam) 190, 210
Mehmed Ragıp Efendi (Resisülküttap) 12, 56
Mekke 9-10, 26, 31, 96, 104-105, 122, 130-131, 153, 155-158, 161-164, 206, 309-310; **şerifi** 31, 106, 158; **Hintli sürgünler** 104-106, 118
mercan 102, 162
Mercan (semt) 269
Mescid-i Haram 153, 156, 161
Mescid-i Hayf 160
Mevkufati Mehmed Efendi 55
Mısır 9-10, 13-14, 30, 42, 68-69, 89, 120, 123-129, 132, 135, 153, 156, 168, 191, 203, 247, 311
mi faccio Turco 100
Miho (Kara) 253
Mihrimah (Sultan) 190
Mihrimah Sultan Külliyesi 204
Mikes, Kelemen 113
Minâ 161, 163-164; **panayırı** 159-161
moher 15
Moriskolar 29, 95, 97-99, 118
Mote, Max 71
Mouradgæa d'Ohsson 12, 29, 69, 87

muhtesib 124-125, 178, 230, 233; alayı 124
 Murad I (Hüdavendigâr, Sultan) 170, 172
 Murad IV (Sultan) 9, 121, 129, 313
 musavvir 129
 muslihun 219
 Mustafa III (Sultan) 61, 229, 263-264
 Mustafa Âli 13, 100, 103
 Mustafa b Emirhan (katırcı) 203
 Mustafa Hattî Efendi 13, 45, 47-48, 57-61, 67, 308
 Mustafa Naima 13, 64
 Mustafa Paşa (Kara) 50
 Mustafa Paşa (Lala) 14, 135
 mutemed 247
 mutlakîyet 39, 64-65, 75, 84, 107
 muvazaa 219
 mübayaa 297
 müdarabe 147
 müddet-i örfiyye 209
 müdebber 195, 218
 mühimme 246
 müjdegâne 209, 213, 215, 223
 müjde-i abd-i abik 213
 mükateb/mükâtebe 194, 213, 223
 mültezim 18-19, 122, 200, 235, 306
 Müslüman 10, 21-23, 28, 30, 33, 47, 66, 72-73,
 75, 94-98, 102, 105, 108, 117-118, 134-135,
 138, 140-141, 143-146, 149, 153, 166, 172,
 174-175, 183-184, 188, 192-193, 198, 215,
 218, 221-223, 237, 239, 248, 251, 255, 257,
 266, 272, 278, 282-283, 286-288, 292-293,
 298, 309
 mütevellî 18

Na

nafaka 209
 nakkaşlar 123, 243, 250-251
 Nakşibendi-Müceddidi 105
 narh 191, 231-234, 279-280
 nef's 210-211
 Neofitos (metropolit) 180
 Neumann, Christoph 45, 75, 84
 Nil 9, 23, 86, 121, 124

Niyaz Çelebi (tokath tacir) 139
 nizam-ı cedid 15, 35, 298-299, 301-302
 Nuruosmaniye Camii 12, 267

Oder Irmağı 86
 Odunkapısı 270-271
 Olivier, Antoine 8, 224, 289, 291, 298
 org 80, 82, 93
 Orhan Gazi 172-173
 Orhonlu, Cengiz 17
 Orşova 55-56
 Orta Asyalı dervişler 95
 orta elçi 48, 58
 ortakçılar 211
 Ortaköy (semt) 267
 Oryantalizm 76, 298
 Osman II (Sultan) 242
 Osman III (Sultan) 12, 263-264
 Osmanlı modernizasyonu 71
 Osmanlı müziği 15, 88
 Osmanlı tacirleri 21, 30, 41, 136-140, 142-143,
 147-149
 Osmanlı-Habsburg ilişkileri 44-45, 48, 55, 112;
 Savaşı (1683-99) 11, 31, 43
 Osmanlı-Safevi ilişkileri 107; savaşları 176, 179
 Özmucur, Süleyman 300-301

pamuk/pamuklu 32, 122, 169, 173, 181-183, 185-
 189, 227, 277-279, 283-284, 287-288
 Pamuk, Şevket 300-301
 Panzac, Daniel 225
 paralı askerler 19, 25, 101, 175, 256
 Paris 7, 14, 29, 44, 70, 89-93, 133, 144,
 Pasarofça Antlaşması 119
 Pascual, Jena Paul 31, 163-165
 Paybürek (ham ipek) 183
 Pedani Fabris, Maria Pia 108, 135-136, 144-145
 Peloponez (Mora) 134, 197
 pencik 196, 200
 Pendik (semt) 193
 perakendeci 191, 230-231, 233-234, 238-240, 299

Peterwardein/Varadin muharebesi 116
Petro I (Büyük, Çar) 29, 53, 84-85, 114-115, 243
Piri b Seyyid Ahmed (Hacı) 10, 155
Piyale 140, 214
Polonya 10, 50, 53-54, 63, 95, 101, 103, 110-112,
114-115, 167, 181, 197, 242
Poltava Savaşı 114
pot (ham ipek) 183
Prokosch, Erich 71, 82
Prusya 7, 49, 56-57, 61, 63, 86, 115
Prut Irmağı 52

Ra

ramazan 124, 126
reisülküttab 9, 13, 56, 69
renegati 96
resim 14, 68, 80, 129, 155, 160, 246, 309
revani 264
Rıdvan b Şaban 215
Rodos 24, 87, 294
Rodosçuk 10, 167
Rodrigo, Daniel 143
Roma 72, 210, 224
Roma İmparatorluğu 62-63, 68
Rozen, Minna 95
Rumayla Meydanı (Kahire) 131
Rus-Osmanlı savaşı (1710-11) 115
Rus-Osmanlı savaşı (1768-74) 119, 241
Rusya 11, 53, 63, 67, 77, 83-85, 108, 114, 167, 295,
310-311

Sa

Sadabad 83
sadrızam 8, 11, 13, 15, 28, 41, 50, 52, 54-55, 76, 78,
107, 109, 111, 117, 131, 136-137, 141-142, 158,
190, 193, 210, 212, 242, 263, 272, 284, 295
Safevi(ler) 7, 9, 20, 23, 28, 83, 95-96, 99, 106-107,
119, 145, 169, 174-176, 179, 183
Sahillioğlu, Halil 166, 213
Said, Edward 72-73, 76
Sakız 32, 184
Salacak (semt) 199
Salih b Aluned (Hacı) 10, 186

Samandıra (semt) 218, 220, 310
Samatya (semt) 38, 268
Sanat ve El Sanatları Ulusal Konservatuarı 29
saraç 194
Saraçhane 194, 269, 285
Saray kethüdası 201
Saraybosna 117, 147, 157
sarık 124, 159, 186, 216, 222, 227-228
Sarmat giyim tarzı 181
Sathmar Antlaşması 113
Savaş, Ali İbrahim 45, 47
Schiltberger, Hans 173
Schonbrunn 60
Schweigger, Salomon 13-14, 42
Selanik 224
Selim I (Sultan) 174
Selim II (Sultan) 41, 98, 135
Selim III (Sultan) 8, 14, 35, 44, 49, 64, 67, 87-89,
128, 245, 257, 262, 289, 291, 294-295, 298-
304, 313
Selimiye kışlası 300
Seng, Yvonne 32, 137, 207-208
sensal (resmen atanmış simsar) 138
Serenissima 135, 142
Serez 180, 279
sermimaran-ı hassa 244
Sestini, Domenico 8, 184
seyahatname 10, 14, 48, 71, 79, 86, 93, 130, 164,
181, 261
Seyfi Efendi 14, 144-146, 148
Seyfullah Ağa 14, 47-48, 52-55, 66
Seyyid Abdi (Ankaralı çavuş) 14, 140-142
sınır görüşmeleri 57
Sırbistan 48, 55, 166
Silezya 56-57
Sinan Paşa 14, 158
Sinan (Mimar) 11-12, 24, 155, 248, 266
sipahi 18, 131, 193
Sipahiler Çarşısı 171
Sivas 8, 192
Sivrihisar 139-140, 193

Spalato İskelesi 143
 St Petersburg 16, 41, 84-85
 Stoianovich, Traian 21
 Stremmelaar, Annamarike 301-302
 subaşı 130, 199, 214, 216-217
 Sultan Ahmed Camii 11, 24
 Sultan bî İsa (köle sahibi) 218
 Sulu Manastır/Surp Kevork 252
 Suriye 10, 13, 20, 24, 156, 163
 Süleyman I (Kanuni, Sultan) 8-10, 13, 24, 42, 93,
 95-96, 106-107, 110, 115, 121, 155-156, 174,
 190, 194
 Süleyman II (Sultan) 17
 Süleyman (Hacı, kethüda) 13, 232-237
 Süleyman b Davud (köle sahibi) 221
 Süleyman Efendi (Şemdanizade) 16, 52, 115, 117
 Süleymaniye Külliyesi 13, 246-247
 Sünni 83, 95, 99, 105, 124, 135, 174
 Şam 121, 155, 162, 224; kadı sicilleri 164-165
 şehnameci 100
 Şehzade Camii 155
 Şehzade sünnetleri (sur-ı hümayun) 124
 Şehzadebaşı 269, 273
 şeker imalathanesi 126
 Şii 10, 95, 99, 106, 135, 174
 Şirin, İbrahim 73-77, 92-93
 Şirvan 99, 173

Ta

tahıl 35-36, 61-62, 86, 121, 163, 167, 171, 185, 191,
 224, 226, 241, 289, 291, 295-298
 Tahıl Pazarı Hanı 172
 Tahmasp I (şah) 8, 30, 106-107
 Tahran 7
 Tahşakale 270
 tahturevan 155
 Tanta 153, 156
 Tanzimat 75, 245, 286
 Tarih Vesikaları 71
 Tatarlar 53, 96, 108, 166, 197, 212, 311; aristokra-
 sisi 94, 96, 107-108; hanları 52, 84
 Tavukpazarı (semt) 267

Tebriz 9, 23, 99
 tedbir 213, 218-219, 223
 Tekfur Sarayı 270
 Tekirdağ 9, 113-114, 117, 167
 Temeşvar 88
 Teply, Karl 71
 tercüme odası 44, 47
 terziler 122, 183, 194, 278-279, 284
 Tesalya 22
 Thököly, Imre 112
 tımar 18, 103
 Tokat 139, 174
 Tophane 38, 267, 285, 290
 torbacı 235-236
 Tosya 203-204
 Tuna 25, 46, 56, 81, 86
 Tuna sınırı 55, 81
 Tunus 12, 14, 32-33, 96-98, 102, 224, 226-230,
 232, 234, 237-238, 292, 306
 Türkenfurcht 45

Ubeydullah Kuşmânî 299, 302
 Ukrayna 166, 197, 242, 247, 311
 ulema 74, 89, 92, 104, 226-227
 Unkapanı (semt) 270-271, 283, 285
 Urfa 202
 Uskoklar 21, 30, 137, 140, 143, 147
 Uşak halısı 122
 Uzun Hasan (İran ve doğu Anadolu hükümdarı) 79
 Ülgener, Sabri 230
 Üsküdar 9, 32, 34, 190-223, 247-248, 261, 265,
 267, 285, 292, 310-312

Valensi, Lucette 228-232
 Van 7; Gölü 24
 Veba salgınları 33, 70, 224-225, 292
 Vefa (semt) 269
 Venedik 7, 10, 14, 21, 28, 30-31, 44-45, 50, 52, 54,
 95, 97-98, 101-102, 108-109, 114, 117, 133-150,
 176, 224, 240; Devlet Arşivi 41, 138, 143, 146-
 147; gizli servisi 49, 117, 145

Ub

Va

Versay 70, 83, 113

Vezneciler (semt) 269, 284, 288, 290

Viyana 7-10, 13-16, 22-23, 29, 39, 41-44, 46-50,
53, 56-58, 60-61, 64, 67-69, 71-72, 79-80,
86-89, 91, 93, 112, 308

Viyana kuşatması: birinci (1592) 93

Viyana kuşatması: ikinci (1683) 39-40, 43, 50,
164

voyvoda 18, 52, 110

Wh

White, Sam 19

Wild, Johann 310

Ya

Yağkapanı 285-288, 290

Yahudiler 21-22, 26, 29-30, 68, 94-95, 98-99, 118,
121-122, 134-134, 138, 140, 143, 184, 192, 200,
251, 266, 272, 283, 287, 309

Yahya b Mehmed (Hacı, kethüda) 237

yamak 301

yasakçı 201

yaşık kılıfları 182, 185, 277

yaymacı 281

Yedi Yıl Savaşı 61, 63

Yedikule (semt) 38, 268, 272-273, 283-284, 290

Yelisaveta Petrovna (Çariçe) 85

Yemen 14, 127, 158, 160

yemeni 186

Yeni Culfa 175

Yeni Odalar 38, 253-254, 256-257

Yeniçeri(ler) 12, 15-16, 23-24, 35, 84, 87-88, 102,
108, 115, 122, 195, 197, 215-217, 225, 242,
248, 253-254, 256-257, 264, 272, 298-299,
301, 304; kışlaları 253-254, 256-257, 272

Yeniköy (semt) 267, 285

Yerasimos, Stefanos 72-73

Yeşil, Fatih 42, 45, 47

Yeşildirek Hamamı 266

Yıldız, Aysel Danacı 299

Yi, Eunjeong 230-231

yol hükmü 304

Yunanistan 11, 166

Zemun 22, 59

Zemzem kuyusu 153

zimmi 108

Zindankapı 282-283, 286-287, 290

Ziştovi Antlaşması 64

Zülfikâr Paşa 16, 29, 44, 48, 50-52, 57, 66, 68

Osmanlı yönetimi uyruklarının hareketliliğini teşvik etmezdi. Örneğin Osmanlı köylülerinin vergilerini toplamakla görevli yerel idarecilerin izni olmadan köylerini terk edemeyecekleri iyi bilinir. Yine de köylüler sık sık çiftliklerini terk ederler, özellikle kötü hasat birçok gencin köyden kaçmasına neden olurdu. Ayrıca, seyahat olmadan ticaret mümkün olamayacağından, örneğin 16. yüzyıl ile 17. yüzyıl başlarında Yahudi, Müslüman ve Hristiyan yüzlerce Osmanlı taciri düzenli olarak Venedik'i ziyaret etmişti. Padişahın emriyle bir yerden başka bir yere gitmek de önemli bir hareket biçimiydi. Belgeler Osmanlı padişahlarının uyruklarını devşirme yoluyla hizmete aldıklarını ya da uzak eyaletlere sürgün ettiklerini ya da örneğin yeni fethedilen Kıbrıs'a nüfus sağlamak için her eyalete zorunlu kontenjan saptayarak köylülerin güney Anadolu'nun dağlarını aşmalarına neden olduklarını gösterir. Barış zamanında padişahların hamiliğindeki inşaat projeleri de, birçok zanaatkârın İstanbul'daki inşaat alanlarında çalışmasını ya da eğer gerçekten talihsizlerse Rus imparatorluğuyla müşterek sınırda, buz gibi soğuk havada bir kaleyi onarmak için memleketlerini terk etmesini gerektirirdi. 15.-17. yüzyıllarda eyalet yöneticilerinden birçoku önce sarayda eğitim görür, sonra askeri görevli ve eyalet yöneticisi olarak uzak yerlere

gönderilirdi. Bunlara ek olarak birçok Müslüman hac görevini yerine getirmek amacıyla uzun yolculuklara çıkmıştı. Osmanlı topraklarındaki hareket yalnızca padişahın uyruklarıyla ilgili bir konu değildi, 15. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başları arasında Osmanlı topraklarına gelenler arasında İspanyol Yahudileri veya İspanya'dan kaçan Müslümanlar gibi mütevazı konumdaki mülteciler ile maiyetiyle Osmanlı sultanına sığınan İsvetç Kralı XII. Karl gibi seçkinler vardı. Hatta Osmanlı toprakları bir nevi "göçmen işçi" hareketine de maruz kalmış, İstanbul sokaklarını Tunuslu fes satıcıları doldurmuştu. **Suraiya Faroqhi Bilgi Üniversitesi öğretim üyesidir. Türkçeye çevrilen başlıca eserleri: *Hacılar ve Sultanlar 1517-1638, Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya, Osmanlı Zanaatkârları.***

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

KitapYAYINEVİ

ISBN 978-605-105-159-8

